

I. Το Ιστορικό πλαίσιο της ίδρυσης και της διοικητικής εξέλιξης του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

1. Το Οργανωτικό σχήμα της Εκκλησίας και ο καθορισμός της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου (451 μ.Χ.).

Το βασικό οργανωτικό σχήμα της Εκκλησίας διαμορφώθηκε κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. Η διαμόρφωση αυτής της εκκλησιαστικής οργάνωσης εκφραζόταν με το σχήμα: επίσκοπος - πρεσβύτεροι - διάκονοι. Ο επίσκοπος ήταν η ορατή κεφαλή κάθε τοπικής εκκλησίας. Ως αυθεντικός συνεχιστής της αποστολικής διαδοχής, κατείχε σημαντική θέση μέσα στην εκκλησία και λειτουργούσε ως βάση ενότητας, τόσο στην τοπική, όσο και στην ανά την οικουμένη Εκκλησία.¹

Η Εκκλησιαστική οργάνωση, με άξονα το εδαφικό κριτήριο, βασίστηκε στις ήδη υπάρχουσες δομές του διοικητικού σχήματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.² Έτσι, η πόλη και η εδαφική περιοχή της πολιτικής επαρχίας αποτέλεσε το αντικειμενικό πλαίσιο για την εκκλησιαστική οργάνωση, με συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια και ορισμένο αριθμό εκκλησιαστικών εδρών. Η γεωγραφική ταύτιση της πολιτικής με την εκκλησιαστική επαρχία διαμορφώθηκε κατά τον 4ο μ.Χ. αιώνα.³

Η αρχή της προσαρμογής της εκκλησιαστικής προς την πολιτική διαίρεση, κατοχυρώθηκε με τον 9ο κανόνα της συνόδου της Αντιοχείας, με τον οποίο θεσπίστηκε η αρχή της ανύψωσης των επισκόπων των πρωτευουσών της κάθε πολιτικής επαρχίας σε μητροπολίτες.⁴ Κατά τον Dvornik, η Εκκλησία ήταν υποχρεωμένη απ' την αρχή να προσαρμόσει το οργανωτικό της πλαίσιο προς την πολιτική διαίρεση της Αυτοκρατορίας, για πρακτικούς λόγους, που προέρχονταν από τις συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁵

Αρκετά νωρίς, κατά την ανάπτυξη του διοικητικού συστήματος της Εκκλησίας, ορισμένες εκκλησιαστικές έδρες (επισημότατοι θρόνοι) απέκτησαν μια ευρύτερη αυθεντία, έξω από τα γεωγραφικά όρια της επαρχίας τους. Η αυθεντία αυτή εκφραζόταν, τόσο με τη χειροτονία και την κρίση των επισκόπων, όσο και με την αντιμετώπιση διαφόρων εκκλησιαστικών ζητημάτων.⁶ Η κανονική κατοχύρωση αυτών των εθιμικών υπερδιοικητικών “πρεσβείων τιμής” έγινε με τους κανόνες 6ο και 7ο της Α΄ Οικουμ. Συνόδου (325).⁷ Ειδικότερα, με τον 6ο κανόνα κατοχυρώθηκε η από “αρχαίο έθος” μητροπολιτική εξουσία του επισκόπου Αλεξανδρείας στις επισκοπές των επαρχιών Αιγύπτου, Λιβύης και Πενταπόλεως. Η εξαιρετική αυτή ρύθμιση με την επίκληση ανάλογης εθιμικής δικαιοδοσίας του επισκόπου Ρώμης (στις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Ιταλίας) και του επισκόπου Αντιοχείας (στις επαρχίες της Συρίας),⁸

Η Β΄ Οικουμ. Σύνοδος (381), με τους κανόνες 2 και 6 εισήγαγε το εξαρχικό σύστημα εκκλησιαστικής διοίκησης, ταυτίζοντας τα όρια των εκκλησιαστικών Διοικήσεων (εξαρχιών) με τα όρια των πολιτικών Διοικήσεων.⁹

Λίγο μετά την ίδρυση της Κων/πολης ως νέας πρωτεύουσας του Ρωμαϊκού κράτους, ο επίσκοπός της κατέλαβε εξαιρετική θέση στην όλη οργάνωση και διοίκηση της Εκκλησίας. Σ’ αυτό βέβαια συνέβαλε η παρέμβαση των αυτοκρατόρων, στη σκέψη των οποίων η Νέα Ρώμη, προορισμένη να διαδραματίσει εξαιρετικό ρόλο στην Ανατολή, όφειλε να έχει εκκλησιαστικό ηγέτη ανάλογο μ’ εκείνον της Παλαιάς Ρώμης στο κύρος και τις τιμές. Εκτός των πολιτικών λόγων, θα πρέπει να σημειωθεί και ο ρόλος της ακτινοβολίας και επιβολής που είχαν, εξαιτίας της προσωπικότητάς τους, ορισμένοι από τους πρώτους επισκόπους της Κων/πολης, οι οποίοι συντέλεσαν στην προβολή της, με φυσική συνέπεια την αναγνώριση των “πρεσβείων τιμής” του θρόνου της.¹⁰

Η Κων/πολη (Νέα Ρώμη) με τη Ρώμη εξαιρέθηκαν από το διοικητικό σύστημα της Αυτοκρατορίας και αποτέλεσαν αυτοτελείς διοικητικές μονάδες με επικεφαλής έναν “Επαρχο της πόλεως” (Praefectus Urbi).¹¹ Η διοικητική αυτή αυτοτέλεια της Κων/πολης ως πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας, καθόρισε ανάλογα και το διοικητικό καθεστώς της τοπικής Εκκλησίας. Ο ιεράρχης της Κων/πολης έφερε τον τίτλο του Αρχιεπισκόπου¹² για να δηλώσει αυτήν ακριβώς την ανεξαρτησία της Εκκλησίας του. Η εκλογή του γινόταν από τον κλήρο και το λαό με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα. Η χειροτονία του γινόταν από τους ιεράρχες των πλησιοχώρων μητροπόλεων οι οποίοι συγκροτούσαν την “Ενδημούσα σύνοδο”.¹³ Η λειτουργία της Ενδημούσας συνόδου επεκτάθηκε εθιμικά και σε γενικότερα εκκλησιαστικά θέματα, που απασχολούσαν ολόκληρη την Ανατολή,

η αρχή της Πέτρειας αποστολικότητας ως το μόνο κριτήριο θεμελίωσης και διεκδίκησης διοικητικής δικαιοδοσίας.²⁴

Γεγονός είναι ότι, με τον 28ο κανόνα επιβεβαιώθηκε η πολιτική σπουδαιότητα της Κων/πολης και η πολιτική αρχή αναδείχθηκε σε κανονικό κριτήριο διεκδίκησης πρεσβείων τιμής και υπερ μητροπολιτικής δικαιοδοσίας.²⁵ Οι πατέρες της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου καθόρισαν τη θέση της Εκκλησίας της Κων/πολης, αναγνωρίζοντας τη νέα πραγματικότητα και τον ιστορικό ρόλο που καλούνταν να διαδραματίσει στα πλαίσια της χριστιανικής Οικουμένης. Η εξαιρετική όμως σημασία αυτού του κανόνα έγκειται στο γεγονός ότι αποτελεί στην πραγματικότητα τον “τόμο” της ίδρυσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με τον οποίο καθορίζεται ο γεωγραφικός χώρος της κανονικής δικαιοδοσίας του.

Το πρότυπο για την εκκλησιαστική οργάνωση ήταν σε μεγάλο βαθμό, όπως είπαμε παραπάνω, η πολιτική οργάνωση του κράτους. Όπως το κράτος ήταν χωρισμένο σε επαρχίες, έτσι και το Πατριαρχείο είχε μητροπολιτικές περιφέρειες, με έδρα του μητροπολίτη την πρωτεύουσα της επαρχίας. Επιπλέον, σε κάθε πόλη της Αυτοκρατορίας είχε την έδρα του και ένας επίσκοπος. Σημαντική πηγή για το σχηματισμό της εικόνας της εκκλησιαστικής διοικητικής διάρθρωσης και γεωγραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αποτελεί η *Notitia Dignitatum*, επίσημο έγγραφο των αρχών του 5ου αιώνα μ. Χ.²⁶ Σύμφωνα μ’ αυτό, ο αναπεπταμένος γεωγραφικός χώρος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας διαιρούνταν σε δύο τμήματα (Ανατολικό και Δυτικό), 4 Υπαρχίες, 15 Διοικήσεις και 120 επαρχίες. Το Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος, το οποίο ενδιαφέρει την παρούσα εργασία, περιλάμβανε την Υπαρχία της Ανατολής (*praefectura per Orientem*) με τις Διοικήσεις (*dioceses*) Αιγύπτου, Ανατολής, Πόντου, Ασίας, Θράκης, και την Υπαρχία του Ιλλυρικού (*praefectura per Illyricum*) με τις Διοικήσεις Μακεδονίας και Δακίας.²⁷

Πιο συγκεκριμένα, κατά το 451 μ. Χ. Η Υπαρχία της Ανατολής περιλάμβανε: 1) τη Διοίκηση της Αιγύπτου με πρωτεύουσα την Αλεξάνδρεια και 6 επαρχίες (Αυγουσταμνικής, Αιγύπτου, Αρκαδίας, Θηβαϊδας, Λιβύης Κάτω, Λιβύης Άνω), 2) τη Διοίκηση της Ανατολής με πρωτεύουσα την Αντιόχεια και 15 επαρχίες (Ισαυρίας, Κιλικίας I, Κιλικίας II, Συρίας, Ευφρατησίας, Μεσοποταμίας, Οσροηνής, Συρίας Σαλουταρίας, Φοινίκης, Φοινίκης Λιβανησίας, Παλαιστίνης II, Κύπρου, Αραβίας, Παλαιστίνης I, Παλαιστίνης Σαλουταρίας), 3) τη Διοίκηση του Πόντου με πρωτεύουσα την Καισάρεια και 11 επαρχίες (Βιθυνίας, Γαλατίας Σαλουταρίας, Παφλαγονίας, Γαλατίας, Καππαδοκίας II, Ελενοπόντου, Καππαδοκίας I, Πόντου Πολεμωνιακού, Αρμενίας I, Αρμενίας II, Ονωριάδος), 4) τη Διοίκηση της Ασίας με πρωτεύουσα την Έφεσο και 11 επαρχίες

και Δέρβης, απ' όπου στρεφόταν νότια ακολουθώντας τα όρια μεταξύ των επαρχιών Παμφυλίας (Διοίκηση Ασίας) και Ισαυρίας (Διοίκηση Ανατολής) για να καταλήξει στη Μεσόγειο μεταξύ των πόλεων Ιωτάπης και Συέδρων.⁴⁴

Στο Βορρά, η οροθετική γραμμή των ορίων δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Ευρώπη, ταυτιζόταν με το σύνορο του κράτους.⁴⁵ Ακολουθούσε το ρεύμα του ποταμού Δούναβη από τις εκβολές του (επαρχία Μ. Σκυθίας) μέχρι τα όρια των επαρχιών Μοισίας Β' (Διοίκηση Θράκης) και Δακίας Παραποτάμιας (Διοίκηση Δακίας), ανάμεσα στις πόλεις Νόβαι και Οίσκος.⁴⁶ Στη συνέχεια στρεφόταν νότια, ακολουθώντας τα όρια μεταξύ των Διοικήσεων Θράκης και Δακίας και περνώντας δυτικά των πηγών του Έβρου και των παρυφών του ορεινού όγκου της Ροδόπης, ακολουθούσε το ρεύμα του Νέστου ποταμού (φυσικό σύνορο μεταξύ των επαρχιών Ροδόπης και Μακεδονίας Α') μέχρι τις εκβολές του. Στο Αιγαίο Πέλαγος, ακολουθώντας τα όρια μεταξύ των Υπαρχιών του Αν. Ιλλυρικού και της Ανατολής, άφηνε εκτός διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τα νησιά Θάσος, Σαμοθράκη (επαρχία Μακεδονίας Α'), Σκιάθος, Σκόπελος, Πεπάρηθος (επαρχία Θεσσαλίας), Αίγινα, Κέα, Κύθνος, Δήλος, Σκύρος, Σαλαμίνα, Μύκονος, Κίμωλος, Λήμνος, Ίμβρος (επαρχία Ελλάδος).⁴⁷

Στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπάγονταν και μια σειρά πόλεων που βρίσκονταν στις βόρειες και ανατολικές ακτές του Εύξεινου Πόντου. Αυτές ήταν αρχαίες ελληνικές αποικίες, σε ορισμένες απ' τις οποίες η παρουσία του χριστιανισμού μαρτυρείται ήδη από τον 1ο αιώνα μ.Χ.⁴⁸

Μέχρι το τέλος του 4ου αι. μ.Χ. οι πόλεις του Εύξεινου Πόντου ανήκαν στο κράτος του Κιμμέριου Βοσπόρου, υποτελούς της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που κατέρρευσε κάτω από την πίεση των ουννικών φυλών. Επί αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς, οι πόλεις της Κριμαίας απέκτησαν καθεστώς πολιτικής αυτονομίας υπό χαλαρή ρωμαϊκή επικυριαρχία.⁴⁹ Αν και δεν αναφέρονται στη *Notitia Dignitatum* (αρχές 5ου αι.) και στο "Συνέκδημο" του Ιεροκλή (αρχές 6ου αι.), φαίνεται πως διατηρούσαν ισχυρούς πολιτιστικούς και εμπορικούς δεσμούς με το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος.⁵⁰

Η Εκκλησιαστική οργάνωση των περιοχών αυτών μαρτυρείται αρκετά νωρίς, από τη συμμετοχή των ιεραρχών τους στην Α' και Β' Οικουμενική σύνοδο.⁵¹ Από τις υπογραφές των επισκόπων, οι οποίοι υπογράφουν κατά επαρχίες, φαίνεται πως στην πρώιμη αυτή περίοδο οι πόλεις της Κριμαίας συνδέονταν διοικητικά με την επαρχία της Μ. Σκυθίας και οι πόλεις της ανατολικής ακτής του Εύξεινου Πόντου Πιτυούς, Διοσκουριάς, Φάση, συνδέονταν με την επαρχία του Πόντου Πολεμνιακού.

2. Ιεραποστολική Δράση και “Βαρβαρικές Εκκλησίες”

Ο 28ος κανόνας της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου (451) όπως είδαμε, εκτός από την υπαγωγή των μητροπόλεων των 3 Διοικήσεων στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αναγνώριζε στο θρόνο της Κων/πόλεως και το προνόμιο της υπερόριας άσκησης του δικαίου των χειροτονιών και κρίσεως στους “*αὐτὸ ἄσκησιν ἐπιτελεῖται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς ἁγίας ἁποστόλων*”. Η διάταξη αυτή αναφέρεται στην ευθύνη του Οικ. Πατριαρχείου για την οργάνωση των τοπικών εκκλησιών, οι οποίες βρίσκονταν έξω από τα όρια του Βυζαντινού κράτους και δημιουργήθηκαν στα πλαίσια των ιεραποστολικών προσπαθειών της Εκκλησίας.

Οι “βαρβαρικές” χώρες του 28ου κανόνα κατανοούνταν από τους βυζαντινούς ερμηνευτές των ι. κανόνων του 12ου αιώνα, Βαλσαμώνα και Αριστηνό, ως ιεραποστολικές εκκλησίες που δέχτηκαν το χριστιανισμό με οργανωμένες ή περιστασιακές πρωτοβουλίες από τις 3 Διοικήσεις Πόντου, Ασίας και Θράκης, του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁵² Με την άποψη αυτή συμφωνούν και νεώτεροι ερευνητές όπως οι: Troitsky, N. Μίλας, μητρ. Σάρδεων Μάξιμος,⁵³ Φ. Βαφειδής,⁵⁴ Θ. Ουσπένσκυ,⁵⁵ ενώ ορισμένοι όπως οι P. Charanis⁵⁶ και J. Janin⁵⁷ θεωρούν ότι, οι εκκλησίες αυτές οργανώθηκαν σε επαρχίες, που βρίσκονταν προηγουμένως εντός των ορίων της αυτοκρατορίας και αργότερα περιήλθαν στην εξουσία βαρβαρικών φυλών.

Με τη συνθήκη των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.) και την αναγνώριση του δικαιώματος άσκησης της χριστιανικής λατρείας εγκαινιάσθηκε, και τυπικά πλέον, η διαδικασία του θρησκευτικού μετασχηματισμού του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Ο εκχριστιανισμός του σήμαινε τη σταδιακή μετάλλαξη του ρωμαϊκού Imperium σε χριστιανική αυτοκρατορία. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της νέας θρησκείας ευνοούσε την ένταξη στο σώμα της εκκλησίας όχι μόνο των λαών του πολιτισμένου κόσμου, αλλά και των βαρβαρικών λαών στα όρια της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη Σ. Πατούρα, η Εκκλησία σύντομα μπήκε στην υπηρεσία της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας και βοήθησε στην πραγμάτωση των στόχων της οικουμενικής πολιτικής στα πλαίσια της *pax christiana*.⁵⁸

Τα όρια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας του 3ου και 4ου μ.Χ. αιώνα οριοθετούσαν τις περιοχές που εντάχθηκαν στον κορμό της χριστιανικής Εκκλησίας, αλλά οπωσδήποτε καθόριζαν και τους άξονες της ιεραποστολής προς τους όμορους λαούς, βαρβαρικούς ή μή. Ήδη από τον 3ο αιώνα μ.Χ. είχαν αναληφθεί οργανωμένες ιεραποστολές στους λαούς που ζούσαν στα όρια του πολιτισμένου ελληνορωμαϊκού κόσμου. Από τον 4ο

αιώνα η διάδοση του χριστιανισμού πραγματοποιείται με τη συνεργασία Εκκλησίας και Πολιτείας, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας.

Από τον Οικουμενικό θρόνο της Αυτοκρατορίας, καθώς και από τις Εκκλησίες των 3 Διοικήσεων που εντάχθηκαν στη διοικητική του δικαιοδοσία, προήλθαν οργανωμένες ιεραποστολές στους Γότθους του Δούναβη⁵⁹ και της Κριμαίας⁶⁰, στα βαρβαρικά φύλα του βορρά, Σαρμάτες⁶¹ και Ούννους⁶², στ' ανατολικά σύνορα στους Αρμένιους και στους Ίβηρες. Ορισμένες απ' αυτές τις ιεραποστολικές εκκλησίες στέριωσαν και αναπτύχθηκαν, ενώ άλλες ιεραποστολικές προσπάθειες φαίνεται πως δεν είχαν μόνιμα αποτελέσματα (Σαρμάτες, Ούννοι) κι αυτό είτε γιατί σαρώθηκαν από τις συνεχείς μεταναστεύσεις των βαρβαρικών φύλων της κεντρικής Ασίας, είτε γιατί η νομαδική κοινωνική τους συγκρότηση τούς έκανε απρόθυμους να ενταχθούν στη χριστιανική κοινωνία της Αυτοκρατορίας και να χάσουν την εθνική τους ταυτότητα και τη διοικητική τους αυτοτέλεια.

Η διάδοση του χριστιανισμού στην περιοχή του Καυκάσου συνδέεται με την παράδοση για τη δράση των αποστόλων Θαδαίου, Βαρθολομαίου (Αρμενία)⁶³ και Ανδρέα (Ιβηρία)⁶⁴. Η ίδρυση και η οργάνωση χριστιανικών κοινοτήτων στην Αρμενία (3ος αι. μ.Χ.) οφειλόταν στην αποστολική δράση του Γρηγορίου του Φωτιστή, ο οποίος δέχθηκε το χριστιανισμό και χρίσθηκε επίσκοπος στην Καισάρεια της Καππαδοκίας⁶⁵. Οι σχέσεις της Εκκλησίας της Αρμενίας με τη μητρόπολη Καισαρείας επηρέασαν την πνευματική της ανάπτυξη και την οργανωτική της δομή.

Μέχρι τη σύνοδο του Βαλασαρπάτ (366), η χειροτονία του εκάστοτε "Καθολικού" Αρμενίας γινόταν από το μητροπολίτη Καισαρείας.⁶⁶ Χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής εξάρτησης της Αρμενίας από την εκκλησία της Κων/πολης είναι το γεγονός της ανάθεσης από τον αυτοκράτορα Βάλη (374-378) στο Μ. Βασίλειο της εκλογής επισκόπων για την Αρμενία.⁶⁷ Παρόμοιο αίτημα είχε υποβάλλει στο Μ. Βασίλειο και ο βασιλιάς της Αρμενίας Πάπ, ο οποίος ζήτησε τη χειροτονία του ευνοουμένου του Φαύστου, σε επίσκοπο.⁶⁸

Η κατάκτηση μεγάλου μέρους της Αρμενίας από το βασιλιά των Περσών Σαπώρ Γ' (383-388) δεν ευνοούσε τη διατήρηση στενών εκκλησιαστικών σχέσεων με το Βυζάντιο. Στο γεγονός αυτό προστέθηκε η καχυποψία των Αρμενίων για την κατοχή μέρους των αρμενικών εδαφών από τους Βυζαντινούς, στα πλαίσια της ειρήνης που υπογράφηκε μεταξύ του Θεοδοσίου Α' και του Σαπώρ Γ' το 387 μ.Χ.⁶⁹ Η έντονη επιθυμία των Αρμενίων για εθνική ανεξαρτησία και η αποδοχή του "Ενωτικού" του αυτοκράτορα Ζήνωνος (482) στη σύνοδο του Dvin (506), απομάκρυναν την εκκλησία της Αρμενίας από το Πατριαρχείο Κων/πολης και την ενέταξαν στον κύκλο των αντιχαλκηδόνιων

εκκλησιών.⁷⁰ Σύμφωνα με τον C. Toumanoff, η Εκκλησία της Αρμενίας αποσχίστηκε από τη μητρόπολη Καισαρείας γύρω στο 428. Οι Αρχιεπίσκοποι της άρχισαν ν' αποκαλούν τους εαυτούς τους "Καθολικούς", ακολουθώντας το παράδειγμα των "Καθολικών" της Σελεύκειας - Κτησιφώντας, κεφαλών της αυτόνομης συρο-περσικής (αργότερα Νεστοριανικής) εκκλησίας.⁷¹ Στο εξής ο ιδιότυπος Αρμενικός μονοφυσισμός λειτούργησε ως παράγοντας πολιτικής ενοποίησης και αποτελούσε χαρακτηριστικό σημείο της αρμενικής ταυτότητας.

Τα αρμενικά εδάφη που περιήλθαν στο Βυζάντιο με τη συνθήκη του 387 και οργανώθηκαν σ' επαρχίες με τα ονόματα Αρμενία Α' και Αρμενία Β', εντάχθηκαν στη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Οι Αρμένιοι των εδαφών αυτών, ενταγμένοι μέσα στο πολιτικό και εκκλησιαστικό πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ακολούθησαν τις αποφάσεις της Δ' Οικουμενικής συνόδου (451). Η αποδοχή της Ορθοδοξίας ήταν ουσιαστικός όρος για την ενσωμάτωσή τους στη βυζαντινή κοινωνία και την αναρρίχησή τους σε υψηλά αξιώματα.⁷² Σύμφωνα με τον A. Toyhbee, οι Αρμένιοι ήταν πιο έτοιμοι από άλλους μονοφυσίτες να δεχτούν την Ορθοδοξία, γιατί ο ιδιότυπος μονοφυσισμός τους ήταν ελαφρά πιο κοντά απ' ότι του συριακού και αιγυπτιακού.⁷³

Η Ιβηρία (Γεωργία), το άλλο μεγάλο κράτος της περιοχής, οριζόταν στα βόρεια από την οροσειρά του Καυκάσου, στ' ανατολικά από τα παράλια του Εύξεινου Πόντου, στα δυτικά από τον ποταμό Κύρο και στα νότια συνόρευε με την Αρμενία. Σύμφωνα με τοπικές παραδόσεις, που προβλήθηκαν στα μεταγενέστερα γεωργιανά χρονικά, η διάδοση του χριστιανισμού στην Ιβηρία συνδέεται με την ιεραποστολική δράση του αποστόλου Ανδρέα στην ευρύτερη περιοχή της Σκυθίας.⁷⁵

Ωστόσο η ευρύτερη διάδοση του χριστιανισμού τοποθετείται την εποχή της βασιλείας του Mirian I ,το 337 μ. Χ. και συνδέεται με την ιεραποστολική δράση μιας αιχμάλωτης γυναίκας, της αγίας Νίνας⁷⁵. Η εντυπωσιακή διάδοση του χριστιανισμού στην Ιβηρία κατά τον 4ο αι. μ. Χ. οφειλόταν, αφενός στις σχέσεις της με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και αφετέρου στην παράλληλη διάδοση του χριστιανισμού στην Αρμενία, γεγονός που έκανε τους Αρμένιους ιστορικούς να υποστηρίζουν την υπαγωγή της εκκλησίας της Ιβηρίας στη δικαιοδοσία της Αρμενικής εκκλησίας.⁷⁶

Η αποστολή επισκόπων από την Κων/πολη και οι στενές πνευματικές σχέσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών, κατέστησαν αυτονόητη την υπαγωγή της Ιβηρίας στο Πατριαρχείο Κων/πολης με τον 28ο κανόνα της Δ' Οικουμενικής συνόδου (451).

Από την εποχή του αυτοκράτορα Βάλι (364-378) και τη συνθήκη ειρήνης του 387 μ.Χ., η Ιβηρία ήταν πολιτικά διαιρεμένη σε δυτική και ανατολική. Η δυτική Ιβηρία (Λαζική,

Αβασγία) βρισκόταν υπό ρωμαϊκή επικυριαρχία, ενώ η ανατολική Ιβηρία υπό περσική.⁷⁷ Η ανατολική Ιβηρία εντάχθηκε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Αντιοχείας μεταξύ των ετών 484-486.⁷⁸ Η δυτική Ιβηρία (Λαζική, Αβασγία) παρέμεινε στη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης, γεγονός που ενισχύθηκε από τη στρατιωτική υποστήριξη που παρείχαν οι αυτοκράτορες του ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους στους ηγεμόνες της, για την απόκρουση των περσικών εισβολών.

Συνοψίζοντας, ο 28ος κανόνας της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου (451) καθόρισε ως “υπερόρια” δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης τον χώρο εκείνο, στον οποίο ανέπτυξαν ιεραποστολική δράση οι εκκλησίες των 3 Διοικήσεων (Ασίας, Πόντου, Θράκης). Με το κανονικό αυτό κριτήριο το Οικουμενικό Πατριαρχείο απέκτησε κανονική διοικητική δικαιοδοσία σε χριστιανικές κοινότητες και επισκοπές εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας, οι οποίες περιλαμβάνονταν στο γεωγραφικό τόξο που ξεκινούσε από το μέσο Δούναβη, περνούσε από την Κριμαία και κατέληγε στον Καύκασο και τη Μαιώτιδα λίμνη. Οι περιοχές στ’ ανατολικά και στα νότια ανήκαν στην ευθύνη αντίστοιχα των πατριαρχείων Αντιοχείας και Αλεξανδρείας.

Σε αρκετές περιπτώσεις, η Πολιτεία και η Εκκλησία συνεργάστηκαν για τη διάδοση του Ευαγγελίου στους “βαρβαρικούς” λαούς. Η ανάμειξη της Πολιτείας έδινε πολιτικό χαρακτήρα στις προσπάθειες εκχριστιανισμού των λαών αυτών και στόχευε στη δημιουργία σχέσεων εξάρτησής τους από την Κων/πολη. Σε κάθε περίπτωση όμως το κίνητρο της Εκκλησίας ήταν η σωτηρία των λαών αυτών δια του “Ευαγγελισμού” τους και η ένταξή τους στη “Χριστιανική Οικουμένη”.

II. Η Εξέλιξη της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 451 μ.Χ. ως το τέλος του 8ου αι.

Η διερεύνηση της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η διαμόρφωση του γεωγραφικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, συνδέθηκαν άρρηκτα με την ιεραποστολική δράση και στηρίχθηκαν στα κανονικά κριτήρια που θέσπισε η Δ΄ Οικουμενική σύνοδος (451) με τους κανόνες 28 (καθορισμός “ενόριας” και “υπερόριας” δικαιοδοσίας), 9 και 17 (δικαίωμα “εκκληίου” προσφυγής στον “πρώτο θρόνο” της Ανατολής).

Οι κυριότερες πηγές απ’ όπου αντλούμε πληροφορίες, με βάση τις οποίες διαγράφεται η εκκλησιαστική γεωγραφία των περιοχών, που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την υπό εξέταση περίοδο, είναι κυρίως τα εκκλησιαστικά “Τακτικά” (Notitiae Episcopatum), οι υπογραφές των επισκόπων που έλαβαν μέρος στις συνόδους, οι επιστολές των Παπών και μαρτυρίες των χρονογράφων της εποχής. Το παλαιότερο “Τακτικό” είναι γνωστό με τον τίτλο “”⁷⁹ και αναπαριστά την οργάνωση και δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από τον 5ο ως τον 7ο αι. Σύμφωνα με τη Notitia αυτή, υπάγονταν στο θρόνο της Κων/πόλης 33 μητροπόλεις, 34 αρχιεπισκοπές και 354 περίπου επισκοπές.⁸⁰ Ο αριθμός των μητροπόλεων και αυτοκέφαλων αρχιεπισκοπών είναι ίδιος με τον αριθμό του καταλόγου που συνέταξε ο H. Gelzer με βάση τους καταλόγους των Οικουμενικών συνόδων Ε΄ (553), Στ΄ (680-681) και Πενθέκτης (692-693).⁸¹ Ακόμα, ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό με τον αριθμό των πόλεων που μας δίνει η πολιτική αναγραφή “Συνέκδημος” του Ιεροκλέους, έργο που η συγγραφή του τοποθετείται στις αρχές της βασιλείας του Ιουστινιανού.⁸²

Σύμφωνα με τον .J. Dargouzes, στον πρώτο πυρήνα στον οποίο αναγράφονταν η τάξη και η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, προστέθηκαν με την πάροδο του χρόνου νέα στοιχεία, έτσι ώστε να έχουμε μια σαφή εικόνα για τη διοικητική του εξέλιξη από το 451 ως το 641 μ.Χ. (ημερομηνία θανάτου του αυτοκράτορα Ηρακλείου).⁸³

&H◆&O @□& ◆O□ &◆◆>O ●M O○O◆&O ◆@■M &□&□
 &◆M ●Yb=zo ◆○ MPM @□□ &◆&☆□ &H○H◆&O○&H".⁹⁶

Παρακολουθώντας τις διοικητικές ρυθμίσεις και τις δηλώσεις του Ιουστινιανού Α΄ μέσα από τις Νεαρές, παρατηρούμε ότι απέφυγε επιμελώς να θίξει τη διοικητική δικαιοδοσία των μητροπόλεων. Αυτό εξηγείται, αφενός από το γεγονός της παγίωσης του μητροπολιτικού συστήματος διοίκησης, ήδη από τον 4ο αι. μ.Χ., και της απροθυμίας της Εκκλησίας ν' ακολουθήσει τις νέες πολιτικές αλλαγές που έθιγαν τα δίκαια των μητροπολιτών σε θέματα δικαιοδοσίας⁹⁷ και αφετέρου στο ότι τα κίνητρα του Ιουστινιανού για τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις στη Μ. Ασία ήταν η ανάγκη της επιβολής της κρατικής εξουσίας και η πάταξη της διαφθοράς και της αυθαιρεσίας των "δυνατών".⁹⁸

Στη Notitia 1, στον κατάλογο των αρχιεπισκοπών της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, αναγράφονται δύο αρχιεπισκοπές της επαρχίας Ισαυρίας, η Λεοντόπολη και τα Κότραδα.⁹⁹ Είναι γνωστό ότι η επαρχία Ισαυρίας υπαγόταν στην Ανατολική Διοίκηση και βρισκόταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Αντιοχείας. Στο ερώτημα, πώς επεκτάθηκε η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε εκκλησιαστικές έδρες της Ανατολικής Διοίκησης, η απάντηση, κατά την άποψή μας, βρίσκεται στις σχέσεις που είχαν αναπτύξει αυτές οι εκκλησιαστικές έδρες με τις εκκλησίες της Μ. Ασίας, πριν την παγίωση του μητροπολιτικού συστήματος του 4ου αιώνα. Σ' αυτό συνετέλεσε και η γεωγραφική τους θέση στα όρια της Ισαυρίας με τις επαρχίες Λυκαονίας και Παμφυλίας αντίστοιχα, καθώς και η σύνδεσή τους με το οδικό δίκτυο των πόλεων αυτών των επαρχιών.¹⁰⁰

Η Notitia 1 μαρτυρεί και μια γεωγραφική διεύρυνση της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις βόρειες και ανατολικές περιοχές του Εύξεινου Πόντου, καθώς και στην Παρακαυκάσια ενδοχώρα. Οι περιοχές αυτές αναγράφονται για πρώτη φορά ως οργανωμένες εκκλησιαστικές επαρχίες και το 451 μ.Χ. και είτε βρίσκονταν εκτός των πολιτικών συνόρων του Βυζαντινού κράτους (Παρακαυκάσιες περιοχές), είτε διατηρούσαν χαλαρούς πολιτικούς δεσμούς με την Κων/πολη (Κριμαία). Οι εκκλησιαστικές έδρες των επαρχιών αυτών ήταν: η μητρόπολη Φάση¹⁰¹ της επαρχίας Λαζικής με 4 επισκοπές (Ροδοπόλεως,¹⁰² Σαϊσινών,¹⁰³ Πετρών,¹⁰⁴ Ζιγανέων¹⁰⁵), οι αρχιεπισκοπές Χερσώνος, Βοσπόρου, Νικόψεως της επαρχίας Ζηκχίας και η αρχιεπισκοπή Σεβαστουπόλεως της επαρχίας Αβασγίας. Η διάδοση του χριστιανισμού σ' αυτές τις περιοχές φαίνεται πως συντελέστηκε αρκετά νωρίς (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

Η περιοχή κατά μήκος της ανατολικής ακτής του Εύξεινου Πόντου και βόρεια του ποταμού Κύρου, μέχρι τα στενά του Κέρτς, κατοικούνταν από Γεωργιανά (Ιβηρικά) φύλα

Βορειότερα, μεταξύ Αβασγίας και Κιμμέριου Βοσπόρου, ζούσε ο λαός των Ζήκων. Δέχτηκαν νωρίς το Χριστιανισμό και αρχικά υποτελείς των Ρωμαίων, βρέθηκαν αργότερα στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου.¹¹⁹ Αν και η Ζηκχία ανήκε γεωγραφικά στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου και εκτεινόταν μέχρι τον ποταμό Κουμπάν,¹²⁰ η εκκλησιαστική επαρχία της Ζηκχίας περιλάμβανε ολόκληρη τη νότια Κριμαία με την απέναντι ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Τα εκκλησιαστικά κέντρα της επαρχίας αυτής ήταν οι παλιές ελληνικές αποικίες της Χερσώνας, του Βοσπόρου και της Νικόψεως.¹²¹ Η ανάπτυξη της εκκλησιαστικής οργάνωσης στην περιοχή πρέπει να συνδέεται με την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στις πόλεις νότια της Κριμαίας.¹²²

Στην ορεινή περιοχή της νοτιο-δυτικής Κριμαίας και μεταξύ των πόλεων Χερσώνος και Βοσπόρου ζούσαν οι Γότθοι της Κριμαίας. Αυτοί ήταν τα υπολείμματα της παλιάς Οστρογοθικής ομοσπονδίας που έμειναν στην περιοχή, ύστερα από τη διάλυσή της.¹²³ Από παλιά σύμμαχοι και υποτελείς του Βυζαντίου, δέχτηκαν νωρίς το Χριστιανισμό.¹²⁴ Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι στην εποχή του ήταν χριστιανοί και κατοικούσαν γύρω από την πόλη τους Δόρος.¹²⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο, είχαν στενές σχέσεις με την εκκλησία της Κων/πολης απ' την οποία ζητούσαν την αποστολή επισκόπου.¹²⁶

Η βυζαντινή παρουσία στα βόρεια παράλια του Εύξεινου Πόντου, είχε και το ζωηρό ενδιαφέρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την κήρυξη του Ευαγγελίου και τη δημιουργία χριστιανικών κοινοτήτων στο εσωτερικό της τεράστιας ενδοχώρας της στέππας. Η περιοχή αυτή, που συνόρευε με τις βυζαντινές κτήσεις της Κριμαίας, κατακλυζόταν από διάφορους νομαδικούς λαούς και άλλα μικρότερα έθνη της στέππας. Κυρίαρχη δύναμη στην περιοχή από τον 3ο μ.Χ. αι. ήταν οι Ούννοι, νομαδικός λαός τουρανικής καταγωγής, που μέχρι τα μέσα του 6ου αι. μ. Χ. είχαν συστήσει μια μεγάλη νομαδική ομοσπονδία φυλών. Μέχρι την εποχή του Ιουστίνου Α' και του Ιουστινιανού Α' είχαν επιβάλλει στις ελληνικές πόλεις της Κριμαίας καθεστώς υποτέλειας. Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι την εποχή του Ιουστινιανού Α' οι πόλεις της νότιας Κριμαίας είχαν επανέλθει στην κυριαρχία του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους.¹²⁷ Στην επίσημη επαφή που είχε ο ηγεμόνας τους Γρώδ με το βυζαντινό αυτοκράτορα στην Κων/πολη το 528 μ.Χ., η βυζαντινή διπλωματία άδραξε την ευκαιρία και ο Ούννος ηγεμόνας βαφτίστηκε χριστιανός.¹²⁸ Τα όποια πολιτικά και εκκλησιαστικά οφέλη από το εγχείρημα αυτό της βυζαντινής διπλωματίας ήταν βραχυπρόθεσμα. Η πλειοψηφία του λαού των Ούννων έμεινε πιστή στη σαμανιστική θρησκεία του και μετά την ήττα τους από τα βυζαντινά στρατεύματα, η ομοσπονδία τους διαλύθηκε και εξαφανίστηκαν από το ιστορικό

προσκήνιο της περιοχής, καθώς αφομοιώθηκαν από άλλες νομαδικές ομοσπονδίες με τις οποίες συνασπίστηκαν (Άβαροι, Χάζαροι κ.ά.).¹²⁹ Ωστόσο, παρά το πρόσκαιρο αποτέλεσμα της βυζαντινής διπλωματίας, η πολιτιστική επιρροή του Βυζαντίου στην περιοχή παρέμεινε σημαντική λόγω της προσήλωσής της στο δόγμα του Οικουμενισμού.

Στα πλαίσια της βυζαντινής πολιτικής διείσδυσης στον Καύκασο, εντάσσεται την εποχή αυτή (6ος αι.) η προσπάθεια εκχριστιανισμού του λαού των Τζάννων.¹³⁰ Ζούσαν στις δυσπρόσιτες περιοχές του Καυκάσου, νοτιο-ανατολικά του Εύξεινου Πόντου και μεταξύ της Λαζικής, της Αρμενίας και του Βυζαντίου.¹³¹ Το 528/529 μ.Χ. ο Ιουστινιανός Α΄ υπέταξε στρατιωτικά τους Τζάννους και στη συνέχεια επιχείρησε τον εκχριστιανισμό τους. Μετά την υποταγή και τον εκχριστιανισμό τους εντάχθηκαν στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής και ξεκίνησε ένα μεγάλο έργο εκπολιτισμού τους με τη χάραξη οδικών δικτύων, την ίδρυση εκκλησιών και την ανέγερση φρουρίων.¹³² Μουσουλμανικές πηγές του 10ου αι. (Εί Masudi) και του β΄ μισού του 13ου αι. (Ibn Bibi, Ibn Sadad κ.ά.) αναφέρουν ότι οι Τζάννοι συνεχίζουν να υφίστανται σαν λαός, συνδεδεμένοι στενά με τον Ποντιακό βυζαντινό πληθυσμό.¹³³

Η άνθηση και η ευρεία διάδοση του χριστιανισμού στην Παρακαυκάσια περιοχή κατά τον 6ο αι., καθώς και η παγίωση της εκκλησιαστικής οργάνωσης, οφειλόταν αφενός στην πρώιμη διάδοση του χριστιανισμού στα παλιά ελληνικά κέντρα του Εύξεινου Πόντου και αφετέρου στην πολιτική της διπλωματίας του Βυζαντίου για την απόκτηση του ελέγχου στον Καύκασο και την τελική ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στο βυζαντινό κράτος. Η διάδοση του χριστιανισμού στα έθνη της βόρειας Παρευξεινίας και Παρακαυκάσιας περιοχής αποτέλεσε βασικό στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου κατά τον 6ο αι., ώστε να εξασφαλίσει την παραμονή τους στην πολιτική και πολιτιστική σφαίρα επιρροής του.

Στα μέσα του 7ου αι., σύμφωνα με μαρτυρία που προέρχεται από τον αυτοκράτορα Κων/νο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, ο αυτοκράτορας Ηράκλειος (610-641) διοργάνωσε ιεραποστολές για τον εκχριστιανισμό των Χρωβάτων (Κροατών), Σέρβων και των άλλων μικρότερων σλαβικών φύλων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Δαλματίας.¹³⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο, η Δαλματία άρχιζε από τα σύνορα με το Δυρράχιο και την πόλη Αντίβαρι στο νότο, και εκτεινόταν μέχρι την ορεινή Ιστρία στο βορρά. Στο πλάτος έφτανε μέχρι τους ποταμούς Δούναβη, Σαύο και Μοράβα.¹³⁵ Γύρω στο 614 μ.Χ. οι Άβαροι κατέλαβαν τα Σάλωνα και μεγάλο μέρος της Δαλματίας. Ο Ηράκλειος κάλεσε τους Χρωβάτες και τους Σέρβους, από την περιοχή που έμεναν βόρεια των Καρπαθίων, να διώξουν τους Άβαρους από την περιοχή της Δαλματίας και τους επέτρεψε να

εγκατασταθούν εκεί ως υπήκοοι της Αυτοκρατορίας.¹³⁶ Για τις ιεραποστολές αυτές ο Ηράκλειος συνεργάστηκε με τον πάπα της Ρώμης, αφού η περιοχή ανήκε στην παλιά υπαρχία του Ιλλυρικού και υπαγόταν στη δικαιοδοσία και επιρροή της Ρώμης. Τα αποτελέσματα όμως της ιεραποστολής φαίνεται πως ήταν περιορισμένα, γιατί ο Κων/νος Ζ΄ Πορφυρογέννητος κάνει λόγο για νέα ιεραποστολική προσπάθεια την εποχή του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867-886).¹³⁷

Την ίδια περίπου εποχή, αρχές του 7ου αι., η βυζαντινή διπλωματία έστρεψε τις προσηλυτιστικές της προσπάθειες στην γεωπολιτικά ευαίσθητη περιοχή της ευρύτερης Υπερκαυκασίας και πέτυχε τον εκχριστιανισμό ενός “Ούννου” ηγεμόνα, του Organa ή Orchan, εκμεταλλευόμενη την επίσημη επίσκεψή του στην Κων/πολη το 619 μ.Χ.¹³⁸ Ο συγκεκριμένος ηγεμόνας θεωρείται ότι ήταν ο ηγέτης των Ονογούρων, μιας τουρανικής (Πρωτοβουλγαρικής) συνομοσπονδίας φυλών, που ανεξαρτητοποιήθηκαν πρώτοι από τους Αβάρους και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή βόρεια της Αζοφικής θάλασσας και του βόρειου Καυκάσου.¹³⁹ Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για διάδοση του χριστιανισμού στο λαό των Ονογούρων (Πρωτοβουλγάρων), ούτε για σταθερή εκκλησιαστική οργάνωση. Ωστόσο, το επίτευγμα της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής ήταν η πολιτική διείσδυση και προώθηση της διεθνούς τάξης, που εξέφραζε τον ιδεολογικό Οικουμενισμό του Βυζαντίου, στην ευρασιατική στέππα.¹⁴⁰ Η απονομή του τίτλου του πατρικίου στον ηγεμόνα των Ονογούρων, εκτός απ’ το να κολακέψει τη ματαιοδοξία του, στόχευε στο να καθορίσει τη θέση που κατείχε ο συγκεκριμένος ηγεμόνας και ο λαός του στην Οικουμενική Αυτοκρατορία του Βυζαντίου και την ένταξή τους στο διεθνές σύστημα σχέσεων της εποχής.¹⁴¹

Ο θάνατος του Ιουστινιανού Α΄ το 565 μ.Χ. αποτελεί χρονολογία ορόσημο για την Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Δηλώνει το τέλος της Πρωτοβυζαντινής περιόδου και την αρχή μιας μεταβατικής περιόδου, κατά την οποία βαθμιαία το Βυζάντιο χάνει ευρύ ζωτικό χώρο. Εδάφη με μεγάλη αμυντική, οικονομική και πολιτιστική σημασία, περνούν σε ξένη κυριαρχία και το κράτος αντιμετωπίζει βαθιά οικονομική, κοινωνική και δημογραφική κρίση.¹⁴² Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στις βόρειες επαρχίες της Βαλκανικής, Λογγοβάρδοι στην Ιταλία και οι Άραβες επεκτάθηκαν ραγδαία στις ανατολικές και αφρικανικές επαρχίες.¹⁴³ Το Imperium του Ιουστινιανού κατέρρευσε και περιορίστηκε γεωγραφικά. Ταυτόχρονα όμως απέκτησε μεγαλύτερη πολιτιστική, γλωσσική και δογματική ομοιογένεια.

Στον εκκλησιαστικό τομέα, η εικόνα που έχουμε για την οργάνωση και τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 7ο αι., προέρχεται από τις πληροφορίες

που αντλούμε από τη Notitia 1 και τα πρακτικά της Ε΄ (553)¹⁴⁴, ΣΤ΄ (680-681)¹⁴⁵ και Πενθέκτης¹⁴⁶ Οικουμενικής συνόδου. Η σύγκριση των καταλόγων των επισκόπων δείχνει την επιβίωση της εκκλησιαστικής διοίκησης στα εδάφη δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πολης σχεδόν στο σύνολό της, εκτός ίσως από τις επαρχίες της Βόρειας Θράκης, όπου από το 680 εγκαταστάθηκαν οι Βούλγαροι μεταξύ του Δούναβη και της οροσειράς του Αίμου.¹⁴⁷

Η γεωγραφική συρρίκνωση της Αυτοκρατορίας παρήγαγε μια συνοχή και πολιτιστική ομοιογένεια, η οποία βοήθησε το κράτος ν' ανασυγκροτηθεί και ν' αντισταθεί μ' επιτυχία εναντίον των Αράβων στην ανατολή και των Σλάβων και Βουλγάρων στο βορρά. Ακόμη, αποτέλεσε το ερέθισμα για εσωτερικές διεργασίες και διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Η Διοκλητιάνεια επαρχιακή διαίρεση εγκαταλείφθηκε τελειωτικά και εφαρμόστηκε το νέο "θεματικό" διοικητικό σύστημα, το οποίο ολοκληρώθηκε στα μέσα του 8ου αι.¹⁴⁸ Αποτέλεσμα ήταν η στρατικοποίηση των δομών της πολιτικής διοίκησης. Η εκκλησιαστική επαρχιακή οργάνωση όμως, συνέχιζε στο τέλος του 7ου αι. να βασίζεται στη παλιά επαρχιακή διοικητική διαίρεση, απομακρυνόμενη από τις νέες εξελίξεις που εμφανίστηκαν στο χώρο της πολιτικής οργάνωσης. Οι εκκλησιαστικές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου περιλαμβάνονταν μέσα στα γεωγραφικά όρια των 5 μεγάλων πολιτικών ενοτήτων, των θεμάτων Θράκης, Αρμενιάκων, Ανατολικών, Οφικίου, Καραβησιάνων.

Η διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης διευρύνθηκε σημαντικά τον 8ο αι. με την υπαγωγή σ' αυτό των εκκλησιαστικών εδρών του Ανατολικού Ιλλυρικού και της Νότιας Ιταλίας. Οι αντιδράσεις των παπών Γρηγορίου Β΄ (715-731) και Γρηγορίου Γ΄ (731-741) στη εικονομαχική πολιτική του αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ (717-741) και αυξανόμενες τάσεις ανεξαρτητοποίησης της Ρώμης από το Βυζάντιο, προκάλεσαν μια σειρά φορολογικών μέτρων, που επιβλήθηκαν στις παπικές κτήσεις της Ιταλίας και Σικελίας.¹⁴⁹ Το ριζοσπαστικότερο όμως μέτρο που πήρε ο Λέων Γ΄ ήταν η απόσπαση των νοτιο-ιταλικών ελληνόφωνων επαρχιών της Καλαβρίας και Σικελίας από την Εκκλησία της Ρώμης και η υπαγωγή τους στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως.¹⁵⁰ Με αφορμή λοιπόν την εικονομαχία, ο Λέων Γ΄ πραγματοποίησε την ταύτιση των ορίων της εκκλησιαστικής με την πολιτική διοίκηση των επαρχιών της Αυτοκρατορίας. Έτσι, εφάρμοσε πρώτος την αρχή που διατυπώθηκε νωρίτερα στη Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδο με τον 38ο κανόνα:

“♦□☆□ □□&H♦Hετ□☆□ ετϙ⊕ ρϑ●□♦♦□H□ ♦ϑ□□H□ ετϙ
⊕ · ♦ϑ○ @εε&ϑ●Hϙ♦Hετϑ○ □□ϙH●@♦H□ □@■H□ @

εὐρωπῆς καὶ ἀνατολῆς τῆς ἀνατολικῆς ἐπαρχίας.¹⁵¹ Ἀκόμη, στο Πατριαρχεῖο Κων/πόλεως προσαρτήθηκαν ἡ Κύπρος,¹⁵² ὡς τρίτη μητρόπολη σὴν τάξη “Πρωτοκαθεδρίας” καὶ ἡ Ἰσαυρία,¹⁵³ με τὴν μητρόπολη Σελεύκεια καὶ τὶς 24 ἐπισκοπές τῆς. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ οφειλόταν στα ἱστορικο-πολιτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς, σχετικὰ με τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Αυτοκρατορίας.¹⁵⁴

Οὶ νέες ἐξελίξεις σὴν ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, με τὴν επέκταση τῶν ορίων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ δυτικὰ σὶς ἐπαρχίες τοῦ Ἀν. Ἰλλυρικοῦ,¹⁵⁵ τῆς Καλαβρίας, τῆς Σικελίας, τῆς Σαρδηνίας καὶ νοτιο-ἀνατολικά σὶς ἐπαρχίες Ἰσαυρίας καὶ Κύπρου, ἀποτυπώθηκαν σὶς Notitiae (Τακτικά) 2, 3 καὶ 4 (σύμφωνα με τὴν ἀρίθμηση τοῦ J. Darrouzes). Οὐ Notitiae 2¹⁵⁶ καὶ 4¹⁵⁷ μας δίνουν τὶς μαρτυρίες γιὰ μιὰ πρώτη προσπάθεια ἐνσωμάτωσης τῶν νέων ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν σὸν κορμὸ τῆς επίσημης Notitia. Ἡ μὴ ἀναγραφή ὁμως τῶν ἐπισκοπῶν, περιορίζουν τὴν ἀξία τοῦ σὴν ἐρευνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἀντίθετα, ἡ Notitia 3 (Codex Parisinus 1555A),¹⁵⁸ ἡ ὀνομαζόμενη καὶ “Εἰκονομαχικὸ Τακτικὸ”, θεωρεῖται πολὺ σημαντικὴ, καθὼς ἀναπαριστὰ τὴν κατάσταση τῶν νέων ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν γιὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀνάμεσα σὴν παλαιότερη Notitia 1 καὶ τὴ Notitia 7, σὴν ὀποία παγιώνεται πλέον ἡ νέα “Τάξη Πρωτοκαθεδρίας”.

Ἡ σημαντικὴ διεύρυνση τῶν ορίων δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀντανακλάται σὸν τεράστιο ἀριθμὸ ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν ποῦ μας δίνει ἡ Notitia 3, σύμφωνα με τὴν ὀποία σὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο ὑπάγονταν κατὰ τὸν 8ο αἰ., 51 μητροπόλεις, 39 ἀρχιεπισκοπές καὶ 608 περίπου ἐπισκοπές.¹⁵⁹ Ὁ σημαντικὸς αὐτὸς ἀριθμὸς ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν συνεπαγόταν μιὰ τεράστια γεωγραφικὴ επέκταση τῶν ορίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Με Βάση τὶς πληροφορίες ποῦ ἀντλούμε ἀπὸ τὴ Notitia 3, τὰ ὀριά τοῦ ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴ Σαρδηνία καὶ Ν. Ἰταλία στα δυτικά, ὡς τὴν Ἀζοφικὴ Θάλασσα καὶ τὴν Ἀρμενία στ’ ἀνατολικά, καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη στα νότια, ὡς τὴν Κριμαία καὶ τὴ Χαζαρικὴ ἐπικράτεια¹⁶⁰ στα βόρεια τοῦ Καυκάσου.

Τὰ ἱστορικο-πολιτικά γεγονότα λοιπὸν τοῦ 6ου, 7ου καὶ 8ου αἰ. (ἀραβικὴ κατάκτηση, ἐμφάνιση καὶ ἐγκατάσταση νέων φυλῶν στα Βαλκάνια καὶ τὴν Εὐρασιατικὴ στέππα) διαμόρφωσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ προσδιόρισαν τὴν περιοχὴ εὐθύνης τοῦ. Ἡ ἐνίσχυση τῆς διοικητικῆς τοῦ οργάνωσης σὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τοῦ καὶ ἡ ἱεραποστολικὴ προσπάθεια σὸν τομέα Κριμαίας-Καυκάσου, ἔθεσαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ μελλοντικὴ γεωγραφικὴ επέκταση σὴν περιοχὴ.

I. Το Γεωγραφικό και Δημογραφικό Πλαίσιο

Το μεσαιωνικό τμήμα της εκκλησιαστικής ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου συμπίπτει με την ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο σαν θεσμός ξεκίνησε τη ζωή του στην πρωτεύουσα του νέου κράτους, την Κων/πολη και ήταν φυσικό να κληρονομήσει στατικά και δυναμικά το γεωγραφικό χώρο που έδρασε εκείνο. Στατικά, γιατί τα όρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου ταυτίζονταν σε μεγάλο μέρος με τα όρια του βυζαντινού κράτους στην Ανατολή και στο Βορρά. Δυναμικά, γιατί έχοντας οργανική σχέση με το πολιτικό δόγμα της “Οικουμενικότητας” της Αυτοκρατορίας, το ιεραποστολικό έργο του συνδέθηκε στενά με τους γεωπολιτικούς στόχους της βυζαντινής διπλωματίας. Θεωρούσε δηλαδή, πρωταρχική αποστολή του να εκχριστιανίσει τις βαρβαρικές φυλές και τα ειδωλολατρικά έθνη, ώστε αυτά να ενταχθούν στα όρια της βυζαντινής “Οικουμένης”, στο πλαίσιο μιας ιεραρχημένης αντίληψης του κόσμου, η οποία τοποθετούσε το βυζαντινό αυτοκράτορα στην κορυφή της ιεραρχίας.¹⁶¹

Η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του γεωγραφικού χώρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως καθορίστηκε από τον 28ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου (451 μ.Χ.) και διαμορφώθηκε από τη φορά των ιστορικών εξελίξεων, αποτελεί χωρίς αμφιβολία, έναν από τους κύριους παράγοντες εξέλιξης του ιεραποστολικού έργου, της διοικητικής δικαιοδοσίας και της πολιτιστικής διείσδυσης του Πατριαρχείου σε γεωγραφικές περιοχές πολύ ευρύτερες από την επικράτεια του βυζαντινού κράτους.

Πριν από την παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης του γεωγραφικού χώρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κρίνεται αναγκαία μια γενική αναφορά στη γεωμορφολογία του χώρου αυτού (Βαλκανική - Μ. Ασία), γιατί αυτή ασκεί καθοριστική επίδραση στον άνθρωπο, ο οποίος στην υπό εξέταση περίοδο ήταν ιδιαίτερα εξαρτημένος από το περιβάλλον.

Η Βαλκανική χερσόνησος είναι κατεξοχήν ορεινή περιοχή. Το δυτικό τμήμα της καλύπτεται από τις Δυναρικές Άλπεις, που αποτελούν συνέχεια των Άλπεων και συνεχίζονται προς το νότο με την οροσειρά της Πίνδου, μέχρι την Πελοπόννησο. Στα βόρεια δεσπόζουν οι Τρανσυλβανικές Άλπεις με τον ορεινό όγκο των Καρπαθίων, ενώ στην ανατολική και κεντρική Βαλκανική απλώνεται, από δυτικά προς τα ανατολικά, η οροσειρά του Αίμου. Νοτιότερα, η οροσειρά της Ροδόπης, η οποία φράζει με τον όγκο

της το θαλασσινό αέρα του Αιγαίου, επηρεάζοντας σημαντικά το κλίμα της ανατολικής Βαλκανικής.¹⁶²

Η πορεία των ορεινών αυτών όγκων από Βορρά προς Νότο στη δυτική Βαλκανική και από τα δυτικά προς τα ανατολικά στην ανατολική Βαλκανική, επέδρασε αποφασιστικά στις σχέσεις των λαών της χερσονήσου σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής τους εξέλιξης, διευκολύνοντας ή εμποδίζοντας τη μεταξύ τους επικοινωνία. Οι οροσειρές της Βαλκανικής και ο Δούναβης δεν εμπόδισαν τους διάφορους εισβολείς απ' το Βορρά και τις ευρασιατικές στέππες να λεηλατήσουν και να κατακτήσουν τις πόλεις της χερσονήσου. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις επιβράδυναν ή και εμπόδισαν τη διάδοση πολιτιστικών ιδεών και θεσμών. Ακόμη, λειτούργησαν ως καταφύγια για τους ανυπεράσπιστους πληθυσμούς, καθορίζοντας με τον τρόπο αυτό τις εθνολογικές και θρησκευτικές ανακατατάξεις στην περιοχή.¹⁶³

Στην ορεινή αυτή περιοχή τα πεδινά μέρη είναι λίγα, ταυτόχρονα όμως και τα προτιμώμενα για εγκατάσταση πληθυσμών. Οι μεγαλύτερες πεδινές και επομένως εύφορες περιοχές βρίσκονται κατά μήκος των ποταμών Σάβα και Δούναβη στο βόρειο τμήμα, Μοράβα και Αξιού στο κεντρικό τμήμα, Έβρου στο ανατολικό τμήμα, Πηνειού στο νότιο τμήμα και σε πλήθος άλλο μικρότερων ποταμών και πεδιάδων στο δυτικό και νότιο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου.

Σύμφωνα με τον D. Obolensky, οι μεγάλες πεδιάδες εκτελούσαν 3 βασικές λειτουργίες: α) ήταν πηγές αγροτικού πλούτου και εφοδίαζαν με τρόφιμα τις πόλεις της χερσονήσου, β) ήταν κέντρα πολιτικής διοίκησης και στρατηγικής σπουδαιότητας και γ) ήταν κανάλια επικοινωνίας και πολιτιστικής διασποράς ανάμεσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και τους λαούς της κεντρικής Ευρώπης.¹⁶⁴

Το ίδιο σημαντικός ήταν και ο ρόλος που έπαιξαν οι δύο θάλασσες που περιβάλλουν τη Βαλκανική χερσόνησο, η Αδριατική στα βορειο-δυτικά και ο Εύξεινος Πόντος στα βορειο-ανατολικά. Αποτελούν προέκταση της Μεσογείου και εισχωρούν βαθιά στην Ευρώπη.¹⁶⁵ Στην υπό εξέταση περίοδο ήταν σημαντικοί διαμήκεις και οριζόντιοι γεωγραφικοί άξονες διείσδυσης του Βυζαντίου στη δυτική και κεντρική Ευρώπη, καθώς και στις ευρασιατικές στέππες και την Υπερκαυκάσια. Έχει μεγάλη σημασία η διαπίστωση ότι διαμέσου αυτών εξασφαλίστηκαν οι εμπορικοί δρόμοι, η στρατιωτική παρουσία της αυτοκρατορίας, η διάδοση της βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας, η διασπορά του βυζαντινού πολιτισμού και η εκκλησιαστική οργάνωση του Οικ. Πατριαρχείου στην περιοχή.

Η βαλκανική χερσόνησος συνδέεται με την ασιατική ήπειρο, χώρο στον οποίο είχε αναπτυχθεί η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με δύο δρόμους. Ο πρώτος κατευθύνεται βόρεια της Θράκης και οδηγεί από την Ουκρανία και τις ρωσικές στέππες στην περιοχή της Κριμαίας και στο εσωτερικό της Ασίας. Αυτόν το δρόμο και τα έθνη που διέσχισε, περιγράφει ο Κων/νος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στο έργο του “De Administrado Imperio”, εξαιρώντας τη μεγάλη στρατηγική σπουδαιότητά του για την εξωτερική πολιτική της Αυτοκρατορίας.¹⁶⁶ Ο δεύτερος δρόμος, ο νότιος, ξεκινά πάλι από τη Θράκη, κατευθύνεται προς το υδάτινο στενό του Βοσπόρου, που ενώνει το Αιγαίο με τον Εύξεινο Πόντο και οδηγεί στη Μ. Ασία.

Η Μ. Ασία υπήρξε κοιτίδα αρχαίων πολιτισμών ήδη από την 6η χιλιετηρίδα π.Χ. Έχει διαπιστωθεί ότι η Μ. Ασία αποτελούσε χώρο διάδοσης νέων ιδεών και τεχνολογιών προς τη νοτιο-ανατολική Ευρώπη, από τη Νεολιθική ακόμη εποχή.¹⁶⁷ Έτσι λοιπόν, από πολιτιστική άποψη έχουμε την επίδραση των πολιτισμών αυτών στη νοτιο-ανατολική Βαλκανική και τη δημιουργία ενός ευρύτερου κοινού πλαισίου εξέλιξης, που αναπτύσσεται με κέντρο τη Μεσόγειο και αντιστοιχεί σε μια μεγάλη γεωμορφολογική ενότητα.

Γεωγραφικά, η βυζαντινή Μ. Ασία ορίζεται: βόρεια από τον Εύξεινο Πόντο και την Προποντίδα, δυτικά από το Αιγαίο Πέλαγος, νότια από τη Μεσόγειο Θάλασσα και χωρίζεται από την υπόλοιπη Ασία με μια νοητή γραμμή, η οποία αρχίζει από τον Ισσικό κόλπο, κατευθύνεται βόρειο-ανατολικά προς τις πηγές του Ευφράτη δια της οροσειράς του Αντίταυρου. Από εκεί καταλήγει ανατολικά της Τραπεζούντας. Έχει σχήμα τετράπλευρο και εμβαδόν 530.000 περίπου τ. χμ.

Η Μ. Ασία είναι ένα μεγάλο οροπέδιο με κλίση από ανατολικά στα δυτικά. Το υψόμετρο στο κέντρο του οροπεδίου κυμαίνεται μεταξύ 1000 και 1500 μέτρων. Στο νότιο τμήμα του καταλήγει στη μεγάλη οροσειρά του Ταύρου, προέκταση της οποίας αποτελούν τα όρη της Λυκίας και Παμφυλίας. Ανατολικότερα εκτείνεται η οροσειρά του Αντίταυρου και το Αργαίον όρος των Καππαδοκικών οροπεδίων. Το βόρειο τμήμα του μικρασιατικού οροπεδίου διασχίζουν από ανατολικά στα δυτικά, ο Μύσιος Όλυμπος, ο Βιθυνικός Όλυμπος, ο Άλγασσης, ο Παρύαδρος και ο Σκανδίσσης, χωρίς όμως να σχηματίζουν μια ενιαία οροσειρά. Στο δυτικό τμήμα δεσπόζουν ο Κάδμος, ο Λάτμος, η Μυκάλη, η Μεσωγίς, ο Τμώλος, ο Τήμνος, το Δίδυμον. Ανατολικά απλώνονται τα όρη της Αρμενίας.

Οι πιο εύφορες περιοχές βρίσκονται κατά μήκος και στις εκβολές των ποταμών Σάρου, Καλύκαδνου, Κέστρου στο νότιο τμήμα, Ινδού, Μαιάνδρου, Καΰστρου, Έρμου,

Μάκεστου, Γρανικού, Ρύνδακου στο δυτικό τμήμα, Σαγγάριου, Βιλλαίου, Άλυ, Αμνία, Λύκου και Ακαμψη στο βόρειο τμήμα.¹⁶⁸

Από τους προϊστορικούς χρόνους η περιοχή αποτελούσε πέρασμα από το μεσογειακό κόσμο και την Ευρώπη προς τα βάθη της Ανατολίας και τη Μέση Ανατολή. Από την περιοχή αυτή διέρχονταν όχι μόνο στρατεύματα και εμπορεύματα αλλά και στοιχεία θρησκευτικά και πολιτιστικά. Υπήρξε χωνευτήρι λαών, γλωσσών, πολιτισμών και θρησκειών. Ο γεωγραφικός της χώρος ήταν πεδίο σκληρής σύγκρουσης ανάμεσα στους βυζαντινούς και τους Πέρσες πρώτα και τους Άραβες αργότερα.

Ο πλούσιος θαλάσσιος διαμελισμός στο δυτικό τμήμα, το ανεπτυγμένο οδικό και εμπορικό δίκτυο, το σκληρό κλίμα με τις απότομες εναλλαγές ζέστης και ψύχους στο κεντρικό οροπέδιο και οι τραχιές άγονες περιοχές στο νοτιο-ανατολικό και ανατολικό τμήμα της Μ. Ασίας, είναι το γεωγραφικό περιβάλλον που επηρέασε τις κοινωνικο-οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των κατοίκων και διαμόρφωσε την εξέλιξη της ιστορίας τους.

Με τον 28ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου το 451 μ.Χ. τα όρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Ανατολή είχαν ως εξής: άρχιζαν από τις εκβολές του ποταμού Λύκου στον ανατολικό μυχό του Εύξεινου Πόντου και κατευθύνονταν νότια, διασχίζοντας τον ποταμό Αράξη. Από εκεί ακολουθούσαν νοτιο-δυτική πορεία μέχρι την επαρχία Λυκαονίας και κατέληγαν στις ακτές της Παμφυλίας, μεταξύ των πόλεων Ιωτάπης και Συέδρων.

Στις ευρωπαϊκές επαρχίες, η οροθετική γραμμή ακολουθούσε το ρεύμα του Δούναβη, απ' τις εκβολές του ως την πόλη Οίσκο της Μοισίας Β΄. Κατόπιν στρεφόταν νότια, περνώντας από τις πηγές του Έβρου και δυτικά του όρους Ροδόπη, για να καταλήξει στις εκβολές του Νέστου ποταμού. Το βορειότερο τμήμα αποτελούσε η περιοχή της νότιας Κριμαίας και το νοτιότερο τμήμα η νήσος Κάρπαθος και οι ακτές της επαρχίας Λυκίας.¹⁶⁹

Ο γεωγραφικός αυτός χώρος απειλούνταν συχνά από εχθρικές εισβολές και αποτελούσε, για την περίοδο που εξετάζεται εδώ, την ιδιαίτερη περιοχή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπου εκτεινόταν η διοικητική δικαιοδοσία του πατριάρχη Κων/πόλεως και ασκούσαν η πολιτική κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα της κρατικής εξουσίας. Κύριο μέλημα του Πατριαρχείου Κων/πολης ήταν η ενίσχυση του ορθόδοξου φρονήματος του λαού, η αποκατάσταση των διοικητικών δομών σε περιοχές που ταλαιπωρούνταν από εχθρικές εισβολές και η διατήρηση της πνευματικής ενότητας στην ανά την Οικουμένη Εκκλησία.

Η πολιτική της αποκατάστασης της οικουμενικής αυτοκρατορίας που ακολούθησε ο Ιουστινιανός τον 6ο αιώνα, μετατόπισε τα σύνορά της προς τη Δύση, καταλαμβάνοντας τη Βόρεια Αφρική, το νότιο τμήμα της Ιβηρικής χερσονήσου, τη Σαρδηνία, την Κορσική, την Ιταλική χερσόνησο και ολόκληρη σχεδόν τη Δαλματία.¹⁷⁰ Ωστόσο, οι κτήσεις αυτές δεν περιήλθαν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αφενός γιατί τα όρια μεταξύ των πατριαρχείων είχαν παγιωθεί στα πλαίσια της "Πενταρχίας των Πατριαρχών" με τις κανονικές αποφάσεις των πρώτων τεσσάρων οικουμενικών συνόδων και αφετέρου γιατί οι περιφερειακές αυτές κτήσεις περιήλθαν γρήγορα στην οικονομική και πολιτιστική σφαίρα του δυτικού κόσμου.

Έτσι λοιπόν, το Οικουμενικό Πατριαρχείο εκτεινόταν σ' ένα χώρο με παλαιό πολιτισμό και οργάνωση, όπου κυριαρχούσε ο ελληνικός πολιτισμός και παρ' όλες τις ιδιαιτερότητες των επί μέρους περιοχών, η εύρωστη οικονομία και η στέρεη διοικητική υποδομή εξασφάλιζε τη συνοχή του. Η Κων/πολη, έδρα του Αυτοκράτορα και του πατριάρχη, έγινε το επίκεντρο πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων με "οικουμενική" εμβέλεια, ενώ το Πατριαρχείο αναδείχτηκε σε άμεσο αποδέκτη αυτών των εξελίξεων, καθώς ήταν η ενδοχώρα του γεωγραφικού χώρου της αυτοκρατορίας. Η έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν η αφετηρία μεγάλων εμπορικών και στρατιωτικών οδικών αρτηριών που διέσχιζαν ολόκληρη τη Μ. Ασία, συνδέοντας τις Ανατολικές επαρχίες, τον Καύκασο και την Αρμενία με το κέντρο. Εξίσου πυκνό ήταν και το οδικό δίκτυο στις ευρωπαϊκές επαρχίες με κύριους άξονες την Εγνατία, την Παραδουνάβια και τη Στρατιωτική οδό.¹⁷¹ Το πυκνό αυτό οδικό δίκτυο εξασφάλιζε τη διακίνηση ανθρώπων, αγαθών και ιδεών από την Κων/πολη προς την ενδοχώρα και τις περιοχές στα όρια της αυτοκρατορίας. Η Μεσόγειος, όπως και την εποχή Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, εξακολουθούσε ν' αποτελεί τον κύριο άξονα όπου κινούνταν η οικονομική δραστηριότητα της αυτοκρατορίας. Αυτή η οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα είχε επεκταθεί διαμέσου του Βοσπόρου στην Προποντίδα, στον Εύξεινο Πόντο και στη Μαιώτιδα λίμνη, δημιουργώντας μια τεράστια οικονομική και πολιτιστική ενότητα, εξασφαλίζοντας τη σύνδεση των επαρχιών με το κέντρο.¹⁷²

Τον 6ο και 7ο αιώνα ο γεωγραφικός χώρος της αυτοκρατορίας άλλαξε. Διάφοροι λαοί εισβάλλουν και εγκαθίστανται στα εδάφη της. Οι Λογγοβάρδοι στη Βόρεια Ιταλία, οι Σλάβοι στη βόρεια Βαλκανική, οι Άραβες στη Συρία, στην Παλαιστίνη, στην Αίγυπτο και στη Β. Αφρική.¹⁷³ Ωστόσο όλα σχεδόν τα εδάφη τα οποία υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης παρέμειναν εντός της βυζαντινής επικράτειας.

Η προσπάθεια υπολογισμού του πληθυσμού της αυτοκρατορίας με σχετική ακρίβεια στις διάφορες ιστορικές περιόδους (5ο, 6ο και 7ο αι.) είναι αρκετά δύσκολη. Κι αυτό γιατί οι μαρτυρίες των πηγών είναι σπάνιες και όταν αναφέρουν αριθμητικά δεδομένα αυτά είναι επισφαλής κι αφορούν ορισμένα μόνο αστικά κέντρα. Μπορούμε όμως να διακρίνουμε με κάποια βεβαιότητα τις θετικές ή αρνητικές τάσεις στη δημογραφική εξέλιξη, όπως παρουσιάζονται στις πηγές της εποχής. Έτσι λοιπόν, σ' αντίθεση με το Δυτικό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους, στο Ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας υπάρχει μια δημογραφική ανάκαμψη μετά τον 4ο αι., ιδιαίτερα στις ασιατικές περιοχές. Η ειρήνη με το περσικό κράτος και η επιτυχής αντιμετώπιση των βαρβαρικών επιδρομών του 4ου και 5ου αι. επέτρεψαν τη συνέχιση της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας του πληθυσμού, με φυσιολογική συνέπεια την αύξησή του. Η εικόνα που παρουσιάζει η Μ. Ασία πριν την αραβική κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών (7ος αι.) είναι μιας περιοχής πυκνοκατοικημένης με έντονη αγροτική και εμπορο-βιοτεχνική δραστηριότητα.¹⁷⁴

Οι ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας ήταν εύφορες και παραγωγικές, ιδιαίτερα σε σιτηρά. Όμως οι βορειότερες περιοχές μεταξύ Αίμου και Δούναβη, που μαστίζονταν σε όλη αυτή την περίοδο από βαρβαρικές εισβολές, δείχνουν μια δημογραφική κάμψη. Τα αποτελέσματα αυτών των βαρβαρικών επιδρομών ήταν η καταστροφή των αστικών κέντρων και κυρίως, η κατακόρυφη πτώση του πληθυσμού της υπαίθρου.¹⁷⁵ Γι αυτή τη δημογραφική κρίση μαρτυρούν τα εποικιστικά μέτρα που έλαβαν κατά καιρούς οι αυτοκράτορες για την αντιμετώπισή της. Άλλες ενδείξεις για τη μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου αποτελούν τα έκτακτα δημοσιονομικά μέτρα που πήραν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες για την ανακούφιση των μικροκαλλιεργητών.¹⁷⁶ Σημαντική πηγή επίσης για τις δημογραφικές συνθήκες στη χερσόνησο του Αίμου, αποτελεί το εκτενές έργο του Προκοπίου "Περί Κτισμάτων".¹⁷⁷

Η γεωμορφολογία και το κλίμα των βυζαντινών εδαφών, και κατ' επέκταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, προσανατόλισαν την οικονομία αυτών των περιοχών σε μια κατεύθυνση με ιδιαίτερη δυναμική. Η τραχύτητα του εδάφους με την κομματιασμένη γη και τα διάσπαρτα φτωχά νησιά της ανατολικής Μεσογείου, ευνόησαν αφενός την ύπαρξη της μικρής ιδιοκτησίας και τους γαικλήμονες, χωρίς όμως μεγάλες συνεχόμενες εκτάσεις και αφετέρου τη ναυσιπλοΐα, το εμπόριο, τη βιοτεχνία και την αστική ζωή.¹⁷⁸

Η κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας ήταν η ιδιωτική έγγεια περιουσία με δεύτερη την "εθνική γη" που ανήκε με πλήρη κυριότητα στο κράτος. Η σχέση ανάμεσα στη μικρή και τη μεγάλη ατομική ιδιοκτησία θα προσδιορίσει τον τρόπο παραγωγής, τις οικονομικές και

11ο αι. έχουμε πληθυσμιακή ανάπτυξη και αύξηση του αστικού πληθυσμού στα εδάφη του Πατριαρχείου Κων/πολης.

Το 12ο και το 13ο αι. η εικόνα αλλάζει. Η εισβολή και εγκατάσταση των Τούρκων στη Μ. Ασία, η απώλεια των εδαφών της Ν. Ιταλίας και Σικελίας, η Λατινική κατάκτηση του βυζαντινού χώρου, είχαν αποτέλεσμα την αισθητή μείωση της δικαιοδοσίας και του γεωγραφικού χώρου του Οικ. Πατριαρχείου. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί η διεκδίκηση εκκλησιαστικής αυτονομίας από τους λαούς της Βαλκανικής (Σέρβους, Βούλγαρους), ως αποτέλεσμα ανάπτυξης της εθνικής τους συνείδησης και της παράλληλης πολιτικής τους ανεξαρτησίας.

Η διαφορά στην έκταση του γεωγραφικού χώρου ανάμεσα στο βυζαντινό κράτος και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που άρχισε στο τέλος του 11ου αι., διευρύνεται ακόμα περισσότερο. Την εγκατάσταση των Τούρκων στη Μ. Ασία από τον 13ο αι. ως τον 15ο αι. ακολούθησε η ραγδαία συρρίκνωση των εδαφών της αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 14ου αι. έχασε ολόκληρη τη Μ. Ασία. Σταδιακά περιόριστηκε στην Αν. Μακεδονία και τη Θράκη, ενώ λίγο αργότερα, στις αρχές του 15ου αι., στην περιοχή της Κων/πολης με τα περίχωρά της, σε κάποια νησιά του Β. Αιγαίου και στο Δεσποτάτο του Μυστρά.¹⁸³

Ωστόσο, η μείωση του γεωγραφικού χώρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου δεν ήταν τόσο άμεση. Στα εδάφη που κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς Τούρκους αλλά και τους Λατίνους είχε επιζήσει ένα αξιόλογο ποσοστό βυζαντινών και μαζί τους ο βυζαντινός πολιτισμός και η Ορθόδοξη πίστη. Δίπλα όμως σ' αυτά, εμφανίστηκαν νέα στοιχεία (Τούρκοι έποικοι, νέα θρησκεία, νέα διοικητική οργάνωση κ.ά.), που αλλοίωσαν την ταυτότητα του εκκλησιαστικού σώματος, κυρίως στη Μ. Ασία και τη Θράκη. Στην αρχή της περιόδου που άρχισε να συντελείται η γεωγραφική και δημογραφική αυτή μεταβολή (14ος αι.), μπορούσε να διακρίνει κανείς με ευκολία τα στοιχεία που συνέθεταν την κοινωνία των κατακτητών και των εποίκων τους και τους ξεχώριζαν από το χριστιανικό στρώμα των κατακτημένων πληθυσμών. Μέσα σε τρεις αιώνες όμως, ο αυστηρός συγκεντρωτισμός των σουλτάνων και διάφορα άλλα χαρακτηριστικά της νέας αυτής κοινωνίας οδήγησαν στη σταδιακή αποδυνάμωση των τοπικών εκκλησιών της Μ. Ασίας και σε μικρότερη έκταση, των ευρωπαϊκών επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η εξέλιξη αυτή αποτυπώθηκε παραστατικά στα "Τακτικά"(Notitiae Episcopatum) της Εκκλησίας της Κων/πολης.

Έτσι λοιπόν, από τον 9ο αι. ως το τέλος του 15ου αι., συνέβησαν ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές στην ιστορική γεωγραφία, στη δημογραφική εικόνα του χώρου και στη θρησκευτική φυσιογνωμία του πληθυσμού που ανήκε στη δικαιοδοσία του

Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αυτές τις μεταβολές θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε και να περιγράψουμε παρακάτω.

II. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Με το θέμα της ιστορικής εξέλιξης του Οικουμενικού Πατριαρχείου έχουν ασχοληθεί αρκετοί ερευνητές, καλύπτοντας τη χρονική περίοδο από την ίδρυσή του (451) ως τις μέρες μας.¹⁸⁴ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο όμως, ως ενιαίος γεωγραφικός χώρος έχει απασχολήσει ελάχιστα και αποσπασματικά την ιστορική έρευνα.¹⁸⁵ Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι οι εποχές της κατάκτησης του βυζαντινού χώρου από τους Λατίνους, Σελτζούκους και Οθωμανούς ανήκουν στις σκοτεινές περιόδους της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εξαιτίας των λιγοστών και αντιφατικών πληροφοριών που παρέχουν στον ερευνητή οι ιστορικές πηγές. Για το λόγο αυτό, η ακριβής χρονολόγηση και η περιγραφή των συνθηκών κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η επέκταση ή συρρίκνωση του γεωγραφικού χώρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου είναι αρκετά δύσκολη. Πρόσθετη δυσκολία για την έρευνα της ύπαρξης ή εξαφάνισης των εκκλησιαστικών εδρών προκαλεί όχι μόνο η έλλειψη γραπτών μαρτυριών, αλλά και το γεγονός ότι αρκετές αναφέρονται στις επίσημες πηγές με αδιάσπαστη συνέχεια, ενώ έχουν εκλείψει στην πραγματικότητα.

Σημαντικές πηγές για την έρευνα της εξέλιξης της δικαιοδοσίας και κατ' επέκταση της μεσαιωνικής γεωγραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποτελούν οι "Κλήσεις των μητροπολιτών", γνωστές ως "Notitiae Episcopatum".¹⁸⁶ Η αξία τους έγκειται όχι μόνο στον όγκο των πληροφοριών που περιέχουν για το θέμα μας, αλλά και στο ότι χρονολογικά βρίσκονται κοντά στα γεγονότα που εξετάζουμε. Η συγγραφή αυτών των Notitiae εξυπηρετούσε την ανάγκη να εμφανίσουν όχι μόνο το σύνολο των εκκλησιαστικών εδρών του Πατριαρχείου, αλλά κυρίως να καταγράψουν την ιεραρχική "τάξη" του κάθε αρχιερέα. Αυτό ήταν απαραίτητο για την τήρηση του πρωτοκόλλου σε πριπτώσεις σύγκλησης οικουμενικών συνόδων, αυτοκρατορικών εορτών, συλλειτουργίας σε ι. ναούς και άλλες επίσημες τελετές.¹⁸⁷

Τον πυρήνα των Notitiae αποτελούν οι παλαιές εκκλησιαστικές έδρες των 3 Διοικήσεων Θράκης, Ασίας, Πόντου, που περιήλθαν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου κατά την Δ΄ Οικουμενική σύνοδο (451). Οι αλλαγές που καταγράφονται αφορούν προβιβασμούς, υποβιβασμούς, ίδρυση νέων και διαγραφή παλιών εκκλησιαστικών

εδρών και γενικά αντανakλούν τις επιπτώσεις στην εκκλησιαστική οργάνωση από τις ιστορικο-πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της εποχής. Παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα κείμενα των *Notitiae* είναι αναθεωρήσεις ή αντιγραφές παλαιότερων εγγράφων και ανήκουν σε νεότερη εποχή, τα στοιχεία που μας παρέχουν θεωρούνται ιδιαίτερης αξίας αν διασταυρωθούν και με άλλες πηγές όπως τα πρακτικά των οικουμενικών συνόδων και τις ιστορικές αναφορές των βυζαντινών χρονογράφων.¹⁸⁸

Στο πλαίσιο αυτό, της διασταύρωσης των στοιχείων που μας δίνουν οι *Notitiae* με άλλες πηγές, μεγάλη αξία έχουν δύο έγγραφα: ο “Συνέκδημος” του Ιεροκλή (6ος αι.) και η “*Descriptio Orbis Romani*” του Γεωργίου Κυπρίου (7ος αι.), τα οποία αποτελούν πολιτικο-διοικητικές περιγραφές του πρώιμου βυζαντινού κράτους.¹⁸⁹ Η αξιοποίησή τους έγκειται στο ότι περιγράφουν το πολιτικό αλλά και το εκκλησιαστικό γεωγραφικό πλαίσιο του Βυζαντίου και μας δίνουν ένα σταθερό σημείο αναφοράς για τις πόλεις και τη δημογραφική εικόνα του κατά τους 5ο-7ο αι., ώστε να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης και εντοπισμού των αλλαγών με τις *Notitiae* της υπό εξέταση περιόδου. Αξιόπιστο υλικό για την εκκλησιαστική οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο τέλος του 8ου αι., μας παρέχουν και τα πρακτικά της Ζ΄ Οικ. Συνόδου (787) με τις υπογραφές των ιραρχών που έλαβαν μέρος στις εργασίες της.¹⁹⁰

Πολύ σημαντικό θεωρούμε το γεγονός της ύπαρξης μιας σειράς βυζαντινών πηγών που καλύπτουν τον 9ο και 10ο αι., με τις οποίες καθίσταται εφικτός ο έλεγχος των στοιχείων που μας δίνουν οι *Notitiae*, καθώς και η κάλυψη των κενών που δημιουργεί η εξαφάνιση ή η εμφάνιση ορισμένων εκκλησιαστικών εδρών. Οι Βυζαντινοί ιστορικοί που μας προσφέρουν πληροφορίες για αυτή τη χρονική περίοδο είναι: ο Ιωσήφ Γενέσιος,¹⁹¹ ο Ιωάννης Ζωναράς,¹⁹² οι Συνεχιστές του Θεοφάνους,¹⁹³ ο Ιωάννης Σκυλίτζης.¹⁹⁴ Σημαντικά στοιχεία που σχετίζονται με το ιεραποστολικό έργο του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στους Χαζάρους, στους Σλάβους της Μοραβίας, τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, την επιδρομή των Ρως κ.ά., μας προσφέρουν οι Βίοι Κων/νου-Κυρίλλου και Μεθοδίου,¹⁹⁵ οι Ομιλίες και οι Επιστολές του Πατριάρχη Φωτίου (~827-891)¹⁹⁶ και ο Βίος του Κλήμεντος Αχρίδος.¹⁹⁷ Συμπληρωματικά προς τις *Notitiae* λειτουργούν και δύο έργα του αυτοκράτορα Κων/νου Ζ΄ Πορφυρογέννητου: 1) Περί θεμάτων (*De Thematibus*)¹⁹⁸ και 2) Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν (*De Administrado Imperio*).¹⁹⁹ Πρόκειται για ιστορικο-γεωγραφικές πραγματείες, στις οποίες αναφέρονται η διοικητική διάρθρωση της αυτοκρατορίας, η πληθυσμιακή σύσταση, οι πόλεις και πολύτιμες πληροφορίες για τους γειτονικούς λαούς του Βυζαντίου: Ρώσους, Σλάβους, Πετσενέγους, Χαζάρους, Βούλγαρους, Ούγγρους, Μοραβούς, Αρμενίους, Ίβηρες, Ιταλούς κ.ά.

Τα ιστορικά γεγονότα του 11ου και 12ου αι. καλύπτουν τα έργα των: Μιχαήλ Ψελλού,²⁰⁰ Νικηφόρου Βρυέννιου,²⁰¹ Άννας Κομνηνής,²⁰² Μιχαήλ Ατταλειάτη,²⁰³ Ιωάννη Ζωναρά²⁰⁴ και Ιωάννη Κίνναμου.²⁰⁵ Αποτελούν αναμφισβήτητης αξίας πηγές για τις πολιτικές συνθήκες της εποχής, την εμφάνιση των Νορμανδών και Σελτζούκων και τις εδαφικές απώλειες του βυζαντινού κράτους. Οι πληροφορίες αυτές είναι αρκετά σημαντικές σε ότι αφορά την τύχη του βυζαντινού πληθυσμού στις κατακτημένες περιοχές, τις αλλαγές συνόρων και την επιβίωση των αστικών κέντρων.

Αξιόπιστες πηγές για τις πολιτικές και εκκλησιαστικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στο κατακερματισμένο βυζαντινό κράτος μετά την άλωση της Κων/πολης από τους Σταυροφόρους (1204), αποτελούν: α) Το “Συνοδικό γράμμα” (1266-67)²⁰⁶ της συνόδου των ελλήνων επισκόπων του κράτους της Ηπείρου, που συντάχθηκε από το μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη, β) Οι επιστολές του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημ. Χωματιανού²⁰⁷ και γ) Το ιστορικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά,²⁰⁸ το οποίο καλύπτει την ιστορία των ετών 1204-1359. Τα έργα αυτά μας προσφέρουν σημαντικές και συμπληρωματικές μεταξύ τους πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση των ευρωπαϊκών εδαφών του βυζαντινού κράτους, τις σχέσεις μεταξύ των κρατών της Νίκαιας και της Ηπείρου, καθώς και για την κατάκτηση και τον εποικισμό από τους Οθωμανούς της Θράκης και της Μ. Ασίας. Το έργο του Ν. Γρηγορά έχει ξεχωριστή αξία, διότι υπήρξε σύγχρονος του σουλτάνου Ορχάν και του γιου του Σουλεϊμάν Πασά, οπότε οι πληροφορίες του για την κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών από τους Οθωμανούς είναι άμεσες και ακριβείς.²⁰⁹

Αρκετές πληροφορίες για την τοπογραφία των ευρωπαϊκών επαρχιών του βυζαντινού κράτους, μας προσφέρει κι ένα άλλο έγγραφο: η “Partitio Terrarum Imperii Romaniae”.²¹⁰ Ένα κείμενο που περιγράφει τη διανομή των βυζαντινών εδαφών στους Σταυροφόρους το 1204 και πιθανώς συντάχθηκε με βάση επίσημους φορολογικούς καταλόγους που φυλάσσονταν στην Κων/πολη.

Τη χρονική περίοδο ανάμεσα στις παραπάνω πηγές και το Δούκα,²¹¹ τον ιστορικό της άλωσης (15ος αι.), συμπληρώνουν: η “Επιστολή ήν εξ Ασίας αιχμάλωτος ών προς την εαυτού Εκκλησίαν απέστειλε”²¹², του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμά, που έστειλε προς το ποιμνιό του στη Θεσσαλονίκη, οι λόγοι και οι επιστολές του φιλοσόφου Δημ. Κυδώνη,²¹³ το “Υπόμνημα περί των ελληνικών χωρών και εκκλησιών”²¹⁴ του 1437, τα σωζόμενα συνοδικά έγγραφα της Πατριαρχικής συνόδου²¹⁵ και τα βυζαντινά “Βραχέα Χρονικά”.²¹⁶ Ιδιαίτερα τα πατριαρχικά έγγραφα και τα Βραχέα Χρονικά μάς προσφέρουν ένα πολύτιμο αριθμό στοιχείων για τη βυζαντινή επαρχία και την τύχη των

εκκλησιαστικών εδρών στη Μ. Ασία και τη Θράκη. Το ίδιο ισχύει, σε πιο περιορισμένη έκταση, και για τις επιστολές του Γρηγορίου Παλαμά και του Δημ. Κυδώνη, που μας δίνουν ζωηρή περιγραφή για τη θλιβερή κατάσταση του Βυζαντινού κράτους στο β΄ μισό του 14ου αιώνα.

Πλούσιες πληροφορίες με ιδιαίτερη αμεσότητα μάς προσφέρουν οι αφηγηματικές οθωμανικές πηγές του β΄ μισού του 15ου αι. και κυρίως το έργο του Ασίκ-πασά-Ζαντέ²¹⁷ και τα λεγόμενα Παλαιοθωμανικά Χρονικά.²¹⁸ Τα έργα αυτά μας παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την εντυπωσιακή άνοδο της δύναμης των Τούρκων, την κατάκτηση και τον εποικισμό των πρώην βυζαντινών εδαφών αλλά και για τους εξισλαμισμούς των κατοίκων τους.²¹⁹ Η κριτική επεξεργασία των στοιχείων που μας προσφέρουν και η αντιπαραβολή τους με τα δεδομένα των σύγχρονων βυζαντινών πηγών, δημιουργούν μια θετική προοπτική για τον ερευνητή, σχετικά με την τύχη των πόλεων και του πληθυσμού του παρακμάζοντος βυζαντινού κράτους.

Ακόμα, στοιχεία που σχετίζονται με την οθωμανική εξάπλωση και την τοπογραφία του κατακτημένου βυζαντινού χώρου, αντλούμε από ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές πηγές. Τέτοιες είναι: το έργο του ενετού Τζοβάν Μαρία Αντζολέλλο,²²⁰ ο οποίος πιάστηκε αιχμάλωτος από τους Τούρκους το 1470, το έργο του ισπανού Φρανθίσκο ντε Μονκάδα,²²¹ σχετικό με την εκστρατεία των Καταλανών στο Βυζαντινό κράτος και το ημερολόγιο της αποστολής του Ρουϊ Γκονζάλες ντε Κλαβίχο²²² στην αυλή του Ταμερλάνου. Η αξιοποίησή τους έγκειται στο ότι προσεγγίζουν τις καταστάσεις και τα γεγονότα στη Θράκη και τη Μ. Ασία με τα μάτια του Ευρωπαίου που δεν έχει καμιά σχέση με τη νομαδική ζωή. Οι πληροφορίες τους για το γεωγραφικό χώρο της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου είναι αρκετά ακριβείς, όσον αφορά την τοπογραφία και τις δημογραφικές αλλοιώσεις. Η αξιοποίηση των πηγών που αναφέραμε παραπάνω, μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια ικανοποιητική εικόνα για τις συνθήκες επέκτασης ή συρρίκνωσης της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικ. Πατριαρχείου, την οριοθέτηση του γεωγραφικού χώρου του, τη χρονολόγηση με ακρίβεια της απώλειας των επιμέρους εδαφών του και την ανίχνευση της αλλοίωσης της δημογραφικής και θρησκευτικής φυσιογνωμίας του χώρου του.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

I. Ανόρθωση και ακμή του Βυζαντινού Κράτους, 9ος αι.-11ος αι. (1081)

Στην αρχή της περιόδου αυτής (9ος αι.) το Βυζ. Κράτος βρίσκεται αντιμέτωπο με τους πολιτικοστρατιωτικούς κινδύνους που αντιπροσωπεύουν οι εξωτερικοί εχθροί και με τις βαθιές, ριζικές αλλαγές στη δομή του κράτους, που άρχισαν την προηγούμενη περίοδο και ολοκληρώνονται την εποχή αυτή.

Οι εγκαταστάσεις των Σλάβων και των Βουλγάρων στη χερσόνησο του Αίμου, οι αραβικές κατακτήσεις, καθώς και η πολιτική της Εικονομαχίας, προκάλεσαν στο Βυζάντιο την κρίση του 7ου και 8ου αι. Η κρίση αυτή έγινε ακόμα πιο έντονη με τη στέψη του Καρόλου του Μέγα ως αυτοκράτορα των Ρωμαίων (800),²²³ γεγονός που σήμανε την υποχώρηση του Βυζαντίου από τη χερσόνησο της Ιταλίας και την αναίρεση της οικουμενικότητας από την αυτοκρατορική πολιτική.²²⁴

Η κρίση όμως αυτή με τις κοινωνικές αντιθέσεις και τις πνευματικές ζυμώσεις θα θέσει τις βάσεις για την πορεία ανόρθωσης που θ' ακολουθήσει η βυζαντινή αυτοκρατορία από τον 9ο αι. και θα οδηγήσει στη μεγάλη πολιτική και πνευματική ακμή της περιόδου της Μακεδονικής δυναστείας.

Η αναγέννηση αυτή εμφανίζεται σ' όλους τους τομείς του πολιτικού και πνευματικού βίου, τόσο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, όσο και έξω από τα όρια του κράτους.

Με συνεχείς και μακροχρόνιες εκστρατείες αποκαταστάθηκαν τα σύνορα της αυτοκρατορίας στο Δούναβη, στη Μεσοποταμία και Βόρεια Συρία και στη Νότια Ιταλία.

Η ευτυχής συγκυρία της διαδοχής μιας σειράς ικανών αυτοκρατόρων, που συνδύαζαν αξιόλογα πολιτικά και στρατιωτικά προσόντα, καθώς και η ικανότητα προσαρμογής της κρατικής μηχανής, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια ισχυρή κεντρική διοίκηση και την ανάπτυξη της οικονομίας. Η εδραίωση της βυζαντινής Εκκλησίας, μετά τον κλυδωνισμό της από την Εικονομαχία και η αναγέννηση των τεχνών και των γραμμάτων, έδωσαν την ευκαιρία στη βυζαντινή αυτοκρατορία ν' ασκήσει στα βόρεια και ανατολικά της σύνορα μια οικουμενική πολιτική και να εντάξει στην πνευματική σφαίρα επιρροής της τους νέους λαούς.²²⁵ Σε καμιά άλλη εποχή της βυζαντινής ιστορίας δεν παρατηρείται τέτοια σύμμετρη ανάπτυξη: εδραίωση του κράτους

και της Εκκλησίας, αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας και πνευματική ακτινοβολία.²²⁶

Στο διοικητικό τομέα, η μεταρρύθμιση που εμφανίστηκε στο β΄ μισό του 7ου αι. με το θεσμό των θεμάτων εδραιώνεται και εξελίσσεται, αποτελώντας ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της επαρχιακής διοίκησης της περιόδου που εξετάζουμε (9ος αι.-1081). Τα θέματα δεν είχαν καμιά σχέση, ούτε εδαφική ούτε διοικητική, με τις επαρχίες στις οποίες ήταν χωρισμένο το κράτος κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (324-610). Η εξέλιξη αυτή στη διοικητική διαίρεση της βυζαντινής επικράτειας υπαγορεύθηκε από τη μείωση του εδάφους και του πλούτου της Αυτοκρατορίας, εξαιτίας των αβαροσλαβικών, βουλγαρικών και αραβικών εισβολών μετά τον 7ο αι. Ο νέος διοικητικός θεσμός θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντικός γιατί έθετε κάθε θέμα κάτω από ενιαία πολιτικο-στρατιωτική διοίκηση, εκχωρώντας στους διοικητές των θεμάτων μέρος της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας του αυτοκράτορα. Τα Μικρασιατικά θέματα που συγκροτήθηκαν τον 9ο αιώνα είχαν ονόματα γεωγραφικών περιοχών, ενώ τα νεότερα θέματα του 10ου αι. είχαν σχεδόν στο σύνολό τους ονόματα πόλεων. Τα ευρωπαϊκά θέματα είχαν από τον 7ο αι. ονόματα γεωγραφικών περιοχών. Ωστόσο, τον 9ο αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους στη Δύση και θέματα με ονόματα πόλεων (Θεσσαλονίκης, Δυρραχίου, Χερσώνας).²²⁷

Το έργο της ανόρθωσης και της αποκατάστασης των συνόρων της αυτοκρατορίας ήταν αποτέλεσμα σκληρών και μακροχρόνιων αγώνων. Στη Μ.Ασία, οι αυτοκράτορες της δυναστείας του Αμορίου (820-867) και της Μακεδονικής δυναστείας (867-1057) έκαμψαν τη δύναμη των Αράβων, οι οποίοι αντιμετώπιζοντας σοβαρές αναταραχές και εσωτερικές έριδες από τα μέσα του 9ου αι. έπαψαν ν΄ αποτελούν θανάσιμο κίνδυνο για το βυζαντινό κράτος.²²⁸

Νέοι όμως κίνδυνοι εμφανίσθηκαν, που προέρχονταν από την εγκατάσταση των Αράβων στην Κρήτη (824), τη Σικελία (827) και τη Μάλτα (870).²²⁹ Με την κατάκτηση των νησιών αυτών οι Άραβες απέκτησαν σημαντικά στρατιωτικά ερείσματα που τους επέτρεψαν να ελέγχουν την Αν.Μεσόγειο και την Αδριατική θάλασσα. Οι επιχειρήσεις τους στο μεσογειακό χώρο με τη μορφή πειρατικών επιδρομών, αναστάτωσαν το εμπόριο και την οικονομία της αυτοκρατορίας, προκαλώντας δημογραφική συρρίκνωση των νησιών του Αιγαίου και των παραθαλάσσιων περιοχών και θέτοντας σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του Βυζαντίου στη Μεσόγειο.²³⁰

Η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε ν΄ αντιμετωπίσει και τον βουλγαρικό κίνδυνο, σε πρώτη φάση κατά τους χρόνους του ηγεμόνα τους Κρούμου (803-814)²³¹ και σε δεύτερη

φάση στους χρόνους του ηγεμόνα τους Συμεών (904-926).²³² Πότε με στρατιωτικές επιχειρήσεις, πότε με διπλωματικούς χειρισμούς η βυζαντινή αυτοκρατορία κατόρθωσε ν' αποκαταστήσει την κυριαρχία της στη χερσόνησο του Αίμου. Με επιτυχία αντιμετώπισε και τις επεκτατικές βλέψεις των Φράγκων στην Ιταλία.

Μετά τους επιτυχείς αγώνες κατά των εξωτερικών εχθρών τον 10ο αι., η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν σε θέση ν' αναπτύξει και πάλι μια οικουμενική πολιτική στον πολιτικό και στον εκκλησιαστικό τομέα. Υπό την πίεση της αυτοκρατορίας των Φράγκων που δημιουργήθηκε στη Δύση και διεκδικούσε την κληρονομιά της Ρώμης, το Βυζάντιο αναζήτησε στήριγμα στον οικουμενισμό της ελληνικής παιδείας και στην ορθόδοξη πίστη.²³³ Η άνοδος της Μακεδονικής δυναστείας στο θρόνο του Βυζαντίου με τον Βασίλειο Α', το 867,²³⁴ σηματοδότησε μια νέα ιστορική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται απ' τις προσπάθειες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων για ανασύσταση της βυζαντινής Χριστιανικής Οικουμένης. Την περίοδο αυτή το βυζαντινό κράτος στρέφει τις προσπάθειές του στην Ανατολή και τον Καύκασο, όπου με μια σειρά νικών επί του Χαλιφάτου των Αββασιδών πετυχαίνει τη μέγιστη εδαφική του επέκταση, μετά την εποχή του Ηρακλείου. Η Οικουμενικότητα όμως αυτή ασκείται περιορισμένη στην Ανατολή, γιατί όπως τονίζει ο Τηλ. Λουγγής: "η βυζαντινή εξάπλωση στην Ανατολή αποτελεί για τη Μακεδονική δυναστεία το εδαφικό αντιστάθμισμα της αδυναμίας, που έχει στη Δύση, όπου την εμποδίζουν οι συνθήκες που συνάπτει με τον πάπα της Ρώμης και με τους δυτικούς αυτοκράτορες".²³⁵

Στα πλαίσια της βυζαντινής επέκτασης στην Ανατολή, ο Βασίλειος Α' (867-886) στράφηκε κατά των αιρετικών Παυλικιανών, των οποίων την πρωτεύουσα Τεφρική κατέλαβε και κατέστρεψε (871-872).²³⁶ Παρά την κατάληψη και τη λεηλασία της Θεσσαλονίκης (904) από τον αρνισθήρησκο Λέοντα Τριπολίτη,²³⁷ ο αγώνας της Αυτοκρατορίας στη Μ. Ασία αποβαίνει σε βάρος των Αράβων. Σημαντική μορφή των αγώνων αυτών είναι ο αρμενικής καταγωγής στρατηγός Ιωάννης Κουρκούας. Με σφοδρούς αγώνες στην Αρμενία και τη Μεσοποταμία κατάφερε να καταλάβει σημαντικές πόλεις όπως τη Μελιτηνή (934), τη Μαρτυρόπολη, το Δάρας (934) και την Έδεσσα (944).²³⁸ Το 949 κατάφερε να καταλάβει τη Θεοδοσιούπολη (Ερζερούμ). Κορυφαίο γεγονός όμως του 10ου αιώνα υπήρξε η ανακατάληψη της νήσου Κρήτης (960-961) από τους Σαρακηνούς, οι οποίοι για 140 περίπου χρόνια από την ίδρυση του κρατιδίου τους στο νησί (824), λυμαίνονταν το Αιγαίο και τις μικρασιατικές ακτές του Βυζαντίου.²³⁹ Οι στρατηγοί-αυτοκράτορες Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969) και Ιωάννης Α' Τζιμισκής (969-976) με μια σειρά λαμπρών στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά των Χαμδανιδών²⁴⁰ της

Μοσούλης και του Χαλεπίου, έγιναν κύριοι των παλαιών βυζαντινών εδαφών της Κιλικίας, της Συρίας και της βόρειας Παλαιστίνης.²⁴¹

Στον τομέα του Καυκάσου η αυτοκρατορία κατέλαβε μεγάλο τμήμα της Αρμενίας, τη χώρα του Ταρών (967-968) με το Νικηφόρο Β΄ Φωκά, τη νότια Ιβηρία (1000) και το Βασπουρακάν (1021-1022) με τον Βασίλειο Β΄, ο οποίος εξανάγκασε σε υποταγή και τον Γεωργιανό ηγεμόνα Γεώργιο Α΄ (1022).²⁴²

Με το θάνατο του Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου (1025), τελείωσε μια περίοδος της βυζαντινής αυτοκρατορίας που χαρακτηριζόταν από τη σημαντική επέκταση των εδαφών της αυτοκρατορίας και την αύξηση της βυζαντινής επιρροής σε λαούς πέραν των συνόρων της αυτοκρατορίας, όπως τους Ούγγρους, τους Ρως και τους Πατινάκες, τους οποίους εκχριστιάνισε.²⁴³

Με τις σημαντικές νίκες των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας επί των Αράβων, η αυτοκρατορία προσάρτησε μεγάλες περιοχές της βόρειας Συρίας, της Μεσοποταμίας, της δυτικής Αρμενίας και της Γεωργίας.²⁴⁴ Με την ανάκτηση της Κύπρου και της Κρήτης από τους Άραβες, αποκαταστάθηκε η βυζαντινή κυριαρχία στην Αν.Μεσόγειο.²⁴⁵ Στη χερσόνησο του Αίμου, μετά την κατάλυση και την ενσωμάτωση του Βουλγαρικού κράτους μέσα στη διοικητική δομή της αυτοκρατορίας, τα σύνορα έφτασαν και πάλι μέχρι τον ποταμό Δούναβη.²⁴⁶

Ο Βασίλειος Β΄ κληροδότησε στους διαδόχους του μίαν αυτοκρατορία που εκτεινόταν από τα όρη της Αρμενίας ως την Αδριατική και από τον Ευφράτη ποταμό ως το Δούναβη.

Το μεγάλο αυτό επίτευγμα οφειλόταν αφενός στις τεράστιες στρατιωτικές και διπλωματικές προσπάθειες που καταβλήθηκαν και αφετέρου στην εξαιρετική οικονομική και κοινωνική οργάνωση της αυτοκρατορίας. Η οικονομία και η κοινωνική συνοχή της αυτοκρατορίας ενισχύθηκαν από τους νόμους κατά της μεγάλης γαιοκτησίας και των μεγάλων στρατιωτικών οικογενειών, που εκδόθηκαν από τους αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας.²⁴⁷

Έτσι λοιπόν, η αυτοκρατορία εμφανίζεται το 1025 στο απόγειο της ακμής της στον οικονομικό, στρατιωτικό και πολιτικό τομέα.

Ο 11ος αιώνας, μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄, παρουσιάζει πολλές ιδιοτυπίες και είναι κρίσιμος για την ιστορική εξέλιξη του Βυζαντίου. Παρουσιάζεται εδώ το φαινόμενο της ραγδαίας κατάρρευσης ενός κράτους, μετά από μια περίοδο ακμής σε όλους τους τομείς. Οι λόγοι της πτώσης αυτής πρέπει ν΄ αναζητηθούν όχι μόνο στις εξωτερικές πιέσεις που ασκούσαν στα σύνορα του Βυζαντίου οι νέοι λαοί που

εμφανίστηκαν (Σελτζούκοι, Τούρκοι, Ούγγροι, Πετσενέγοι, Ούζοι, Νορμανδοί), αλλά και στα συμπτώματα κοινωνικής, οικονομικής και ηθικής αποσύνθεσης που εμφανίστηκαν την εποχή αυτή στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας.²⁴⁸

Η περίοδος ευημερίας που συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄, διατηρήθηκε ακλόνητη όσο καιρό εξασφαλιζόταν η κανονική διαδοχή της Μακεδονικής δυναστείας. Όταν χάθηκε το 1057 η πολιτική αυτή σταθερότητα, φάνηκε ότι κάτω από την επιφανειακή ευημερία υπήρχε βαθιά κρίση και αποξένωση ανάμεσα στην Κων/πολη και τους πληθυσμούς της επαρχίας.²⁴⁹ Η κατάργηση του θεσμού των αγροτών-στρατιωτών οδήγησε στην αντικατάσταση του “εθνικού στρατού” της αυτοκρατορίας από μισθοφόρους αμφίβολης νομιμοφροσύνης, οι ανταρσίες των οποίων συνέβαλαν στη γενική κρίση που περνούσε το Βυζάντιο στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα.²⁵⁰

Χωρίς αμβολία η αποδιοργάνωση και η αλλοίωση της ομοιογένειας του “εθνικού” βυζαντινού στρατού, ιδιαίτερα με το ολέθριο μέτρο του Κων/νου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) περί εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας,²⁵¹ υπήρξε η βασική αιτία των πρώτων σημαντικών ηττών της Αυτοκρατορίας από τους Σελτζούκους Τούρκους στο ανατολικό μέτωπο, αλλά και στο ευρωπαϊκό μέτωπο από τους Βουλγάρους, Πατζινάκες, Ούζους και Νορμανδούς. Η διείσδυση στο βυζαντινό στρατό ενός πλήθους αλλοεθνών μισθοφόρων αποδείχθηκε διαβρωτική διαδικασία για τη συνοχή του κράτους, με μακροπρόθεσμα αρνητικά αποτελέσματα.²⁵²

Αν και κατά την περίοδο αυτή φάνηκε να υποχωρεί σταδιακά ο αραβικός κίνδυνος, η υποχώρηση αυτή αντικαταστάθηκε από μια νέα, μεγαλύτερη απειλή, τους Σελτζούκους Τούρκους.²⁵³ Οι Σελτζούκοι, με την αποδοχή του Ισλάμ στα μέσα του 10ου αι., κληρονόμησαν από τους Άραβες και τους αγώνες τους κατά του Βυζαντίου. Παρά τις επιτυχίες της Αυτοκρατορίας στον τομέα του Καυκάσου με την ενσωμάτωση του αρμενικού βασιλείου του Ανί (1054-46), οι πρώτες συγκρούσεις με τους Σελτζούκους έδειξαν πόσο απειλητικός ήταν ο νέος αντίπαλος για τα συμφέροντά της στην Ανατολή. Από το 1057 και εξής μια σειρά σελτζουκικών και τουρκομανικών επιδρομών θα πλήξει τη Μ. Ασία με καταλήψεις και λεηλασίες σημαντικών πόλεων και κάστρων της Αυτοκρατορίας.²⁵⁴

Η ήττα του Ρωμαίου Δ΄ του Διογένη (1067-1071) από τους Σελτζούκους Τούρκους στο Μαντζικέρτ το 1071, είχε τρομακτικές και ανεπανόρθωτες επιπτώσεις στο μέλλον της αυτοκρατορίας.²⁵⁵ Η απελευθέρωση του Ρωμανού Δ΄ από τον σουλτάνο Alp-Arslan (1065-1072) και η προσπάθεια επιστροφής του στην Κων/πολη, πυροδότησε μια σειρά από εμφύλιες συγκρούσεις στη Μ.Ασία, με αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση της

βυζαντινής άμυνας στη ζωτικής σημασίας περιοχή αυτή.²⁵⁶ Στις λίγες δεκαετίες που ακολούθησαν, οι Σελτζούκοι εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Μ.Ασίας και ίδρυσαν ισχυρό κράτος, στερώντας τη βυζαντινή αυτοκρατορία από τις επαρχίες εκείνες που έφερναν στο κράτος τούς περισσότερους φόρους και αποτελούσαν την κύρια πηγή στρατολογίας.²⁵⁷ Η απώλεια των εδαφών αυτών σήμαινε οικονομική παρακμή, κοινωνική και στρατιωτική αποδιοργάνωση και μείωση του κύρους της αυτοκρατορίας στους υποτελείς της και τους γειτονικούς λαούς.²⁵⁸

II. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης από τις αρχές του 9ου αι. ως το τέλος του 11ου αι. μ.Χ.

Το σημαντικότερο γεγονός στην αρχή της υπό εξέταση περιόδου (9ος αι.) είναι ο θρίαμβος της Ορθοδοξίας, με την αναστήλωση των εικόνων (843) και τη λήξη της β' περιόδου της εικονομαχίας. Η αναστήλωση των εικόνων είχε μεγάλη σημασία για την πνευματική ανάπτυξη του Βυζαντίου. Μέσα από τις πνευματικές ζυμώσεις που προηγήθηκαν, η βυζαντινή αυτοκρατορία διαμόρφωσε τον ελληνοχριστιανικό ορθόδοξο χαρακτήρα της.

Η Εκκλησία της Κων/πολης βγήκε απ' την εικονομαχική κρίση ενισχυμένη και σε συνεργασία με το κράτος ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Στο εσωτερικό, το Πατριαρχείο εργάστηκε για την οργάνωση της Εκκλησίας και την καταπολέμηση των αιρέσεων. Έτσι, βλέπουμε τη συγκρότηση ενός δικτύου εκκλησιαστικών εδρών, ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπου οι βαρβαρικές επιδρομές, αλλά και η αδυναμία της Δυτικής Εκκλησίας (στην οποία ανήκε ως το 732/733 το Ιλλυρικό) είχαν προκαλέσει εξάρθρωση της εκκλησιαστικής οργάνωσης. Το πυκνό δίκτυο μητροπόλεων και επισκοπών που δημιουργήθηκε, συνέβαλε στην ενίσχυση του πληθυσμού, στην εδραίωση της πίστης και στην αφομοίωση των ξένων εθνικών στοιχείων, που είχαν διεισδύσει στο γεωγραφικό χώρο της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα των Σλάβων.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό των οργανωτικών και διοικητικών μέτρων που πήρε το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, δεν πρέπει να παραλείψουμε ν' αναφέρουμε και την αποστολή ευλαβικών ανδρών στις επαρχίες του για το κήρυγμα της ορθής χριστιανικής πίστης, ώστε να ενισχύσουν το θρησκευτικό φρόνημα των κατοίκων. Χαρακτηριστικός είναι ο μεγάλος αριθμός των αγιολογικών κειμένων που γράφτηκαν τον 9ο και 10ο αιώνα για να εξιστορήσουν τη δράση και το έργο των αγίων ανδρών της εποχής αυτής. Παράλληλα πολεμήθηκαν και διάφορες αιρέσεις που κατά την εικονομαχική κρίση και τον αγώνα εναντίον των Αράβων είχαν πάρει πολιτικές διαστάσεις και απειλούσαν το ίδιο το κράτος, όπως στην περίπτωση των Παυλικιανών, οι οποίοι είχαν αναλάβει και στρατιωτική δράση εναντίον του Βυζαντίου, συμπράττοντας με τους Άραβες.²⁵⁹

Στο εξωτερικό, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως εγκαίνιασε τη δεύτερη περίοδο του ιεραποστολικού έργου του, αναπτύσσοντας μεγάλη δραστηριότητα για τη διάδοση του χριστιανισμού σε άλλους λαούς. Το έργο αυτό άρχισε στους χρόνους του αυτοκράτορα

Μιχαήλ Γ΄ (842-867) και του Καίσαρα Βάρδα, και κορυφώθηκε κατά την πατριαρχία του Φωτίου.²⁶⁰ Συνεχίστηκε όμως και τον επόμενο αιώνα. Στο διάστημα αυτό οργανώθηκαν και ενισχύθηκαν εκκλησίες λαών χριστιανικών, έγιναν αποστολές σε γειτονικά κράτη για να συζητηθούν και να επιλυθούν δογματικά θέματα, κυρίως όμως εκχριστιανίσθηκαν νέοι λαοί που ήταν ακόμα ειδωλολάτρες. Αποτέλεσμα της ιεραποστολικής δραστηριότητας του Πατριαρχείου ήταν ο εκχριστιανισμός των Σλάβων, των Βουλγάρων, των Ρώσ, των Ούγγρων και των Αλανών.²⁶¹ Έτσι, η χριστιανική κοινότητα ενισχύθηκε και διευρύνθηκε σημαντικά. Η θέση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως σ' αυτή τη χριστιανική οικουμένη ήταν ηγετική. Το γεγονός αυτό επέσυρε την αντίδραση της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, η οποία με τη βοήθεια των γερμανικών κρατών επεδίωκε να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της και να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο και πάλι. Στη διαμάχη ανάμεσα στην Εκκλησία της Ρώμης και το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, αντιμετώπιστηκε το ζήτημα της δικαιοδοσίας της Αγίας Έδρας και αντικείμενο των διεκδικήσεών τους υπήρξε η νεοσύστατη Εκκλησία της Βουλγαρίας.

Ο Πατριάρχης Φώτιος με τη σπουδαία πολιτική και διπλωματική οξύνοια που τον διέκρινε, συνέλαβε τις μεγάλες δυνατότητες που ανοίγονταν για το Πατριαρχείο Κων/πόλεως αλλά και την βυζαντινή αυτοκρατορία, με τον εκχριστιανισμό των νέων λαών και ιδιαίτερα των Σλάβων. Έτσι στο διάστημα της πρώτης του Πατριαρχίας (858-867), σε συνεργασία με το Κράτος, έθεσε τις βάσεις του μεγάλου αποστολικού έργου του Βυζαντίου και εργάστηκε με ζήλο για την πραγματοποίησή του. Ειδικότερα, με τη δημιουργία του κυριλλικού αλφαβήτου και τη μετάφραση της Θ. Λειτουργίας και της Αγίας Γραφής στα σλαβονικά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο απέκτησε ένα ισχυρό όπλο για τις ιεραποστολικές προσπάθειές του. Το γεγονός αυτό επέτρεπε στις σλαβικές κοινωνίες να εκχριστιανιστούν μέσα στα πλαίσια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, χωρίς ν' αφομοιώνονται από το βυζαντινό πολιτισμό, ώστε να κινδυνεύουν να χάσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.²⁶²

Η ευέλικτη εκείνη πολιτική δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο μιας ψυχρής διπλωματικής σκοπιμότητας. Θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι μια κοινωνία οντολογικά προσανατολισμένη, όπως η βυζαντινή, προσέγγιζε το θέμα μέσα από την κοσμοθεωρία του ελληνορθόδοξου πολιτισμού. Αντιλαμβανόταν δηλαδή τη συμμετοχή των εκχριστιανισμένων λαών στην ορθόδοξη πίστη όχι ως καταναγκαστική υπαγωγή σ' ένα προκαθορισμένο θρησκευτικό σχήμα, αλλά ως ελεύθερη επιλογή, ανάλογη με την πολιτιστική τους ιδιαιτερότητα.

Αρχικά, το βυζαντινό κράτος έστρεψε τις ιεραποστολικές του προσπάθειες στο χώρο της Βαλκανικής για γεωπολιτικούς λόγους εγγύτητας στην Κων/πολη και πέτυχαν τον εκχριστιανισμό της Βουλγαρίας, επί Μιχαήλ Γ²⁶³ καθώς και άλλων βαλκανικών πολιτικών μορφωμάτων, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Σέρβοι.²⁶⁴ Η βυζαντινή ιεραποστολή στη Μοραβία έθιξε τα γεωπολιτικά συμφέροντα των Φράγκων, οι οποίοι εισέβαλαν στη χώρα το 880 περίπου και κατάφεραν να εκδιώξουν βίαια τις βυζαντινές ιεραποστολές υπό τους Κύριλλο και Μεθόδιο.²⁶⁵ Στη βόρεια Παρευξείνια περιοχή και τη στέππα βόρεια του Καυκάσου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο έστρεψε τις προσπάθειές του στον εκχριστιανισμό των Χαζάρων. Τελικά όμως αυτοί προσχώρησαν στον Ιουδαϊσμό ως συνειδητή επιλογή, που τους καθιστούσε ανεξάρτητους τόσο από τη βυζαντινή, όσο και από την ισλαμική επιρροή.²⁶⁶ Μεγαλύτερη επιτυχία είχαν οι βυζαντινοί με τους Ρώσους, τους οποίους ύστερα από προσπάθειες ενάμιση αιώνα κατάφεραν τελικά να τους εκχριστιανίσουν, μετά από συμμαχία που έκλεισε ο Βασίλειος Β΄ με τον ηγεμόνα τους Βλαδίμηρο, ο οποίος νυμφεύθηκε την αδελφή του αυτοκράτορα.²⁶⁷ Στην περιοχή του Καυκάσου οι βυζαντινές ιεραποστολές είχαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη της Εκκλησίας της Αβασγίας, διαμέσου της οποίας ο χριστιανισμός εξαπλώθηκε ανατολικότερα, στη χώρα των Αλανών, που ζούσαν μεταξύ Εύξεινου Πόντου και Κασπίας, επιτυγχάνοντας την προσχώρησή τους στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στις αρχές του 10ου αιώνα.²⁶⁸

Οι ιεραποστολικές προσπάθειες Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο είχαν ως αποτέλεσμα την είσοδο των εκχριστιανισμένων εθνών στη βυζαντινή Χριστιανική Οικουμένη, όπου εντάσσονταν στο σύστημα διεθνών σχέσεων της εποχής, απολάμβαναν τα ευρύτερα οφέλη του βυζαντινού πολιτισμού και αναγνώριζαν την Κων/πολη ως κέντρο διεθνών σχέσεων και κεφαλή της Χριστιανικής Οικουμένης.²⁶⁹

Οι πηγές που διαθέτουμε για τη μελέτη της εκκλησιαστικής διοίκησης και κατ' επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πολης αποτελούνται από μια σειρά “*Σημειώσεων*” (Notitiae) που καλύπτουν την περίοδο από τον 9ο αιώνα έως το τέλος του 11ου αι. Οι Notitiae αυτές, σύμφωνα με την αρίθμηση που τους δόθηκε από τον Dagrouzes, είναι οι: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 και 11. Τις “*Σημειώσεις*” αυτές τις διακρίνουμε σε “*αρχαϊστικές*” (όπως οι 4, 5, 6), σ' αυτές που μπορούν να θεωρηθούν σαν επίσημες (όπως η Not. 7 ή αλλιώς “*Πράξη του Νικολάου*”) και σ' εκείνες που παρουσιάζονται σαν ετερογενή απανθίσματα (όπως οι Not. 9 και 10). Ο χαρακτήρας “*αρχαϊστικές*” όμως και η άνιση ιστορική αξία που τις αποδίδουν ορισμένοι ερευνητές, δεν μας εμποδίζει να κατανοήσουμε την εξέλιξη και τις αλλαγές που συμβάλλουν στην εκκλησιαστική διοίκηση

κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αλλαγές μπορεί να μην παρουσιάζονται με ιστορική σειρά, αλλά καταγράφουν μια κατάσταση πραγματική, σε μια ημερομηνία που δεν απέχει πολύ από τη σύνθεση των Notitiae. Σε περιπτώσεις διπλογραφιών ή ιστορικών αναχρονισμών μπορούμε πάντα να παραβάλλουμε το υλικό μας με τις λίστες των συμμετεχόντων στις συνόδους του 869²⁷⁰ και 879,²⁷¹ ώστε να προκύπτει η πραγματικότητα. Είναι γνωστό όμως ότι οι σύνοδοι δεν συγκέντρωναν το σύνολο των επισκόπων της αυτοκρατορίας και αν οι αβεβαιότητες παραμένουν, έχουμε τη δυνατότητα να προστρέξουμε στις σύγχρονες με τις αλλαγές και τις εξελίξεις πηγές, όπως οι Πατριαρχικές Πράξεις, οι χρονογραφίες, οι βίοι αγίων, κείμενα πολιτικής διοίκησης, σφραγιδογραφικό υλικό κ.α.

Στην υπό εξέταση περίοδο, η διαφοροποίηση ανάμεσα στα γεωγραφικά πλαίσια της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοίκησης, που είχε αρχίσει τον προηγούμενο αιώνα, τώρα έχει πια συντελεσθεί. Η εκκλησιαστική διοίκηση αγνοεί τις νέες πολιτικές διοικήσεις και συνεχίζει να καταγράφει τις εκκλησιαστικές της έδρες μέσα στο γεωγραφικό πλαίσιο των αρχαίων Ρωμαϊκών επαρχιών. Αυτό συμβαίνει στις Notitiae 4, 5 και 6, που ο πυρήνας τους θεωρείται “*αρχαϊστικός*”, αντιστοιχεί δηλαδή σε παλαιότερες εποχές, πριν την Ζ΄ οικουμενική σύνοδο (787). Στις υπόλοιπες Notitiae (7, 8, 9, 10 και 11), που αποτελούν τη βάση για τη μελέτη του 10ου και 11ου αιώνα, απουσιάζουν οι ονομασίες των παλαιών Ρωμαϊκών επαρχιών, δίχως βέβαια ν’ αναφέρονται οι νέες διοικήσεις (θέματα) που έχουν προκύψει στο μεταξύ. Οι παλιές επαρχίες καταγράφονται μόνο στο τέταρτο μέρος των Notitiae, όπου αναγράφονται οι μητροπόλεις με τις υπόλογες επισκοπές. Είναι γνωστό όμως ότι το μέρος αυτό των Notitiae είναι το πιο “*συντηρητικό*” και άκαμπτο και βασίζεται κατά κανόνα σε ερανισμούς και απανθίσματα παλαιότερων εποχών.

Η εκκλησιαστική οργάνωση λοιπόν γίνεται πιο άκαμπτη και δεν ακολουθεί τη θεματική οργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα όρια των θεμάτων δεν συμπίπτουν με εκείνα των μητροπόλεων, των οποίων τα όρια επεκτείνονται πολλές φορές στα γειτονικά θέματα ή πολλές μητροπόλεις μαζί περιλαμβάνονται σ’ ένα και μόνο θέμα.

Όμως, παρόλο που οι δομές της εκκλησιαστικής διοίκησης γίνονται πιο άκαμπτες από εκείνες της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης, δεν παρατηρούνται λιγότερες αλλαγές κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Οι αλλαγές αυτές οφείλονταν στις οικονομικές, δημογραφικές και πολιτικές ανακατατάξεις που δημιουργήθηκαν στο βυζαντινό κόσμο. Οι μεταβολές αυτές ήταν τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές και για να

τις ανιχνεύσουμε μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, είμαστε υποχρεωμένοι να αξιοποιήσουμε τις λιγοστές και πολλές φορές έμμεσες πληροφορίες που αντλούμε από τις πηγές.

Στις νέες πραγματικότητες που δημιουργούνταν αδιάκοπα στο χώρο αυτό, η εκκλησιαστική οργάνωση αναγκαζόταν να προσαρμοσθεί. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, παρά τα πλήγματα που δέχτηκε, κατέβαλε προσπάθειες στο να διατηρήσει τη διοικητική του δομή με έκτακτα αλλά και αποτελεσματικά μέτρα.

Για την καλύτερη παρακολούθηση της εξέλιξης αυτών των δεσμών, πιστεύουμε πως μόνο μια χρονολογική μελέτη είναι δυνατή. Το βασικό είναι να τοποθετήσουμε τις χρονολογίες-κλειδιά, οι οποίες έφεραν τις μεγάλες αλλαγές, να κατανοήσουμε την ιστορική τους σημασία και να οριοθετήσουμε το γεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνέβησαν.

Έχοντας δώσει την έκταση της περιόδου που εξετάζουμε (9ος - τέλος 11ου αι.) θεωρούμε απαραίτητο να παρακολουθήσουμε τις αλλαγές στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διακρίνοντας *grosso modo* 3 περιόδους:

1. Τον 9ο αιώνα, εποχή κατά την οποία τοποθετείται η ανάληψη ενός τεράστιας σημασίας ιεραποστολικού έργου σε λαούς ειδωλολατρικούς. Ακόμα, είναι ο αιώνας που έχουμε τη σύγκληση δύο συνόδων, του 869 και του 879 και έχουμε τα πρώτα σημάδια για τις επερχόμενες διοικητικές αλλαγές, μέσα στις τελευταίες “*αρχαϊστικές*” Notitiae.
2. Από τον 10ο αιώνα ως το πρώτο τέταρτο του 11ου αι., εποχή κατά την οποία έχουμε τη δημιουργία πολλών νέων εκκλησιαστικών εδρών, που καταγράφονται επίσης σε μια νέα Notitiae (τη Not. 7) επί Πατριάρχη Νικολάου Μυστικού. Είναι η περίοδος κατά την οποία έχει συντελεστεί η μεταλλαγή ανάμεσα στο αρχαίο κράτος και το νέο. Έχουμε ακόμα την τεράστια επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πολης με τον εκχριστιανισμό και την οργάνωση των Εκκλησιών της Ρωσίας και Αλανίας.
3. Από το δεύτερο τέταρτο ως το τέλος του 11ου αιώνα. Στην περίοδο αυτή τοποθετείται η απαρχή της πολιτικής παρακμής του κράτους και της γεωγραφικής του συρρίκνωσης, ιδιαίτερα στο χώρο της Μ.Ασίας. Αντίθετα, στο χώρο της εκκλησιαστικής οργάνωσης έχουμε εξελίξεις που χαρακτηρίζουν μια νέα περίοδο κατά την οποία, σημειώνεται αύξηση του αριθμού των μητροπόλεων με ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των αρχιεπισκοπών.

1. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως κατά τον 9ο αι.

Το γεωγραφικό πλαίσιο της δικαιοδοσίας της Εκκλησίας της Κων/πολης κατά την περίοδο αυτή (9ος αι.) προέρχεται από μια σειρά Notitiae (4, 5 και 6), οι οποίες με την εμφάνιση ορισμένων εδρών για πρώτη φορά ως μητροπόλεις ή αρχιεπισκοπές, μας επιτρέπουν να τις τοποθετήσουμε χρονολογικά κοντά στις δύο μεγάλες συνόδους αυτού του αιώνα. Τη σύνοδο του 869 και τη σύνοδο του 879.

Η Notitia 4 τοποθετείται πριν τη σύνοδο του 869. Την ασφαλή χρονολογική της τοποθέτηση κοντά στη σύνοδο του 869, μας προσφέρει η ίδρυση της μητρόπολης Αμορίου, που αποτελεί μια από τις καινοτομίες της Notitia αυτής.²⁷²

Η Notitia 5²⁷³ δεν παρουσιάζει καμιά πρωτοτυπία και θεωρείται ότι προέρχεται από τη Notitia 4. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο ότι περιέχει μόνο τον κατάλογο με τις μητροπόλεις και τις αρχιεπισκοπές, ενώ απουσιάζει το τρίτο μέρος που περιέχει τις επισκοπές. Η σύντομη αυτή Notitia είναι το πιο παλιό δείγμα ενός είδους, το οποίο θα γνωρίσει αργότερα μεγάλη διάδοση. Η φήμη της σύντομης Notitia αρχίζει κατά την περίοδο όπου η ιεραρχία περιμένει κάποια μεταρρύθμιση, δηλαδή κατά τον 9ο αι. Επειδή οι συμπληρωμένες Notitiae σπανίζουν στις μεταγενέστερες αντιγραφές, η σύντομη Notitia θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση και θα συνδεθεί μέσα στις συλλογές με πιο πρόσφατες Notitiae.²⁷⁴

Η Notitia 6²⁷⁵ ανήκει κι αυτή στις σύντομες Notitiae, αλλά δεν γνώρισε την ίδια διάδοση με την προηγούμενη. Η ιδιαιτερότητά της έγκειται στο ότι αντιγράφει μόνο τον κατάλογο με τις μητροπόλεις και απουσιάζουν το δεύτερο μέρος με τις αρχιεπισκοπές και το τρίτο με τις επισκοπές. Επιπλέον μας δίνει δίπλα από τις μητροπόλεις και τον αριθμό των επισκοπών που υπάγονταν στην καθεμιά. Από το συμπλήρωμα των εδρών του Αν.Ιλλυρικού και της Ν.Ιταλίας, που παραθέτει στο τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων, η σύνταξη της Notitia αυτής τοποθετείται κοντά στη σύνοδο του 879.²⁷⁶

Ο κορμός της λίστας των μητροπόλεων στη Notitia 4 είναι ακριβώς ο ίδιος με εκείνον των Notitiae 1 και 2. Έχουμε όμως δύο νέες προσθήκες που αφορούν το Σύλαιον και το Αμόριο. Η πρώτη, μας δίνει για πρώτη φορά την πληροφορία της ένωσης των εδρών Πέργης και Συλαίου, που εμφανίζεται δύο φορές μέσα στη Notitia 4.²⁷⁷ Η δεύτερη προσθήκη αφορά το Αμόριο, το οποίο καταχωρίζεται ως 34η μητρόπολη της εκκλησίας της Κων/πολης. Αρχιεπισκοπή ήδη από τη σύνοδο του 787, το Αμόριο καταχωρίζεται στη Notitia 2 ως αρχιεπισκοπή και επισκοπή ταυτόχρονα (διπλογραφία).²⁷⁸ Στη Notitia 4 εμφανίζεται αποκλειστικά ως μητρόπολη της επαρχίας Γαλατίας Β'.²⁷⁹

Το Αμόριο απουσιάζει από τη Notitia 5 κι αυτό είναι η κύρια διαφορά ανάμεσα στη Notitia 4 και στη Notitia 5. Αυτό πρέπει να οφείλεται στο ότι η παράδοση δεν είναι ομοιόμορφη για όλα τα χειρόγραφα, σχετικά με την εισδοχή του Αμορίου στο πρώτο μέρος της Notitia (των μητροπόλεων).²⁸⁰ Αντίθετα, η Notitia 6 αναγράφει το Αμόριο ως μητρόπολη, μετά την Ιεράπολη και την Τραπεζούντα.²⁸¹ Για τη δημιουργία της νέας αυτής εκκλησιαστικής επαρχίας αποσπάστηκαν: από τη Γαλατία η επισκοπή Κλανέου, από τη Φρυγία Σαλουταρία οι επισκοπές Δοκιμίου και Πολυβότου και από την Πισιδία η επισκοπή Φιλομηλίου. Η πέμπτη επισκοπή, της Πισσίας, είναι μια νέα δημιουργία.²⁸²

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως η δημιουργία της νέας αυτής εκκλησιαστικής επαρχίας δεν ακολουθείται από παρόμοια πολιτική διοικητική αλλαγή και γίνεται σε μια εποχή που το θεματικό σύστημα έχει ήδη παγιωθεί στο γεωγραφικό χώρο της Μ.Ασίας. Είναι φανερό πλέον η παράλληλη και ξέχωρη πορεία των δύο διοικητικών πλαισίων, του εκκλησιαστικού και του πολιτικού.

Λαμβάνοντας υπόψη λοιπόν τον κατάλογο των μητροπόλεων, όπως μας προσφέρεται από τη Notitia 4, δημιουργείται η εντύπωση ότι δεν έχουμε αλλαγές στον κορμό των παλαιών εκκλησιαστικών επαρχιών της Κων/πολης, εκτός από τη δημιουργία της νέας εκκλησιαστικής επαρχίας με μητρόπολη το Αμόριο.

Η εντύπωση αυτή δεν αληθεύει, γιατί η Notitia 4 καθώς και οι Notitiae 5 και 6 αγνοούν εν μέρει τις νέες πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν στο βυζαντινό κόσμο, λόγω των νέων πολιτικών δεδομένων και ανακατατάξεων στο συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο.

Είναι γνωστό ότι ήδη από τον 8ο αιώνα η Μελιτηνή και όλη η εκκλησιαστική επαρχία της Αρμενίας Α' είχε πάψει να υφίσταται, εξαιτίας της αραβικής κατάκτησης.²⁸³ Η μητρόπολη Μαρκιανουπόλεως είχε την ίδια τύχη μ' αυτή της Μελιτηνής, εξαιτίας των βουλγαρικών επιδρομών και της δημιουργίας του νέου βουλγαρικού κράτους. Ο γεωγραφικός χώρος που καταλάμβανε η εκκλησιαστική επαρχία της Μοισίας Β' παραχωρήθηκε στους Βουλγάρους με τη συνθήκη του 681.²⁸⁴

Επίσης, η αναγραφή της μητροπόλεως Φάσιδος της επαρχίας Λαζικής πρέπει να θεωρηθεί ως αρχαϊστικός αναχρονισμός, που οφείλεται προφανώς στον αντιγραφέα, που ακολούθησε κάποιο αρχέτυπο. Φαίνεται πως τη μητρόπολη Φάσιδος, διαδέχτηκε στην περιοχή η Τραπεζούντα. Η Τραπεζούντα ήταν ήδη μητρόπολη το 787 όταν έλαβε μέρος στην Ζ' Οικουμ.σύνοδο.²⁸⁵ Παρ' όλα αυτά, η παράδοση του κειμένου, παρά τις αναθεωρήσεις των Notitiae, συνέχισε να την καταχωρεί ως αρχιεπισκοπή του Πόντου Πολεμωνιακού.²⁸⁶ Ενδεικτικό της δύναμης που είχε αυτή η παράδοση, είναι η

διπλογραφία της Τραπεζούντας ως επισκοπής και αρχιεπισκοπής στις Notitiae 2 και 4.²⁸⁷ Η απουσία της Τραπεζούντας από τις συνόδους του 869²⁸⁸ και 879²⁸⁹, καθώς και η απουσία της από το τρίτο μέρος της Notitia 4, το οποίο περιέχει τις επισκοπές, δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για τη σύνθεση και την γεωγραφική έκταση της εκκλησιαστικής αυτής επαρχίας.

Η Notitia 6 φαίνεται πως είναι πιο ενημερωμένη διότι αναγράφει την Τραπεζούντα ως μητρόπολη. Μαζί με το Αμόριο και τη Σελεύκεια της Ισαυρίας αποτελούν μια ομάδα στο τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων και παρεμβάλλονται ανάμεσα στην Ιεράπολη και τις “δυτικές” έδρες.²⁹⁰ Οι θέσεις που καταλαμβάνουν η Τραπεζούντα και η Σελεύκεια είναι ίδιες μ’ εκείνες που καταλαμβάνουν στη Ζ’ οικουμενική σύνοδο. Σχετικά με τις νέες προσθήκες στο τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων, φαίνεται πως ο συντάκτης της Notitia 6 είχε στη διάθεσή του διαφορετικές πηγές από εκείνες των Notitiae 4 και 5.

Σχετικά με τη λίστα των αρχιεπισκοπών, παρατηρούμε την εμφάνιση ενός ικανού αριθμού νέων εδρών, ειδικά στο χώρο της Μ.Ασίας, για τον οποίο φαίνεται πως ο συντάκτης της Notitia 4 ήταν καλά πληροφορημένος. Ο παραδοσιακός αριθμός των αρχιεπισκοπών όπως μας δίνεται μέσα από τη Notitia 1, φθάνει τις 34 (34η η Σεβαστούπολη της Αβασγίας). Εδώ, μετά τη Σεβαστούπολη, εμφανίζονται επτά ονόματα, οι αρχιεπισκοπές Τραπεζούντας, Αμάστριδος, Μισθείας, Νεαπόλεως, Αιγίνης, Κοτυαίου και Σέλγης.²⁹¹ Η Τραπεζούντα, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ήταν ήδη μητρόπολη και η αναγραφή της εδώ πρέπει να θεωρείται ως αναχρονισμός. Οι αρχιεπισκοπές Αμάστριδος, Μισθείας, Αίγινας και Σέλγης αναγράφονται και στη Notitia 2. Οι νέες έδρες που εμφανίζονται είναι της Νεαπόλεως και του Κοτυαίου. Κατά παράδοξο τρόπο δεν εμφανίζονται εδώ οι “δυτικές” αρχιεπισκοπές Θηβών, Κατάνης, Ρηγίου και οι αρχιεπισκοπές της Θράκης, Δέρκων, Μεσήνης και Γαρέλας που αναγράφονται στη Notitia 2.²⁹²

Ο συντάκτης της Notitia 4 παραλείπει τις αρχιεπισκοπές Θηβών και Γαρέλας, οι οποίες αναγράφονται στη Notitia 2 και συμμετείχαν στη σύνοδο του 869.²⁹³ Το Ρήγιο αναγράφεται στη Notitia 2 ως αρχιεπισκοπή, ενώ στη Notitia 4 ως μητρόπολη. Πάντως είναι βέβαιο ότι το Ρήγιο την εποχή αυτή είναι μητρόπολη της Καλαβρίας. Στη σύνοδο του 787, ο ιεράρχης του Ρηγίου υπογράφει μαζί με τους μητροπολίτες.²⁹⁴ Ακόμα, στη Notitia 3 του 8ου αι., αλλά και στη Notitia 7 των αρχών του 10ου αι., αναγράφεται ως μητρόπολη της Καλαβρίας.²⁹⁵

Η Αίγινα η οποία αναγράφεται ως αρχιεπισκοπή στη Notitia 2²⁹⁶, εμφανίζεται στη Ζ’ οικουμενική σύνοδο (787) να είναι ακόμη επισκοπή της μητροπόλης Κορίνθου.²⁹⁷ Δεν

γνωρίζουμε με βεβαιότητα πότε προήχθη σε αρχιεπισκοπή. Από τη σφραγίδα κάποιου “*Θεοδώρου επισκόπου Αίγινας*”, που χρονολογείται τον 9ο αι., φαίνεται πως την εποχή εκείνη ήταν ακόμα επισκοπή.²⁹⁸ Η απουσία της από τη σύνοδο του 869 εντείνει την αβεβαιότητα αυτή. Οι παραλείψεις αυτές καθώς και οι αναχρονισμοί πρέπει να οφείλονται στις περιορισμένες πληροφορίες που είχαν οι συντάκτες και οι αντιγραφείς των διαφόρων χειρογράφων των Notitiae.

Η ιστορική εξέλιξη αυτών των αρχιεπισκοπικών εδρών, καθώς και η κινητικότητα που εμφανίζεται στις οργανωτικές δομές του Πατριαρχείου Κων/πολης προς το τέλος του 9ου αι., είναι δυνατό να ελεγχθούν κατά μεγάλο μέρος με αναφορά στις συνόδους του 869 και 879.

Στον παρακάτω πίνακα αναγράφονται οι αρχιεπισκοπές που μας προσφέρονται μέσα από τις Notitiae 2, 4 και 5, καθώς και η συμμετοχή τους στις συνόδους του 869 και 879. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να ελέγξουμε την αξιοπιστία των παραπάνω Notitiae, σχετικά με την προσθήκη των νέων αρχιεπισκοπών στον αρχαϊκό κορμό της Notitia 1 (μετά την Σεβαστούπολη Αβασγίας).

Πίνακας I

Αρχ/πές	Notitia 2	Notitiae 4/5	Συμμετοχή στη σύνοδο του 869	Συμμετοχή στη σύνοδο του 879
Θήβες	38	-	x	
Άμαστρις	39	36	x	x
Μίσθεια	40	37	x	x
Νεάπολις	-	38	x	x
Αίγινα	41	39		x
Δέρκος	42	-		x
Μεσήνη	43	-		x
Γάρελλα	44	-	x	x
Κατάνη	45	-		x
Κοτύαιον	-	40		
Σέλγη	16	41		x
Ρήγιο	46	-	x	x

Στο χώρο της Μ.Ασίας, οι τέσσερις νέες αρχιεπισκοπές που αναγράφονται στη Notitia 4, η Άμαστρις, η Μίσθεια, η Νεάπολις και η Σέλγη φαίνεται πως απέκτησαν το αξίωμά τους το αργότερο το 869. Η πέμπτη αρχιεπισκοπή, του Κοτυαίου, εμφανίζεται για πρώτη φορά στη σύνοδο του 879.²⁹⁹ Βέβαια οι συνοδικές λίστες δεν είναι πάντοτε πλήρεις λόγω της μη συμμετοχής όλων των επισκόπων σ' αυτές. Επιπλέον, την εποχή αυτή έχουμε τις έριδες ανάμεσα στους "Ιγνατιανούς" και στους "Φωτιανούς", που είχαν αποτέλεσμα τη μη συμμετοχή ορισμένων επισκόπων ιδιαίτερα στη σύνοδο του 869.

Σχετικά με τις "δυτικές" έδρες που ανήκαν στο Αν.Ιλλυρικό και μέχρι το 732/33 υπάγονταν στην Εκκλησία της Ρώμης, ενώ στις Notitiae 2 και 3 βλέπουμε μια πρώτη προσπάθεια για εισαγωγή και ταξινόμηση μέσα στον κορμό των παλαιών μητροπόλεων, ο συντάκτης της Notitia 4 αρκείται σε μια μικρή σημείωση.³⁰⁰ Η σημείωση βρίσκεται στο τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων και στο τέλος του μέρους που περιλαμβάνει τις επισκοπές.³⁰¹ Εδώ ακολουθείται από μια μικρή παράγραφο που αναφέρεται στην απόσπαση της Ισαυρίας από την Ανατολική διοίκηση και την υπαγωγή της στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Κων/πολης.³⁰² Το χαρακτηριστικό και των τριών Notitiae είναι η απουσία μιας παγιωμένης ιεραρχικής κατάταξης των δυτικών εδρών. Η κατάταξη των Συρακουσών (Σικελίας) ως πρώτης έδρας ανάμεσα στις δυτικές, ίσως απηχεί το γεγονός ότι μετά την αραβική κατάκτηση μεγάλου μέρους της Σικελίας, οι Συρακούσες απέκτησαν μεγάλη σημασία για την πολιτική της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην Ιταλία. Οι δυτικές έδρες που μας δίνουν οι Notitiae 4 και 5 είναι: η Θεσσαλονίκη, οι Συρακούσες, η Κρήτη, η Κόρινθος, το Ρήγιο, η Νικόπολις, η Αθήνα, η Πάτρα και η αρχιεπισκοπή Αίγινας.

Η Notitia 6 ξεχωρίζει από τις άλλες δύο Notitiae στο ότι αναφέρει την Υδρόντα και τη Λάρισα, ενώ απουσιάζει η Κρήτη.³⁰³ Η Αίγινα δεν αναφέρεται διότι δεν υπάρχει λίστα αρχιεπισκοπών στη Notitia 6.

Στη Notitia 4 παρατηρείται απουσία των ονομάτων των εκκλησιαστικών επαρχιών, που αναγράφονταν στις προηγούμενες Notitiae. Φαίνεται πως ο συντάκτης της Notitia ακολούθησε την τάση που υπήρχε την εποχή αυτή (9ος αι.) για εγκατάλειψη των ονομάτων των παλιών επαρχιών.

Η τάση αυτή έχει εμφανιστεί ήδη από την Ζ' οικουμενική σύνοδο, καθώς και στις συνόδους του 869 και 879, όπου δεν αναγράφονται πλέον οι παλιές ρωμαϊκές επαρχίες.

Αν και η Notitia 5 προέρχεται από τη Notitia 4, μια ομάδα χειρογράφων τους δεν την ακολουθεί στο ζήτημα της αναγραφής των επαρχιών, αλλά παραθέτει ονόματα επαρχιών όπως: "*έπαρχία Ιλλυρικού α' Μακεδονίας*", "*έπαρχία Πελοποννήσου*",

“επαρχία Ελλάδος”, “επαρχία Αχαΐας”. Μια σύγκριση με τη Notitia 2 μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της Notitia 5 ακολουθεί μία πηγή που είναι κοντά στη Notitia 2. Η Notitia 6 αναγράφει μόνο τα ονόματα των επαρχιών Σικελίας και Καλαβρίας.

Σε σύγκριση λοιπόν με τις προηγούμενες Notitiae 2 και 3, η Notitia 4 είναι σαφώς υποδεέστερη, σχετικά με τις πληροφορίες που μας δίνει για τις δυτικές έδρες. Παρ’ όλα αυτά, καταγράφει τη μητρόπολη Νικόπολης που αντιπροσωπευόταν στη Ζ’ οικουμενική σύνοδο, αλλά δεν αναγράφεται στη Notitia 2.³⁰⁴ Ακόμα ταξινομεί το Ρήγιο ανάμεσα στις δυτικές μητροπόλεις, ενώ η Notitia 2 το αναγράφει ως αρχιεπισκοπή. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται από το γεγονός της συμμετοχής του Ρηγίου στη σύνοδο του 879, σε αρκετά υψηλή θέση ανάμεσα στις μητροπόλεις.³⁰⁵

Προβληματισμό δημιουργεί η αναγραφή της Υδρούντος (Οτράντο) ως μητρόπολης στη Notitia 6. Και αυτό γιατί η Υδρούντα προβιβάστηκε στο αξίωμα της μητρόπολης το 968 από το Νικηφόρο Φωκά. Αν δεχτούμε την υπόθεση ότι η Notitia συντάχθηκε μετά την ημερομηνία αυτή, τότε είναι ανεξήγητη η απουσία της Κρήτης που ανακτήθηκε από τον ίδιο αυτοκράτορα λίγο πρωύτερα. Κατά τον J.Darrouzes, η Notitia 6 τοποθετείται χρονολογικά στο τέλος του 9ου αι., ενώ η αναφορά της Υδρούντος την ίδια εποχή δεν πρέπει να θεωρείται παράδοξη.³⁰⁶ Η πόλη αυτή είχε το αξίωμα της αρχιεπισκοπής στη σύνοδο του 879 (ανάμεσα στο Δυρράχιο και τη Λήμνο).³⁰⁷ Η ακαταστασία των υπογραφών της συνοδικής λίστας του 879 και το γεγονός ότι η Υδρούντα βρισκόταν μεταξύ μιας μητρόπολης και μιας αρχιεπισκοπής, φαίνεται πως συνετέλεσε στο να την συμπεριλάβει ο αντιγραφέας στις μητροπόλεις της Notitia 6.

Την εποχή αυτή οι βυζαντινές κτήσεις στη Ν.Ιταλία και Σικελία απειλούνταν από τις αραβικές εισβολές του Αγλαβίδη εμίρη της Αφρικής. Από το 827 που αποβιβάστηκαν στη Μάζαρα ως το 838, κατέλαβαν όλη σχεδόν τη Σικελία εκτός από τις Συρακούσες και το Ταυρομένιο, στο ανατολικό μέρος του νησιού.³⁰⁸ Την ίδια εποχή οι Άραβες αποβιβάστηκαν και στη Ν.Ιταλία. Στο δουκάτο της Καλαβρίας, οι πόλεις που απόμειναν στη βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν η Υδρούντα, το Ρήγιο, η Καλλίπολις και το Ρουσιάνο. Το 876 οι Βυζαντινοί κατέλαβαν το Μπάρι, ύστερα από πρόσκληση των Λογγοβάρδων μπροστά στην αραβική απειλή.³⁰⁹ Στις 21 Μαΐου 878 έπεσε στα χέρια των Αράβων ύστερα από δεκάμηνη πολιορκία και η πόλη των Συρακουσών.³¹⁰

Η δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι επαρχίες της Σικελίας και Ν.Ιταλίας αντανακλάται και από τη συμμετοχή τους στις συνόδους του 869 και 879. Στη σύνοδο του 869, από τη Σικελία συμμετείχε μόνο ο επίσκοπος Μεσσήνης, ενώ από την Καλαβρία οι ιεράρχες των εδρών Κροτώνης, Αγ.Κυριακής, Σκυλακίου, Ρηγίου και Ταυριανής.³¹¹ Στη

σύνοδο του 879 δεν αντιπροσωπευόταν καμιά εκκλησιαστική έδρα της Σικελίας. Από την Καλαβρία αντιπροσωπευόταν το Ρήγιο και από την Απουλία η Υδρεντός (Οτράντο).³¹²

Φαίνεται πως στο τέλος του 9ου αι., η εκκλησιαστική διοίκηση στη Σικελία περιοριζόταν στο Ταυρομένιο, το οποίο ήταν το τελευταίο οχυρό της βυζαντινής αντίστασης κατά των Αράβων. Αλλά το 902 (1 Αυγούστου) καταλήφθηκε ύστερα από έφοδο από τους Άραβες. Πολλοί αιχμάλωτοι, ανάμεσά τους και ο επίσκοπος της πόλεως, Προκόπιος, αποκεφαλίστηκαν και τα σώματά τους κήκαν στην πυρά.³¹³ Από την ημερομηνία αυτή και μετά, η πόλη χάθηκε για πάντα για τους βυζαντινούς.

Ένα θέμα που δεν έχει εξετασθεί μέχρι σήμερα είναι το ζήτημα της κατάστασης της Εκκλησίας της Σικελίας και ορισμένων πόλεων της Καλαβρίας, που βρίσκονταν υπό Αραβική κατοχή, σε συνάρτηση με τη σχετική ελευθερία που απολάμβαναν οι εκκλησίες Αντιοχείας, Ιεροσολύμων, Αλεξανδρείας κατά τον 9ο και 10ο αιώνα. Γεγονός πάντως είναι η απουσία εκπροσώπων των αραβοκρατούμενων περιοχών της Σικελίας και Ν.Ιταλίας στις συνόδους του 869 και 879. Οι ήττες των Αράβων, το 879 στα νησιά Λιπάρες και το 880 μπροστά στη Νεάπολη, σηματοδοτούν την ιστορική καμπή για την ανακατάκτηση της Ν.Ιταλίας από τους Βυζαντινούς, που θα ολοκληρωθεί το 885 από το στρατηγό Νικηφόρο Φωκά τον πρεσβύτερο.³¹⁴

Προβληματική θεωρείται και η ύπαρξη την εποχή αυτή, της εκκλησιαστικής επαρχίας της Κρήτης, η οποία αναγράφεται μαζί με ορισμένες άλλες δυτικές έδρες στη Notitia 4. Είναι γνωστό ότι η Κρήτη υπαγόταν μαζί με τις άλλες εκκλησίες του Αν.Ιλλυρικού στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης μέχρι το 733, ημερομηνία υπαγωγής της στο Πατριαρχείο Κων/πόλης. Από το 827 όμως άρχισε η αραβική κατάκτηση της νήσου. Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη στην Εκκλησία της Κρήτης κατά τη διάρκεια της περιόδου της αραβοκρατίας. Τελευταία αναφορά των επισκοπών της Κρήτης έχουμε στη Ζ' οικουμενική σύνοδο.³¹⁵ Στις συνόδους του 9ου αιώνα (869 και 879), δεν συμμετείχε καμιά επισκοπή από την Εκκλησία της Κρήτης. Η αναγραφή της στη Notitia 4 πρέπει να οφείλεται στη δύναμη της παράδοσης του κειμένου, το οποίο αντιγράφηκε αυτούσιο. Πιο ενημερωμένη φαίνεται να είναι η Notitia 6 από την οποία απουσιάζει αναφορά στην Εκκλησία της Κρήτης, λόγω της αραβικής κατάκτησης του νησιού. Υπάρχει η άποψη ότι κατά τους χρόνους της Αραβοκρατίας (826-961), είναι πιθανόν μία τουλάχιστον πόλη της Κρήτης (η Κυδωνία) να μην έπεσε στα χέρια των Αράβων και να έμεινε αυτοδιοίκητη.³¹⁶ Πάντως δεν διασώθηκαν μαρτυρίες ή ονόματα επισκόπων για την εποχή αυτή. Ο Νικήτας ο Παφλαγών στο έργο του, “ο Βίος του Ιγνατίου αρχιεπισκόπου Κων/πόλεως” (P.G. 105, στ.529) αναφέρει κάποιον

Βασίλειο, ο οποίος ήταν επίσκοπος Κρήτης και εξαιτίας της αραβικής κατάκτησης μετατέθηκε στο θρόνο της Θεσσαλονίκης.³¹⁷ Το πιθανότερο όμως, κατά τον Ν.Τωμαδάκη, είναι ότι ο Βασίλειος αυτός χρίστηκε Κρήτης στην Κων/πολη, χωρίς ποτέ να μεταβεί στο νησί, γιατί τον πρόλαβε η αραβική κατάκτηση.³¹⁸

Φαίνεται πως οι δομές της εκκλησιαστικής διοίκησης στην Κρήτη εξαρθρώθηκαν και οι κάτοικοι ύστερα από την εξαφάνιση των επισκοπών έμειναν αποίμαντοι. Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι μετά την ανάκτηση του νησιού από τους Βυζαντινούς, χρειάστηκαν οι σκληρές προσπάθειες του οσίου Νίκωνος του “*Μετανοείτε*” και του Αγίου Ιωάννου του Ξένου (στη δυτική Κρήτη), για να επιστρέψει ο πληθυσμός στην Ορθοδοξία.³¹⁹

Η εποχή του Πατριάρχη Φωτίου (857-867 και 877-886) φαίνεται πως ήταν αποφασιστικής σημασίας για την αναδιοργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τότε παρατηρείται η προαγωγή πολλών άσημων πολυχνών σε επισκοπές και αρχιεπισκοπές, ενώ παρατηρείται και αλλαγή στα ονόματα αρκετών πόλεων και επισκοπών. Δυστυχώς ο αρχαϊκός χαρακτήρας της Notitia 4 δεν μας βοηθά στον εντοπισμό των παραπάνω. Αντίθετα, αρκετά διαφωτιστική για τη νέα δομή και διάρθρωση των επί μέρους εκκλησιαστικών επαρχιών, είναι η σύνοδος του 879.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μητρόπολη Τραϊανουπόλεως, η οποία με την ένταξή της στο συνοριακό θέμα Μακεδονίας-Θράκης, τοποθετείται στην περιφέρεια του γεωγραφικού πλαισίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στη σύνοδο του 879, από τη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως μαρτυρείται η συμμετοχή των επισκόπων Διδυμοτείχου, Μάκρης, Μοσυνουπόλεως, Περιθεωρίου, Πόρων και Ξανθείας.³²⁰ Δεν αναφέρονται καθόλου οι επισκοπές Τοπείρου και Αναστασιουπόλεως, που φέρονταν από τη Notitia 4 ως οι μόνες επισκοπές της Τραϊανουπόλεως.

Από αυτές τις νεοεμφανιζόμενες επισκοπές, η Ξανθεία, το Περιθεώριο και η Μοσυνόπολη είναι οι παλιές επισκοπές Τοπείρου, Αναστασιουπόλεως και η άλλοτε αρχιεπισκοπή Μαξιμιανουπόλεως αντίστοιχα, που απλώς την εποχή αυτή άλλαξαν όνομα. Σ’ αυτές προστέθηκαν οι νέες έδρες Διδυμοτείχου, Μάκρης και Πόρων.³²¹

Οι αλλαγές αυτές, που έλαβαν χώρα όχι μόνο στη συγκεκριμένη μητρόπολη, αλλά σ’ όλη την περιφέρεια των θεμάτων Μακεδονίας και Θράκης, πρέπει να συνδέονται με τις νέες ιστορικο-πολιτικές πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν από τις βουλγαρικές επιδρομές και την ανάγκη εκχριστιανισμού των νέων πληθυσμών, Σλάβων και Βουλγάρων.³²² Ακόμα, θα μπορούσε κανείς να δει και τη θέληση του Πατριάρχη να διατηρήσει και να εδραιώσει την προσωπική του εξουσία στη Θράκη μ’ ένα τρόπο πιο

αποτελεσματικό, μέσα από την αύξηση των επισκοπών και των άμεσα εξαρτημένων απ' αυτόν αρχιεπισκοπών, ανεξάρτητα από τη σημασία των πόλεων.

Σ' αυτό συνετέλεσε και το γεγονός ότι το 815 ο χαγάνος των Βουλγάρων Ομουρτάγ σύναψε συνθήκη ειρήνης με το Βυζάντιο, η οποία δεν επρόκειτο να διαταραχθεί μέχρι το τέλος του αιώνα.³²³

Αποτέλεσμα της σταθεροποίησης της κατάστασης στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, ήταν η οικονομική ανάκαμψη της περιοχής. Οι κύριες πόλεις της Βαλκανικής χερσονήσου άρχισαν να επανακτούν την προηγούμενη σπουδαιότητά τους, ενώ οι κοινότητες των βυζαντινών αγροτών-στρατιωτών και των ελεύθερων αγροτών που πύκνωσαν τον αραιωμένο πληθυσμό των περιοχών αυτών, συνέβαλαν σημαντικά στην αναζωογόνηση της γεωργίας.³²⁴

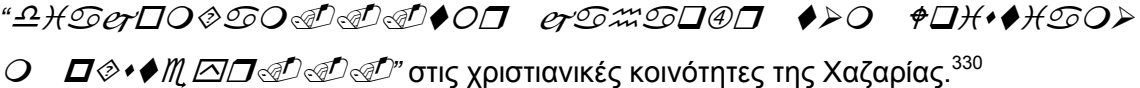
Με τη συνθήκη του 816, η μεθόριος μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου εκτεινόταν από τη Δεβελτό στη Βόρεια Θράκη ως τα Μακρολίβαδα κοντά στον Έβρο και από εκεί έστριβε βόρεια ως την οροσειρά του Αίμου.³²⁵ Με τα σύνορα αυτά του Βυζαντίου συνέπιπταν και τα όρια του Πατριαρχείου Κων/πολης, στην Κεντρική Βαλκανική.

Στην ανατολική μεθόριο της Μ.Ασίας, η εικόνα που μας δίνει η Notitia 4 είναι η ίδια μ' εκείνη που μας δίνουν οι Notitiae 2 και 3. Δεν έχουμε αλλαγές στο γεωγραφικό πλαίσιο της περιοχής, αλλά ούτε και στην έκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πολης. Ο αραβικός κίνδυνος απομακρύνθηκε. Η ισχύς του χαλιφάτου των Αββασιδών, με το οποίο το Βυζάντιο είχε εμπλακεί σ' έναν αδιάκοπο αγώνα επί ενάμιση αιώνα, άρχισε να εξασθενεί. Αν και οι Άραβες διατήρησαν τα ισχυρά τους ερείσματα στη Μεσόγειο, κρατώντας την Κρήτη και τη Σικελία, η πρωτοβουλία στο ανατολικό μέτωπο πέρασε πλέον στο Βυζάντιο.³²⁶ Το 863, η νίκη των Βυζαντινών κοντά στον ποταμό Λαλακάοντα εγκαινίασε μία νέα φάση στον αγώνα μεταξύ του Βυζαντίου και του Ισλάμ.³²⁷ Στο εξής και μέχρι την εμφάνιση των Σελτζούκων τον 11ο αι., η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν ικανή να ασκήσει μια επιθετική πολιτική στη Μ.Ασία.

Η εικόνα που μας προσφέρεται από τη Notitia 4 για τις εκκλησιαστικές επαρχίες της Κων/πολης στον τομέα της Κριμαίας και του Καυκάσου, είναι η ίδια μ' εκείνη της Notitia 2. Είναι πιθανό ότι ο συντάκτης της Notitia 4 ακολουθεί κάποιο παλαιότερο χειρόγραφο και αγνοεί τις σύγχρονες εξελίξεις στην περιοχή. Αναγράφει το δίκτυο των βυζαντινών εδρών των εκκλησιαστικών επαρχιών της Ζηκχίας και Αβασγίας, που περιελάμβαναν τις αρχιεπισκοπές Χερσώνος, Βοσπόρου, Νικόψεως και Σεβαστοπόλεως.³²⁸

Απουσιάζει όμως η εκκλησιαστική επαρχία της Γοθθίας, η οποία ιδρύθηκε τον 8ο αι., καθώς και οι επισκοπές της, που είχαν ιεραποστολικό χαρακτήρα και συγκροτούσαν ένα δίκτυο, το οποίο κάλυπτε όλη σχεδόν τη Χαζαρική επικράτεια.³²⁹

Φαίνεται πως αυτή η εκκλησιαστική επαρχία, που ιδρύθηκε με σκοπό την ιεραποστολή ανάμεσα στους Χαζάρους, ήταν βραχύβια και το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα είχε ήδη συρρικνωθεί. Είναι πιθανόν ότι η πρόοδος του Ιουδαϊσμού, ιδιαίτερα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Χαζαρίας, ανέστειλε τη λειτουργία του δικτύου των επισκοπών της.

Ωστόσο, τοπικές χριστιανικές κοινότητες φαίνεται πως επιβίωσαν στην επικράτεια των Χαζάρων και ποιμαίνονταν από τις εκκλησιαστικές έδρες της Κριμαίας (Χερσώνα, Βόσπορος). Η πνευματική κληρονομιά που άφησε η εκκλησιαστική πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Χαζαρία, μαρτυρείται στις επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικού προς το στρατιωτικό διοικητή (αρ.68) και τον αρχιεπίσκοπο Χερσώνας (αρ.106). Σ' αυτές γίνεται αναφορά στο σπουδαίο ιεραποστολικό ρόλο που διεδραμάτιζε η Χερσώνα, δια του αρχιεπισκόπου της, με την χειροτονία και αποστολή ιερέων για τη
“” στις χριστιανικές κοινότητες της Χαζαρίας.³³⁰

Δεν φαίνεται όμως να εξαφανίστηκαν όλες οι εκκλησιαστικές έδρες της επαρχίας αυτής. Η Δόρος η οποία ήταν και η μητρόπολη της επαρχίας, φαίνεται πως συνέχισε να υπάρχει ως αρχιεπισκοπή πλέον, διότι εμφανίζεται λίγο αργότερα στο επίσημο “*Τακτικόν*” του Πατριάρχη Νικολάου Μυστικού στις αρχές του 10ου αι. (Notitia 7).³³¹ Η Ταμάταρχα δεν αναφέρεται μετά τον 8ο αι. ως τη δεκαετία του 970, οπότε και εμφανίζεται ως αρχιεπισκοπή της Ζηκχίας (Notitia 8).³³²

Απουσιάζει επίσης και η αρχιεπισκοπή Σουγδαίας, η οποία αναγραφόταν στη Notitia 3 και αντιπροσωπεύθηκε δια του αρχιεπισκόπου της στην Ζ΄ οικουμενική σύνοδο.³³³ Η απουσία αυτή μπορεί να εξηγηθεί μόνο με την υπόθεση ότι ο συντάκτης της Notitia 4 ακολούθησε κάποιο παλαιότερο χειρόγραφο. Την εποχή αυτή δεν έχουμε αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό της Κριμαίας. Οι Χάζαροι παρά την αποτυχία του εκχριστιανισμού τους, παρέμειναν πιστοί σύμμαχοι της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο θέλοντας να διατηρήσει τον έλεγχο σ' αυτό το προπύργιο της στο βορρά, δημιούργησε το θέμα Χερσώνος, περιλαμβάνοντας όλες τις πόλεις στα νότια παράλια της Κριμαίας, συμπεριλαμβανομένης και της ορεινής Γοθθίας.³³⁴

Στην παραλία του δυτικού Καυκάσου, οι εκκλησιαστικές επαρχίες της Ζηκχίας και Αβασγίας συνέχισαν και τον αιώνα αυτό να διατηρούν τους στενούς δεσμούς τους με την μητέρα Εκκλησία της Κων/πολης. Οι τοπικές αυτές Εκκλησίες φαίνεται πως ενίσχυαν και τη νομιμοφροσύνη αυτών των συμμάχων κρατών προς τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Τον 10ο αιώνα, ο Κων/νος Πορφυρογέννητος στα πλαίσια της άσκησης της βυζαντινής επιρροής στον Καύκασο, κάνει λεπτομερή αναφορά στη “Ζιχία” και στις άφθονες πηγές νάφθας που υπήρχαν στο έδαφός της.³³⁵ Αν αναλογιστούμε τη σημασία που είχε η νάφθα για την παρασκευή του υγρού πυρός, τότε κατανοούμε τη χρησιμότητα της Ζηκχίας για την αυτοκρατορία και το ενδιαφέρον της τελευταίας γι αυτήν. Η Αβασγία την ίδια εποχή θεωρούνταν κι αυτή ένας πολύτιμος σύμμαχος. Στο έργο του Κων/νου Πορφυρογέννητου “*Περί Βασιλείου Τάξεως*”, ο ηγεμόνας της τιμάται με τον τίτλο του “*Εξουσιαστή*”.³³⁶

Στις αρχές του 10ου αιώνα η Αβασγία αποτελούσε ενεργό ιεραποστολικό προπύργιο και είχε σημαντική συμβολή στον προσηλυτισμό των Αλανών στον κεντρικό Καύκασο.³³⁷

Σύμφωνα με τον Κων/νο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, η Ζηκχία καταλάμβανε όλη την παράλια περιοχή μεταξύ του ποταμού Ουκρούχ (Κουμπάν), όριο με την πόλη της Ταμάταρχας και του ποταμού Νίκοψη, όριο με την Αβασγία. Από το Νίκοψη ποταμό και μέχρι την πόλη της Σωτηριούπολης εκτεινόταν η χώρα της Αβασγίας με μήκος ακτών 300 μίλια, σύμφωνα πάντα με τον Κων/νο Ζ΄ Πορφυρογέννητο. Μεταξύ της Ζηκχίας και των υπωρειών του Καυκάσου βρίσκονταν οι χώρες της “*Παπαγίας*” και της “*Κασαχίας*”.³³⁸

Προς το τέλος του 9ου αιώνα λοιπόν, η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη βόρεια και βορειοανατολική πλευρά του Εύξεινου Πόντου περιλάμβανε τις Κριμαϊκές έδρες της Χερσώνας, του Βοσπόρου, της Σουγδαίας και της Γοθθίας, τη Νίκοψη στην περιοχή της Ζηκχίας και τη Σεβαστόπολη στην Αβασγία. Οι έδρες της Χερσώνας και του Βοσπόρου αντιπροσωπεύθηκαν και στη σύνοδο του 879.³³⁹ Στην ίδια σύνοδο, σε άλλη θέση, μαρτυρείται κι ένας άλλος Παύλος, επίσκοπος “*Ζηκχίας*”.³⁴⁰ Δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται γι’ άλλον επίσκοπο της επαρχίας Ζηκχίας, ίσως της Νίκοψης, ή για τον ίδιο επίσκοπο “*Παύλο Χερσώνος*” της εκκλησιαστικής επαρχίας Ζηκχίας. Στο σημείο αυτό ο κατάλογος των παρόντων επισκόπων της συνόδου του 879 δεν μας βοηθά, διότι οι επισκοπές δεν παρατίθενται με τάξη, ενώ ένας μεγάλος αριθμός πόλεων εμφανίζεται δύο φορές και με ξεχωριστούς εκπροσώπους. Κατά την άποψη του Ramsay,

οι επίσκοποι αυτοί πρέπει να ανήκαν στις αντίθετες παρατάξεις των Ιγνατιανών και των Φωτιανών.³⁴¹

Το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα σηματοδοτεί για την Εκκλησία της Κων/πολης, αλλά και για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, μια νέα εποχή ανάκαμψης και επέκτασης. Με την απομάκρυνση του αραβικού κινδύνου, την πρόσφατη λήξη της κρίσης της οικονομίας και τη Βυζαντινή πολιτιστική αναγέννηση στο κοσμικό και το θρησκευτικό πεδίο, η ιεραποστολική δραστηριότητα του Πατριαρχείου Κων/πόλεως μπήκε σε μια νέα περίοδο μεγάλης ενεργητικότητας. Η ιεραποστολική αυτή δραστηριότητα κατά τη δεκαετία του 860, συνδεδεμένη στενά με τους στόχους της διπλωματίας του Βυζαντίου, κατάφερε μια σειρά εκπληκτικών επιτευγμάτων. Τη δεκαετία αυτή η βυζαντινή πρεσβεία που στάλθηκε στους Χαζάρους, αν και δεν κατάφερε να τους προσηλυτίσει, έπεισε τον ηγεμόνα τους ν' ακολουθήσει μια πολιτική ανοχής προς τους χριστιανούς του βασιλείου του. Ακόμα, στάλθηκαν στη Μοραβία ο Κων/νος και ο Μεθόδιος, η Βουλγαρία μεταστράφηκε στο χριστιανισμό και άρχιζε ο εκχριστιανισμός των Σέρβων. Επιπλέον, ο πατριάρχης Φώτιος (858-67 και 877-86), ο οργανωτής όλων αυτών των ιεραποστολών, ήταν σε θέση το 867 να αναγγείλει ότι οι Ρώσοι πρόσφατα ασπάσθηκαν το χριστιανισμό και είχαν δεχθεί έναν επίσκοπο από την Κων/πολη.³⁴²

Ο εκχριστιανισμός των εθνών αυτών στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας, η οργάνωση των εκκλησιών τους και η υπαγωγή τους στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δεν μαρτυρείται από τις *Notitiae* της εποχής αυτής, αλλά ούτε και από τις συνόδους του 867 και 879. Και αυτό θεωρείται φυσικό, γιατί προς το τέλος του 9ου αι. οι εκκλησίες αυτές βρίσκονταν ακόμα σε πρώιμο στάδιο οργάνωσης και σταθεροποίησης.

Για να διαπιστώσουμε λοιπόν το στάδιο της οργάνωσης στο οποίο βρίσκονταν οι επί μέρους ιεραποστολικές αυτές εκκλησίες, καθώς και τους δεσμούς που είχαν με το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα πρέπει να βασιστούμε σε ιστορικές πληροφορίες που είναι διεσπαρμένες στο χώρο και το χρόνο. Για την καλύτερη διαπραγμάτευση του θέματος, θ' αναφερθούμε χωριστά στον εκχριστιανισμό του κάθε έθνους και την οργάνωση των τοπικών εκκλησιών τους.

i. Ιεραποστολή στη Μοραβία

Η αρχική γνωριμία των Σλάβων με το χριστιανισμό ήταν αποσπασματική και έγινε μετά την εγκατάστασή τους στη Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη. Ο εκχριστιανισμός

τους που πραγματοποιήθηκε τον 9ο αιώνα από το Βυζάντιο, υπήρξε σταθμός στην πνευματική τους ανάπτυξη και την γενικότερη ιστορική εξέλιξή τους. Το τεράστιας σημασίας αυτό έργο θεωρείται ως η μεγαλύτερη επιτυχία της εξωτερικής πολιτικής της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στην Κεντρική Ευρώπη, όπως παρατηρεί ο D.Obolensky.³⁴³

Ο εκχριστιανισμός των Σλάβων ήταν έργο δύο αδελφών ιεραποστόλων από τη Θεσσαλονίκη, του Κων/νου-Κυρίλλου και του Μεθοδίου, και συντελέστηκε κάτω από την πίεση των πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων στο χώρο της βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης.

Η πρώτη αναφορά που έχουμε για τη Μοραβία είναι το 822 και ο πυρήνας του σλαβικού αυτού κράτους βρισκόταν βόρεια του μέσου Δούναβη, μεταξύ του μέσου και κάτω Μοράβα. Ο ιδρυτής του, πρίγκιπας Μοϊμίρ, επέκτεινε τις κτήσεις του νότια στο Δούναβη και ανατολικά στη Δυτική Σλοβακία. Οι διάδοχοί του, Ραστισλάβ (846-869) και Σβιατοπούλκ (870-894), οικοδόμησαν ένα βασίλειο που εκτεινόταν απ' τη νότια Πολωνία και τον ποταμό Όντερ ως το Δούναβη, κι από τη Βοημία ως την ανατολική Σλοβακία, γνωστό στους Βυζαντινούς ως η *“Μεγάλη Μοραβία”*.³⁴⁴

Ο Ραστισλάβ, υποτελής του Φράγκου αυτοκράτορα Λουδοβίκου του Γερμανικού (843-876), βλέποντας να ενισχύεται επικίνδυνα η γερμανική πολιτική και εκκλησιαστική επιρροή στη χώρα του, διέκοψε το 850 κάθε μορφή εξάρτησης από το Φραγκικό κράτος.³⁴⁵ Ο ηγεμόνας των Φράγκων, προσπαθώντας να ελέγξει τις ενέργειες του Ραστισλάβ για ανεξαρτητοποίηση, ήλθε σε συνεννόηση με τον Βόρη της Βουλγαρίας, για σύναψη συμμαχίας (860). Ο τελευταίος είχε θορυβηθεί από τις στρατιωτικές επιτυχίες των Μοραβών και την επεκτατική πολιτική του Ραστισλάβ.³⁴⁶

Ο Μοραβός ηγεμόνας, αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο του κλοιού της Φραγκο-Βουλγαρικής συμμαχίας, αντέδρασε γρήγορα. Προσπάθησε να επιτύχει τη μεσολάβηση της Εκκλησίας της Ρώμης, αλλά ο πάπας Νικόλαος Α΄ αρνήθηκε κάθε ανάμειξη.³⁴⁷ Τότε ο Ραστισλάβ στράφηκε προς τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Όπως μας διασώζουν οι Βίοι των ιεραποστόλων Κυρίλλου και Μεθοδίου, το 862 ο Ραστισλάβ έστειλε πρεσβεία στην Κων/πολη και ζήτησε την αποστολή δασκάλων και επισκόπων να ποιμάνουν το λαό του.³⁴⁸ Κάτω από το θρησκευτικό αυτό αίτημα του Μοραβού ηγεμόνα για εκκλησιαστική σύνδεση με το Βυζάντιο και το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, φαίνεται καθαρά ένας πολιτικός ελιγμός για συμμαχία με το Βυζάντιο ώστε να διατηρήσει την ανεξαρτησία της χώρας του.

Δεν υπάρχει κανένα έγγραφο στο οποίο ν' αναφέρονται με σαφήνεια οι πολιτικές διαπραγματεύσεις μεταξύ Βυζαντίου και Μοραβίας. Αλλά, όπως παρατηρεί ο D.Obolensky, *“η διεθνής ισορροπία δυνάμεων εκείνη την εποχή, όπως επίσης και*

τα συνακόλουθα γεγονότα, καθιστούν ουσιαστικά βέβαιο ότι αυτές οι διαπραγματεύσεις ολοκληρώθηκαν με τη σύναψη μιας επίσημης συμμαχίας μεταξύ των δύο δυνάμεων”.³⁴⁹

Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ και ο πατριάρχης Φώτιος κατανόησαν τα μεγάλα πολιτικά και εκκλησιαστικά οφέλη που παρουσίαζε για το Βυζάντιο αυτή η πρόταση. Έδινε τη δυνατότητα στην αυτοκρατορία να επεκτείνει για πρώτη φορά στην κεντρική Ευρώπη την πολιτική και πολιτιστική της επιρροή και παράλληλα ν΄ ασκήσει πίεση στο Βουλγαρικό κράτος, του οποίου η δύναμη μεγάλωνε απειλητικά.

Η σημαντική αυτή αποστολή ανατέθηκε στον Κων/νο το Φιλόσοφο και στον αδελφό του Μεθόδιο.³⁵⁰

Ο Κων/νος (827-869) και ο Μεθόδιος (815-885) κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη και ήταν παιδιά βυζαντινού αξιωματούχου.³⁵¹ Και οι δύο έτυχαν εξαιρετικής ελληνικής παιδείας και έγιναν φορείς του βυζαντινού ουμανισμού και της οικουμενικής ιδέας του Βυζαντίου. Πριν την αποστολή τους στη Μοραβία, είχαν χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές σε άλλες κρατικές αποστολές.

Το 851 ο Κων/νος είχε αναλάβει μια πρεσβεία στους Άραβες ύστερα από εντολή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄.³⁵² Το 860/861 ο Κων/νος μαζί με τον Μεθόδιο, ανέλαβαν μια νέα αποστολή στους Χαζάρους. Η επιλογή από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη των δύο αδελφών, οι οποίοι ήταν έμπειροι και καταξιωμένοι όχι μόνο στα θρησκευτικά αλλά και στα πολιτικά ζητήματα, δείχνει, όπως εύστοχα παρατηρεί ο καθηγητής κ. Ι.Ταρνανίδης, τη “σκοπιμότητα της καλομελετημένης και καλοζυγισμένης αυτής ενέργειας του Βυζαντίου”.³⁵³ Η αποστολή στη Μοραβία αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου πολιτικού προγράμματος του Βυζαντινού κράτους.

Φαίνεται όμως ότι ο κυριότερος λόγος για την επιλογή τους ήταν, ότι γνώριζαν πολύ καλά τη σλαβική γλώσσα. Ο Κων/νος φαίνεται πως είχε ταλέντο στη γλωσσομάθεια γιατί εκτός από τα σλαβικά γνώριζε λατινικά, αραβικά, συριακά, εβραϊκά και άλλες ανατολικές γλώσσες.³⁵⁴

Σαν πρώτο βήμα για την αποστολή στη Μοραβία, χρειάστηκε η επινόηση μιας γραφής της σλαβικής γλώσσας, ώστε να μεταφραστούν οι Γραφές και η Χριστιανική Λειτουργία στην τοπική γλώσσα. Οι Βυζαντινοί φαίνεται πως είχαν κάνει τέτοιες προσπάθειες στη διάρκεια του ιεραποστολικού έργου τους μεταξύ των Σλάβων υπηκόων της αυτοκρατορίας, μεταγράφοντας σλαβικούς θρησκευτικούς όρους με τη βοήθεια του ελληνικού αλφαβήτου, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία.³⁵⁵

Κατά τον D.Obolensky, είναι πιθανό ότι ο Κων/νος-Κύριλλος και ο Μεθόδιος είχαν δουλέψει για τη σύνθεση ενός σλαβικού αλφαβήτου αρκετά χρόνια πριν φθάσει η πρεσβεία του Ραστισλάβ στην Κων/πολη.³⁵⁶

Η δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου είχε συνέπεια τη διαμόρφωση της πρώτης φιλολογικής σλαβικής γλώσσας και έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης στους Σλάβους. Έτσι ένας ολόκληρος κόσμος κι ένας μεγάλος πολιτισμός έγινε προσιτός στους Σλάβους. Το μεταφραστικό και εκκλησιαστικό έργο των δύο Αποστόλων αποτελεί απ' την άποψη αυτή μια από τις ουσιαστικότερες εκφράσεις του βυζαντινού ανθρωπισμού.³⁵⁷ Όπως επιγραμματικά παρατηρεί η Βασ. Παπούλια, *“Είναι απαραίμιλλος ο ουμανιστικός χαρακτήρας του εγχειρήματος, η δημιουργία μιας λόγιας γλώσσας για ένα ξένο λαό, που εντυπωσιάζει και προκαλεί θαυμασμό”*.³⁵⁸

Ο Κων/νος και ο Μεθόδιος έφτασαν στη Μοραβία το καλοκαίρι του 863. Εκεί εργάστηκαν με επιτυχία περισσότερο από τρία χρόνια για τη διάδοση του χριστιανισμού και την οργάνωση της νέας εκκλησίας.

Η τεράστια απήχηση που είχαν στο λαό εξαιτίας της αμεσότητας του κηρύγματός τους στη σλαβική γλώσσα, προκάλεσε την αντίδραση του δυτικού κλήρου και των Φράγκων που πίσω από την θρησκευτική διείσδυση της Κων/πολης έβλεπαν την προσπάθεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας για πολιτική επιρροή στην περιοχή.³⁵⁹

Το 867 οι δύο ιεραπόστολοι έφυγαν από τη Μοραβία και ενώ βρίσκονταν στη Βενετία έλαβαν πρόσκληση του πάπα Νικολάου Α' να επισκεφθούν τη Ρώμη. Όσπου να φθάσουν στη Ρώμη, ο πάπας Νικόλαος Α' είχε πεθάνει και ο νέος πάπας Αδριανός Β' (867-872) ήταν ευνοϊκά διατεθειμένος απέναντί τους. Ο νέος πάπας αναγνώρισε το αποστολικό τους έργο και τους επέτρεψε να τελούν τη λειτουργία στη σλαβική γλώσσα.³⁶⁰

Μετά από αυτή την αναγνώριση του κορυφαίου ιεραποστολικού τους έργου, ο Κων/νος δεν έζησε για πολύ. Πέθανε το 869 στη Ρώμη αφού πρώτα έγινε μοναχός και πήρε το όνομα Κύριλλος.

Τον ίδιο χρόνο ο Μεθόδιος χειροτονήθηκε από τον πάπα επίσκοπος του Σιρμίου με δικαιοδοσία επί της Παννονίας, Μοραβίας, Σλοβακίας και μέρους της Κροατίας.³⁶¹ Στο μεταξύ άλλαξε η πολιτική κατάσταση στην περιοχή. Ο Ραστισλάβος, υποστηρικτής του έργου του Μεθοδίου και των μαθητών του εκθρονίστηκε, φυλακίστηκε και τυφλώθηκε. Τον διαδέχτηκε ο ανηψιός του Σβιατοπούλκ, που έσπευσε ν' ακολουθήσει φιλογερμανική πολιτική.³⁶² Χάνοντας τα πολιτικά του στηρίγματα, ο Μεθόδιος συνελήφθη από τους

φράγκους ιερείς, μεταφέρθηκε στη Γερμανία και καταδικάστηκε σε ισόβια δεσμά. Μόλις το 872 και ύστερα από επέμβαση του πάπα Ιωάννη Η΄ (872-882), αποφυλακίστηκε ο Μεθόδιος και συνέχισε το έργο του. Η αντίδραση όμως του φράγκικου κλήρου συνεχίστηκε το ίδιο έντονη. Το 879 αναγκάστηκε να μεταβεί στη Ρώμη για να ζητήσει μια νέα επικύρωση της παλαιοσλαβικής γλώσσας. Εκεί κατάφερε να λάβει την επικύρωση του ιεραποστολικού και μεταφραστικού έργου του, χωρίς όμως να πάψουν οι εναντίον του αντιδράσεις του φράγκικου κλήρου.³⁶³ Ως το θάνατό του το 885 εργάστηκε για την εδραίωση του αποστολικού του έργου και ασχολήθηκε με μεταφράσεις στην παλαιοσλαβική.

Ένα χρόνο μετά το θάνατό του, ο νέος πάπας Στέφανος Ε΄ (885-891) απαγόρευσε τη χρήση της σλαβικής γλώσσας στη Μοραβία. Οι μαθητές του διώχτηκαν και σκορπίστηκαν στις γειτονικές περιοχές της Κροατίας, Ρασκίας, Βοημίας, Πολωνίας και Βουλγαρίας. Τα συγγράμματα του κήκαν, καταστράφηκε ότι θύμιζε Βυζάντιο και η λατινική γλώσσα επιβλήθηκε ξανά.³⁶⁴

Από την άποψη αυτή το έργο της αποστολής του Κων/νου και του Μεθοδίου στη Μοραβία εξαρθρώθηκε.

Ωστόσο το έργο τους διασώθηκε και διαδόθηκε στη Βουλγαρία και τον υπόλοιπο σλαβικό κόσμο. Το έργο τους συνέβαλε καθοριστικά στην πνευματική ανάπτυξη και την κοινωνική συγκρότηση των Σλάβων. Η λειτουργία στη σλαβική γλώσσα και η λογοτεχνική παράδοση που άρχισε να δημιουργείται, βρήκαν καταφύγιο στη Βοημία και τη Δαλματία, διατηρώντας έτσι την επιρροή του βυζαντινού πολιτισμού και της Εκκλησίας της Κων/πολης στις περιοχές αυτές για πάνω από δύο αιώνες. Πιθανή θεωρείται και η διάσωση της παράδοσης αυτής στην Κρακοβία και την περιοχή του Άνω Βιστούλα, στη Νότια Πολωνία.³⁶⁵

Με τη λήξη της βυζαντινής ιεραποστολής στη Μοραβία, εγείρονται δύο ερωτήματα:

- α) Γιατί δεν υπήρξε ενεργή πολιτική παρέμβαση από το Βυζάντιο για τη στήριξη του ιεραποστολικού έργου στη Μοραβία; και
- β) Υπήρξε και σε ποιο βαθμό, εξάρτηση της Εκκλησίας της Μοραβίας από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως;

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν απομακρυσμένη γεωγραφικά και επομένως μόνο με τη συμβολή των Μοραβίων ηγεμόνων θα μπορούσε να διατηρήσει την επιρροή της σ΄ αυτή τη χώρα. Ο μόνος όμως που επιδίωξε συνεργασία με το Βυζάντιο ήταν ο Ρασισλάβ, ο οποίος εκθρονίστηκε το 870. Επιπλέον,

οι διάδοχοί του δεν μπόρεσαν ν' αντισταθούν στις πιέσεις των Φράγκων, με αποτέλεσμα να γίνει δυσμενής για το Βυζάντιο η πολιτική ισορροπία στην περιοχή. Η βυζαντινή ιεραποστολή στη Μοραβία έθιξε τα γεωπολιτικά συμφέροντα των Φράγκων στην περιοχή, με αποτέλεσμα να εκδιώξουν βίαια τους βυζαντινούς ιεραποστόλους κατά τη δεκαετία του 880. Ακόμα, η διαμάχη του Πατριαρχείου Κων/πόλεως με την Εκκλησία της Ρώμης για τη δικαιοδοσία στη Βουλγαρία, καθώς και έντονες διπλωματικές προσπάθειες της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα βόρεια σύνορά της, συνετέλεσαν στην αδιαφορία για τις εξελίξεις της ιεραποστολής στη Μοραβία.

Ενδιαφέρουσα είναι και η υπόθεση του Τηλ. Λουγγή, η οποία ως ένα βαθμό εξηγεί την εγκατάλειψη της ιεραποστολής στη Μοραβία από τους Βυζαντινούς. Σύμφωνα μ' αυτήν, η άνοδος του Βασιλείου Α' στο θρόνο, με τη δολοφονία του προκατόχου του, τον ώθησε να εξομαλύνει τα προβλήματα στην εξωτερική πολιτική, προσεγγίζοντας τον πάπα της Ρώμης. Στην προσπάθεια αυτή φαίνεται πως υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη βυζαντινή ιεραποστολή στη Μοραβία. Το γεγονός αυτό και η προσέγγιση του ηγεμόνα της Μοραβίας Σβιατοπούλκ με τους Φράγκους βασιλείς της ανατολικής Φραγκίας, άλλαξε την πολιτική της Μακεδονικής δυναστείας και ώθησε τον Λέοντα ΣΤ' να εξαπολύσει τους συμμάχους του Ούγγρους εναντίον της Μοραβίας, την οποία εξάλειψαν ως κρατική οντότητα.³⁶⁶

Τέλος, η κατάλυση του Μοραβικού κράτους από τους Ούγγρους και η εγκατάστασή τους στην Παννονία, απέκοψε το Βυζάντιο απ' τα τελευταία κέντρα της Κυριλλο-Μεθοδιανής παράδοσης στην Κεντρική Ευρώπη.³⁶⁷

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι στόχοι της ιεραποστολής στη Μοραβία ήταν κυρίως πολιτικοί. Το Πατριαρχείο της Κων/πολης τάχθηκε από την αρχή υπέρ της αποστολής, γνωρίζοντας όμως ότι έτσι επέκτεινε την παρουσία του σε περιοχές που βρίσκονταν ήδη στη σφαίρα της πνευματικής επιρροής της Εκκλησίας της Ρώμης. Ο πατριάρχης Φώτιος, έχοντας συνείδηση αυτού του γεγονότος και υπό το πνεύμα της κατοχυρωμένης από τον 28ο κανόνα της Δ' Οικουμενικής συνόδου (451) ευθύνης του Οικουμενικού Πατριαρχείου για ιεραποστολική μέριμνα στα “*βαρβαρικά*” έθνη, αντί επισκόπου έστειλε τους δύο Θεσσαλονικείς αδελφούς. Με τον τρόπο αυτό η οργάνωση της βυζαντινής ιεραποστολής κάλυπτε με τον καλύτερο τρόπο το αίτημα του Ραστισλάβου για τη διδασκαλία της χριστιανικής πίστης στη Μοραβική γλώσσα, χωρίς ωστόσο να συγκρουστεί με τον παπικό θρόνο για ζητήματα δικαιοδοσίας. Παρά τα θεαματικά αποτελέσματα της ιεραποστολής, η Μοραβία παρέμενε στη δικαιοδοσία του παπικού θρόνου. Για το λόγο αυτό φαίνεται πως ο

πατριάρχης Φώτιος απέφυγε να εντάξει στα μέλη της ιεραποστολής και έναν επίσκοπο, ο οποίος θα κάλυπτε τις ανάγκες για χειροτονία του τοπικού κλήρου. Σε όλες τις άλλες γνωστές ιεραποστολές του 9ου αιώνα ηγούνταν κάποιος επίσκοπος, ο οποίος αναλάμβανε και την ευθύνη για τη χειροτονία του τοπικού κλήρου.³⁶⁸ Στην περίπτωση της Μοραβίας η παράλειψη αυτή δεν πρέπει να θεωρηθεί συμπτωματική, γιατί σύμφωνα με τον καθηγητή Βλ.Φειδά *“ερμηνεύει το πνεύμα της εκκλησιαστικής ευαισθησίας του πατριάρχη Φωτίου, ο οποίος απέδιδε προτεραιότητα στο ιεραποστολικό έργο έναντι κάθε δικαιοδοσιακής διεκδικήσεως”*.³⁶⁹ Φαίνεται πως ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος υπό το πνεύμα αυτό δέχθηκαν την πρόσκληση του πάπα να μεταβούν στη Ρώμη.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν το Πατριαρχείο Κων/πόλεως διέβλεπε μακροπρόθεσμα σε μελλοντική σύνδεση με την Εκκλησία της Μοραβίας. Η εκθρόνιση όμως του Ραστισλάβ, έσβησε ίσως τις μοναδικές ελπίδες της Κων/πολης για κάτι τέτοιο. Άλλωστε, η αύξηση της Φράγκικης πολιτικής επιρροής και οι χειρισμοί της Ρώμης, με την έγκριση της τέλεσης της Θ.Λειτουργίας σε σλαβική γλώσσα και την χειροτονία του Μεθοδίου σε αρχιεπίσκοπο Μοραβίας, προσανατόλισε σταθερά προς τη Ρώμη τη σλαβική αυτή Εκκλησία.

Υπό το πνεύμα αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί η στάση των δύο ιεραποστόλων, οι οποίοι στις κρίσιμες στιγμές της σύγκρουσης με το φράγκικο κλήρο στράφηκαν για βοήθεια όχι στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, αλλά στη μοναδική δύναμη που μπορούσε να επέμβει άμεσα και επιτακτικά στην περιοχή, την Εκκλησία της Ρώμης.

ii. Εκχριστιανισμός των Βουλγάρων και οργάνωση της Βουλγαρικής Εκκλησίας

Την εποχή που πραγματοποιήθηκε η αποστολή του Κυρίλλου και του Μεθοδίου στη Μοραβία, συντελέστηκε και ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων.

Η διάδοση του Χριστιανισμού στους σλαβοβουλγαρικούς πληθυσμούς του Βουλγαρικού κράτους ήταν στα πρώτα στάδια της περιπτωσιακή και ανοργάνωτη. Οφειλόταν στον αυθόρμητο ζήλο και τις προσπάθειες μεμονωμένων ατόμων, προφανώς βυζαντινών, που είτε ως έμποροι είτε ως αιχμάλωτοι βρίσκονταν στη Βουλγαρία. Φαίνεται πως οι επιθέσεις των Βουλγάρων, ιδιαίτερα του Κρούμου (802-814), στα βυζαντινά εδάφη, η αιχμαλωσία των κατοίκων των περιοχών αυτών και η μετοικεσία τους στη Βουλγαρία, συνέβαλαν στη δημιουργία των πρώτων ερεισμάτων του χριστιανισμού στη χώρα.³⁷⁰

Ωστόσο, παρά την έλξη που ασκούσε στη Βουλγαρία ο βυζαντινός πολιτισμός, χτυπητή απόδειξη ότι στα επίσημα γραπτά κείμενα του Βουλγαρικού κράτους χρησιμοποιούνταν η Ελληνική γλώσσα, η πολιτική του Χάνου Ομουρτάγ (814-831) και των διαδόχων του ήταν αντίθετη στο Χριστιανισμό. Θεωρούσαν ότι η εξάπλωση του Χριστιανισμού οδηγούσε τη χώρα τους στο βυζαντινό πολιτικό έλεγχο.³⁷¹

Κατά τον D.Obolensky, *“στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα η βουλγαρική ειδωλολατρία εμφανίζεται για πρώτη φορά ως μια επιθετική, ενεργά αντιχριστιανική, δύναμη”*.³⁷² Ο ίδιος θεωρεί ότι η ειδωλολατρία αυτή των βουλγαρικών φυλών απέκτησε μεγαλύτερη αυτοσυνείδηση και επιθετικότητα την εποχή αυτή, γιατί βρισκόταν κοντά στην κατάρρευσή της. Η μόνιμη εγκατάσταση των βουλγαρικών φυλών, η εγκατάλειψη του νομαδικού τους βίου και η ανάγκη να προσαρμοστούν σε μια αγροτική οικονομία, διαμόρφωσαν μια καινούρια κατάσταση για την οποία δεν ήταν προετοιμασμένες οι κοινωνικές τους δομές και οι θρησκευτικές παραδόσεις που έφεραν από τις στέπες της Ν.Ρωσίας.³⁷³

Η εχθρική αυτή στάση απέναντι στο Χριστιανισμό πρέπει να συνδεόταν με την καχυποψία και το φόβο με τον οποίο αντιμετώπιζαν οι Βούλγαροι τη Βυζαντινή αυτοκρατορία από τότε που εγκαταστάθηκαν στα παλαιά εδάφη της.

Αυτός ο φόβος και η δυσπιστία προς το Βυζάντιο φαίνεται πως ώθησαν τους Βουλγάρους να συνάψουν σχέσεις με το Φραγκικό κράτος του Λουδοβίκου του Ευσεβούς (Francia Orientalis). Οι σχέσεις αυτές εγκαινιάστηκαν επί Χάνου Ομουρτάγ και του Γερμανού αυτοκράτορα. Η φραγκόφιλη αυτή πολιτική συνεχίστηκε και επί Βόργη Α'.³⁷⁴

Είναι φανερό ότι στις σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγαρίας εμπλέκονταν πολιτικοί και θρησκευτικοί παράγοντες. Την εποχή αυτή το Βυζάντιο και η Καρολίγγεια αυτοκρατορία είχαν έντονο διπλωματικό ανταγωνισμό για τη θρησκευτική και πολιτική υποταγή των σλαβικών λαών στα Βαλκάνια. Πίσω από τη Φράγκικη αυτοκρατορία βρισκόταν η Εκκλησία της Ρώμης, που ανυπομονούσε να επεκταθεί ανατολικά αλλά και ν' αποκαταστήσει την επιρροή της στο Α.Ιλλυρικό, που από το 732/33 είχε αποσπαστεί από τη δικαιοδοσία της.

Οι εξελίξεις λοιπόν που διαμορφώνονταν από τον πολιτικό ανταγωνισμό των δύο αυτοκρατοριών, επρόκειτο να διαμορφώσουν το θρησκευτικό μέλλον της Βουλγαρίας.

Ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας Βόρης (852-889) διέβλεψε με ρεαλισμό τα πνευματικά και πολιτικά οφέλη του κράτους του από την αποδοχή του Χριστιανισμού. Ωστόσο, επειδή φοβόταν ότι η αποδοχή του Χριστιανισμού από την Κων/πολη θα μεγάλωνε την επιρροή του Βυζαντίου στη χώρα του, στράφηκε προς τη Δύση και ζήτησε να διαπραγματευθεί με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία την προσέλευσή του στο Χριστιανισμό.³⁷⁵

Η κίνηση αυτή αν πετύχαινε θα στερούσε το Βυζάντιο απ' τη δυνατότητα να επεκτείνει την πολιτική του επιρροή σ' έναν επικίνδυνο γείτονα όπως το Βουλγαρικό κράτος. Ακόμα θα επέκτεινε και θα ενίσχυε επικίνδυνα την πολιτική επιρροή του Φράγκου ηγεμόνα στη χερσόνησο του Αίμου.

Η αντίδραση του Βυζαντίου ήταν κεραυνοβόλα. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' μετέφερε στρατεύματα από τη Μ.Ασία και τα συγκέντρωσε στη μεθόριο με τη Βουλγαρία. Ταυτόχρονα έστειλε το στόλο του να πλεύσει κατά μήκος των δυτικών ακτών του Εύξεινου Πόντου.³⁷⁶

Αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών ήταν ν' αναγκαστεί ο Βόρης να δεχθεί το Χριστιανισμό από την Κων/πολη και ν' αποκηρύξει τη Φράγκικη συμμαχία.³⁷⁷ Το 864, ο Βόρης βαπτίσθηκε μαζί μ' έναν αριθμό διακεκριμένων υπηκόων του, από έλληνα αρχιερέα που στάλθηκε από το Βυζάντιο. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας πήρε το όνομα Μιχαήλ, το όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα που ήταν και ανάδοχός του.³⁷⁸

Σύμφωνα με ορισμένους Βυζαντινούς χρονογράφους, απ' τη στιγμή που οι Βούλγαροι έγιναν Χριστιανοί, θεωρούνταν υποτελείς του αυτοκράτορα.³⁷⁹ Αυτό αποτελούσε βασικό αξίωμα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία ένα έθνος που δεχόταν το Χριστιανισμό απ' τη Βυζαντινή αυτοκρατορία γινόταν στο εξής υποτελής στον αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν ο μοναδικός και νόμιμος επικυρίαρχος του Χριστιανικού κόσμου.

Η απόφαση άρχισε να υλοποιείται αμέσως. Οι Έλληνες ιερείς επέστρεψαν στη Βουλγαρία απ' όπου είχαν διωχτεί κι ένας Αρχιεπίσκοπος, διορισμένος απ' τον πατριάρχη Ιγνάτιο, στάλθηκε για ν' αναλάβει τη Βουλγαρική Εκκλησία.³⁸⁹ Η Βουλγαρική Εκκλησία χωρίστηκε σ' επισκοπές, μ' επικεφαλείς επισκόπους, οι περισσότεροι απ' τους οποίους στάλθηκαν πιθανώς απ' την Κων/πολη.³⁹⁰

Γνωρίζουμε ελάχιστα ονόματα επισκοπικών εδρών από την εποχή της οργάνωσης της Εκκλησίας της Βουλγαρίας. Από τον εκτενή Βίο του Κλήμεντα Αχρίδος πληροφορούμαστε ότι ο Κλήμης χειροτονήθηκε το 893/4 επίσκοπος “*Δρεβένιζας ήτοι Βελίτζας*”, μιας πόλης κοντά στην Αχρίδα.³⁹¹ Ακόμα, ένας άλλος από τους μαθητές του Μεθοδίου και του Κυρίλλου, ο πρεσβύτερος Κων/νος, κρατήθηκε από το Βόρη στην Πρεσλάβα όπου και έγινε επίσκοπος.³⁹²

Με το θρίαμβο λοιπόν της εκκλησιαστικής πολιτικής του Φωτίου, η δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κων/πόλεως επεκτάθηκε σ' ένα μεγάλο μέρος της παλιάς Υπαρχίας του Ιλλυρικού. Σ' αυτό το μεγάλο τμήμα του Ιλλυρικού που βρισκόταν κάτω από βουλγαρική κυριαρχία, το Βυζάντιο ήδη από τον 6ο αι. είχε χάσει ουσιαστικά κάθε διοικητικό έλεγχο και η εκκλησιαστική οργάνωση είχε εκμηδενιστεί ένα σχεδόν αιώνα πριν περιέλθει στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού θρόνου, το 732/733.

Επί ηγεμονίας του Βόρη, τα σύνορα της Βουλγαρίας εξαπλώθηκαν προς τα βόρεια και τα δυτικά, πέρα από τα σύνορα που συμφωνήθηκαν με τη συνθήκη του 815 ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βουλγαρία.³⁹³ Στη διείσδυσή του αυτή στις δυτικές περιοχές που γειτόνευαν με το κράτος του, ο Βόρης έφερε τα σύνορα του κράτους του μέχρι το μέσο Δούναβη στην πόλη Βελέγραδα,³⁹⁴ και κατέκτησε μέρος της ανατολικής Σερβίας, την παλιά επαρχία της Δαρδανίας, την περιοχή γύρω από τις Πρέσπες, φτάνοντας μέχρι τα όρη της Αλβανίας.³⁹⁵

Με τις κατακτήσεις του Βόρη και την υπαγωγή της Βουλγαρικής Εκκλησίας στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, αποκαταστάθηκε η δικαιοδοσία του Οικουμενικού θρόνου για πρώτη φορά σ' ένα μεγάλο μέρος τους Αν.Ιλλυρικού, το οποίο θεωρητικά μόνο είχε υπαχθεί στην Εκκλησία της Κων/πολης μετά το 732/733. Το γεγονός αυτό έδωσε στο Βυζάντιο τη δυνατότητα ν' ασκήσει μεγαλύτερη επιρροή σε περιοχές που έμεναν για πάνω από δύο αιώνες έξω από τον έλεγχό της και να βοηθήσει στην οργάνωση των εκκλησιαστικών δομών της περιοχής, συμβάλλοντας έτσι στην πνευματική ανάπτυξη του σλαβο-βουλγαρικού πληθυσμού.

iii. Ο Εκχριστιανισμός των Σέρβων και η εκκλησιαστική τους οργάνωση.

Ο εκχριστιανισμός των Σέρβων εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του εκχριστιανισμού των Σλάβων του 9ου αι. Η πρώτη τους επαφή με το χριστιανισμό δεν φαίνεται να υπήρξε καρπός ιεραποστολικής προσπάθειας, αλλά προσαρμογής στο νέο πολιτιστικό και θρησκευτικό περιβάλλον που βρήκαν στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν.

Οι Σέρβοι ζούσαν δυτικά του Βουλγαρικού βασιλείου, στην περιοχή που βρισκόταν ανάμεσα στους ποταμούς Ντρίνα, Πίβα, Τάρα, Λίμ, Ίμπαρ και τις πηγές του Μοράβα. Η περιοχή της αρχικής τους εγκατάστασης είναι γνωστή στα μεσαιωνικά χρόνια ως Ρασκία. Στα μέσα του 7ου αι. σύμφωνα με μαρτυρία του Κων/νου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, ο αυτοκράτορας Ηράκλειος (610-641) παραχώρησε την περιοχή της Δαλματίας -στους Σέρβους για εγκατάσταση.³⁹⁶ Ανάμεσα σ' αυτούς και την Αδριατική ζούσαν άλλοι μικρότεροι συγγενικοί νοτιοσλαβικοί λαοί. Αυτοί ήταν οι Διοκλειανοί, οι Τερβουνιάτες, οι Καναλίτες, οι Ζαχλούμοι και οι Ναρεντάνοι. Η περιοχή που κατοικούσαν εκτεινόταν από τον ποταμό Τσέτινα έως το Δυρράχιο.³⁹⁷ Βαθμιαία οι Σέρβοι επέκτειναν την εξουσία τους πάνω σ' αυτούς τους Σλάβους κατά τον 9ο και 10ο αιώνα.³⁹⁸

Φαίνεται ότι οι Σέρβοι και οι υπόλοιποι Σλάβοι των νοτίων Δαλματικών ακτών, βρίσκονταν κάτω από την ονομαστική επικυριαρχία του Βυζαντίου μέχρι τους χρόνους της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ (820-829) όταν, όπως μας αναφέρει ο Κων/νος Πορφυρογέννητος, αποτίναξαν τη βυζαντινή κυριαρχία και έγιναν ανεξάρτητοι.³⁹⁹

Η πρώτη ιεραποστολική προσπάθεια εκχριστιανισμού τους αποδίδεται στον Ηράκλειο·

“Ο·ϞΟ ◆↓ ρε·Η&Μ ☆ ➔☒●Ϟ☒☒☒ ☒☒◆Ϟ·⊙●Μ Ο☒Η☒
☒☒☒ ⊙ ρε·Η&Μ ☒☒ ☒☒Μ·ρ☒◆Ϟ☒☒ ☒☒⊙ ☒➔☒●Ϟ☒ ☒☒Ϟ
☒☒☒☒ ☒☒☒☒◆Ϟ·Μ Ο☒☒☒☒☒”.⁴⁰⁰

Ο Χριστιανισμός φαίνεται πως είχε περιορισμένη εξάπλωση, γιατί όπως μας πληροφορεί ο Συνεχιστής του Θεοφάνη, μετά την απόρριψη της Βυζαντινής κυριαρχίας
“εϞ☒ ◆☒☒ ☒☒☒☒ ρε☒☒◆Ϟ·⊙Ϟ☒☒ Ϟ☒◆☒☒☒☒ ☒☒☒
☒☒☒☒☒·Ϟ☒☒☒ ☒☒ ☒☒ ●Ϟ☒☒☒ ☒☒☒·◆☒☒☒☒ ◆·☒ ☒☒⊙☒
☒➔☒●Ϟ☒☒☒ ☒☒☒☒☒ εϞ☒☒ ☒☒◆☒☒☒·Μ☒☒☒ Ϟ·☒☒☒☒
”.⁴⁰¹

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στις πηγές που αναφέρονται στον εκχριστιανισμό των Σέρβων, γίνεται ένας συνδυασμός της αποδοχής του χριστιανισμού

Πίσω από τους θρησκευτικούς στόχους διακρίνουμε τους πολιτικούς. Η αποδοχή του Χριστιανισμού, συνδέθηκε με την υποτέλεια προς τον αυτοκράτορα.

Σύμφωνα με την άποψη του G.Radojicic, που έχει γίνει γενικά αποδεκτή, ο εκχριστιανισμός των Σέρβων συντελέστηκε μεταξύ του 867 και του 874.⁴⁰⁶ Την άποψή του τη στηρίζει σε μια σε βάθος μελέτη των ονομάτων της οικογένειας που κυβερνούσε τότε τη χώρα. Και είναι χαρακτηριστικό ότι εκείνη ακριβώς την εποχή παρατηρείται μια εντυπωσιακή αλλαγή στα ονόματα της σερβικής δυναστείας, που από σλαβικά γίνονται χριστιανικά.⁴⁰⁷

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο προσηλυτισμός των Σέρβων και των υπολοίπων σλαβικών φυλών της περιοχής οφειλόταν σε μια σειρά πολιτικών και στρατιωτικών χειρισμών του Βασιλείου Α΄.

Η παρουσία του βυζαντινού στόλου στην Αδριατική και η βοήθεια που έδωσε στο Ραούσιον (Ραγούζα), με αποτέλεσμα να αρθεί η πολιορκία του από τους Άραβες, συνετέλεσε ιδιαίτερα στην ενίσχυση της επιρροής της αυτοκρατορίας στην περιοχή αυτή.⁴⁰⁸ Ακόμα, η ίδρυση του θέματος της Δαλματίας, γύρω στο 868, είχε αποτέλεσμα την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στις ακτές της Αδριατικής, καθώς και την παγίωση του ελέγχου πάνω στις σλαβικές κοινότητες του εσωτερικού.⁴⁰⁹ Η πολιτική οργάνωση των Σέρβων σε “ζουπανίες”, με κύρια κέντρα τις “ζουπανίες” της Ρασκίας και της Διόκλειας, διευκόλυνε το έργο της βυζαντινής ιεραποστολής, το οποίο ενισχύθηκε με τη δράση στις περιοχές αυτές των μαθητών του Κυρίλλου και του Μεθοδίου. Τα λειτουργικά βιβλία, μεταφρασμένα στη σλαβική γλώσσα, βοήθησαν τους Σέρβους να γνωρίσουν την πνευματική κληρονομιά του Βυζαντίου και να κατανοήσουν το κήρυγμα του Χριστιανισμού, γεγονός που διευκόλυνε την προσχώρησή τους στη νέα θρησκεία και τη διατήρηση εκκλησιαστικών σχέσεων με την Κων/πολη.⁴¹⁰

Δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι την εποχή αυτή (τέλος του 9ου αι.) οι Σέρβοι αποτέλεσαν ένα ενιαίο εκκλησιαστικό σώμα. Στο γεωγραφικό χώρο που εγκαταστάθηκαν δέχτηκαν ποικίλες πολιτικές και θρησκευτικές επιδράσεις, ιδιαίτερα από τον θρησκευτικό ανταγωνισμό μεταξύ Ρώμης και Κων/πολης. Στην περιοχή που εγκαταστάθηκαν οι Σέρβοι, υπήρχε ήδη κάποια εκκλησιαστική οργάνωση, ορισμένα εκκλησιαστικά κέντρα στα παράλια των Δαλματικών ακτών, στην πνευματική δικαιοδοσία των οποίων πρέπει να υπάγονταν. Τον 9ο αιώνα υπήρχαν δύο κύρια εκκλησιαστικά κέντρα στην περιοχή, η λατινική αρχιεπισκοπή Σπαλάτου (Split) και η μητρόπολη Δυρραχίου.⁴¹¹ Ωστόσο στη Notitia 3 του 8ου αι., η Δαλματία αναγράφεται ως εκκλησιαστική επαρχία του Πατριαρχείου Κων/πολης.⁴¹² Η εκκλησιαστική αυτή επαρχία απουσιάζει από τις Notitiae

4, 5 και 6, ίσως λόγω του αρχαϊστικού χαρακτήρα τους. Η απουσία της όμως από την αξιόπιστη Notitia 7⁴¹³ (του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού), στις αρχές του 10ου αι., μας ωθεί στο συμπέρασμα ότι ήταν μια βραχύβια προσπάθεια του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της με την Εκκλησία της Ρώμης για τη δικαιοδοσία στο Ιλλυρικό.

Παρά την πολιτική επικυριαρχία του Βυζαντίου στις πόλεις των ακτών της Δαλματίας, φαίνεται πως οι εκκλησίες της Βυζαντινής Δαλματίας υπάγονταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης. Ο Dvornik υποστηρίζει ότι το 732/733 η Δαλματία δεν μεταφέρθηκε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως όπως η Σικελία, η Καλαβρία και το Αν. Ιλλυρικό.⁴¹⁴ Σύμφωνα όμως με τον M.Spinka, όταν ο Λέων Γ΄ το 732 μετέφερε το Αν. Ιλλυρικό στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης, το Σπαλάτο υπάχθηκε στη δικαιοδοσία του και ξεκίνησε μια προσπάθεια να κερδηθεί το εσωτερικό της Δαλματίας για την Εκκλησία της Κων/πόλεως.

Ωστόσο με την κατάληψη μεγάλου μέρους της Παννονίας και Δαλματίας από τον Κάρολο τον Μέγα το 792, η περιοχή της Δαλματίας υπάχθηκε ξανά στη Ρώμη, η οποία ανέλαβε τον εκχριστιανισμό της περιοχής με την αποστολή λατίνων ιεραποστόλων.⁴¹⁵ Η άποψη του Spinka εξηγεί την εμφάνιση της Δαλματίας στα “*Τακτικά*” του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Notitia 3), καθώς και την απουσία της από τις επόμενες Notitiae.

Παρά τη σημασία της Ζάρας (Ιάδαιρα) ως πολιτικό και διοικητικό κέντρο του βυζαντινού θέματος Δαλματίας, φαίνεται πως το πολιτιστικό-πνευματικό κέντρο ήταν το Σπαλάτο (Σπλιτ) του οποίου ο επίσκοπος είχε δικαιοδοσία σ’ όλες τις δαλματικές βυζαντινές πόλεις.⁴¹⁶

Αυτό θεωρείται φυσικό γιατί στις δαλματικές πόλεις κατοικούσαν Ρωμαϊκοί πληθυσμοί, λατινόφωνοι στη μεγάλη πλειοψηφία τους, που διατηρούσαν στενούς δεσμούς με την Ιταλία.⁴¹⁷

Η Nada Klaić παρουσιάζει μια εντελώς διαφορετική άποψη. Πιστεύει ότι το Σπαλάτο ήταν μια επισκοπή ανάμεσα σ’ άλλες, στη Βυζαντινή Δαλματία. Κανένας επίσκοπος των πόλεων αυτών δεν είχε δικαιοδοσία πάνω στους άλλους. Υπήρχε δηλαδή μια ομάδα επισκοπών που δεν υπάγονταν στη δικαιοδοσία κανενός αρχιεπισκόπου. Οι πόλεις αυτές υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κων/πόλεως και μόλις το 920, κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων με τον Tomislav της Κροατίας, οι Βυζαντινοί μετέφεραν τις εκκλησίες των δαλματικών πόλεων από τη δικαιοδοσία της Κων/πολης στη Ρώμη.⁴¹⁸

Η άποψη της όμως παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες. Σύμφωνα με την οργάνωση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, δεν υπήρξε τέτοιο παράδειγμα ύπαρξης ομάδας επισκοπών έξω από το μητροπολιτικό σύστημα διοίκησης. Υπήρχαν, είτε εκκλησιαστικές επαρχίες με προκαθήμενο έναν μητροπολίτη, που είχε δικαιοδοσία στις επισκοπές της επαρχίας του, είτε αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές που υπάγονταν απευθείας στο Πατριαρχείο. Την εποχή αυτή δεν έχουμε καμιά μαρτυρία για την ύπαρξη τέτοιας εκκλησιαστικής οργάνωσης ή την ύπαρξη αυτοκέφαλων αρχιεπισκοπών στη Δαλματία. Την αδυναμία της άποψης της Ν.Κλαϊς ενισχύει το γεγονός της απουσίας από τις συνόδους του 787, 869/70, 879, των πόλεων της Δαλματίας.

Έτσι λοιπόν το μόνο εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής που ανήκε στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως και το οποίο είχε δικαιοδοσία επί των Σέρβων του εσωτερικού, ήταν το Δυρράχιο.

Το Δυρράχιο την εποχή αυτή (9ος αι.) βρισκόταν κάτω από βυζαντινή διοίκηση και είχε οργανωθεί σε θέμα. Στο Τακτικό του Uspenskij και σε σφραγίδα του πρώτου μισού του 9ου αι. μαρτυρείται η παρουσία στρατηγού στο Δυρράχιο.⁴¹⁹ Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον ακριβή αριθμό των επισκοπών ή την έκταση της εκκλησιαστικής επαρχίας Ηπείρου Α΄, όπου το Δυρράχιο ήταν μητρόπολη. Και αυτό γιατί ο αριθμός και τα ονόματα των επισκοπών όπως μας δίνονται από τη Notitia 3, φαίνεται πως προέρχονται από την πολιτική αναγραφή του Ιεροκλή (6ος αι.).⁴²⁰

Έτσι λοιπόν, οι σερβικές περιοχές βρέθηκαν σκορπισμένες και με διαφορετικό προσανατολισμό ανάλογα με το εκκλησιαστικό κέντρο από το οποίο εξαρτήθηκαν. Οι περιοχές της Ζαχλουμίας, Τερβουνίας και μέρους της Διόκλειας (Ζέτας) δέχτηκαν τις λατινικές επιρροές των παραλιακών Δαλματικών πόλεων και υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία της Ρώμης.⁴²¹ Αντίθετα, οι Σέρβοι του εσωτερικού της Διόκλειας και της Ρασκίας δέχτηκαν την επιρροή της μητρόπολης Δυρραχίου, καθώς και της νεοπαγούς Βουλγαρικής Εκκλησίας και υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.⁴²²

iv. Ο Εκχριστιανισμός των Κροατών και η σχέση τους με το Πατριαρχείο Κων/πολης

Η περιοχή που εγκαταστάθηκαν οι Κροάτες εκτεινόταν απ' τον ποταμό Τσέτινα μέχρι την Ιστρία στα βορειοδυτικά, τον ποταμό Βρμπάς στα βόρεια και τον ποταμό

Μπόσνα στα βορειοανατολικά.⁴²³ Οι Κροάτες κατόρθωσαν ν' αποκτήσουν κάποια πολιτική οργάνωση, νωρίτερα από τους Σέρβους. Αρχικά σχημάτισαν δύο πολιτικά συγκροτήματα, το ένα στην Παννονία και το άλλο στη Δαλματική ακτή.⁴²⁴ Ο Χριστιανισμός είχε αρχίσει να διαδίδεται σ' αυτές τις δύο περιοχές από το Βυζάντιο και από τους Φράγκους, στους οποίους οι Κροάτες ήταν υποτελείς.

Στους χρόνους του Βασιλείου Α', ο χριστιανισμός εδραιώθηκε και οι Κροάτες της Παννονίας απέκτησαν εκκλησιαστική οργάνωση. Σ' αυτό συνέβαλε αποφασιστικά ο Μεθόδιος, ο οποίος διορίστηκε από τον πάπα επίσκοπος Παννονίας (869/70) και εργάστηκε για κάποιο διάστημα εκεί. Φαίνεται πως στο σύντομο διάστημα της αρχιερατείας του εισήγαγε στην Κροατία το σλαβικό αλφάβητο και οργάνωσε τη λειτουργία στη σλαβική γλώσσα. Μερικοί μαθητές του, μετά το διωγμό τους από τη Μοραβία, κατέφυγαν στην Παννονία και συνέχισαν το έργο της οργάνωσης της Κροατικής Εκκλησίας. Σ' αυτούς πρέπει να οφειλόταν και η ίδρυση της σλαβικής επισκοπής της Αινώνας.⁴²⁵

Στη Δαλματική Κροατία, η οποία με τη συνθήκη του Ακυΐσγρανου (Άαχεν) το 812 παραχωρήθηκε από τους Βυζαντινούς στους Φράγκους, οι τοπικές επισκοπές φαίνεται ότι παρέμειναν στη δικαιοδοσία του Πάπα.⁴²⁶

Η βυζαντινή επιρροή στην περιοχή αυτή αυξήθηκε σημαντικά με τις πολιτικές ενέργειες του Βασιλείου Α' και τη βυζαντινή στρατιωτική παρουσία στην παράλια Δαλματία. Έτσι, όταν το 878 η εξουσία στη Δαλματική Κροατία καταλήφθηκε από τον Ζντέσλαβ, αυτός αναγνώρισε την επικυριαρχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα και την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.⁴²⁷

Ήταν η πρώτη φορά που φάνηκε ότι η βυζαντινή πολιτική και θρησκευτική επιρροή ήταν δυνατό να φθάσει μέχρι την Ιστρία και την κοιλάδα του Άνω Σάβου, στα βορειοδυτικά.

Η επιτυχία αυτή όμως ήταν εφήμερη και το επόμενο έτος (879) η αντιπολιτευτική φατρία που έκλινε προς τη Ρώμη, εξεγέρθηκε, δολοφόνησε τον Ζντέσλαβ και ο Βρανιμίρ, ο νέος ηγεμόνας αναγνώρισε την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του πάπα στη χώρα του.⁴²⁸

Από τότε, παρά τη βυζαντινή πολιτική επιρροή που ήταν αρκετά ισχυρή έως τα μέσα του 10ου αι., η Κροατία παρέμεινε στη δικαιοδοσία της Ρώμης.⁴²⁹

ν. Εμφάνιση των Ρως στο ιστορικό προσκήνιο του Βυζαντίου. Οι πρώτες μαρτυρίες για τον εκχριστιανισμό τους.

Οι πρώτες καταγεγραμμένες σχέσεις μεταξύ των Ρώσων και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ανάγονται στο πρώτο μισό του 9ου αι. Η πρώτη μαρτυρία γι' αυτούς βρίσκεται στα *Annales Bertiniani*, απ' τα οποία μαθαίνουμε ότι το 839 ο βυζαντινός αυτοκράτορας Θεόφιλος έστειλε μια πρεσβεία στον Λουδοβίκο τον Ευσεβή στο Ingelheim. Η πρεσβεία είχε μαζί της μια ομάδα Σουηδών. Αυτοί είχαν σταλεί με μια πρεσβεία στον αυτοκράτορα Θεόφιλο και επειδή η επιστροφή τους μέσω των στεπών ήταν επικίνδυνη, εξ' αιτίας των βαρβαρικών επιδρομών, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας παρακάλεσε τον Φράγκο ηγεμόνα να διευκολύνει την επιστροφή τους στην πατρίδα τους.⁴³⁰

Η πλειοψηφία των ερευνητών θεωρεί τους Ρώς Σκανδιναβούς, στους οποίους αποδίδει την οργάνωση του πρώτου Ρωσικού κράτους.⁴³¹ Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι Ρώς αρχικά εγκαταστάθηκαν στα παράλια της Βαλτικής γύρω από τη λίμνη Λαντόγκα και χρησιμοποιούσαν τις υδάτινες οδούς του Βόλγα και του Δνείπερου για τις εμπορικές τους αποστολές προς το νότο. Σιγά-σιγά ενώθηκαν και συγχωνεύθηκαν με τους υποτελείς τους Σλάβους και αποτέλεσαν ένα λαό. Βαθμιαία δημιούργησαν ένα κράτος, που βασιζόταν γεωγραφικά και οικονομικά στην υδάτινη οδό Βαλτικής-Εύξεινου Πόντου, στο οποίο έδωσαν το όνομά τους.⁴³² Η διαδικασία αυτή περιγράφεται στο *“Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό”*, την παλιότερη ντόπια ιστορική πηγή, που γράφτηκε από το μοναχό Νέστορα στο Κίεβο, πιθανώς το 1113.⁴³³

Κατά τον 9ο αι., οι Ρώς δημιούργησαν μια σειρά μικρών πόλεων-πριγκιπάτων που σχημάτιζαν δύο ηγεμονίες: την ηγεμονία του Νοβγκορόντ στο Βορρά και του Κιέβου στο Νότο.⁴³⁴

Οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο ήταν όπως φαίνεται καθαρά εμπορικές ως το 860. Ούτε το *“Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό”*, αλλά ούτε και οι βυζαντινές πηγές κάνουν νύξη για επιδρομές των Ρως εναντίον της Κων/πολης, πριν το 860.

Τον Ιούνιο του 860, ένας στόλος από διακόσια Ρωσικά πλοία αφού διέπλευσε απαραίτητος τον Βόσπορο, εμφανίστηκε ξαφνικά μπροστά στην Κων/πολη.⁴³⁵ Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι Ρώς γνώριζαν με ακρίβεια την στρατιωτική κατάσταση στην Κων/πολη. Γνώριζαν ότι ο στρατός με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' έλειπε σ' εκστρατεία στη Μ.Ασία και ο στόλος βρισκόταν σε επιχειρήσεις στη Σικελία.⁴³⁶ Οι Βυζαντινοί αιφνιδιάστηκαν και πανικοβλήθηκαν. Οι ομιλίες του πατριάρχη Φωτίου που

Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΑΒΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ ΜΕ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ 28ΟΥ ΚΑΝΟΝΑ,
 ΓΙΑΤΙ ΟΙ ΡΩΣΟΙ “ΣΥΜΠΑΡΑΚΕΙΝΤΑΙ” ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ.⁴⁵¹ ΤΟ ΠΟΛΥ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ
 ΑΥΤΟ ΣΧΟΛΙΟ ΜΑΣ ΔΕΙΧΝΕΙ ΟΤΙ ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΤΟΝ 12Ο ΑΙ. ΚΑΤΑΝΟΟΥΣΑΝ ΤΙΣ “ΒΑΡΒΑΡΙΚΕΣ
 ΧΩΡΕΣ” ΣΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΕΙΧΕ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ, ΩΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΠΟΥ
 ΔΕΧΘΗΚΑΝ ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΙΣ 3 ΔΙΟΙΚΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ. ΦΑΙΝΕΤΑΙ
 ΟΜΩΣ ΟΤΙ Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΣΤΑΘΕΙΑ ΤΟΥ ΚΙΕΒΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΝΕΣΤΕΙΛΕ ΤΗ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ
 ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗ ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΣΤΟ ΚΙΕΒΟ.
 ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ “ΠΡΩΙΜΟ ΡΩΣΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ”, ΓΥΡΩ ΣΤΟ 880-883 Ο ΗΓΕΜΟΝΑΣ ΤΟΥ
 ΝΟΒΓΚΟΡΟΝΤ ΟΛΕΓΚ ΕΚΣΤΡΑΤΕΥΣΕ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΚΙΕΒΟΥ ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΚΑΙ ΚΑΤΕΛΑΒΕ.⁴⁵² Ο
 ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΒΛ.Ι.ΦΕΙΔΑΣ ΔΕΧΕΤΑΙ ΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΑΥΤΗ ΗΤΑΝ Η ΑΙΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ
 ΕΞΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΣΤΟ ΚΙΕΒΟ. ΘΕΩΡΕΙ ΟΤΙ ΑΥΤΟ ΔΕΝ ΟΦΕΙΛΟΤΑΝ ΣΕ
 ΑΜΕΣΗ Η ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΤΙΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΑ ΟΛΕΓΚ, ΑΛΛΑ ΣΤΗ ΣΥΡΡΟΗ ΤΟΥ
 ΒΑΡΑΓΚΙΚΟΥ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ, ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΟΛΕΓΚ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΘΗΚΕ
 ΣΤΟ ΚΙΕΒΟ.⁴⁵³

450

Τον 12ο αι. οι κανονολόγοι Ζωναράς και Βαλασαμών κατανοούσαν την υπαγωγή
 της Ρωσικής Εκκλησία στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως με το πνεύμα του 28ου κανόνα,
 γιατί οι Ρώσοι “συμπαράκεινται” στη Διοίκηση της Θράκης.⁴⁵¹ Το πολύ συγκεκριμένο
 αυτό σχόλιο μας δείχνει ότι οι Βυζαντινοί τον 12ο αι. κατανοούσαν τις “βαρβαρικές
 χώρες” στις οποίες είχε δικαιοδοσία το Πατριαρχείο Κων/πολης, ως περιοχές που
 δέχθηκαν το Χριστιανισμό από τις 3 Διοικήσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Φαίνεται
 όμως ότι η εσωτερική πολιτική αστάθεια του Κιεβινού κράτους ανέστειλε τη διάδοση του
 χριστιανισμού και τη σταθεροποίηση της εκκλησιαστικής οργάνωσης στο Κίεβο.
 Σύμφωνα με το “Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό”, γύρω στο 880-883 ο ηγεμόνας του
 Νοβγκορόντ Ολέγκ εκστράτευσε εναντίον του Κιέβου το οποίο και κατέλαβε.⁴⁵² Ο
 καθηγητής Βλ.Ι.Φειδάς δέχεται την άποψη ότι η επιδρομή αυτή ήταν η αιτία για την
 εξάρθρωση του ιεραποστολικού έργου στο Κίεβο. Θεωρεί ότι αυτό δεν οφειλόταν σε
 άμεση ή έμμεση αντιχριστιανική στάση του ηγεμόνα Ολέγκ, αλλά στη συρροή του
 Βαραγκικού ειδωλολατρικού στοιχείου, που ακολουθώντας τον Ολέγκ εγκαταστάθηκε
 στο Κίεβο.⁴⁵³

Είναι πιθανό όμως να μην καταστράφηκε ολοκληρωτικά το πρώτο αυτό
 ιεραποστολικό έργο στο Κίεβο. Το Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό κάνει λόγο για μια
 χριστιανική εκκλησία στο Κίεβο το 945, η οποία εξυπηρετούσε μια μεγάλη κοινότητα
 Βαράγκων αλλά και Χαζάρων.⁴⁵⁴ Δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για το αν αυτή η
 κοινότητα ήταν συνέχεια του ιεραποστολικού έργου του 9ου αιώνα ή αποτελούνταν από
 εμπόρους και Βαράγκους, πρώην μισθοφόρους του βυζαντινού στρατού, οι οποίοι
 εκχριστιανίστηκαν κατά την παραμονή τους στο προάστιο του Αγ.Μάμαντος που τους
 είχε παραχωρηθεί ως τόπος εγκατάστασης στην Κων/πολη.

Η διάδοση του Χριστιανισμού φαίνεται πως δε συνάντησε αντίδραση από την
 άρχουσα τάξη στο Κίεβο και σ’ αυτό φαίνεται ότι συνέβαλαν αρκετά οι βυζαντινο-ρωσικές
 εμπορικές σχέσεις που κατοχυρώθηκαν με τρεις συνθήκες το 911, το 945 και το 971.⁴⁵⁵

Χαρακτηριστικό της αυξανόμενης επιρροής του Χριστιανισμού στους ηγεμονικούς
 κύκλους του Κιέβου ήταν η επίσκεψη και βάπτιση της συζύγου του Ιγκόρ, Όλγας στην
 Κων/πολη το 957.⁴⁵⁶

Συνοψίζοντας, στο τέλος του 9ου αι. η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως αυξήθηκε σημαντικά, ως επακόλουθο των οργανωμένων ιεραποστολικών προσπαθειών του Πατριαρχείου Κων/πολης.

Στο χώρο της Μ.Ασίας, διέθετε τις περισσότερες μητροπόλεις και επισκοπές, χωρίς σημαντικές αλλαγές. Τα ανατολικά σύνορα του βυζαντινού κράτους είναι τα ίδια με εκείνα του προηγούμενου αιώνα (8ος), διότι δεν έχει αρχίσει ακόμα η βυζαντινή αντεπίθεση στην Ανατολή.

Στη χερσόνησο του Αίμου τα όρια δικαιοδοσίας του οικουμενικού θρόνου επεκτάθηκαν πέρα από τα πολιτικά σύνορα της συνθήκης του 815 με τη Βουλγαρία, φθάνοντας για πρώτη φορά μέχρι το Δούναβη. Όλη αυτή η περιοχή, από τη Δοβρουτζά στ' ανατολικά και τους ποταμούς Δρίνα και Νερέτβα στα δυτικά, αναγνώρισε τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και δέχθηκε την ισχυρή πολιτιστική επιρροή του Βυζαντίου.

Στην Ιταλία και Σικελία, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως γνώρισε μια συρρίκνωση της δικαιοδοσίας του λόγω της αραβικής κατάκτησης της Σικελίας, ως το τέλος του 9ου αι. και την κατάληψη αρκετών πόλεων-επισκοπών στην Καλαβρία. Την ίδια εποχή χάθηκε και η εκκλησιαστική επαρχία της Κρήτης. Στον τομέα του βορειοδυτικού Καυκάσου και της Κριμαίας, η εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Κων/πολης περιλάμβανε τις έδρες της νότιας Κριμαίας και τα κράτη της Ζηκχίας και Αβασγίας. Την εκκλησιαστική επαρχία της Λαζικής, που παρήκμασε εξαιτίας των αλληπάλληλων αραβικών επιδρομών, διαδέχτηκε πιο νότια η Τραπεζούντα.

Παρά την εξάρθρωση της εκκλησιαστικής οργάνωσης στη Χαζαρία, φαίνεται πως διασώθηκαν αρκετές χριστιανικές κοινότητες εγκατεσπαρμένες σ' όλη τη Χαζαρική επικράτεια και οι οποίες ποιμαίνονταν από τις Κριμαϊκές έδρες και κυρίως τη Χερσώνα.

Πολύ σημαντικό έρεισμα για τη διάδοση του Χριστιανισμού στην Κιεβινή Ρωσία και τη μελλοντική διείσδυση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στο Βορρά, αποτέλεσε το χριστιανικό προγεφύρωμα που δημιούργησε στο Κίεβο (9ος αι.) ο Πατριάρχης Φώτιος, με την αποστολή επισκόπων και ιεραποστόλων. Με τον τρόπο αυτό η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου έφθασε σ' έναν σημαντικό οικονομικό και πολιτικό κόμβο του μέσου Δνείπερου.

Αξιοσημείωτο παραμένει και το γεγονός της διάδοσης και διατήρησης της βυζαντινής πολιτιστικής και θρησκευτικής επιρροής στην Κεντρική Ευρώπη, με την αποστολή στη Μοραβία. Παρ' όλο που οι περιοχές αυτές δεν υπάχθηκαν ποτέ στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, η λειτουργική παράδοση της Αν.Εκκλησίας διατηρήθηκε μέχρι

τα μέσα του 11ου αι. σε περιοχές της νοτιο-ανατολικής Πολωνίας και της ορεινής Σλοβακίας.⁴⁵⁷

2. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πολης από τις αρχές του 10ου αι. ως το πρώτο τέταρτο του 11ου αι.

Οι ουσιαστικές πηγές για τη μελέτη του πλαισίου της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, κατά τον 10ο αιώνα και ως το πρώτο τέταρτο του 11ου αι., είναι οι Notitiae 7, 8, 9 και 10. Από αυτές, η Notitia 7 τοποθετείται χρονολογικά στις αρχές του 10ου αιώνα και οι υπόλοιπες στο β' μισό του 10ου αι. και το πρώτο τέταρτο του 11ου αι.

Η Notitia 7 αν και δε φέρει το όνομα του πατριάρχη Νικολάου Α', είναι σίγουρο ότι είναι αυτή που αντιστοιχεί στην επίσημη "τάξη" των εδρών κατά την πρώτη πατριαρχία του Νικολάου και τη βασιλεία του Λέοντα Στ', γύρω στο 901-907.⁴⁵⁸ Χρονολογείται στην αρχή του 10ου αιώνα και ευθυγραμμίζεται με μια πραγματική κίνηση των μητροπόλεων κατά την εποχή εκείνη.⁴⁵⁹ Το σημαντικό σ' αυτή τη Notitia είναι ότι μας δίνει μια ιεραρχική τάξη των μητροπόλεων, στην οποία εισάγει τις μητροπόλεις του Αν.Ιλλυρικού και την ίδια στιγμή προσπαθεί να τοποθετήσει στην ανάλογη θέση τις νέες μητροπόλεις που δημιουργήθηκαν στην Ανατολή.

Η ταξινόμηση των νέων εδρών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο πρόβλημα. Οι νέες έδρες που δημιουργήθηκαν στην Ανατολή μετά τη μητρόπολη Ιεραπόλεως (33η στη Notitia 1)⁴⁶⁰, τοποθετούνται μετά από αυτήν.

Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τις δυτικές έδρες, οι οποίες ενσωματώνονται στον κορμό της Notitia 7, ξεπερνώντας την Ιεράπολη και καταλαμβάνοντας θέσεις διάφορες από εκείνες που είχαν στις συνόδους του 7ου και 8ου αιώνα. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στις "δυτικές" έδρες δεν είχε παγιωθεί μια σειρά πρωτοκαθεδρίας. Ωστόσο, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα κριτήρια με τα οποία κατέλαβαν τη θέση τους στη Notitia 7.

Η κίνηση των μητροπόλεων στη Notitia 7, που μας χρησιμεύει στον προσδιορισμό του εκκλησιαστικού γεωγραφικού πλαισίου της περιόδου που μελετάμε, συνίσταται στην εξαφάνιση από τον κατάλογο των μητροπόλεων της Μαρκιανουπόλεως και της Μελιτηνής, καθώς και στην ενσωμάτωση 13 "δυτικών" και 7 "ανατολικών" μητροπόλεων στον κορμό των 31 αρχαίων μητροπόλεων.

Οι εκκλησιαστικές επαρχίες, Αιμιμόντου με μητρόπολη τη Μαρκιανούπολη και Αρμενίας Α' με μητρόπολη τη Μελιτηνή δεν αναγράφονται στη Notitia 7, γιατί έπαψαν να υφίστανται από καιρό. Η πρώτη εξαιτίας της ίδρυσης του Βουλγαρικού κράτους και η

δεύτερη εξαιτίας της μακρόχρονης αραβικής κατοχής και της εξοίκησης των κατοίκων της από Βυζαντινούς και Άραβες. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την αξιοπιστία της Notitia 7.

Οι νέες αυτές μητροπόλεις είναι:

Δυτικές έδρες

- 13η Συρακούσες (Σικελία)
- 16η Θεσσαλονίκη (Θεσσαλία)
- 27η Κόρινθος (Πελοπόννησος)
- 28η Αθήνα (Ελλάδα)
- 31η Ρήγιο (Καλαβρία)
- 32η Πάτρα (Πελοπόννησος)
- 34η Λάρισα (Ελλάδα)
- 35η Ναύπακτος (Νικόπολη)
- 39η Φίλιπποι (Μακεδονία)
- 42η Δυρράχιο -
- 44η Κατάνη (Σικελία)
- 48η Αγία Σεβερίνα (Καλαβρία)
- 50η Νέαι Πάτραι (Ελλάδα)

Ανατολικές έδρες

- 30η Σελεύκεια (Παμφυλία)
- 43η Σμύρνη (Ασία)
- 45η Αμόριο (Φρυγία)
- 46η Κάμαχος (Αρμενία)
- 47η Κοτύαιον (Φρυγία)
- 49η Μυτιλήνη (Λέσβος)
- 51η Ευχάϊτα (Ελενόποντος)

Παρατηρούμε ότι τα ονόματα των δυτικών εκκλησιαστικών επαρχιών που ενσωματώθηκαν στην “τάξη” του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, διαφέρουν από τις ονομασίες των αρχαίων εκκλησιαστικών και πολιτικών επαρχιών, που αναγράφονται στη Notitia 1 και την πολιτική αναγραφή του Ιεροκλή (6ος αι.). Στη μεγάλη τους πλειοψηφία πήραν τα ονόματα των νέων διοικητικών ενοτήτων (θέματα), που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια του 9ου αιώνα, μέσα στα όρια των οποίων βρέθηκαν.⁴⁶²

Η επιλογή του ονόματος “Θεσσαλία” για τη Θεσσαλονίκη πρέπει να οφειλόταν στο γεγονός ότι το όνομα “Μακεδονία” δόθηκε προηγουμένως στη μητρόπολη Φιλίππων. Οι Φίλιπποι ανήκαν στην κλεισουραρχία⁴⁶³ Στρυμόνος, η οποία υπαγόταν διοικητικά στον στρατηγό του θέματος Μακεδονίας.⁴⁶⁴ Το θέμα Μακεδονίας (789-802) κάλυπτε μια γεωγραφική περιοχή διάφορη από εκείνη που κάλυπτε η παλιά πολιτική επαρχία Μακεδονία Α΄. Πρωτεύουσά του ήταν η Αδριανούπολη, στην Αν.Θράκη.⁴⁶⁵ Στην εγγύτητα λοιπόν της πόλης των Φιλίππων προς το θέμα της Μακεδονίας και της υπαγωγής της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής του Στρυμόνα στο διοικητικό αυτό σχήμα, φαίνεται πως οφειλόταν η διατήρηση του ονόματος “Μακεδονία” για τη

συγκεκριμένη εκκλησιαστική επαρχία. Κατά τον Στ.Π.Κυριακίδη, η μετακίνηση αυτή του ονόματος “Μακεδονία”, συνετέλεσε ώστε αργότερα να μετατεθεί το όνομα “Θεσσαλία” βορειότερα και ν’ αποδοθεί στην επαρχία της μητρόπολης Θεσσαλονίκης.⁴⁶⁶ Πραγματικά, η περιοχή Θεσσαλονίκης η οποία οργανώθηκε σε θέμα με το ίδιο όνομα, μεταξύ του 796 και του 828, αναφέρεται με το όνομα “Θεσσαλίας” σε πολιτικά έγγραφα του 10ου και 11ου αιώνα. Σε χρυσόβουλο του Νικηφόρου Φωκά το 964, η Πύδνα χαρακτηρίζεται ως πόλη της Θεσσαλίας. Λίγο αργότερα σε χρυσόβουλλο του Κων/νου Θ’ Μονομάχου το 1052, το θέμα Θεσσαλονίκης ονομάζεται “Θετταλών επαρχία”. Ας σημειωθεί ακόμα ότι δύο διοικητές του θέματος Θεσσαλονίκης, ο Βάρδας Ξιφιλίνος (τέλος 11ου αι.) και ο Κατακαλών (+943), ονομάζονται: “Θετταλών στρατηγέτης” ο πρώτος, σε χρυσόβουλλο του Νικηφόρου Γ’ Βοτανειάτη και “Θετταλών στρατηλάτης” ο δεύτερος, σε επιτάφιο επίγραμμα.⁴⁶⁷ Παρατηρούμε λοιπόν να αποδίδεται το όνομα “Θεσσαλία” της εκκλησιαστικής διοίκησης σε πρόσωπα και τοποθεσίες της πολιτικής διοίκησης του θέματος Θεσσαλονίκης. Το γεγονός αυτό δείχνει την αλληλεπίδραση μεταξύ της εκκλησιαστικής και της αντίστοιχης πολιτικής διοίκησης στην περιοχή.

Είναι ενδεικτικό ότι τα παλιά ονόματα που προσδιόριζαν τις εκκλησιαστικές επαρχίες των “δυτικών” εδρών (Αχαΐα, Ιλλυρικό, Ήπειρος, Μακεδονία) εγκαταλείφθηκαν, ίσως γιατί θύμιζαν την προηγούμενη υπαγωγή τους στην εκκλησία της Ρώμης, η οποία ποτέ δεν ξέχασε τη βίαιη απόσπασή τους από τον Λέοντα Γ’ (732/733) και δεν έχανε ευκαιρία να διεκδικεί την επιστροφή τους. Για τον ίδιο λόγο φαίνεται πως η μητρόπολη Σελευκείας πήρε τον προσδιορισμό της “Παμφυλίας”, εκκλησιαστικής επαρχίας με την οποία συνόρευε άμεσα. Ο προσδιορισμός της “Ισαυρίας” ήταν δηλωτικός της προηγούμενης υπαγωγής της στο πατριαρχείο Αντιοχείας, γι’ αυτό και εγκαταλείφθηκε.

Με την αλλαγή των ονομάτων των εκκλησιαστικών αυτών επαρχιών διαφαίνεται η προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου για:

- α) Να ξεχαστεί το προηγούμενο διοικητικό τους καθεστώς, ώστε να αποφευχθούν μελλοντικές διεκδικήσεις από τη Ρώμη και την Αντιόχεια και
- β) να προσαρμοστεί η εκκλησιαστική διοίκηση στις εξελίξεις του πολιτικο-διοικητικού σχήματος της αυτοκρατορίας.

Ο κατάλογος με τις “δυτικές” εκκλησιαστικές έδρες της Notitia 7, που ενσωματώθηκαν στην “τάξη” του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, παρουσιάζει ορισμένες

μεταβολές σε σύγκριση με τις προηγούμενες Notitiae 2, 3, 4, 5 και 6. Οι μεταβολές αυτές είναι σύμφωνες με τις πραγματικές ιστορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περιοχή. Στη Notitia 7 λοιπόν, έχουμε την εμφάνιση 3 νέων μητροπόλεων: της Κατάνης (Σικελία), της Αγ.Σεβερίνας (Καλαβρία) και των Νέων Πατρών (Ελλάς). Έχουμε ακόμα την εξαφάνιση της μητρόπολης Νικοπόλεως, την αντικατάστασή της στην περιοχή από τη Ναύπακτο, που προβιβάστηκε σε μητρόπολη και την απουσία της εκκλησιαστικής επαρχίας της Κρήτης, η οποία βρισκόταν στην κατοχή των Αράβων της Ισπανίας.⁴⁶⁸

Η Κατάνη, μετά την υπαγωγή των εκκλησιών του Αν.Ιλλυρικού και της Ν.Ιταλίας στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, εμφανίζεται ως αρχιεπισκοπή στις Notitiae 2 και 3 του 8ου αιώνα.⁴⁶⁹ Στα μέσα του 9ου αι. χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος της Κατάνης από τον πατριάρχη Ιγνάτιο, ο Ευθύμιος, ο οποίος αργότερα προσχώρησε στην ομάδα των Φωτιανών. Γι' αυτή του την ενέργεια είναι πιθανό να ανταμείφθηκε με το αξίωμα του μητροπολίτη, μετά το 869.⁴⁷⁰ Τον 9ο αι., τα περίχωρα της Κατάνης λεηλατήθηκαν επανειλημμένα από τους Άραβες. Η απουσία επισκοπών εξαρτημένων από τη νέα μητρόπολη, πρέπει να οφείλεται στο γεγονός της κατάκτησης ολόκληρου σχεδόν του νησιού της Σικελίας από τους Άραβες.⁴⁷¹ Λίγο μετά το 900, η Κατάνη έπεσε στα χέρια των Αράβων. Στο εξής, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για παραμονή ορθόδοξων ιεραρχών στην πόλη αυτή. Η συμμετοχή κάποιου Λέοντα, μητροπολίτη Κατάνης στην ενδημούσα σύνοδο, που συγκλήθηκε το 997 από τον πατριάρχη Σισίνιο,⁴⁷² μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εκκλησιαστική έδρα της Κατάνης επανασυστήθηκε την εποχή του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969), όταν όλη η ανατολική ακτή της Σικελίας ανακτήθηκε από τους Βυζαντινούς, για σύντομο όμως χρονικό διάστημα. Θα μπορούσαμε όμως να δεχτούμε, με κάποια επιφύλαξη, την άποψη ότι ο τίτλος του μητροπολίτη Κατάνης αποδιδόταν σε πιτουλάριους ιεράρχες, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην Καλαβρία μαζί με το στρατηγό Σικελίας⁴⁷³ και ασκούσαν το έργο της διαποίμανσης του χριστιανικού πληθυσμού της Σικελίας από εκεί.

Η αναγραφή της Κατάνης στη Notitia 7, ως μητρόπολης του Οικουμενικού Πατριαρχείου μαζί με τη μητρόπολη Συρακουσών, δε σημαίνει απαραίτητα ότι επιβίωσε η εκκλησιαστική διοίκηση στη Σικελία. Είναι φανερό ότι η απώλεια του νησιού για τους Βυζαντινούς ήταν πολύ πρόσφατη, ώστε θεωρήθηκε προσωρινή την εποχή σύνταξης της Notitia 7.

Η μητρόπολη της Αγ.Σεβερίνας είναι μια εντελώς καινούργια εκκλησιαστική επαρχία που δημιουργήθηκε μέσα στα όρια του δουκάτου Καλαβρίας, βόρειο-ανατολικά της μητρόπολης του Ρηγίου. Φαίνεται πως τιμήθηκε με το αξίωμα της μητρόπολης μετά

το 885/6, όταν την ανακατέλαβε από τους Άραβες ο βυζαντινός στρατηγός Νικηφόρος Φωκάς ο Πρεσβύτερος, ο οποίος στάλθηκε στη Ν.Ιταλία ως “*μονοστράτηγος της Δύσης*”.⁴⁷⁴ Σύμφωνα με τη Notitia 7, η μητρόπολη Αγ.Σεβερίνας είχε 4 εξαρτημένες επισκοπές: Ευρυάτων, Αχερεντίας, Καλλιπόλεως και Αεισύλων.⁴⁷⁵ Σε σύντομο χρόνο μετά την άφιξη του Φωκά, η νότια Ιταλία βρέθηκε ουσιαστικά υπό βυζαντινή κυριαρχία. Την εποχή αυτή φαίνεται πως ενισχύθηκε ο ελληνισμός της νότιας Ιταλίας από Έλληνες αποίκους που μετανάστευσαν εκεί κυρίως από την Πελοπόννησο. Τότε παρατηρείται και μια αξιοσημείωτη αύξηση και δραστηριότητα των ελληνικών μοναστηριών και εκκλησιών της Ν.Ιταλίας.⁴⁷⁶

Η εκκλησιαστική αναδιοργάνωση της Ν. Ιταλίας φαίνεται πως ήταν παράλληλη με τις πολιτικές αλλαγές που έλαβαν χώρα επί Νικηφόρου Β΄ Φωκά, με την ίδρυση μιας γενικής διοίκησης των βυζαντινών κτήσεων της Ιταλίας, του κατεπανάτου. Υπό τις διαταγές του Κατεπάνω βρίσκονταν οι στρατηγοί Σικελίας (που έδρευε στην Καλαβρία), Λογγιβαρδίας (που έδρευε στη Βάρη) και Καλαβρίας (που έδρευε στο Ρήγιο).⁴⁷⁷

Η δημιουργία λοιπόν μιας νέας μητρόπολης (Αγ.Σεβερίνα) με 4 επισκοπές και η εμφάνιση 3 νέων επισκοπών στη μητρόπολη Ρηγίου, του Ρουσιάνο, του Βισουιάνο και του Νεοκάστρου,⁴⁷⁸ επιβεβαιώνουν την αυξανόμενη επιρροή του βυζαντινού στοιχείου στην περιοχή και την ισχυροποίηση της εκκλησιαστικής και της πολιτικής διοίκησης στο γεωγραφικό χώρο της νότιας Ιταλίας.

Για τη μητρόπολη Νέων Πατρών με μια εξαρτημένη επισκοπή, των Μαρμαριτζάνων, δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες. Φαίνεται πως μετά τις σλαβικές επιδρομές και τη σταθεροποίηση της βυζαντινής εξουσίας στην περιοχή, άρχισε ν΄ αποκτά αυξανόμενη οικονομική και στρατηγική σημασία, δεσπόζοντας στην κοιλάδα του Σπερχειού και του δρόμου που ένωνε τη Θεσσαλία με την Αττική στα νότια και τη Λαμία στα δυτικά. Για το λόγο αυτό φαίνεται πως τιμήθηκε με το αξίωμα της μητρόπολης. Στη σύνοδο του 879 συμμετείχε και ο Λέοντας Νέων Πατρών, ως επίσκοπος της μητρόπολης Λαρίσης.⁴⁷⁹

Η Ναύπακτος εμφανίζεται για πρώτη φορά ως εκκλησιαστική έδρα στη Notitia 7. Η ανάδειξή της στο αξίωμα της μητρόπολης πρέπει να οφειλόταν στις νέες πολιτικο-στρατιωτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στο τέλος του 9ου αι. και αρχές του 10ου αι., στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου. Στην πολιτική αναγραφή του Ιεροκλή “ο *Συνέκδημος*”, φέρεται ως πόλη της επαρχίας Ελλάδος που είχε πρωτεύουσα την Κόρινθο.⁴⁸⁰ Στη Notitia 3 όμως, όπου αναγράφονται οι εξαρτημένες επισκοπές των μητροπόλεων Κορίνθου και Αθηνών, δεν υπάρχει καμιά αναφορά της Ναυπάκτου ως

επισκοπής. Δεν είμαστε λοιπόν σε θέση να πούμε με βεβαιότητα πότε έγινε επισκοπή και από ποια μητρόπολη ήταν εξαρτημένη. Ο Κων/νος Πορφυρογέννητος στο έργο του “Περι θεμάτων” την καταγράφει ως πόλη του θέματος Ελλάδος, επηρεασμένος προφανώς από το “Συνέκδημο” του Ιεροκλή.⁴⁸¹ Ο Σκυλίτζης την αναφέρει ως πόλη του θέματος Νικοπόλεως.⁴⁸²

Η Νικόπολη αναφέρεται στο “Συνέκδημο” του Ιεροκλή ως πρωτεύουσα της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου.⁴⁸³ Σε μικρό χρονικό διάστημα από την ίδρυσή της είχε αποβεί ταυτόχρονα σε διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής, αποτελώντας από το 395 μ.Χ. μία από τις δέκα αρχιεπισκοπές (μητροπόλεις) του βικαριάτου της Θεσσαλονίκης.⁴⁸⁴ Στις Notitiae του 8ου και 9ου αιώνα αναφέρεται μεταξύ των μητροπόλεων που αποσπάσθηκαν από την Εκκλησία της Ρώμης και υπάχθηκαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁴⁸⁵

Στο β΄ μισό του 9ου αιώνα αναφέρεται ως έδρα του ομώνυμου θέματος, που περιλάμβανε εκτός της περιοχής της Π.Ηπείρου, την Αιτωλοακαρνανία μέχρι και τη Ναύπακτο.⁴⁸⁶ Γύρω στο τέλος του 9ου αι. υπέστη επιδρομή των Σαρακηνών. Το 929 μ.Χ. η Νικόπολη πολιορκήθηκε και λεηλατήθηκε από τους Βούλγαρους. Από τότε παρήκμασε, οι κάτοικοί της διασκορπίστηκαν και κατέφυγαν σε πιο οχυρές τοποθεσίες. Στο εξής η Νικόπολη θα αναφέρεται με τόση ασάφεια, ώστε δεν θα είναι πλέον δυνατό να φανεί στις αναφορές αν εννοείται η ιστορική πόλη, το θέμα Νικόπολης ή η μητρόπολη Νικόπολης (Ναυπάκτου).⁴⁸⁷ Μετά την καταστροφή της, οι εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές μεταφέρθηκαν στη Ναύπακτο, η οποία αποτελούσε ασφαλές καταφύγιο με τις ισχυρές οχυρώσεις του φρουρίου της. Στην περιοχή της εγκαταλειμμένης Νικόπολης δημιουργήθηκαν δύο νέες επισκοπές, της Κοζύλης και των Ρωγών, προφανώς για τη στήριξη των κατοίκων που διέφυγαν στις γύρω τοποθεσίες από τις εχθρικές εισβολές.⁴⁸⁸

Έτσι λοιπόν μπροστά στα νέα πολιτικά και ιστορικά δεδομένα, η εκκλησιαστική διοίκηση αναγκάστηκε να προσαρμοσθεί και νέα μητρόπολη της Ηπείρου αναδείχθηκε η Ναύπακτος.

Από τις εκκλησιαστικές επαρχίες του Αν.Ιλλυρικού που ενσωματώθηκαν στον κορμό των μητροπόλεων του Πατριαρχείου Κων/πόλεως της Notitia 7, απουσιάζει η Κρήτη. Η Εκκλησία της Κρήτης θεωρούνταν ως μια από τις αρχαίες αποστολικές Εκκλησίες και από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια κατείχε τιμητική θέση μεταξύ των Εκκλησιών του Αν.Ιλλυρικού.⁴⁸⁹ Στη Notitia 3 (Παρισινός Κώδικας 1555A), όπου γίνεται μια πρώτη προσπάθεια ενσωμάτωσης των “δυτικών” εδρών στην “τάξη” του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, καταλαμβάνει εξαιρετικά υψηλή θέση (ένατη), πιο ψηλά και

από την εκκλησία της Θεσσαλονίκης που αποτελούσε έδρα του βικαριάτου του Αν.Ιλλυρικού.⁴⁹⁰ Η ακμή της εκκλησιαστικής επαρχίας της Κρήτης, όπως μαρτυρείται από τον αριθμό των επισκοπών της στη Notitia 3 και τον αριθμό των συμμετεχόντων επισκοπών της στη Ζ΄ οικουμενική σύνοδο (787), σταμάτησε με την αραβική κατάκτηση της νήσου (823/8). Εξαιτίας της νέας πολιτικής κατάστασης που δημιουργήθηκε, η Κρήτη δεν συμπεριλήφθηκε στις μητροπόλεις του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη Notitia 7, γιατί φαίνεται πως τηρήθηκε η αρχή να αναγραφούν εκείνες οι μητροπόλεις που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της αυτοκρατορίας.⁴⁹¹

Στο χώρο της Μ.Ασίας, η επίσημη “τάξη” της Notitia 7, μας δείχνει μια εξέλιξη, η οποία εκδηλώνεται με τη δημιουργία πέντε νέων μητροπόλεων, τη διαίρεση ορισμένων παλιών εκκλησιαστικών επαρχιών, την αναδιανομή ορισμένων επισκοπών καθώς και τη δημιουργία νέων. Εκτός από την Κάμαχο (Αρμενία), οι 4 άλλες νέες μητροπόλεις Σμύρνης, Αμορίου, Κοτυαίου και Ευχαΐτων, σχηματίστηκαν από τη διαίρεση των εκκλησιαστικών επαρχιών Ασίας, Γαλατίας Salutaris, Φρυγίας Salutaris και Ελενοπόντου.⁴⁹²

Η Σμύρνη, σύμφωνα με τον Ιεροκλή, ήταν πόλη της επαρχίας Ασίας και βρισκόταν στην εύφορη πεδιάδα που σχημάτιζε ο Έρμος ποταμός.⁴⁹³ Με τη δημιουργία της θεματικής διοίκησης βρέθηκε μέσα στα όρια του θέματος Θρακησίων (741). Με την ίδρυση όμως του θέματος Σάμου (899), προσαρτήθηκε σ’ αυτό όλο το παράλιο τμήμα του θέματος Θρακησίων από το Αδραμύτιο μέχρι τη Έφεσο, με πρωτεύουσα τη Σμύρνη.⁴⁹⁴ Στη δικαιοδοσία της υπάγονταν 6 επισκοπές (Φώκαιας, Μαγνησίας Ανηλίου, Κλαζομενών, Σωσάνδρου, Αρχαγγέλλου, Πέτρας) και γεωγραφικά περιλάμβανε όλη την περιοχή γύρω από το όρος Σίπυλο και από τη Μύρινα ως την Τέω.⁴⁹⁵ Η Σμύρνη βρισκόταν πάνω στο παλιό ελληνο-ρωμαϊκό οδικό δίκτυο και ήταν σημαντικός οικονομικός κόμβος μεταξύ της Περγάμου, των Σάρδεων και της Εφέσου.⁴⁹⁶ Η σημασία της ως διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου φαίνεται πως συνετέλεσε στην ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας και στη δημογραφική αύξηση του αστικού πληθυσμού.

Το Αμόριο ήταν επισκοπή της Γαλατίας Salutaris. Μεταξύ των ετών 692 (Πενθέκτη οικουμ. σύνοδος) και 787 (Ζ΄ οικουμ. σύνοδος) ανυψώθηκε στο αξίωμα της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής και έπαψε να είναι υπόλογος της μητρόπολης Πεσσινούντος-Ιουστινιανούπολης.⁴⁹⁷ Τον 10ου αι. εμφανίζεται ως μητρόπολη με 5 υποκείμενες επισκοπές (Φιλομηλίου, Δοκιμίου, Κλανέου, Πολυβότου, Πισσίας), μιας γεωγραφικής περιοχής που είχε αποσπαστεί από τις εκκλησιαστικές επαρχίες Φρυγίας Salutaris, Πισιδίας και Γαλατίας Salutaris.⁴⁹⁸ Οι επισκοπές του Αμορίου εντοπίζονται

πάνω στο οδικό δίκτυο που οδηγούσε νότια και δυτικά της πόλης.⁴⁹⁹ Καθώς το παλιό διοικητικό σύστημα του χωρισμού σε επαρχίες έχει εγκαταλειφθεί από πολύ καιρό και αντικαταστάθηκε από τα θέματα, καμιά επίπτωση δεν παρατηρήθηκε στην πολιτική διοίκηση, από τη δημιουργία αυτής της νέας εκκλησιαστικής επαρχίας στα σύνορα μεταξύ Φρυγίας Πακατιανής και Γαλατίας Salutaris.

Το Αμόριο χάρη στην εξαιρετική του οχύρωση κατάφερε να παίξει σημαντικό ρόλο κατά την περίοδο των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων στη Μ. Ασία και έγινε πρωτεύουσα του θέματος των Ανατολικών.⁵⁰⁰ Το γεγονός ότι βρισκόταν πάνω στην “οδό των προσκυνητών” και στη “Στρατιωτική οδό” της Μ. Ασίας, που οδηγούσαν από την Κων/πολη νοτιο-ανατολικά στις πύλες της Κιλικίας και ανατολικά στον Ευφράτη ποταμό, προσέδωσε στο Αμόριο μεγάλη σημασία ως διοικητικού, οικονομικού και εκκλησιαστικού κέντρου της περιοχής.⁵⁰¹

Το Κοτύαιον ήταν πόλη της Φρυγίας Salutaris, αν και δεν αναφέρεται στο “*Συνέκδημο*” του Ιεροκλή (6ος αι.). Οι Notitiae 1, 2 και 3 φέρουν το Κοτύαιον ως επισκοπή της μητρόπολης Συνάδων (επαρχία Φρυγίας Salutaris).⁵⁰² Στις Notitiae 4 και 5, που ανταποκρίνονται χρονολογικά στις εξελίξεις του 9ου αι., εμφανίζεται ως αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή.⁵⁰³ Με την εφαρμογή της θεματικής διαίρεσης, η Φρυγία μοιράστηκε ανάμεσα στο θέμα Ανατολικών και το θέμα Οψικίου. Το Κοτύαιον μαζί με το Μιδαίο και το Δορύλαιο, περιελήφθηκαν στα γεωγραφικά όρια του δευτέρου.⁵⁰⁴ Ήταν σημαντικός οδικός κόμβος στο δρόμο που οδηγούσε από τη Νίκαια, μέσω Λινόης, Κοτυαίου και Ακροηνού, στο Ικόνιο.⁵⁰⁵ Είχε μεγάλη στρατηγική σημασία και ήταν ένας από τους έξι πρώτους σταθμούς μαζί με τη Νικομήδεια, την Κίο, την Προύσα, την Κύζικο και το Δορύλαιο, όπου από την εποχή του Ιουστινιανού στάθμευαν τα στρατεύματα του Δομέστικου των Σχολών. Την εποχή του Κων/νου Πορφυρογέννητου ήταν σημαντικό κομβικό σημείο πάνω στη στρατιωτική οδό της Μ. Ασίας, ενώ τα στρατεύματα του Οψικίου συγκεντρώνονταν για εκστρατεία στο “*άπληκτο*” του γειτονικού Δορυλαίου.⁵⁰⁶

Τα Ευχάιτα ήταν πόλη της επαρχίας Ελενοπόντου. Δεν αναγράφεται όμως στην πολιτική αναγραφή του Ιεροκλέους. Κατά τη διοικητική αναδιοργάνωση της περιοχής από τον Ιουστινιανό Α΄, εμφανίζεται στη Νεαρά 28 με την οποία ενώθηκαν οι επαρχίες Ελενοπόντου και Πόντου Πολεμωνιακού.⁵⁰⁷ Στη Notitia 1 τα Ευχάιτα εμφανίζονται ως αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή.⁵⁰⁸ Ο Ζωναράς αναφέρει ότι τα Ευχάιτα ήταν ήδη μητρόπολη την εποχή του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867-886).⁵⁰⁹ Με την εφαρμογή του θεματικού συστήματος, τα Ευχάιτα βρέθηκαν μέσα στα γεωγραφικά όρια του θέματος Αρμενιακών.⁵¹⁰ Γεωγραφικά η πόλη εντοπίζεται ανατολικά του Άλυος ποταμού και πάνω

στο δρόμο που διέσχιζε το βόρειο πλατώ της Ανατολίας από τη Νικομήδεια στην Αμάσεια, κι από κει στην ανατολική Μ.Ασία.⁵¹¹ Το 10ο αιώνα τα Ευχαίτα αναφέρονται ως μια εύρωστη πόλη οικονομικά και δημογραφικά. Την οικονομική της ανάπτυξη την όφειλε στην λαμπρή πανήγυρη του Αγίου Θεοδώρου, πολιούχου της πόλης. Ο μητροπολίτης Ευχαϊτών Ιωάννης Μαυρόπουλος (11ος αι.) αναφέρει ότι ο άγιος με την πανήγυρή του μετέβαλε τα Ευχαίτα “*εξ ερημίας αβάτου, πολυάνθρωπον πόλιν*”. Τον 10ο αι., ο αυτοκράτωρ Ι. Τζιμισκής, αποδίδοντας στον άγιο Θεόδωρο τη νίκη του επί των Ρώσων στη Βουλγαρία, έκτισε νέο τείχος γύρω από την πόλη των Ευχαϊτών, γεγονός που συνέβαλε στην αναβάθμιση της πόλης ως αστικού κέντρου.⁵¹²

Η μητρόπολη Τραπεζούντας, με τον προσδιορισμό της “*Λαζικής*” πήρε τη θέση της μητρόπολης Φάσιδος στην περιοχή του Πόντου, η οποία στο εξής εξαφανίζεται μαζί με τις επισκοπές της. Στη διοικητική αναδιοργάνωση της Μ. Ασίας από τον Ιουστινιανό αποσπάστηκε από τον Πόντο Πολεμνιακό για να σχηματίσει με άλλες πόλεις την επαρχία της Πρώτης Αρμενίας.⁵¹³ Η Τραπεζούντα πριν προβιβαστεί σε μητρόπολη, υπαγόταν στη Νεοκαισάρεια του Πόντου Πολεμνιακού. Πολιτικά βρισκόταν μέσα στα όρια του θέματος Χαλδίας, του οποίου ήταν πρωτεύουσα.⁵¹⁴ Η ονομασία όμως της νέας εκκλησιαστικής επαρχίας που σχηματίστηκε ήταν διάφορη της εκκλησιαστικής επαρχίας από την οποία προερχόταν (Πόντος Πολεμνιακός) ή της πολιτικής διοίκησης στην οποία ανήκε (Χαλδία), πρακτική ασυνήθιστη στο χώρο της Μ.Ασίας. Η απόκτηση του ονόματος της “*Λαζικής*” δήλωνε πιθανώς τα σχέδια του Πατριαρχείου Κων/πόλεως για επιστροφή πέρα από τον Άκαμψη ποταμό, στην περιοχή της ιστορικής Λαζικής. Η Τραπεζούντα ήταν ο σημαντικότερος εμπορικός σταθμός που συνέδεε τη Βυζαντινή αυτοκρατορία με τις βόρειες περιοχές του Ισλαμικού κόσμου, τον Καύκασο και την Κριμαία. Η εμποροπανήγυρη προς τιμή του πολιούχου της Αγίου Ευγενίου είχε διεθνή χαρακτήρα. Μεγάλος όγκος του διαμετακομιστικού εμπορίου ανάμεσα στο Βυζάντιο και τον Ισλαμικό κόσμο, διεξαγόταν στην Τραπεζούντα, συντελώντας στην ευημερία της και την ανάδειξή της στο σημαντικότερο εμπορικό, εκκλησιαστικό και στρατηγικό κέντρο της βορειο-ανατολικής Μ. Ασίας.⁵¹⁵

Τα όρια της μητρόπολης Τραπεζούντας εκτείνονταν στ’ ανατολικά, σε περιοχές που εγκαταστάθηκαν πληθυσμοί από τη Λαζική, οι οποίοι έφυγαν από τη χώρα τους εξαιτίας της αραβικής κατοχής. Οι επισκοπές της Τραπεζούντας βρίσκονταν, όπως μαρτυρείται από τα ονόματά τους, κυρίως σε περιοχές με αρμενικούς πληθυσμούς ανάμεσα στους ποταμούς Άκαμψη και Ευφράτη των ορεινών επαρχιών Δερζηνής, Λυκανδού και Σπιρίτιδος.⁵¹⁶

Η Κάμαχος εμφανίζεται για πρώτη φορά ως μητρόπολη, στη Notitia 7. Στη δικαιοδοσία της περιελάμβανε τις νεοκατακτημένες περιοχές βόρεια του Ευφράτη. Περιελάμβανε δηλαδή τις επαρχίες Δαρανάλεως, Κελτζηνής και Ευφρατησίας που κατοικούνταν στην πλειοψηφία τους από Αρμένιους και Σύρους.⁵¹⁷ Η Κάμαχος ήταν τούρμα^{517α} του θέματος Κολωνείας (9ος αι.), αλλά την εποχή του Λέοντα Στ' αποσπάστηκε για να σχηματίσει μαζί με την Κελτζηνή, που ήταν τούρμα του θέματος Χαλδίας, το θέμα Μεσοποταμίας (911), του οποίου υπήρξε και πρωτεύουσα.⁵¹⁸ Η αυξανόμενη στρατηγική και διοικητική σημασία της πόλης για την περιοχή της βυζαντινής Αρμενίας, αλλά και η ανάγκη για τη διοικητική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση των συνοριακών περιοχών, πρέπει να ήταν ένας από τους λόγους που προβιβάστηκε στο αξίωμα της μητρόπολης.

Οι περιοχές αυτές, ανατολικά του Άλυος ποταμού και μέχρι τις πηγές του Ευφράτη και του Τίγρη ήταν είτε στα χέρια των Αράβων, είτε εκτεθειμένες σε συνεχείς επιδρομές (razzias) με αποτέλεσμα να αποδιοργανωθούν. Ο στρατηγός Ι. Κουρκούας και οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας επανέφεραν τα βυζαντινά σύνορα στην περιοχή της Μεσοποταμίας και της Αρμενίας. Στις περιοχές που κατακτήθηκαν, σχηματίστηκαν νέα θέματα και πόλεις με στρατηγική και οικονομική σημασία έγιναν σημαντικά εκκλησιαστικά κέντρα.

Η κινητικότητα που εμφανίζεται στ' ανατολικά σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη δημιουργία της μητρόπολης Καμάχου, της αρχιεπισκοπής Κολωνείας και της εμφάνισης δέκα νέων επισκοπών στη μητρόπολη Καισαρείας,⁵¹⁹ φαίνεται ν' αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου ιερατσοτολικού σχεδίου για την αντιμετώπιση της αίρεσης των Παυλικιανών και τη μεταστροφή στην Ορθοδοξία του πληθυσμού που ήταν σε μεγάλο ποσοστό Αρμενικός και Συριακός.

Ο Παυλικιανισμός ήταν διϋστική αίρεση, η οποία εμφανίστηκε και έδρασε στη Μ.Ασία, ήδη από τον 7ο αιώνα. Οι Παυλικιανοί είχαν υποστεί διωγμούς από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες κατά τον 8ο και 9ο αιώνα. Παρά την έντονη πολεμική μορφή που πήρε η αίρεση εναντίον του Βυζαντινού κράτους, ήταν ένα φαινόμενο θρησκευτικό χωρίς συγκεκριμένους κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Κύριο πεδίο εξάπλωσης και σύγκρουσης του Παυλικιανισμού με το Βυζάντιο υπήρξε η περιοχή που εκτεινόταν κατά μήκος του αραβο-βυζαντινού συνόρου, από την Αρμενία μέχρι την Κιλικία. Στα χρόνια του αρχηγού τους Καρβέα, απέκτησαν στρατιωτική και πολιτική οργάνωση και εντάχθηκαν στο πλέγμα των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων του 9ου αι.⁵²⁰

Στις περιοχές λοιπόν του ανατολικού συνόρου του βυζαντινού κράτους που γνώριζε μεγάλη εξάπλωση ο Παυλικιανισμός, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως προχώρησε στην διοικητική αναδιοργάνωση των επαρχιών του για να στηρίξει το ντόπιο πληθυσμό, αλλά και να προσηλυτίσει τ' απομεινάρια της αίρεσης (στην πλειοψηφία τους συρο-αρμενικής καταγωγής), μετά την καταστροφή της πρωτεύουσάς τους Τεφρικής.⁵²¹ Οι ενέργειες αυτές του Πατριαρχείου Κων/πόλεως φαίνεται να συνδέονται στενά με την εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή και την προσπάθεια ένταξης των επαρχιών αυτών στο διοικητικό σχήμα της αυτοκρατορίας.

Στο δεύτερο μισό του 9ου αι. και στις αρχές του 10ου, παρατηρείται μια συστηματική διοικητική αναδιοργάνωση με τη δημιουργία νέων θεμάτων, η οποία ενίσχυσε τη βυζαντινή παρουσία στην περιοχή.⁵²²

Η ταυτόχρονη σχεδόν πολιτική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση των συνοριακών αυτών επαρχιών, επιβεβαιώνει την καλή συνεργασία μεταξύ του κράτους και της Εκκλησίας της Κων/πόλης, καθώς και την τήρηση της αρχής για ταύτιση των ορίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τα σύνορα του βυζαντινού κράτους.

Ο κατάλογος των αρχιεπισκοπών στη Notitia 7 μας δίνει κι αυτός μια σειρά αλλαγών και μια σημαντική αύξηση των εδρών, σε σχέση με τις αρχαιότερες Notitiae 1-5. Σύμφωνα λοιπόν με τον κατάλογο αυτόν έχουμε την εξαφάνιση 6 παλαιών και την εμφάνιση 19 νέων αρχιεπισκοπών.⁵²³

Από τις αρχιεπισκοπές που δεν αναγράφονται πλέον στη Notitia 7, οι 5 βρίσκονταν στις ευρωπαϊκές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως: Οδυσσός (Μοισία Β'), Τόμις (Μ.Σκυθία), Μαξιμιανούπολις (Ροδόπη), Νικόπολις (Θράκη), Αγχιάλος (Ροδόπη), και η μία στην περιοχή της Κριμαίας: Νίκοψη (Ζηκχία). Για την Οδησσό και την Τόμη δεν υπάρχουν πληροφορίες από την εποχή της εγκατάστασης των Βουλγάρων νότια του Δούναβη. Ωστόσο, οι συντάκτες των προηγούμενων Notitiae συνέχιζαν να τις αναγράφουν στους καταλόγους των αρχιεπισκοπικών εδρών. Η απουσία τους από τη Notitia 7, η οποία κατά γενική ομολογία απεικονίζει την πραγματική κατάσταση της εκκλησιαστικής οργάνωσης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι συγκεκριμένες έδρες έπαψαν να υφίστανται ως εκκλησιαστικά κέντρα.

Οι αρχιεπισκοπές Μαξιμιανούπολεως, Νικοπόλεως και Αγχιάλου βρίσκονταν στη γεωγραφική περιοχή της Θράκης. Σύμφωνα με το “*Συνέκδημο*” του Ιεροκλή (6ος αι.), η Μαξιμιανούπολις και η Νικόπολη ήταν πόλεις της επαρχίας Ροδόπης, ενώ η Αγχιάλος τοποθετείται στην επαρχία του Αιμιμόντου.⁵²⁴ Μετά το 680 περιελήφθησαν μέσα στα γεωγραφικά όρια του θέματος Θράκης. Με τη δημιουργία του θέματος Μακεδονίας, η

Μαξιμιανούπολις με τη Νικόπολη βρέθηκαν μέσα στα όριά του. Η Αγχίαλος παρέμεινε στο συρρικνωμένο πλέον θέμα Θράκης.⁵²⁵

Η Μαξιμιανούπολη ήταν η παλιά ρωμαϊκή πόλη Porsulae που μετονομάστηκε κατά τη βυζαντινή εποχή.⁵²⁶ Τον 10ο αι. εμφανίζεται με το όνομα της Μοσυνόπολης και στη Notitia 7 φέρεται ως επισκοπή της Τραϊανουπόλεως (επαρχία Ροδόπης).⁵²⁷ Η Νικόπολη εμφανίζεται από τη Notitia 1 ως αρχιεπισκοπή της επαρχίας Θράκης, ενώ γεωγραφικά ανήκε στην επαρχία Ροδόπης.⁵²⁸ Η σύγχυση αυτή είναι πιθανό να οφειλόταν στην εφαρμογή της θεματικής διοίκησης, όταν όλη η περιοχή σχημάτισε το θέμα Θράκης, με αποτέλεσμα ν' αναγράφεται στο εξής με το όνομα του θέματος. Η Νικόπολη βρισκόταν στον άνω ρου του Νέστου ποταμού. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός “του Βουλέρου”, που αναγράφεται στη Notitia 3⁵²⁹ από μεταγενέστερο αντιγραφέα, μας βοηθά να την τοποθετήσουμε με βεβαιότητα στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, αποφεύγοντας τη σύγχυση με την αρχιεπισκοπή Νίκης, που εμφανίστηκε τον 10ο αι. στο γεωγραφικό χώρο του θέματος Θράκης.⁵³⁰ Είναι πιθανό ότι η εξαφάνισή τους οφειλόταν στις καταστρεπτικές επιδρομές των Βουλγάρων κατά τον 9ο και 10ο αιώνα. Η Αγχίαλος και η Νικόπολη διατήρησαν την εκκλησιαστική τους οργάνωση, τουλάχιστον ως τη σύνοδο του 879, στην οποία συμμετείχαν οι αρχιερείς τους.⁵³¹ Στη συνέχεια απουσιάζουν απ' όλες τις συνοδικές λίστες από το 997 μέχρι το 1116. Η Αγχίαλος επανεμφανίζεται το 12ο αι. στη συνοδική λίστα του 1117, μετά από μακρά περίοδο σιγής.⁵³²

Η εξαφάνιση της Νικόψεως στο γεωγραφικό χώρο Καυκάσου-Κριμαίας φαίνεται να έχει σχέση με την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στην περιοχή και την παρακμή του Χαζαρικού Χαγανάτου.

Πίνακας II

Οι νέες αρχιεπισκοπές στη Notitia 7

Ευρώπη	Μ.Ασία	Κριμαία-Καύκασος
Ρούσιον	Νακόλεια	Γοθθία
Ιδρούς	Κολώνεια	Σουγδαία
Νίκη	Χώναι	Φούλλοι
Βρύσις	Γέρμη	Σωτηριούπολις
Σέρρες	Ροίνοι	
Καραβιζύη	Ρίζαιον	
Λήμνος		
Λευκάδα		

Κέρκυρα		
---------	--	--

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η γεωγραφική κατανομή των νέων αρχιεπισκοπικών εδρών, που εμφανίζονται στη Notitia 7. Εννέα εμφανίζονται στην Ευρώπη, έξι στη Μ.Ασία και τέσσερις στον τομέα Κριμαίας-Καυκάσου. Παρατηρούμε ότι υπάρχει κάποια αναλογία στην κατανομή τους. Σχεδόν όλες βρίσκονται σε συνοριακές περιοχές⁵³³ ή αποτελούσαν κέντρα στρατηγικής σημασίας για το Βυζάντιο.⁵³⁴

Σημαντικός αριθμός αρχιεπισκοπών εμφανίζεται στη Θράκη (Ρούσιον, Νίκη, Βρύσις, Καραβιζύη) και στην περιοχή της Κριμαίας (Γοθία, Σουγδαία, Φούλλοι). Πιο συγκεκριμένα, στη γεωγραφική περιοχή της Θράκης (θέμα Μακεδονίας και θέμα Θράκης), ο συνολικός αριθμός αρχιεπισκοπών που μας δίνει η Notitia 7 ξεπερνά τις 15.⁵³⁵ Ο αριθμός αυτός ξεπερνά τον αριθμό των αρχιεπισκοπών ολόκληρης της Μ.Ασίας και θεωρείται σημαντικός σε σχέση με την περιορισμένη γεωγραφική έκταση που καλύπτει.

Σημαντικός θεωρείται και ο αριθμός των αρχιεπισκοπικών εδρών στο γεωγραφικό χώρο της Κριμαίας, στην οποία εντοπίζονται 5 αρχιεπισκοπές (Βόσπορος, Χερσώνα, Γοθία, Σουγδαία, Φούλλοι).

Στην περιοχή της Θράκης, εκτός από την εμφάνιση των νέων αρχιεπισκοπών, εκδηλώνεται μια σημαντική αύξηση των επισκοπικών εδρών στις μητροπόλεις, Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως, Τραϊανουπόλεως και Ηρακλείας, καθώς και μια αλλαγή όλων σχεδόν των ονομάτων, ειδικότερα στις επισκοπές των μητροπόλεων Αδριανουπόλεως και Φιλιππουπόλεως.⁵³⁶ Η C.Asdracha, που ασχολήθηκε διεξοδικά με την περιοχή της Θράκης, συνδέει τις αλλαγές αυτές με τις νέες ιστορικο-πολιτικές ανακατατάξεις και τα οικονομικά-δημογραφικά δεδομένα, που δημιουργήθηκαν στην περιοχή μετά τις επιδρομές του Βούλγαρου τσάρου Συμεών και τις ανάγκες εκχριστιανισμού των Σλάβων και των νέων πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν σ' αυτή.⁵³⁷

Το πυκνό δίκτυο εκκλησιαστικής διοίκησης στην περιοχή της Θράκης συμπληρώνει τη διοικητική οργάνωση του χώρου στην οποία προχωρεί η αυτοκρατορία κατά τους 8ο και 9ο αιώνες. Η εκκλησιαστική οργάνωση ενισχύεται με τη σταδιακή ισχυροποίηση της βυζαντινής κυριαρχίας στο γεωγραφικό χώρο της Θράκης και δείχνει, πως παρά τις καταστροφές αστικών κέντρων και τη δημογραφική αναστάτωση που επέφεραν οι επιδρομές των Σλάβων και Βουλγάρων, ο Ελληνο-Βυζαντινός πληθυσμός επιβίωσε και αποτέλεσε το στήριγμα για την ανακατάληψη και τη διοικητική οργάνωση των περιοχών αυτών.

Η εξισορρόπηση της δημογραφικής κατάστασης στη Θράκη και στον ευρύτερο χώρο της χερσονήσου του Αίμου, οφειλόταν χωρίς αμφιβολία στην αμυντική οργάνωση που πύκνωνε συνεχώς και συντελούσε στην αντιμετώπιση των εχθρικών επιδρομών. Έτσι δημιουργήθηκαν ευνοϊκές συνθήκες δημογραφικής εξέλιξης και οικονομικής ανάπτυξης. Για την πληθυσμιακή ανάπτυξη σοβαρή ένδειξη αποτελεί και ο μεγάλος αριθμός επισκοπών που εμφανίζεται την εποχή αυτή. Ακόμα, χάρη στο πρόγραμμα του εποικισμού και της ανοικοδόμησης των αστικών κέντρων των βυζαντινών αρχών κατά τον 8ο και 9ο αι., αρχίζει η σταδιακή ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων στα αστικά κέντρα του Βαλκανικού γεωγραφικού χώρου. Η ανάπτυξη της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας μαρτυρείται από την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μολυβδοβούλλων των “*Κομμερκιαρίων*”, καθώς κι από τη μελέτη των νομισματικών ευρημάτων.⁵³⁸

Στην αύξηση αυτή των εδρών που παρατηρείται σε συνοριακές περιοχές στις αρχές του 10ου αιώνα, διακρίνουμε:

- α) Τη βούληση της αυτοκρατορίας για ενίσχυση της συνοχής ενός γεωγραφικού χώρου, ζωτικού για την ύπαρξή της.
- β) Τη θέληση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως για εδραίωση της πνευματικής και διοικητικής δικαιοδοσίας στις περιοχές αυτές μ’ ένα τρόπο πιο αποτελεσματικό, μέσα από τη διοικητική αναδιοργάνωση και την αύξηση των άμεσα εξαρτημένων απ’ αυτό, αρχιεπισκοπών.

Οι υπόλοιπες Notitiae 8, 9 και 10 καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το 920 περίπου ως τις αρχές του 11ου αιώνα. Αναφορικά με το περιεχόμενό τους, η Notitia 8 περιέχει τις διάφορες εκδόσεις των χειρογράφων που περιέχουν τους καταλόγους των μητροπόλεων και των αρχιεπισκοπών. Οι Notitiae 9 και 10 περιέχουν τις διάφορες εκδόσεις χειρογράφων, που περιέχουν τους καταλόγους με τις μητροπόλεις και τις εξαρτημένες απ’ αυτές επισκοπές. Στη Notitia 9 περιέχονται δύο κατάλογοι που περιλαμβάνουν 54 και 55 μητροπόλεις αντίστοιχα και πλησιάζουν περισσότερο προς τη Notitia 7. Η Notitia 10 περιέχει 4 ομάδες χειρογράφων, που εξωτερικά συγγενεύουν και αντιστοιχούν στον κατάλογο των μητροπόλεων της Notitia 8, παρόλο που δεν ξεπερνούν τον αριθμό των 57/58 μητροπόλεων.⁵³⁹

Όπως η αναφορά του ονόματος “Ευχάιτα” εισάγει ένα κριτήριο για την αναγνώριση και χρονολόγηση της Notitia 7, έτσι και στη Notitia 8 η Πομπηϊούπολις αποτελεί το σημείο αναφοράς για να τοποθετηθεί χρονολογικά στο τέλος του 10ου αιώνα.⁵⁴⁰ Κατά τον J.Darrouzes, η ιστορική εξέταση του κειμένου στη Notitia 8 έδειξε ότι

η πλειοψηφία των χειρογράφων δείχνει την εξέλιξη των μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών κατά τη διάρκεια της περιόδου του τέλους του 10ου αιώνα.⁵⁴¹

Στη Notitia 8, μετά τα Ευχάιτα, έχουμε την αναγραφή 8 νέων μητροπόλεων που ανεβάζουν τον αριθμό των μητροπόλεων σε 59. Οι νέες μητροπόλεις είναι : η Άμαστρις, οι Χώνες, η Ιδρούντα, η Κελτζηνή, η Κολώνεια, οι Θήβες, οι Σέρρες και η Πομπηϊούπολις.⁵⁴² Στην ομάδα αυτή των μητροπόλεων εμφανίζονται και δύο άλλες, η μητρόπολη Ασμοσάτων και η μητρόπολη Ταρών και Κορτζηνής. Η πρώτη εμφανίζεται για πρώτη φορά σε συνοδική λίστα του 1032.⁵⁴³ Το όνομα της δεύτερης μητρόπολης εμφανίζεται σ' ένα μόνο χειρόγραφο (Vallicellanus C₁₁), ενώ σ' ένα άλλο (Codex Atheniensis 1372) δίνεται ως μια μητρόπολη το όνομα Κελτζηνής και Κορτζηνής και ως άλλη το όνομα Ταρών.⁵⁴⁴ Τα τρία αυτά ονόματα εμφανίζονται ενωμένα σε μια μητρόπολη, στη Notitia 10.⁵⁴⁵ Οι μητροπόλεις αυτές (Ασμοσάτων, Ταρών και Κορτζηνής) εντοπίζονται στο γεωγραφικό χώρο της Αρμενίας και αντιστοιχούν προφανώς στις ιστορικές εξελίξεις του πρώτου τέταρτου του 11ου αι.

Οι μητροπόλεις Αμάστριδος και Χωνών ήταν οι πρώτες που προστέθηκαν στον κατάλογο μετά τα Ευχάιτα. Οι Χώνες αναφέρονται ως μητρόπολη για πρώτη φορά το 945.⁵⁴⁶ Η ίδρυση της μητρόπολης Ιδρόντος (Otranto) χρονολογείται με περισσότερη ακρίβεια το 968.⁵⁴⁷ Το 997 εμφανίζεται για πρώτη φορά η μητρόπολη Σερρών όταν ο μητροπολίτης της υπογράφει στον Τόμο του πατριάρχη Σισσινίου (21 Φεβρουαρίου 997).⁵⁴⁸ Είναι λοιπόν φανερό, ότι οι νέες μητροπόλεις που προστέθηκαν στο τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων, τοποθετήθηκαν με χρονολογική σειρά. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε χρονολογικά την ίδρυση και των ενδιάμεσων μητροπόλεων από τις Χώνες ως την Πομπηϊούπολη.⁵⁴⁹

Στη Notitia 8 έχουμε την επανεμφάνιση των μητροπόλεων Μελιτηνής και Κρήτης, ύστερα από μακρά απουσία εξαιτίας της αραβικής κατοχής. Η Μελιτηνή περιήλθε στη βυζαντινή κυριαρχία το 934. Εντάχθηκε στη συνοριακή διοικητική δομή του Βυζαντινού κράτους και συντέλεσε στη σταθεροποίηση της βυζαντινής εξουσίας στις περιοχές της Αρμενίας και της Μεσοποταμίας.⁵⁵⁰

Η Μελιτηνή τοποθετήθηκε στη 13η θέση του καταλόγου των μητροπόλεων, στη θέση της Σικελίας.⁵⁵¹ Η επανεμφάνιση της Μελιτηνής στη 13η θέση καταγράφεται και στις Notitiae 9 και 10.⁵⁵²

Η Κρήτη ,που επανεμφανίζεται στη Not.8 ύστερα από την ανακατάκτηση του νησιού από το Νικηφόρο Φωκά, καταλαμβάνει αρκετά χαμηλή θέση στον κατάλογο των μητροπόλεων. Αναγράφεται πριν τα Ευχάιτα, αλλά μόλις πιο πάνω από τις νέες

μητροπόλεις.⁵⁵³ Οι συνοδικές λίστες του 11ου αιώνα επιβεβαιώνουν με ακρίβεια τη θέση αυτή. Κατά τον J.Darrouzes, συνεκτιμώντας τη χρονολογική σειρά ίδρυσης των νέων μητροπόλεων που ακολουθούν την Κρήτη, το νησί πρέπει ν' απέκτησε δική του ιεραρχία πριν το 968.⁵⁵⁴

Σύμφωνα με την πρακτική των βυζαντινών αρχών, με την ανακατάκτηση εδαφών από τους μουσουλμάνους οργανωνόταν η πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση των εδαφών αυτών, ώστε να ενισχυθεί η βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή. Με την ανακατάκτηση του νησιού της Κρήτης από τον Ν. Φωκά το 961, τοποθετήθηκε κάτω από την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση ενός στρατηγού, αποτελώντας νησιωτικό θέμα. Αναφορά για το στρατηγό Κρήτης έχουμε από το “*Τακτικό*” του Escorial (971-975).⁵⁵⁵

Η μητρόπολη Κρήτης δεν αναγράφεται στη Notitia 9, η οποία όμως μορφολογικά πλησιάζει στη Notitia 7 και της οποίας αποτελεί εξέλιξη. Στη Notitia 10 η Κρήτη καταλαμβάνει την 30η θέση, εκεί όπου αναγραφόταν η Σελεύκεια της Ισαυρίας.⁵⁵⁶ Σ' αυτό όμως δεν συμφωνούν όλες οι ομάδες χειρογράφων που συμβάλλουν στο σχηματισμό του κειμένου της Notitia 10. Στις ομάδες χειρογράφων b και d, όπου η Κρήτη απουσιάζει, αναπαριστάνεται μια προηγούμενη περίοδος, διατηρώντας τη Σελεύκεια στην 30η θέση, χωρίς όμως να αναγράφονται πουθενά οι επισκοπές της. Στην ομάδα χειρογράφων α, η Κρήτη καταλαμβάνει τη θέση της Ισαυρίας, η οποία συναντάται μόνο σ' ένα παράρτημα στο τέλος. Η ομάδα χειρογράφων c είναι πολύ κοντά στην α. Εισάγει την Κρήτη στην 30η θέση και τοποθετεί τη Σελεύκεια στην επόμενη, μια τακτοποίηση καθαρά γραφειοκρατική.⁵⁵⁷ Η Κρήτη όμως δεν αναφέρεται σ' αυτή τη θέση σε καμιά συνοδική λίστα πριν το 12ο αι. Οι πρώτες λίστες όπου η Κρήτη καταλαμβάνει την 30η θέση, είναι οι συνοδικές λίστες του 1166 και 1169.⁵⁵⁸

Η θέση της Κρήτης μετά την ανακατάκτησή της από τους βυζαντινούς, όπως φαίνεται μέσα από τις συνοδικές λίστες, είναι πραγματικά χαμηλή: μετά την Αδριανούπολη (1027), μετά τις Χώνες (1028), μετά την Πομπηϊούπολη και την Αλανία (1032).⁵⁵⁹ Το γεγονός αυτό πρέπει να συνδέεται με την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Εκκλησία της Κρήτης κατά τη διάρκεια της αραβικής κατοχής για ενάμισι αιώνες. Κατά το διάστημα της αραβικής κυριαρχίας η πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση είχε εξαρθρωθεί εντελώς και μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στο νησί (β' μισό του 10ου αι.) φαίνεται πως βρισκόταν ακόμα στο στάδιο της αναδιοργάνωσης.⁵⁶⁰

Στο τέλος του 10ου αιώνα, σύμφωνα με τη Notitia 10, η μητρόπολη Γορτύνης είχε στη δικαιοδοσία της 10 επισκοπές, γεγονός που μαρτυρεί την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στο νησί. Συγκρίνοντας τη Notitia 10 με παλαιότερες Notitiae,

παρατηρούμε ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός παλαιοχριστιανικών εκκλησιαστικών εδρών έχουν μεταφερθεί σε νέα τοποθεσία και έχουν αλλάξει όνομα, στα πλαίσια των νέων δημογραφικών, οικονομικών και διοικητικών δεδομένων που δημιουργήθηκαν στην Κρήτη μετά την ανακατάκτησή της, αλλά και στον ευρύτερο χώρο του νοτιο-ανατολικού Αιγαίου.⁵⁶¹

Η ανάκτηση του νησιού είχε τεράστιο ηθικό και πολιτικό αντίκτυπο, γιατί σήμαινε την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Αν.Μεσόγειο. Αυτό είχε αποτέλεσμα την αποκατάσταση των θαλασσιών συγκοινωνιών με τη Δύση και την γρήγορη οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη των νησιών του νοτιο-ανατολικού Αιγαίου, που κατοικήθηκαν εκ νέου.⁵⁶²

Κατά τη διάρκεια του β' μισού του 10ου αιώνα και ως το α' μισό του 11ου αιώνα, η Μακεδονική δυναστεία του Βυζαντίου πραγματοποίησε μια σημαντική γεωγραφική επέκταση στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας. Από την εποχή των αυτοκρατόρων Ρωμανού Α' Λεκαπηνού (920-944) και Κων/νου Ζ' Πορφυρογέννητου (945-959) άρχισε η μεγάλη αντεπίθεση εναντίον των Αράβων και η αλλαγή συσχετισμού των δυνάμεων υπέρ του Βυζαντίου. Οι καταλήψεις της Μελιτηνής (934) και της Θεοδοσιούπολης (944) επέτρεψαν όχι μόνο την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας σ' αυτές τις περιοχές, αλλά και την εδαφική επέκταση της αυτοκρατορίας σε αρμενικά εδάφη, στο βόρειο μικρασιατικό σύνορο, στον άνω ρου του Ευφράτη και του Τίγρη και νότια στην περιοχή της Αντιόχειας (Συρία).

Η γεωγραφική αυτή επέκταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στα ανατολικά, συνοδεύτηκε με παράλληλη επέκταση των ορίων δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως πέρα από τον Ευφράτη, ως τον ποταμό Αράξη και γύρω από τη λίμνη Θωσπίτη (Βαν) στην Αρμενία.⁵⁶³

Η σύγκριση των *Notitiae* 7, 8, 9 και 10 μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε την προοδευτική εξέλιξη της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου σ' αυτές τις νέες περιοχές, που κατοικούνταν στην πλειοψηφία τους από αρμενικούς και συριακούς πληθυσμούς.⁵⁶⁴

Στην περιοχή εμφανίζονται 3 νέες μητροπόλεις των Ασμοσάτων (χωρίς επισκοπές), της Κελτζηνής και της Κολωνείας (χωρίς επισκοπές).⁵⁶⁵ Η Κελτζηνή αρχικά υπήρξε επισκοπή της μητρόπλης Καμάχου.⁵⁶⁶ Τον 9ο αι. επί Λέοντα ΣΤ' ήταν τούρμα του θέματος Χαλδίας. Ο Λέων ΣΤ' μετέφερε την Κελτζηνή και την Κάμαχο (τούρμα του θέματος Κολωνείας) για να σχηματίσει το θέμα Μεσοποταμίας (911).⁵⁶⁷ Η Κολώνεια ήταν επισκοπή της μητρόπολης Μωκισσού (Καππαδοκίας Γ').⁵⁶⁸ Τον 9ο αι. είχε ήδη

προβιβαστεί στην τάξη του θέματος (863). Σχηματίστηκε από τη διάσπαση του μεγάλου θέματος των Αρμενιάκων.⁵⁶⁹ Τα Ασμόσατα ή Αρσαμόσατα εντοπίζονται κοντά στον ποταμό Αρσανία της αρμενικής Βαλαβιτηνής. Τον 10ο αι. από “κλεισούρα” προβιβάστηκε στην τάξη του θέματος.⁵⁷⁰ Τα Ασμόσατα φαίνεται πως ανήκαν στο θέμα Μεσοποταμίας πριν προβιβαστούν στην τάξη του θέματος, μαζί με τις γειτονικές κλεισούρες Χαρπεζικίου και Χοζάνου. Σύμφωνα με τον Κων/νο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, όλη η περιοχή (Τεκή, Βαλαβιτηνή, Λυκοποταμία, Αζδιανηνή) παραχωρήθηκε από τους Αρμένιους πρίγκηπες στον Λέοντα ΣΤ΄, σχηματίζοντας στο εξής το θέμα Μεσοποταμίας.⁵⁷¹

Ταυτόχρονα παρατηρείται και μια σημαντική επέκταση προς τα ανατολικά των εκκλησιαστικών επαρχιών της Τραπεζούντας, της Νεοκαισαρείας, της Καμάχου, της Μωκισσού και της Μελιτηνής. Τη θεαματικότερη επέκταση παρουσιάζουν η Τραπεζούντα με 15 επισκοπές και η Κελτζηνή με 22 επισκοπές.⁵⁷² Η δικαιοδοσία της μητρόπολης Τραπεζούντας επεκτάθηκε στις αρμενικές περιοχές Σπυρίτιδος, Ταϊκ, Μπασεάν (Φασιανής), Μαναναλίσ, Δερζηνής και Χαρκά. Η δικαιοδοσία της νεο-ιδρυμένης μητρόπολης Κελτζηνής εκτεινόταν νοτιο-ανατολικά προς την κοιλάδα του Ευφράτη, περιλαμβάνοντας τις αρμενικές περιοχές Κελτζηνής, Κορτζηνής (Χορζανής), Λυκοποταμίας, Ταρών, Ανζιτηνής, Μπαγκρεβάντ και Βασπουρακάν.⁵⁷³ Οι δύο αυτές μητροπόλεις μαζί με την Κάμαχο μοιράστηκαν κυριολεκτικά μια μεγάλη περιοχή, που κάλυπτε την παλιά Ιουστινιάνεια επαρχία της Τετάρτης Αρμενίας και τα αρμενικά βασίλεια του Ταρών, του Ταϊκ-Ταό και του Βασπουρακάν.⁵⁷⁴ Οι αρμενικές αυτές περιοχές προσαρτήθηκαν στο Βυζάντιο από το Νικηφόρο Φωκά και τον Βασίλειο Β΄ ανάμεσα στο 966 και το 1025 μ.Χ.⁵⁷⁵ Αυτή η εκκλησιαστική οργάνωση ανταποκρίνεται χρονολογικά στις ιστορικοπολιτικές εξελίξεις του τέλους του 10ου αι. και στο πρώτο τέταρτο του 11ου αι., και είναι αποτέλεσμα της στρατιωτικής επέκτασης της αυτοκρατορίας και της διοικητικής αναδιοργάνωσης των αρμενικών εδαφών.

Συνέπεια των κατακτήσεων αυτών ήταν η δημιουργία μιας σειράς νέων θεμάτων στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας. Η εδαφική όμως επέκταση της αυτοκρατορίας τον 10ο-11ο αιώνα, επέφερε σημαντικές αλλαγές στο διοικητικό-στρατιωτικό σύστημα των θεμάτων. Μετά το 940-950, σε όλο το ανατολικό σύνορο εμφανίστηκε ένας τύπος μικρού θέματος με κέντρο μια πόλη ή ένα κάστρο. Τα νέα αυτά θέματα καλούνται από τους συγχρόνους “μικρά” και “αρμενικά” και είχαν όλα σχεδόν ονόματα πόλεων όπως: Λυκανδού, Μελιτηνής, Θεοδοσιουπόλεως, Λεοντοκώμης, Χαρπεζικίου, καθώς και ονόματα των αρμενικών βασιλείων που προσαρτήθηκαν όπως: Ιβηρίας, Βασπρακανίας, Ταρών.⁵⁷⁶ Επικεφαλείς των θεμάτων αυτών ήταν στρατηγοί που

ηγούνταν μικρών στρατιωτικών σχηματισμών. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στ' ανατολικά σύνορα και η τοποθέτηση στρατηγών-διοικητών στις πόλεις που κατακτήθηκαν, φαίνεται πως συνετέλεσαν στον προβιβασμό τους στην τάξη του θέματος. Το Τακτικό του Escorial μνημονεύει πάνω από 45 στρατηγούς στο ανατολικό σύνορο.⁵⁷⁷

Την πολιτική οργάνωση των αρμενικών εδαφών ακολούθησε και η εκκλησιαστική τους οργάνωση από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, όπως μαρτυρείται από τις *Notitiae* 8, 9 και 10. Φαίνεται πως με την απομάκρυνση του αραβικού κινδύνου από την περιοχή, που ανάγκαζε το βυζαντινό κράτος να τηρεί μια ανεκτική θρησκευτική πολιτική απέναντι στους αρμενικούς και συριακούς πληθυσμούς, η Εκκλησία της Κων/πολης άρχισε το έργο της θρησκευτικής τους αφομοίωσης, αφού τους θεωρούσε αιρετικούς. Οι Αρμένιοι, αν και δεν ήταν μονοφυσίτες, δεν δέχθηκαν ποτέ τη σύνοδο της Χαλκηδόνας (453) και γι αυτό ήρθαν σε σύγκρουση με την αυτοκρατορική πολιτική της θρησκευτικής ενότητας. Είναι πολύ πιθανό, η εκτεταμένη εκκλησιαστική οργάνωση στα αρμενικά εδάφη που προσάρτησε το Βυζάντιο, να αποτελούσε μέρος του σχεδίου για τη μεταστροφή στην Ορθοδοξία των αρμενικών πληθυσμών.

Με την κατάκτηση των αρμενικών εδαφών αλλά και τη μετοικεσία συμπαγών αρμενικών πληθυσμών στην Καππαδοκία, Β.Συρία και Κιλικία φαίνεται πως δημιουργήθηκε εκκλησιαστικό πρόβλημα στις περιοχές αυτές. Η παρουσία των δυναμικών αυτών αιρετικών ομάδων πρέπει να θορύβησε την Εκκλησία και το Κράτος, που άρχισαν να πιέζουν τους Αρμένιους να δεχτούν την Ορθοδοξία, η οποία μαζί με την ελληνική γλώσσα και την αυτοκρατορική παράδοση αποτελούσαν τις ενοποιητικές δυνάμεις της Αυτοκρατορίας.⁵⁷⁸

Στα νεοκατακτημένα ανατολικά εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μαρτυρείται η ύπαρξη παράλληλων διοικητικών δομών της Αρμενικής και Ιακωβιτικής Εκκλησίας. Σύμφωνα με τον αρμένιο ιστορικό *Asoghik*, κατά την πατριαρχεία του Αρμένιου καθολικού *Khatchik* (972-992) διορίστηκαν Αρμένιοι επίσκοποι στην Αντιόχεια της Συρίας, στην Ταρσό της Κιλικίας, στο φρούριο του Λούλου (νότια των Τυάνων) της Καππαδοκίας Β' και σ' άλλες περιοχές όπου μετακινήθηκε συμπαγές αρμενικό στοιχείο.⁵⁷⁹ Στη Μελιτηνή, μητρόπολη του Πατριαρχείου Κων/όλεως, μαρτυρείται η ύπαρξη ενός Ιακωβίτη και ενός Αρμένιου επισκόπου για τη διαποίμανση των Σύρων και των Αρμενίων, που μεταφέρθηκαν εκεί από το Νικηφόρο Φωκά μετά την κατάληψή της και την αναχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων της.⁵⁸⁰

Οι βυζαντινές νίκες λοιπόν του 10ου αιώνα κατά των Αράβων είχαν αποτέλεσμα τη μεταφορά του ανατολικού βυζαντινού συνόρου βαθιά μέσα στα αρμενικά εδάφη. Την

επέκταση αυτή των βυζαντινών συνόρων ακολούθησε και ανάλογη επέκταση των ορίων δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου σ' αυτές τις περιοχές, σύμφωνα με την αρχή της ταύτισης των πολιτικών και εκκλησιαστικών συνόρων της αυτοκρατορίας.

Το γεγονός όμως αυτό, στην περίπτωση των Αρμενίων, δημιούργησε ένα σοβαρό πρόβλημα. Ο σκληροτράχηλος αυτός λαός μεταφυτεύτηκε σε βυζαντινά εδάφη, διατηρώντας τους κοινωνικο-οικονομικούς και θρησκευτικούς του θεσμούς, καθώς και τη στρατιωτική του οργάνωση, σχηματίζοντας με τον τρόπο αυτό συμπαγείς ομάδες μέσα στο βυζαντινό κράτος. Η εξέλιξη αυτή είχε αποτέλεσμα την αναζωπύρωση των θρησκευτικών ερίδων κατά τον 10ο και 11ο αιώνα.⁵⁸¹

Η κατάκτηση των περιοχών της Κιλικίας, Συρίας και Φοινίκης⁵⁸² από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες Νικηφόρο Φωκά (963-969) και Ιωάννη Τσιμισκή (969-976), δεν ακολουθήθηκε από ανάλογη επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριάρχη Κων/πόλεως στα εδάφη αυτά.

Στις επαρχίες αυτές, πριν την αραβική κατάκτηση, εκτεινόταν η δικαιοδοσία του Πατριάρχη Αντιοχείας. Με την κατάληψη της Αντιοχείας το 969 από τους Βυζαντινούς, ο αυτοκράτορας Ι.Τσιμισκής επέβαλε ως Πατριάρχη του χηρεύοντος θρόνου της Αντιοχείας, το μοναχό Θεόδωρο.⁵⁸³ Με τις πολιτικο-στρατιωτικές αυτές εξελίξεις, η αυτοκρατορία απόκτησε και δεύτερο ορθόδοξο πατριάρχη μέσα στα σύνορά της, ο οποίος αν και δεν αμφισβήτησε ποτέ την πρωτοκαθεδρία του Πατριάρχη Κων/πόλεως, θεώρησε αναγκαίο να πάρει τον τίτλο “*πάσης Ανατολής*” για να υπογραμμίσει, έστω και ασαφώς, τη δικαιοδοσία του στην γεωγραφική αυτή περιοχή.⁵⁸⁴

Πιο συγκεκριμένα, οι πολιτικο-στρατιωτικές διοικήσεις των νέων θεμάτων, Παραευφρατιδίων πόλεων, Τελούχ, Κιλικίας, Αντιοχείας καθώς και αρκετών πόλεων-στρατηγίδων του νοτιο-ανατολικού συνόρου, προσαρτήθηκαν όπως και παλαιότερα στον Πατριάρχη Αντιοχείας, όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι εγκατέστησε τη δική του ιεραρχία.⁵⁸⁵

Γίνεται φανερό λοιπόν ότι τα όρια δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στα νοτιο-ανατολικά σύνορα της Αυτοκρατορίας, παρέμειναν τα ίδια μ' εκείνα προ της αραβικής κατάκτησης.

Στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, στην περιοχή της Κριμαίας, το δίκτυο των εκκλησιαστικών εδρών στις αρχές του 10ου αι. αριθμούσε 5 αρχιεπισκοπές (Notitia 7).⁵⁸⁶ Η μεταγενέστερη όμως Notitia 8 μαρτυρεί τη δημιουργία μιας ακόμη αρχιεπισκοπής, των Ματράχων (Ταμάταρχα), με το γεωγραφικό προσδιορισμό “*Ⲡⲓⲛⲁⲣⲁⲓ ⲛⲉϥⲉⲣⲉⲛⲟⲩⲛⲟⲩ*”.⁵⁸⁷ Η έδρα αυτής της αρχιεπισκοπής βρισκόταν στην ανατολική πλευρά των στενών του Κέρτς, στη χερσόνησο Ταμάν.⁵⁸⁸

Η Ταμάταρχα ως επισκοπή της εκκλησιαστικής επαρχίας Γοθίας, έπαψε ν' αναφέρεται μετά τον 8ο αιώνα και επανεμφανίστηκε στο τέλος του 10ου αιώνα (Not. 8).⁵⁸⁹ Η επανεμφάνιση της πόλης και η ανάδειξή της στο αξίωμα της αρχιεπισκοπής οφειλόταν προφανώς στη σπουδαιότητα που απέκτησε από οικονομική και πολιτική άποψη, κατά την εποχή αυτή. Κατά τον D.Obolensky,⁵⁹⁰ η Ταμάταρχα φαίνεται πως υπήρξε ένα από τα κύρια σημεία επαφής μεταξύ Ρώσων και Βυζαντινών κατά τον 10ο-11ο αιώνα. Ήταν ένας σημαντικός εμπορικός σταθμός για το διαμετακομιστικό εμπόριο ανάμεσα στην περιοχή της Μαύρης θάλασσας και του Βορείου Καυκάσου. Η πόλη μαζί με κάποια ενδοχώρα βρισκόταν στην εξουσία του Βυζαντίου και αναμφίβολα ήταν ενταγμένη στη διοικητική δομή του θέματος Χερσώνας.⁵⁹¹

Στο έργο του Κων/νου Πορφυρογέννητου *“Προς τον ίδιον Υιόν Ρωμανόν”* (De Administrando Imperio), η Χερσώνα και τα υπόλοιπα κάστρα της Κριμαίας θεωρούνταν μεγάλης στρατηγικής σημασίας για την επιβολή της αυτοκρατορικής πολιτικής στην περιοχή των στεπών, βόρεια της Κριμαίας.⁵⁹² Στην αναφορά του λοιπόν για το θέμα Χερσώνας και τους *“εν αυτή τόπους”* (κεφ. 53), ο Πορφυρογέννητος αναφέρεται με αρκετές λεπτομέρειες στο κάστρο της Ταμάταρχα και στην ενδοχώρα της, όπου δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις περιοχές που είχαν πηγάδια νάφθας.⁵⁹³ Πρόκειται δηλαδή για τόπους γεμάτους πετρελαιοπηγές και το ενδιαφέρον του Κων/νου Ζ΄ Πορφυρογέννητου γι' αυτές εξηγείται από τη σημασία που είχε το πετρέλαιο ως βασικό συστατικό στην κατασκευή του *“υγρού πυρός”*, ενός όπλου εξαιρετικά σημαντικού για την άμυνα και τη ναυτική τακτική του Βυζαντίου.⁵⁹⁴

Η επέκταση λοιπόν της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή αυτή είχε ως επακόλουθο και την ανασύσταση της εκκλησιαστικής έδρας της Ταμάταρχα ως αρχιεπισκοπής του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Το Βυζαντινό κράτος και η Εκκλησία της Κων/πόλης αντιλήφθηκαν νωρίς τις νέες ιστορικές πραγματικότητες που διαμορφώθηκαν στο βορρά, με την παρακμή των Χαζάρων και την εμφάνιση των Ρως και των Πετσενέγων. Ως φορείς του γοήτρου και της πνευματικής ακτινοβολίας του Χριστιανικού πολιτισμού του Βυζαντίου, φρόντισαν για την πολιτική και εκκλησιαστική οργάνωση της Κριμαίας, προετοιμάζοντας το έδαφος για την επέκταση της βυζαντινής σφαίρας επιρροής βόρεια και ανατολικά, στα πλαίσια της αυτοκρατορικής πολιτικής της Μακεδονικής δυναστείας για μια περιορισμένη οικουμενικότητα στην Αν.Ευρώπη και τον Καύκασο.⁵⁹⁵

ι. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως σε Αβασγία και Αλανία.

Για τις αρχές τής υπό εξέταση περιόδου, πληροφορούμαστε από τη Notitia 7 ότι η Εκκλησία της Αβασγίας υπαγόταν στη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Στην παλιά αρχιεπισκοπή Σεβαστοπόλεως, έρχεται να προστεθεί και μια δεύτερη έδρα, η αρχιεπισκοπή Σωτηριουπόλεως.⁵⁹⁶

Η Σωτηριούπολη (η αρχαία ελληνική αποικία Πιτυούς) μαζί με τη γειτονική Σεβαστούπολη είχαν ανοικοδομηθεί και οχυρωθεί από τον Ιουστινιανό Α΄, για ν΄ αποτελέσουν βάσεις του βυζαντινού στόλου στην ανατολική Μαύρη θάλασσα και στρατηγικά σημεία προώθησης των βυζαντινών συμφερόντων στο εσωτερικό της περιοχής του Καυκάσου.⁵⁹⁷ Από τη διοικητική αναδιοργάνωση των ανατολικών συνοριακών επαρχιών του Πόντου και της Αρμενίας που επιχείρησε ο Ιουστινιανός Α΄, πληροφορούμαστε ότι η Πιτυούς (Σωτηριούπολις) και η Σεβαστόπολις ήταν φρούρια που αποσπάστηκαν από την επαρχία του Πόντου Πολεμωνιακού για να υπαχθούν στην επαρχία Ελενοπόντου.⁵⁹⁸ Στρατηγικοί και οικονομικοί παράγοντες φαίνεται πως έκαναν τους Βυζαντινούς να διατηρήσουν σ΄ αυτές τις πόλεις - φρούρια ουσιαστικό έλεγχο ως τα τέλη του 11ου αι.⁵⁹⁹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, αν και η περιοχή δικαιοδοσίας των δύο αρχιεπισκοπών εκτεινόταν στην ενδοχώρα του βασιλείου της Αβασγίας, οι έδρες τους βρίσκονταν σε πόλεις υπό βυζαντινή διοίκηση.

Η δημιουργία της αρχιεπισκοπής Σωτηριουπόλεως φαίνεται πως είχε σχέση με την προώθηση του ιεραποστολικού έργου προς την Αλανία που ανέλαβε το Πατριαρχείο Κων/πόλεως κατά τον 10ο αι.

Σε όλη τη διάρκεια του 10ου αιώνα η Αβασγία υπαγόταν στη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και προστάτευε τα συμφέροντα του Βυζαντίου στην περιοχή του κεντρικού Καυκάσου. Ο Πατριάρχης Νικόλαος Α΄ Μυστικός (901-907, 912-925) σε γράμμα του προς τον ηγεμόνα της Αβασγίας τον προσφωνεί

“*ⲛⲓⲕⲟⲗⲁⲟⲥ ⲁⲓ ⲙⲩⲥⲧⲓⲕⲟⲥ ⲉⲣⲉⲛⲟⲩⲟⲥ ⲉⲛⲁⲗⲁⲛⲓⲁ ⲛⲉⲛⲁⲗⲁⲃⲉ ⲧⲟ ⲡⲁⲧⲣⲓⲁⲣⲅⲓⲟⲩⲟⲥ ⲕⲟⲛⲟⲩⲟⲩⲟⲥ ⲁⲕⲁⲧⲁ ⲧⲟⲛ ⲧⲟⲩⲟ ⲁⲓ.*” και τον παρακαλεί να βοηθήσει και να προστατέψει τον νέο αρχιεπίσκοπο Αλανίας Πέτρο στο ιεραποστολικό του έργο.⁶⁰⁰ Τις σταθερές σχέσεις του Βυζαντίου με την Αβασγία στο πρώτο τέταρτο του 10ου αιώνα, δείχνει η αποστολή βαρύτιμου ενδύματος στο βασιλιά Γεώργιο Β΄ (916-960), ως σημείο αναγνώρισης της διαδοχής του στο θρόνο της Αβασγίας και ανταμοιβής για τη σταθερή

του αφοσίωση στην αυτοκρατορία.⁶⁰¹ Ο ηγεμόνας της Αβασγίας έφερε το βυζαντινό τίτλο του “*μάγιστρον*” και εκείνον του “*εξουσιαστή*”,⁶⁰² καταλαμβάνοντας έτσι αρκετά υψηλή θέση στην ιεραρχία των ηγεμόνων της Βυζαντινής Οικουμένης.

Η Αβασγία παρέμεινε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα. Το 1008 ο Βαγράτ ο 3ος από την οικογένεια των Βαγρατιδών αναδείχθηκε βασιλιάς της ενωμένης Αβασγίας και Ιβηρίας, που ονομάστηκε πλέον Γεωργία και ως το θάνατό του το 1014 την κατέστησε το δυνατότερο και σημαντικότερο βασίλειο του Καυκάσου.⁶⁰³ Φαίνεται πως η πολιτική ένωση της Αβασγίας με την Ιβηρία, η οποία είχε ανακηρυχθεί αυτοκέφαλη από το Πατριαρχείο Αντιοχείας τον 11ο αι.,⁶⁰⁴ είναι ο λόγος για τον οποίο απουσιάζει η εκκλησία της Αβασγίας από τις μεταγενέστερες *Notitiae* του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Σ’ αυτό θα πρέπει να συνετέλεσε και η αυξανόμενη καχυποψία των Γεωργιανών απέναντι στη βυζαντινή πολιτική της ενσωμάτωσης αρμενικών εδαφών, γεγονός που οδήγησε σε σύγκρουση τις δύο χώρες.⁶⁰⁵

Αν και η εκκλησιαστική υποταγή της εκκλησίας της Αβασγίας στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως τερματίστηκε στις αρχές του 11ου αι. (Πιθανώς το 1008), η θεωρητική πολιτική εξάρτηση της Γεωργίας (Αβασγίας και Ιβηρίας) από τη βυζαντινή αυτοκρατορία τερματίστηκε επί Δαβίδ Γ΄ του Αναμορφωτή (1089-1125), ο οποίος ήταν και ο τελευταίος ηγεμόνας της Γεωργίας που έφερε βυζαντινό τίτλο (του πανυπερσέβαστου).⁶⁰⁶

Οι Αλανοί, ήδη από τον 6ο μ.Χ. αιώνα, ήταν πιστοί δορυφόροι της αυτοκρατορίας στην περιοχή του κεντρικού και βόρειου Καυκάσου.⁶⁰⁷ Σύμφωνα με τον Κων/νο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (913-959), η χώρα των Αλανών εκτεινόταν πέρα από τα όρη του Καυκάσου και συνόρευε με την Αβασγία και τη Ζηκχία.⁶⁰⁸ Κατά τον 10ο αιώνα αντικατέστησαν τους Χαζάρους ως φύλακες των συμφερόντων του Βυζαντίου στο βόρειο Καύκασο. Ο Κων/νος Ζ΄ Πορφυρογέννητος τους θεωρούσε πολύτιμους συμμάχους, γιατί μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως φόβητρο κατά των Χαζάρων και ως φύλακες του δρόμου που οδηγούσε στις βυζαντινές κτήσεις στην Κριμαία, τα λεγόμενα “*κλίματα*”.⁶⁰⁹ Η χρησιμότητά τους για το Βυζάντιο αντικατοπτρίζεται στην υψηλή θέση που κατείχε ο ηγεμόνας στην ιεραρχία των ηγεμόνων της Βυζαντινής Οικουμένης. Διατηρούσε τον τίτλο του “*εξουσιαστή*” και στα μέσα του 10ου αιώνα τιμήθηκε με τον τίτλο του “*Πνευματικού υιού*” του Αυτοκράτορα.⁶¹⁰ Τίτλο που είχαν αποκτήσει μόνον ο τσάρος της Βουλγαρίας και ο βασιλιάς της Αρμενίας και δήλωνε εκκλησιαστική και ως ένα βαθμό πολιτική αφοσίωση προς το Βυζάντιο.⁶¹¹

Τον εκχριστιανισμό της Αλανίας άρχισε ο μοναχός Ευθύμιος από το όρος Όλυμπος της Βιθυνίας, στα τέλη του 9ου αιώνα. Σημαντικό βήμα στον εκχριστιανισμό της χώρας αποτέλεσε ο προσηλυτισμός του ηγεμόνα της στις αρχές του 10ου αιώνα, επίτευγμα του Πατριάρχη Νικολάου Μυστικού. Πρώτος αρχιεπίσκοπος Αλανίας αναφέρεται ο Πέτρος, ο οποίος φαίνεται πως εγκαταστάθηκε στην επαρχία του μεταξύ του 914 και του 916.⁶¹² Η απομακρυσμένη έδρα του, οι τεταμένες σχέσεις του με τον Ευθύμιο και η προσκόλληση των Αλανών σε ειδωλολατρικές συνήθειες, αποθάρρυναν τον αρχιεπίσκοπο Πέτρο, στον οποίο έγραψε ο πατριάρχης μια σειρά ενθαρρυντικών επιστολών.⁶¹³ Οι επιστολές αυτές αποτελούν μαρτυρίες της δημιουργίας και υπαγωγής της Εκκλησίας της Αλανίας στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Η Notitia 7 δεν αναφέρει τη νεόκοπη αυτή εκκλησιαστική επαρχία, ίσως γιατί η σύνταξή της ανάγεται πριν το 914, σε εποχή που το ιεραποστολικό έργο στην Αλανία βρισκόταν σε εξέλιξη.

Μαρτυρίες για την Εκκλησία της Αλανίας έχουμε από δύο έγγραφα που εκδόθηκαν κατά τα έτη 995-998, επί Πατριάρχη Σισινίου και το 1024, επί πατριάρχη Ευσταθίου, στα οποία γίνεται λόγος για το μητροπολίτη Αλανίας. Το ένα έγγραφο τιτλοφορείται “τυπικόν” και το δεύτερο “υπόμνημα” και έχουν σχέση με την πατριαρχική μονή του Αγίου Επιφανίου στην Κερασούντα και στην υποχρέωση που είχαν οι μοναχοί να δίνουν ορισμένη ποσότητα μέλι και κερί στο μητροπολίτη Αλανίας, όταν αυτός στάθμευε στη μονή κατά τη μετάβασή του στην Κων/πολη ή όταν επέστρεφε στην έδρα του.⁶¹⁴

Από τα έγγραφα αυτά πληροφορούμαστε ότι το αργότερο ως το 1024 η Εκκλησία της Αλανίας είχε προβιβαστεί σε μητρόπολη. Ο ερμηνευτής των ι. κανόνων του 12ου αιώνα Βαλσαμών, ερμηνεύοντας τον 30ο κανόνα της εν Τρούλω συνόδου (691) κάνει μνεία του μητροπολίτη Αλανίας, του οποίου τη χώρα θεωρεί “βαρβαρική”, σύμφωνα με τη διατύπωση του 28ου κανόνα της Δ΄ (451) οικουμενικής συνόδου.⁶¹⁵

Η μητρόπολη Αλανίας ενώθηκε αργότερα με την αρχιεπισκοπή Σωτηριουπόλεως, επί αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118).⁶¹⁶ Φαίνεται πως ο ιεράρχης της Αλανίας δεν είχε μόνιμη έδρα εξαιτίας του νομαδικού βίου των Αλανών και της απουσίας αστικών κέντρων στην περιοχή. Με την ένωση αυτή, ο εκάστοτε αρχιερέας της Αλανίας απόκτησε μόνιμη έδρα, η οποία βρισκόταν στα σύνορα Αβασγίας και Αλανίας.

Οι Αλανοί μέχρι το πρώτο τέταρτο του 11ου παρέμειναν πιστοί σύμμαχοι στο πλευρό της αυτοκρατορίας και δεχόμενοι το χριστιανισμό έγιναν κοινωνοί της βυζαντινής χριστιανικής Οικουμένης, δείχνοντας εκκλησιαστική και πολιτική αφοσίωση προς το Βυζάντιο.

ii. Η επέκταση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στην Αν.Ευρώπη με τον εκχριστιανισμό του κράτους του Κιέβου.

Στις αρχές του 10ου αιώνα το κράτος που είναι γνωστό στους ιστορικούς ως Ρωσία του Κιέβου είχε σταθεροποιηθεί και καταλάμβανε μια έκταση που απλωνόταν από τον κόλπο της Φιλανδίας ως ένα σημείο στο μέσο Δνείπερο, λίγα χιλιόμετρα βόρεια από τους καταρράκτες.⁶¹⁷

Ο 10ος αιώνας χαρακτηρίζεται από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ρώσων εναντίον του Βυζαντίου, που δείχνουν τη λαχτάρα τους για τα πλούτη της Αυτοκρατορίας, αλλά και από μια σειρά κατακτητικούς πολέμους, κατά των σλαβικών φυλών, των Βουλγάρων του Βόλγα και των Χαζάρων.⁶¹⁸

Η Κιεβινή Ρωσία ήταν ένα κράτος που βασιζόταν γεωγραφικά και οικονομικά στην υδάτινη οδό που ένωνε τη Βαλτική με τον Εύξεινο Πόντο. Το εξωτερικό εμπόριο έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γένεση και την εξέλιξη του κράτους του Κιέβου. Κι αυτό γιατί το Κίεβο βρισκόταν κοντά στο μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο της εποχής, την Κων/πολη.⁶¹⁹

Οι εμπορικές σχέσεις με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία καθώς και η πρώτη ιεραποστολική προσπάθεια εκχριστιανισμού των Ρώσ, επί πατριαρχείας Φωτίου (860), φαίνεται ότι συνέβαλαν στη σταδιακή διείσδυση του Χριστιανισμού στο κράτος του Κιέβου.

Μια σειρά εμπορικών και πολιτικών συνθηκών που συνάφθηκαν μεταξύ του Βυζαντίου και του κράτους του Κιέβου κατά τον 10ο αιώνα, δείχνουν την αυξανόμενη έλξη που ασκούσε το Βυζάντιο στους Ρως και τους Σλάβους υποτελείς τους μέσω του εμπορίου και των πολιτιστικών επαφών.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη διάδοση του Χριστιανισμού στο Κίεβο, κοντά στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, παρουσιάζει η σύγκριση των συνθηκών που υπογράφηκαν το 911 και το 944. Ενώ το 911 όλοι οι Ρως απεσταλμένοι που αναφέρονται στο έγγραφο είναι ειδωλολάτρες και ορκίζονται στο Θεό Perun, το 944 μια μερίδα των απεσταλμένων ορκίζονται σύμφωνα με το Χριστιανικό τρόπο στο σταυρό του ναού του Προφήτη Ηλία του Κιέβου.⁶²⁰

Η διάδοση του χριστιανισμού δεν φαίνεται να συνάντησε αντίδραση εκ μέρους της άρχουσας τάξης του Κιέβου. Από το Χρονικό του Νέστορα (11ος αι.) αλλά και από

σχετική μαρτυρία του Κοσμά Πράγας γνωρίζουμε ότι ήδη το 945 υπήρχε ναός στ' όνομα του Προφήτη Ηλία, όπου εκκλησιαζόταν η χριστιανική κοινότητα του Κιέβου.⁶²¹ Το γεγονός αυτό μαρτυρεί την ελεύθερη διάδοση του χριστιανισμού στο Κίεβο.

Το 957 η χήρα του ηγεμόνα του Κιέβου Ιγκόρ, Όλγα (945-961), ως επίτροπος του ανήλικου γιού της, επισκέφτηκε την Κων/πολη και εκεί ανάμεσα στις λαμπρές τελετές για την υποδοχή της βαφτίστηκε χριστιανή από το βυζαντινό Πατριάρχη και πήρε συμβολικά το όνομα της αυτοκράτειρας Ελένης, γυναίκας του Κων/νου Ζ'.⁶²² Φαίνεται όμως πως η Όλγα δεν θέλησε ή δεν μπόρεσε να επιβάλλει το Χριστιανισμό στους υπηκόους της και το βάπτισμα που έλαβε είχε καθαρά προσωπικό χαρακτήρα.

Είναι βέβαιο λοιπόν ότι η Όλγα ήταν η πρώτη από τους ηγεμονικούς κύκλους του Κιέβου που αντιλήφθηκε ότι ο χριστιανισμός ήταν το μέσο που θα επέτρεπε τη χώρα της να καταλάβει μια θέση μεταξύ των πολιτισμένων εθνών της Ευρώπης. Η άτυχη προσπάθεια της αποστολής, το 959, ενός Γερμανού επισκόπου από τον αυτοκράτορα Όθωνα Α', δείχνει το δίλημμα της Ρωσίας σχετικά με την κατεύθυνση της θρησκευτικής της πολιτικής.⁶²³

Η απάντηση στο δίλημμα αυτό καθυστέρησε μέχρι τον εκχριστιανισμό του ηγεμόνα Βλαδίμηρου το 989. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν, σύμφωνα με τον D.Obolensky,⁶²⁴ στην αντιβυζαντινή πολιτική του Σβιατοσλάβου, γιου της Όλγας, καθώς και στην αναβίωση της επιρροής της ειδωλολατρίας μεταξύ των ετών 960 και 985, η οποία οφειλόταν στο στρατιωτικό - Βαραγγικό στοιχείο της ακολουθίας του ηγεμόνα, στο Κίεβο.

Παρά την άρνηση του Σβιατοσλάβου να δεχθεί το Χριστιανισμό, για πολιτικούς κυρίως λόγους, δεν φαίνεται να καταδίωξε τη νέα θρησκεία, η οποία σ' όλη τη διάρκεια του 10ου αιώνα διαδιδόταν σταθερά στο κράτος του Κιέβου. Μετά το θάνατό του τη διοίκηση του κράτους μοιράστηκαν οι τρεις γιοι του, Γιαροπόλκ, Ολέγκ και Βλαδίμηρος. Μετά από μια πενταετία ενδοδυναστικών συγκρούσεων (975-980) επικράτησε ο Βλαδίμηρος και ανέλαβε μόνος πλέον την εξουσία.⁶²⁵

Η λαμπρότερη πράξη του Βλαδίμηρου που αποτέλεσε το μεγαλύτερο σταθμό στην ιστορία της εξέλιξης του κράτους του Κιέβου ήταν η απόφασή του να δεχτεί επίσημα το Χριστιανισμό (989).⁶²⁶ Η ιστορία του επίσημου εκχριστιανισμού των Ρώσων δίνεται από το *“Πρώιμο Ρωσικό Χρονικό”* και από τη διήγηση του σύγχρονου άραβα ιστορικού Yahya από την Αντιόχεια.⁶²⁷

Από την περιγραφή των γεγονότων που μας δίνουν οι δύο αυτές πηγές συμπεραίνουμε ότι ο εκχριστιανισμός του Βλαδίμηρου ήταν αποτέλεσμα πολιτικής

συμφωνίας με τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ (976-1025), για την στρατιωτική ενίσχυση του τελευταίου. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ είχε περιέλθει το 987 σε πολύ δύσκολη θέση. Είχε υποστεί μια σοβαρή ήττα στις ευρωπαϊκές του κτήσεις από τον τσάρο της Βουλγαρίας Σαμουήλ, ενώ στη Μ.Ασία ο στρατηγός Βάρδας Φωκάς ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και περίμενε στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου με πολύ στρατό, έτοιμος ν΄ αποπλεύσει για την Κων/πολη. Ο Βασίλειος Β΄ απευθύνθηκε στον ηγεμόνα του Κιέβου για αποστολή στρατιωτικής βοήθειας. Στις διαπραγματεύσεις που έγιναν το 987 συμφωνήθηκε η αποστολή στρατιωτικών τμημάτων από 6000 Βαράγγους στον Βασίλειο Β΄. Ο Βλαδίμηρος θα έπαιρνε ως αντάλλαγμα το χέρι της αδελφής του αυτοκράτορα, πριγκίπισσας Άννας. Οι βυζαντινοί αντιπρόσωποι δέχτηκαν με την προϋπόθεση ότι ο ίδιος και ο λαός του θα ασπάζονταν το χριστιανισμό. Το στρατιωτικό σώμα από 6000 Βαράγγους που έστειλε ο Βλαδίμηρος, βοήθησε αποφασιστικά τον Βασίλειο Β΄ να καταστείλει την επανάσταση του Βάρδα Φωκά (988).⁶²⁸

Ο λόγος για τον οποίο δέχθηκε ο Βλαδίμηρος την προσφορά του Βασιλείου Β΄ ήταν το γεγονός ότι για πρώτη φορά η Αυτοκρατορία έκανε μια τέτοια παραχώρηση σ΄ έναν “*βάρβαρο*”.⁶²⁹ Ο γάμος του με την πορφυρογέννητη πριγκίπισσα σήμαινε για το Βλαδίμηρο μια χωρίς προηγούμενο αναβάθμιση του κύρους του, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Κατά τον D.Obolensky,⁶³⁰ η ανάγκη του Βλαδίμηρου ν΄ αυξήσει το διεθνές κύρος της χώρας του, ν΄ αναπτύξει τους διπλωματικούς - εμπορικούς δεσμούς με την Κων/πολη και να σταθεροποιήσει την εξουσία του επάνω σ΄ ένα Σλαβο-Βαραγγικό βασίλειο, ενοποιημένο από μια κοινή πίστη σε μια Εκκλησία της οποίας ο ίδιος θα ήταν ο επίγειος φύλακας, ήταν σημαντικοί λόγοι που έπαιξαν ρόλο στην απόφασή του να ασπαστεί το χριστιανισμό.

Ο Βλαδίμηρος όμως είχε αντιληφθεί και το γεγονός ότι η χώρα του περιβαλλόταν από κράτη που είχαν αποδεχθεί επίσημα μια από τις μεγάλες θρησκείες, το χριστιανισμό ή το μωαμεθανισμό. Στ΄ ανατολικά του σύνορα οι Βούλγαροι του Βόλγα είχαν προσχωρήσει στον ισλαμισμό (922), ενώ στα βόρεια και τα δυτικά του σύνορα, προχωρούσε η διεργασία του εκχριστιανισμού της Πολωνίας (966), της Δανίας (974), της Νορβηγίας (976) και της Ουγγαρίας (985).⁶³¹ Η σκέψη ότι θα έπρεπε ν΄ αποφύγει μια ενδεχόμενη απομόνωση της χώρας του εξαιτίας της ειδωλολατρίας, τον οδήγησε προφανώς να συμφωνήσει με την πρόταση του Βασιλείου Β΄, που είχε τελικό αποτέλεσμα τον εκχριστιανισμό του Κιεβινού κράτους.

Η βυζαντινή ιεραποστολή κινήθηκε πολύ δραστήρια όχι μόνο στο Κίεβο αλλά και στις άλλες μεγάλες πόλεις της ηγεμονίας. Ήδη πριν το θάνατο του Βλαδίμηρου (+1015)

είχαν ιδρυθεί οι επισκοπές Νόβγοροντ, Τσερνιγκώφ, Ροστώβ, Βλαντιμίρ της Βολυνίας και Μπιελγκορόντ, ενώ στάλθηκαν επίσκοποι για να οργανώσουν το ιεραποστολικό έργο στις πόλεις Ταμάταρχα (Τμουτορακάν), Τουρώβ και Πολότσκ. Η νεοσύστατη Εκκλησία οργανώθηκε ως μητρόπολη και υπάχθηκε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Ο μητροπολίτης της Ρωσίας είχε έδρα το Κίεβο και έφερε τον τίτλο “*Μητροπολίτης Κιέβου και πάσης Ρωσίας*”.⁶³²

Οι περισσότερες ρωσικές επισκοπές οργανώθηκαν στους εμπορικούς σταθμούς που ίδρυσαν οι Σκανδιναβοί κατά μήκος των υδάτινων αρτηριών του Δνείπερου και του Βόλγα, που οδηγούσαν στον Εύξεινο Πόντο και τη Κασπία αντίστοιχα. Η νέα επαρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου διέυρνε τη σφαίρα επιρροής του σε μια τεράστια έκταση με νευραλγική γεωπολιτική θέση, η οποία περιελάμβανε όλη την περιοχή από τη λίμνη Λαντόγκα ως το μέσο ρου του Δνείπερου και από τους ποταμούς Δνείστερο και Ντούνα ως την περιοχή του άνω Βόλγα.⁶³³ Δεν υπήρχαν κοινά σύνορα με το Πατριαρχείο Κων/πόλεως γιατί παρεμβάλονταν η στέπα του νότου, μέρος της τεράστιας ευρασιατικής πεδιάδας που εκτεινόταν από τα Ουράλια μέχρι τη σημερινή Ουγγαρία και βρισκόταν συνεχώς υπό τον έλεγχο διαφόρων νομαδικών λαών, με πιο πρόσφατους τους επίφοβους Πετσενέγους.⁶³⁴

Η διεργασία οικοδόμησης της εκκλησιαστικής οργάνωσης καθώς και το θεσμικό καθεστώς της Ρωσικής Εκκλησίας την πρώιμη αυτή περίοδο (989-1039), λόγω σιωπής των σχετικών πηγών, έγιναν αντικείμενο διαφόρων θεωριών. Έγιναν προσπάθειες ν’ αποδειχθεί ότι η Εκκλησία της Ρωσίας δεν οργανώθηκε ως μητρόπολη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά ως αυτοκέφαλη Αρχιεπισκοπή (Γκολουμπίνσκι - Zernov) ή ότι εξαρτήθηκε από τη Ρώμη (Baumgarten - Cross) ή από το Βουλγαρικό Πατριαρχείο Αχρίδας (Πρισελκώφ - Καρτασώφ - Κοβαλέφσκι). Υπήρξαν ακόμη και θεωρίες για εξάρτηση της Ρωσικής Εκκλησίας από την αρχιεπισκοπή Ματράχων (Ταμάταρχα) (Vernadsky) και από την αρχιεπισκοπή Χερσώνας (Dvornik - Snegarov - Zdanov).⁶³⁵

Σύμφωνα όμως με τον καθηγητή Βλ.Ι.Φειδά, τα επιχειρήματα για τη θεμελίωση των παραπάνω θεωριών προέρχονταν από αυθαίρετη ή καταχρηστική ερμηνεία των πηγών, οι οποίες στο σύνολό τους μαρτυρούν την άμεση οργάνωση και υπαγωγή της Εκκλησίας της Ρωσίας ως μητρόπολης του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Επομένως καμιά απ’ τις θεωρίες αυτές δεν μπορεί ν’ αντέξει στη δοκιμασία μιας αντικειμενικής κριτικής.⁶³⁶

Παρά τη σιωπή των σύγχρονων πηγών πάνω στο θέμα αυτό, οι έμμεσες αποδείξεις δείχνουν πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η Εκκλησία της Ρωσίας υπάχθηκε απ’ την αρχή στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Η αναφορά των ρωσικών

χρονικών για την αποστολή βυζαντινού επισκόπου ως πρώτου μητροπολίτη Ρωσίας.⁶³⁷ η δήλωση του Yahya Αντιοχείας ότι ο Βασίλειος Β΄ έστειλε στο Βλαδίμηρο επισκόπους που βάπτισαν τον ίδιο και το λαό του.⁶³⁸ η ανέγερση της πρώτης εκκλησίας στο Κίεβο από βυζαντινούς αρχιτέκτονες.⁶³⁹ ο αναμφισβήτητος ρόλος του κλήρου της βυζαντινής Χερσώνας στον εκχριστιανισμό της Ρωσίας· ο γάμος του Βλαδίμηρου με την αδελφή του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄· το γεγονός ότι ο Βλαδίμηρος όταν βαπτίστηκε πήρε το όνομα Βασίλειος, προς τιμή του βυζαντινού αυτοκράτορα· όλα αυτά μας οδηγούν σταθερά στο συμπέρασμα ότι η Εκκλησία της Ρωσίας συνδέθηκε εξ αρχής με το Βυζάντιο και εντάχθηκε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Εξετάζοντας το θέμα της διοικητικής οργάνωσης της Ρωσικής Εκκλησίας και το καθεστώς της σχέσης της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο με βάση το Κανονικό Δίκαιο της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας, τότε γίνεται σαφές ότι η νεογέννητη Εκκλησία έπρεπε να υπαχθεί στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, σ΄ εφαρμογή του 28ου κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου στη Χαλκηδόνα (451).⁶⁴⁰ Είναι γεγονός ότι οι θεωρίες που προσπάθησαν ν΄ αμφισβητήσουν την υπαγωγή της Ρωσικής Εκκλησίας στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου αμέσως μετά το βάπτισμα του Βλαδίμηρου, δεν εκτίμησαν σωστά το Δίκαιο της Ανατολικής Εκκλησίας.

Η θέση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως που τηρήθηκε με εκπληκτική συνέπεια μέσα στους αιώνες ήταν ότι μετά τον προσηλυτισμό και το βάπτισμα των “*βαρβάρων*” λαών, η ανάληψη της οργάνωσης των νέων αυτών Εκκλησιών σήμαινε την άμεση υπαγωγή τους στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η σκοπιμότητα της πρακτικής αυτής εξέφραζε όχι απλά μια κανονική σχέση των νέων Εκκλησιών με το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, αλλά την ένταση των ιεραποστολικών προσπάθειών για την παγίωση του Χριστιανισμού και τη συμμετοχή στο βυζαντινό πολιτισμό των νεοβαπτισμένων λαών. Η υποχρέωση αυτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου απέναντι στις νέες Εκκλησίες, που γίνονταν δεκτές στη βυζαντινή Χριστιανική Οικουμένη, κατοχυρωνόταν με ανάλογα δικαιώματα, με τα οποία εξασφαλιζόταν η σύνδεση των βαπτισμένων λαών με το Πατριαρχείο Κων/πόλεως.⁶⁴¹ Η θέση αυτή θεμελιωνόταν με τη δικαιοδοσία που δόθηκε στον Πατριάρχη Κων/πόλεως από τον 28ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου. Με βάση αυτόν τον κανόνα, υπάχθηκαν άμεσα και εξαρτήθηκαν κανονικά από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως διάφοροι λαοί που εκχριστιανίστηκαν απ΄ αυτό: Γότθοι, Ούννοι, Ονόγουροι, Χάζαροι, Αβασγοί, Λαζοί, Αλανοί, Σέρβοι, Βούλγαροι, των οποίων ο γεωγραφικός χώρος εγκατάστασης γειτόνευε με τις παλιές βυζαντινές Διοικήσεις της Θράκης και του Πόντου.⁶⁴²

61η και 62η θέση αντίστοιχα. Οι δύο αυτές μητροπόλεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί η χρονολόγηση της ίδρυσής τους μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τη χρονολόγηση της μητρόπολης Ρωσίας, αφού είναι γνωστό ότι στην αναγραφή των μητροπόλεων στις *Notitiae* εφαρμοζόταν η αρχή της αρχαιότητας. Οι νέες μητροπόλεις κατατάσσονταν στο τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων με χρονολογική σειρά, ανάλογα με το έτος ίδρυσης ή προαγωγής τους.

Ο Αίνος φαίνεται ότι προάχθηκε σε μητρόπολη πριν το 1032, γιατί τη χρονολογία αυτή ο μητροπολίτης Αίνου Ιωάννης υπέγραψε το συνοδικό “*Τόμο*” κατά των Θεοπασχιτών. Στον ίδιο “*Τόμο*” υπογράφει και ο μητροπολίτης Αλανίας Κλήμης, ο οποίος προτάσσεται του μητροπολίτη Αίνου, γεγονός που επιβεβαιώνει την προγενέστερη δημιουργία της μητρόπολής του.⁶⁴⁷

Ωστόσο, η ύπαρξη της μητρόπολης Αλανίας μαρτυρείται πολύ πριν το 1032, σ’ ένα σημαντικό για το θέμα μας έγγραφο. Το “*Υπόμνημα*”, ένα κείμενο που χρονολογείται το 1024, αναφέρεται στα δικαιώματα του εκάστοτε μητροπολίτη Αλανίας στο πατριαρχικό μοναστήρι του αγίου Επιφανίου Κερασούντας. Το “*Υπόμνημα*” όμως, για να στηρίξει τα δικαιώματα των μητροπολιτών Αλανίας επικαλείται παλιότερη συνοδική απόφαση (“*Τυπικόν*”) του έτους 997-998, επί πατριαρχείας Σισιννίου (996-998). Φαίνεται λοιπόν ότι το 997 η εκκλησιαστική έδρα Αλανίας είχε ήδη προβιβαστεί σε μητρόπολη και ο μητροπολίτης Νικόλαος, που αναφέρεται στο “*Τυπικό*” του 997-998, ήταν ο πρώτος μητροπολίτης Αλανίας, αφού στο ίδιο κείμενο αναφέρεται και ως αρχιεπίσκοπος.⁶⁴⁸

Αν λοιπόν η χρονολόγηση ίδρυσης της μητρόπολης Αλανίας εντοπίζεται το 997-998, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η μητρόπολη Ρωσίας που προτάσσεται της Αλανίας στη *Notitia* 11 (γεγονός που δηλώνει την προγενέστερη δημιουργία της), οργανώθηκε σε μητρόπολη του Πατριαρχείου Κων/πόλεως αμέσως μετά το βάπτισμα του Βλαδίμηρου.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Βλ.Ι.Φειδά, το 989 ο μητροπολίτης Μιχαήλ συνόδευσε την πριγκίπισσα Άννα στη Ρωσία και εκεί οργάνωσε το ιεραποστολικό έργο της βυζαντινής αποστολής στο Κίεβο, στο Σουζντάλ, στο Νοβγκορόντ και στο Ροστώβ. Το καλοκαίρι του 991 απεβίωσε και τον διαδέχτηκε ο Λέων (991).⁶⁴⁹

Ήδη μέχρι το θάνατο του Βλαδίμηρου (+1015) ιδρύθηκαν 5 επισκοπές: του Νοβγκορόντ, Μπελγκορόντ, Τσερνιγκώφ, Ροστώβ και Βλαντιμίρ της Βολυνίας.⁶⁵⁰ Οι επισκοπές αυτές πρέπει ν’ αποτελούσαν σημαντικά πολιτικά και οικονομικά κέντρα του Κιεβικού κράτους. Το Κίεβο μαζί με το Νοβγκορόντ και το Τσερνιγκώφ αναφέρονται στις

ρωσο-βυζαντινές συνθήκες του 10ου αιώνα και στο σύγγραμμα του Κων/νου Ζ΄ Πορφυρογέννητου “*βυζαντινική ιστορία*”.⁶⁵¹

Η πρώτη μαρτυρία για τις ρωσικές επισκοπές σε βυζαντινές πηγές προέρχεται από ένα κατάλογο επισκοπών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, της εποχής του Μανουήλ Α΄ (1143-1180), από τον κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών αρ.1371, όπου αναφέρονται οι επισκοπές: Μπελγκορόντ, Νοβγκορόντ, Τσερνιγκώφ, Πολότσκ, Βλαδιμίρ, Περεγιασλάβ, Σουζντάλ, Ροστώβ, Σμολένσκ και Γαλικίας.⁶⁵²

Στις αρχές του 13ου αιώνα και πριν τη μογγολική κατάκτηση (1240) ιδρύθηκαν οι επισκοπές Ριαζάν (1207), Βλαδιμίρ στον ποταμό Κλιάζμα (1214), Περεμύσλ και Ουγκρόβσκ (γύρω στο 1220).⁶⁵³

Η σημασία του εκχριστιανισμού των Ρώσων ήταν τεράστια για τη Ρωσία και το Βυζάντιο.⁶⁵⁴ Η Ρωσία σύμφωνα με την πολιτειακή αντίληψη της εποχής απέκτησε μια υψηλή θέση μέσα στη βυζαντινή Χριστιανική Οικουμένη και στο εξής θα ανέπτυξε στενότερες σχέσεις με το Βυζάντιο αλλά και τα κράτη της Δύσης. Ο Ρώσος ηγεμόνας θεωρήθηκε πνευματικός γιος του βυζαντινού αυτοκράτορα και η εξουσία του θεωρήθηκε ότι πηγάζει κατευθείαν από το Θεό, σ΄ αντιστοιχία με το βυζαντινό αυτοκράτορα,⁶⁵⁵ αλλά μόνο για τη Χριστιανική Ρωσία.⁶⁵⁶ Αυτό δε σήμαινε κανενός είδους πολιτική εξάρτηση από το Βυζάντιο, αλλά την υποχρέωση της αποδοχής του βυζαντινού αυτοκράτορα ως κεφαλή του ορθόδοξου χριστιανικού κόσμου. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο D.Obolensky, “*κατείχε ελέω Θεού μια μετα-πολιτική δικαιοδοσία επί της Ρωσίας*”.⁶⁵⁷

Για το Βυζάντιο ο προσηλυτισμός του ρωσικού έθνους υπήρξε σημαντικό επίτευγμα. Αυτό σήμαινε τη διεύρυνση της σφαίρας της βυζαντινής επιρροής στο χώρο της ανατολικής Ευρώπης και μέχρι τη Βόρεια θάλασσα. Ήταν μια τεράστια περιοχή που “*σε μέγεθος ξεπερνούσε την ίδια την αυτοκρατορία*”, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο D.Obolensky.⁶⁵⁸

Όλος αυτός ο τεράστιος γεωγραφικός χώρος εντάχθηκε στη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, διευρύνοντας εντυπωσιακά τα όριά του. Αυτή η σημαντική επέκταση των ορίων δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς την ανατολική Ευρώπη αποτέλεσε και φράγμα απέναντι στην Εκκλησία της Ρώμης, της οποίας η διείσδυση στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη ήταν σημαντική.

Στα χρόνια της διακυβέρνησης από τον Συμεών κυριάρχησαν οι πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βουλγαρία.⁶⁶⁵ Βασικό ρόλο στον πόλεμο αυτό έπαιξε η αξίωση του Συμεών για τη διεκδίκηση του αυτοκρατορικού τίτλου. Ο τίτλος του αυτοκράτορα (“*βασιλεύς*” στα Ελληνικά, “*imperator*” στα Λατινικά, “*tsar*” στα Σλαβικά) αποτελούσε τον υψηλότερο τίτλο στη διεθνή ιεραρχία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Οικουμένης, με κέντρο την Κων/πολη.⁶⁶⁶

Παρά την πίεση που ασκούσε στο Βυζάντιο με τις πολεμικές επιχειρήσεις του, ο Συμεών δεν κατάφερε ν’ αποσπάσει τον τίτλο του “*βασιλέως των Ρωμαίων*”, τίτλο που ανήκε αποκλειστικά στον αυτοκράτορα της Κων/πολης.⁶⁶⁷ Στην επιστολή του προς τον Συμεών, ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός τον αποκαλεί “*εξουσιαστή των Βουλγάρων*” και απορεί που αυτός ζητά να ονομάζεται βασιλεύς των Ρωμαίων, μετά τις καταστροφές που ενήργησε στις Βυζαντινές επαρχίες.⁶⁶⁸

Ο στόχος των αξιώσεων του Συμεών δεν ήταν να ιδρύσει μια Βουλγαρική “*βασιλεία*”, αλλά να γίνει ο ίδιος αυτοκράτορας των “*Ρωμαίων*” στην Κων/πολη. Ο σφετερισμός των δικαιωμάτων τού επικυριάρχου του και οι φιλοδοξίες του υπονόμευαν τα θεμέλια της “*Οικουμένης*” και στην ουσία της ίδιας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στα σχέδιά του αυτά συμπεριλάμβανε και τη Βουλγαρική Εκκλησία. Γνωρίζοντας πολύ καλά τις πολιτιστικές παραδόσεις και τις πολιτικές αντιλήψεις των Βυζαντινών για την “*Οικουμένη*” και το “*Imperio Romanorum*”,⁶⁶⁹ αντιλήφθηκε ότι για να αντικαταστήσει το Βυζάντιο και να κληρονομήσει την οικουμενικότητα της βυζαντινής εξουσίας τού χρειαζόταν ένας Πατριάρχης με οικουμενικό κύρος.⁶⁷⁰ Η παραχώρηση όμως του τίτλου του “*Πατριάρχη*” ήταν αντίθετη στις αρχές του κανονικού θεσμού της Πενταρχίας του Πατριαρχείου. Γι’ αυτό και η διεκδίκηση του τίτλου αυτού για τον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας συνάντησε τη σθεναρή αντίθεση του Πατριάρχη Κων/πόλεως Νικολάου Α΄ Μυστικού (901-907, 912-925), ο οποίος ήταν επίτροπος του ανήλικου αυτοκράτορα Κων/νου Ζ΄ (913-959). Ο Συμεών τότε προτίμησε την αυθαίρετη ανύψωση τού Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας στο αξίωμα του Πατριάρχη, πιστεύοντας πως όταν πραγματοποιούσε τα πολιτικά του σχέδια, η πράξη του αυτή θ’ αναγνωριζόταν αυτόματα.⁶⁷¹

Δεν έχουμε άμεσες μαρτυρίες για τις σχέσεις της Εκκλησίας της Βουλγαρίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο την εποχή αυτή. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες διακόπηκαν και η Εκκλησία της Βουλγαρίας λειτουργούσε αυτόνομα και αντικανονικά όσο καιρό ζούσε ο Συμεών και υπήρχε η εμπόλεμη κατάσταση ανάμεσα στα δύο κράτη.⁶⁷²

Δεν σώζονται στα επίσημα έγγραφα της εποχής οι αντιδράσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το σφετερισμό του πατριαρχικού τίτλου από τον αρχιεπίσκοπο της Βουλγαρικής Εκκλησίας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του αυτοκρατορικού τίτλου από τον Συμεών. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός διαμαρτυρήθηκε σε έντονο ύφος για το σφετερισμό:

“✠✠ Μηϑ□ εϑε✠ □μ□κ••⊕◆μ□□ ⊕■□ ⊕ΜηϑΟϑ◆⊕⊕ •□κ ⊕ εϑ ◆□✘ •μϑ◆◆⊕⊕⊕ Μη□⊕✘μκΟ ρϑε•κ&ϑϑε ρ□◆&Μϑ□□ □ εϑε✠ □→□•ϑε◆□□□ □□✘ ρμ□✘ •✓ •◆Ομ εϑ□ε□ε□✘□ □□□ •✓ •◆Ομ□Μη□✘□□□ ◆↓ □□⊕Μϑ•ϑ◆κ= ρ□⊕□□ □ϑ □→□•ϑε◆□□ □ϑ◆◆⊕⊕⊕ ⊕□□εϑε&μ◆□ ρϑε•κ&ϑϑε ◆▷Ο □ϑ□⊕ •□✘ εϑ□ϑ◆ϑϑϑϑϑ□□□ □ ⊕□◆•□κ□ ρϑϑ Ομ•κΟ ⊕εϑ□ϑϑϑϑ□□□ εϑε✠ □□⊕□ □□◆&μ◆ϑεΟ εϑε ◆ϑεεϑ□κϑϑϑ□□□=”.⁶⁷³

Αντίθετα, διασώθηκαν επιστολές του Πατριάρχη Κων/πόλεως προς τον προκαθήμενο της Βουλγαρικής Εκκλησίας σε πολύ φιλικό ύφος. Σε δύο επιστολές του που γράφτηκαν πριν και μετά τη μάχη της Αγκιάλου (917), ο πατριάρχης προσφωνεί τον προκαθήμενο της Βουλγαρίας με τον τίτλο του Αρχιεπισκόπου.⁶⁷⁴

Φαίνεται πως στην περίοδο αυτή δεν είχε γίνει ακόμα η αυθαίρετη ανακήρυξη της Βουλγαρικής Εκκλησίας σε Πατριαρχείο. Αν είχε γίνει, θα υπήρχε κάποια αναφορά ή υπαινιγμός στις επιστολές αυτές του Πατριάρχη Κων/πόλεως. Αντίθετα, στις επιστολές αυτές φαίνεται ένα κλίμα φιλικότητας και ομαλότητας στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών, αλλά και εξάρτησης από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως.⁶⁷⁵

Η απόσπαση της Βουλγαρικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο πρέπει να έγινε ταυτόχρονα με την αυτο-ανακήρυξη του Συμεών σε “*βασίλεα Ρωμαίων και Βουλγάρων*” το 924, μετά την ανακωχή και την αποτυχία του να γίνει κύριος της Κων/πολης και της Αυτοκρατορίας.⁶⁷⁶

Από αρκετούς ερευνητές υιοθετήθηκε η άποψη ότι, ο Συμεών απευθύνθηκε στον πάπα Ιωάννη Ι΄ για αναγνώριση του τίτλου και της Εκκλησίας του. Η Ρώμη, από πολιτική σκοπιμότητα επικύρωσε τον τίτλο του (926).⁶⁷⁷ Η θεωρία αυτή στηρίχθηκε σε μεταγενέστερη μαρτυρία που βρίσκεται στην αλληλογραφία του τσάρου Ιωαννίκιου (1197-1207) με τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ (1198-1216). Σε επιστολή του, χρονολογημένη το 1204, ο Ιωαννίκιος ισχυριζόταν ότι ο Συμεών είχε λάβει το στέμμα και το πατριαρχικό προνόμιο από τη Ρώμη.⁶⁷⁸

Σύμφωνα με τον καθ. Ι.Ταρνανίδη⁶⁷⁹ όμως, βασική αρχή της Ρώμης ήταν να μη παραχωρεί ποτέ πλήρη ανεξαρτησία σε Εκκλησία της δικαιοδοσίας της. Ακόμα κι αν είχε δοθεί το *rallium* στον προκαθήμενο της Βουλγαρίας, αυτό θα σήμαινε την αναγνώρισή της ως Αρχιεπισκοπής και όχι ως Πατριαρχείου.

Πάντως όπως και να έχουν τα γεγονότα, το χρονικό διάστημα το οποίο μας ενδιαφέρει είναι τα τελευταία 3 έτη της ζωής του Συμεών (924-927) κατά τα οποία φαίνεται πως η Βουλγαρική Εκκλησία αποκόπηκε από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως και η χρήση του πατριαρχικού τίτλου από τον προκαθήμενό της περιορίστηκε στο εσωτερικό της χώρας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, κανένα από τα υπόλοιπα Ανατολικά Πατριαρχεία δεν αναγνώρισε την αυθαίρετη ανακήρυξη της Βουλγαρικής Εκκλησίας σε Πατριαρχείο.

Τα όρια της Βουλγαρικής Εκκλησίας της εποχής αυτής, σε σχέση με τα όρια της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, πρέπει να έμειναν ως είχαν. Κι αυτό, είτε λόγω του μικρού χρονικού διαστήματος της αυτοανακήρυξης της Βουλγαρικής Εκκλησίας σε Πατριαρχείο, είτε λόγω της εφήμερης κατάκτησης των βυζαντινών εδαφών. Οι συγκρούσεις του Συμεών με το Βυζάντιο είχαν τη μορφή επιδρομών και λεηλασιών στην κυρίως Ελλάδα και Θράκη, με το τέλος των οποίων αποσυρόταν πέρα από τον Αίμο, στην κυρίως Βουλγαρία.⁶⁸⁰

Το έτος 927 ο Συμεών απεβίωσε και τον διαδέχτηκε στο θρόνο ο γιος του Πέτρος (927-969).⁶⁸¹ Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης της Αυτοκρατορίας με τη Βουλγαρία. Η ειρήνη επισφραγίστηκε με το γάμο του Πέτρου με τη Μαρία Λεκαπηνή, εγγονή του Ρωμανού Α΄ και κόρη του συμβασιλέα Χριστοφόρου.⁶⁸² Δεν υπάρχουν συγκεκριμένες πληροφορίες για το τι περιλάμβανε η συνθήκη του 927. Φαίνεται όμως πως αποκαθιστούσε το, πριν το 893, εδαφικό καθεστώς ανάμεσα στις δύο χώρες και απέδιδε στο Βυζάντιο τις παραλιακές πόλεις του Εύξεινου Πόντου, Μεσήμβρια, Αγχίαλο και Σωζόπολη. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας σε αντάλλαγμα αναγνώρισε τον τίτλο “*Βασιλιάς των Βουλγάρων*”, το “*Πατριαρχείο*” Βουλγαρίας, καθώς και την καταβολή ορισμένου χρηματικού ποσού κάθε χρόνο.⁶⁸³

Παρά τις κολακευτικές αυτές παραχωρήσεις, το γεγονός ήταν πως ο τίτλος του “*Πατριάρχη*” αναγνωρίστηκε στον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας ως απλή τιμητική διάκριση. Ο ψιλός αυτός τίτλος του “*Πατριάρχη*” δεν επέτρεπε τη συναρίθμηση της Βουλγαρικής Εκκλησίας με τα άλλα πέντε Πατριαρχεία. Σύμφωνα με τον καθ. Βλ.Ι.Φειδά, η αναγνώριση του ψιλού αυτού τίτλου στον προκαθήμενο της Βουλγαρικής Εκκλησίας “*συνεπαγόταν μια μορφή εσωτερικής εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης πάντοτε υπό*

την πνευματική εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αφού η έννοια της τοπικής αυτοκεφαλίας δεν ήταν δυνατόν να κατανοηθεί εκτός των ορίων της οικουμενικής ευθύνης των πέντε πατριαρχών”.⁶⁸⁴

Οι Βυζαντινοί επέμεναν ώστε να μεταφερθεί η έδρα του Βούλγαρου “Πατριάρχη” από την Πρεσλάβα, όπου θα μπορούσε να δεχτεί ανεπιθύμητες επιρροές από τη Βουλγαρική κυβέρνηση, στη μακρινή Δρίστρα (Δωρόστολον).⁶⁸⁵

Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς της Βουλγαρικής Εκκλησίας μαρτυρείται από ένα σημαντικό έγγραφο, τη Notitia 8, η οποία καλύπτει χρονολογικά τις ιστορικές εξελίξεις στην εκκλησιαστική διοίκηση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από το 920 ως το 980.⁶⁸⁶

Στο έγγραφο αυτό η εκκλησία της Βουλγαρίας αναγράφεται ως αρχιεπισκοπή και μαζί με την αρχιεπισκοπή Κύπρου τοποθετούνται κάτω από την επιγραφή των υποκειμένων μητροπόλεων του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και πριν από τις μητροπόλεις:

“*@■κ□ ◆▷○ ς□□ερμκ●ω○□○ ●γ◆□□□Ⓢ&μ□○ ◆↓ @
 □□◆□&κερ↓ εσⓈ □Ⓢ◆□κⓈ□◆κερ↓ ς□Ⓢ← ◆○□ ςμ□
 ❖◆&@ερ◆□◆ εσⓈ ρⓈ◆κ&◆□□ □□○◆Ⓢ○◆κ○□◆□Ⓢ&
 μ□□Ⓢ

ρ□Ⓢ ςω ◆□⇒◆□○ ερμ☆○◆Ⓢκ □κ @□◆κμ□◆◆ερ□□
 □κ

Ⓢ □◆&μⓈ□◆Ⓢ□

Ⓢ Ⓢ□□□◆

ρκ ●γ◆□□□Ⓢ&μκⓈⓈⓈ⁶⁸⁷

Πρόκειται για μια νέα “Τάξη” που διαμορφώθηκε από τις πολιτικές και ιστορικές εξελίξεις του 10ου αι. Οι αρχιεπισκοπές Βουλγαρίας και Κύπρου δεν εμφανίζονται ως εντελώς ανεξάρτητες Εκκλησίες, αλλά φαίνονται ότι βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής του Οικουμενικού Πατριαρχείου, υπό την υψηλή του εποπτεία.⁶⁸⁸

Η διαπίστωση αυτή εκφράζεται μέσα στη Notitia 8 με διπλωματικό τρόπο. Η θέση των Εκκλησιών Βουλγαρίας και Κύπρου δείχνει την τυπική τους ανεξαρτησία και ταυτόχρονα την υψηλή εποπτεία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως πάνω τους. Ο Γ.Ι.Κονιδάρης χρονολογώντας τη Notitia 8 στα χρόνια της βασιλείας του Ι.Τζιμισκή (969-976), θεωρεί την αναγραφή της αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας ως δείγμα επιείκειας και πολιτικής ευστροφίας του αυτοκράτορα απέναντι στους ηττημένους Βουλγάρους, το 971. Γι’ αυτό θεωρεί ευμενή στάση, την τοποθέτηση της Εκκλησίας της Βουλγαρίας μετά τον Οικουμενικό Πατριάρχη και πριν την αρχαία Εκκλησία της Κύπρου.⁶⁸⁹

Ωρο ετσε μ□□εω μγβ □ε□③ □☞□②○○□◆ ◆□☞ ✨✕✕●✕◆●○”

692

Το παραπάνω απόσπασμα αφήνει να εννοηθεί ο παραγκωνισμός του Πατριάρχη Κων/πόλεως από τις αποφάσεις αυτές, ο παραγκωνισμός του θρόνου της Πρεσλάβας από το πατριαρχικό αξίωμα και η παραχώρηση του πατριαρχικού τίτλου στον προκαθήμενο της Βουλγαρικής Εκκλησίας με πολιτική βούληση.

Μετά την αποτυχία του σχεδίου της βυζαντινής διπλωματίας για την υποταγή της Βουλγαρίας με τη βοήθεια του ηγεμόνα του Κιέβου Σβιατοσλάβου, ο Ιωάννης Τζιμισκής εκστράτευσε εναντίον του και τον ανάγκασε να αποχωρήσει από τη Βουλγαρία (971).⁶⁹³ Μετά τη νίκη του ο Ιωάννης Τζιμισκής προσάρτησε τη Βουλγαρία στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, καθαίρεσε τον “Πατριάρχη” Δρίστρας Δαμιανό και υποβίβασε την Εκκλησία της Βουλγαρίας σε μητρόπολη, υπαγόμενη στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.⁶⁹⁴

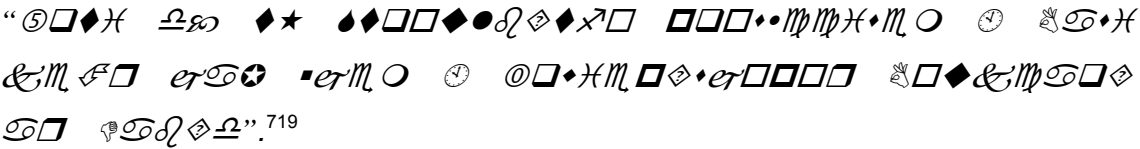
Παρακολουθώντας τις εξελίξεις στο θέμα της προαγωγής και κατάργησης του Βουλγαρικού Πατριαρχείου, διαπιστώνουμε ότι αυτό ήταν ενταγμένο στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντινού κράτους. Οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου με την ιδιότητά τους ως “Υπάρχου του Θεού” είχαν το ηθικό δικαίωμα επέμβασης στην Εκκλησία.⁶⁹⁵ Οι αυτοκράτορες δεν επεμβαίνουν μόνο στα δογματικά - θεολογικά θέματα αλλά και στον καθορισμό της έκτασης των εκκλησιαστικών επαρχιών, την εκλογή και προαγωγή επισκόπων, μητροπολιτών και όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σε θέματα ανεξαρτησίας και αυτοκεφάλου των σλαβικών εκκλησιών.⁶⁹⁶

Το δικαίωμα του αυτοκράτορα να παίρνει αποφάσεις που αφορούσαν την εκκλησιαστική διοίκηση των επαρχιών ήρθε έντονα στο προσκήνιο κατά την Δ΄ Οικουμενική σύνοδο (451), στο θέμα της διαμάχης ανάμεσα στους μητροπολίτες Νίκαιας και Νικομήδειας. Βέβαια ο 12ος κανόνας⁶⁹⁷ της συνόδου προσπάθησε να βάλει φραγμούς στην αυτοκρατορική παρέμβαση, αλλά όπως μας πληροφορεί ο ερμηνευτής των ιερών κανόνων του 12ου αιώνα Ιω.Ζωναράς, στην εποχή του:

“ετσε ☞ □ϛ◆□□ Ωρο ☞ ετσε ○☞○ □☞ ✕◆&②◆◆μ ◆☞✕◆ ✕○ε□ μϛ③□ ⑩□◆•ετ□□□✕ ετσε ☞ ⑩✕□ •●>○ ε✕③ ρε☞✕ &✕ετ>○ □□□◆☞μϛ●②◆☞○ μ ✕□ ◆✕●●○ ①○●●μγβ•ε○ ●γβ ◆□□□□&◆◆□◆”.⁶⁹⁸

Την επικύρωση του αυτοκρατορικού προνομίου για προαγωγή των εκκλησιαστικών θρόνων έχουμε από τον 17ο κανόνα⁶⁹⁹ της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου

Σύμφωνα με τον Βλ.Ι.Φειδά, ο Σαμουήλ κατά τη διάρκεια των βυζαντινο-βουλγαρικών πολέμων (911-1014), δεν έδειξε ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους του.⁷¹⁷ Κατά τη συγκεκριμένη λοιπόν περίοδο δεν υπήρχε στην Αχρίδα ούτε Πατριαρχείο ούτε Αρχιεπισκοπή. Ο Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας αναγκαζόταν να μετακινείται δυτικά ύστερα από τις καταλήψεις των πόλεων που διέμενε, από τους Βυζαντινούς. Τελικά εγκαταστάθηκε στην Αχρίδα (1015) με πρόσκληση του νέου Βούλγαρου ηγεμόνα Ιωάννη Βλαδισλάβου.⁷¹⁸

Το ότι ο προκαθήμενος της Βουλγαρικής Εκκλησίας την εποχή αυτή ήταν Αρχιεπίσκοπος προκύπτει όχι μόνο από τη μαρτυρία του β' σιγιλλίου του Βασιλείου Β', αλλά και από μαρτυρία του Ι.Σκυλίτση όπου αναφέρεται ότι: “”.⁷¹⁹

Στο κράτος λοιπόν που ίδρυσε ο Σαμουήλ και το οποίο περιλάμβανε αρχικά τις ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές γύρω από τη λίμνη Πρέσπα και αργότερα την Αχρίδα, φαίνεται πως διασώθηκε η αυτονομία της Βουλγαρικής Εκκλησίας, αφού δεν υπήρχε τρόπος να επιβάλλει η Βυζαντινή αυτοκρατορία τη δική της πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση στην περιοχή.⁷²⁰

Ο Βούλγαρος ηγεμόνας Σαμουήλ εξελίχθηκε σε σκληρό αντίπαλο του Βυζαντίου. Επωφελήθηκε από τις στάσεις και τις ανταρσίες που αντιμετώπιζε ο Βασίλειος Β' και εισέβαλε λεηλατώντας στη Μακεδονία, στη Θράκη, στη νότια Ελλάδα, φτάνοντας μέχρι την Πελοπόννησο, προκαλώντας μεγάλες καταστροφές και εξαρθρώνοντας τη βυζαντινή διοίκηση.⁷²¹

Ο Σαμουήλ αναγκάστηκε ν' αποχωρήσει από τη νότια Ελλάδα λόγω της βυζαντινής αντεπίθεσης που έγινε το 986 από τον Βασίλειο Β' χωρίς όμως αξιόλογα αποτελέσματα.⁷²²

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να εντοπίσουμε τις περιοχές που ήταν την χρονολογία αυτή στον έλεγχο του Σαμουήλ και επομένως διέφευγαν της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Ευτυχώς οι ιστορικοί της εποχής μάς δίνουν αρκετές πληροφορίες για τις συγκρούσεις ανάμεσα στο Βούλγαρο ηγεμόνα και το Βυζαντινό αυτοκράτορα, καθώς και για τις καταλήψεις πόλεων και περιοχών. Σύμφωνα λοιπόν με τις βυζαντινές πηγές, το κράτος του Σαμουήλ περιλάμβανε κατά το 986: α) Στο βορρά, την περιοχή της Βιδύνης στο μέσο του Δούναβη.⁷²³ β) Ανατολικά, την περιοχή Τριαδίτζας μέχρι την πύλη Τραϊανού.⁷²⁴ γ) Στο νότο, τις περιοχές Αχρίδας, Πρέσπας, Καστοριάς,

Πελαγονίας μέχρι τις πόλεις Μογλενά και Βοδενά.⁷²⁵ δ) Δυτικά, την περιοχή ανάμεσα στα Βελέγραδα και το Λιπένιο, στα σύνορα με τη Σερβία.⁷²⁶

Μετά το 986, ο Σαμουήλ επέκτεινε την κυριαρχία του στις ανατολικές βουλγαρικές επαρχίες.⁷²⁷ Στο νότο, κατέλαβε τη Βέροια (989)⁷²⁸ και πιθανώς τον Κολυδρό και τα Σέρβια.⁷²⁹ Στα δυτικά, ο Σαμουήλ επέκτεινε την κυριαρχία του μέχρι το Δυρράχιο, αναγκάζοντας τους κατοίκους του να αποκηρύξουν την κυριαρχία τού Βυζαντινού αυτοκράτορα. Αφού λεηλάτησε τα παράλια της Δαλματίας, υπέταξε τη Διόκλεια και την Τερβουνία.⁷³⁰

Ο Βασίλειος Β΄ αντέδρασε με μια σειρά συντονισμένων επιθετικών ενεργειών που κράτησαν 14 χρόνια (1001-1014) και κατόρθωσε να απομακρύνει τους Βούλγαρους από τον Ελλαδικό χώρο και να τους περιορίσει στην ορεινή περιοχή της βορειο-δυτικής Μακεδονίας.⁷³¹ Το 1014 στη μάχη του Κλειδίου συνέτριψε τελικά τον αντίπαλό του.⁷³²

Σύμφωνα λοιπόν με όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω, συμπεραίνουμε ότι η κατάληψη και κατοχή των βυζαντινών πόλεων και περιοχών ήταν ολιγόχρονη, γιατί ο Βασίλειος Β΄ γρήγορα στράφηκε εναντίον του Σαμουήλ και τις επανέφερε στο προηγούμενο διοικητικό καθεστώς τους. Στον Ελλαδικό χώρο ειδικότερα οι επιθέσεις του Σαμουήλ σταματούν στο 1001, όταν ο Βασίλειος Β΄ άρχισε τη μεγάλη επίθεση κατά των Βουλγάρων.⁷³³ Χαρακτηριστικό είναι ακόμη το γεγονός ότι οι ολιγόχρονες κτήσεις του Σαμουήλ δεν παραμένουν συνεχώς στην εξουσία του, γιατί στα μεσοδιαστήματα ανακαταλαμβάνονται από τους Βυζαντινούς.⁷³⁴

Γίνεται σαφές λοιπόν ότι ο Σαμουήλ δεν μπορούσε ν΄ ασκήσει μόνιμη εξουσία σ΄ αυτές τις περιοχές και επομένως ήταν αδύνατο να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές στην εκκλησιαστική διοίκηση και οργάνωση των περιοχών που καταλάμβανε.

Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από εκκλησιαστικό έγγραφο της εποχής, τις *Notitiae Episcopatum*, από τις οποίες φαίνεται ότι από τον 9ο αι. ως το α΄ μισό του 11ου αι. δεν έγιναν αλλαγές στους επισκοπικούς καταλόγους του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Οι *Notitiae* 7⁷³⁵ και 9⁷³⁶ του 10ου αι. δε δείχνουν αλλαγές στον αριθμό των εκκλησιαστικών εδρών των επαρχιών Θεσσαλονίκης, Δυρραχίου, Ναυπάκτου, Λάρισας, Φιλιππουπόλεως, Τραϊανουπόλεως, Φιλίππων και Αδριανουπόλεως, που σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές είχαν υποστεί το βάρος των επιδρομών του Σαμουήλ. Αντίθετα, η *Notitia* 10⁷³⁷, του τέλους του 10ου αι. και μέχρι το α΄ μισό του 11ου αι., δείχνει μια αξιόλογη αύξηση των εκκλησιαστικών εδρών των επαρχιών Θεσσαλονίκης, Λάρισας, Ναυπάκτου και Δυρραχίου.

Πιο συγκεκριμένα, η εξέλιξη του αριθμού των παραπάνω επισκοπών κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα και ως το πρώτο μισό του 11ου αι., μέσα από τις Notitiae 7, 9 και 10 έχει ως εξής:

Μητρόπολη Θεσσαλονίκης

5 επισκοπές: Not. 7 (4 χειρόγραφα) ⇒ Not. 9 ⇒ Not. 10

8 επισκοπές: Not. 7 (4 χειρόγραφα) ⇒ - -

11 επισκοπές: Not. 7 (3 χειρόγραφα) ⇒ - ⇒ Not. 10

Μητρόπολη Λάρισας

10 επισκοπές: Not. 7 ⇒ Not. 9

16 επισκοπές: Not. 10

Μητρόπολη Ναυπάκτου

8 επισκοπές: Not. 7 ⇒ Not. 9

9 επισκοπές: Not. 10

Μητρόπολη Δυρραχίου

4 επισκοπές: Not. 7 ⇒ Not. 9

15 επισκοπές: Not. 10

Τα πιο πάνω στοιχεία δείχνουν ότι την εποχή στην οποία αναφερόμαστε δεν υπήρξε μείωση των εκκλησιαστικών εδρών των επαρχιών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, που καταλήφθηκαν για κάποιο χρονικό διάστημα από τον Σαμουήλ. Αντίθετα, με την επικράτηση του Βασιλείου Β΄ είχαμε μια αύξηση των εδρών στις εκκλησιαστικές επαρχίες, που βρίσκονταν στις ζώνες των πολεμικών συγκρούσεων.

Ο Βασίλειος Β΄ κατόρθωσε το 1018 να κάμψει τελικά την βουλγαρική αντίσταση και να καταλάβει όλη τη Βουλγαρία.⁷³⁸ Τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας έφτασαν ως το Δούναβη και οι λαοί της χερσονήσου του Αίμου, Κροάτες, Σέρβοι, Διοκλειανοί, Ζαχλούμοι δέχθηκαν την επικυριαρχία του Βυζαντίου, διατηρώντας κάποια εσωτερική αυτονομία.⁷³⁹

Η Βουλγαρία διαιρέθηκε σε δύο μεγάλες διοικητικές περιφέρειες. Στα δυτικά ιδρύθηκε το “*Θέμα Βουλγαρίας*” με έδρα τα Σκόπια, ενώ η περιοχή της κάτω Μοισίας, ανάμεσα στο Δούναβη και στο όρος Αίμος, αποτέλεσε το “*Παρίστριον θέμα*” με έδρα τη Δρίστρα. Το θέμα αυτό δεν αποκλείεται να είχε ιδρυθεί από τον Ι.Τζιμισκή (967-976) και να πέρασε στην κυριαρχία τον Σαμουήλ την εποχή της επέκτασης του κράτους του στ’ ανατολικά.⁷⁴⁰

Την αρχική κατάλυση του Βουλγαρικού κράτους (1018), ακολούθησαν και αλλαγές στην εκκλησιαστική διοίκηση της ευρύτερης αυτής περιοχής. Ο Βασίλειος Β΄

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει μικρότερη σ' έκταση δικαιοδοσία, γιατί όπως αναφέρθηκε πιο πάνω η δικαιοδοσία των επισκόπων αυτών απλωνόταν στα πλησιόχωρα κάστρα και πολίχνες. Με το δεδομένο αυτό, ο συνολικός αριθμός των επισκοπών που εκχωρούνται με τα τρία σιγίλλια του Βασιλείου Β' στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας, ανέρχεται στις 33.

Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει και θα εξετάσουμε εδώ, είναι η υπαγωγή ή όχι, στη διοικητική δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας των μη βουλγαρικών επισκοπών, που αναγράφονται στα 3 σιγίλλια του Βασιλείου Β'.

Με το πρώτο σιγίλλιο παραχωρήθηκαν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας οι μη βουλγαρικές επισκοπές Γλαβενίτζας, Βελεγράδων (Πουλχεριούπολις), Σερβίων και τα κάστρα Γραδέτζης και Κανίνων (Αυλώνος). Καμιά όμως απ' αυτές τις επισκοπές δεν ανήκε στην αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας, ούτε στα χρόνια του τσάρου Πέτρου ούτε του Σαμουήλ. Η επισκοπή Σερβίων ανήκε, κατά την χρονική περίοδο που εξετάζουμε, στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης (Notitiae 7, 9 και 10).⁷⁵⁷ Οι επισκοπές Γλαβενίτζας, Βελεγράδων, Γραδέτζης και Κανίνων υπάγονταν στη μητρόπολη Δυρραχίου (Notitia 10).⁷⁵⁸ Η Ευ.Τέγου Στεργιάδου θεωρεί ότι το “*Ραδόβιστον*” που ανήκε στην ενορία του επισκόπου Στρούμιτζας είναι το ίδιο με την επισκοπή “*Ραδοβισδίου*” της μητρόπολης Λάρισας.⁷⁵⁹ Ωστόσο, αυτό θεωρείται αδύνατο λόγω της μεγάλης απόστασης ανάμεσα στη Στρούμιτζα και τη Λάρισα. Αν πράγματι παραχωρούνταν η επισκοπή Ραδοβισδίου, τότε λογικά θα δινόταν σε κάποια επισκοπή που συνόρευε με τη μητρόπολη Λάρισας και όχι την επισκοπή Στρούμιτζας, που βρισκόταν στη γεωγραφική περιοχή μεταξύ του άνω ρου του Αξιού ποταμού και της “*πύλης*” του Κλειδίου (Κίμβα Λόγγος).

Στο δεύτερο σιγίλλιο αναγράφονται 10 επισκοπές που ανήκαν σε μητροπόλεις του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.⁷⁶⁰ Από τις επισκοπές αυτές ανήκαν:

- Στη μητρόπολη Ναυπάκτου (Νικοπόλεως), οι επισκοπές Ριγών ή Ρογών, Ιωαννίνων, Αδριανουπόλεως, Βουθρωτού, Χιμαίρας και Κοζύλης (Notitiae 7, 9 και 10).⁷⁶¹
- Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης οι επισκοπές Πέτρας και Βαρδαριωτών Τούρκων (Notitiae 7 και 10).⁷⁶²
- Στη μητρόπολη Δυρραχίου, η επισκοπή Τζερενίκου (Notitia 10).⁷⁶³
- Τη Δρίστρα τη βρίσκουμε ως μητρόπολη του Πατριαρχείου Κων/πόλεως σε μια σειρά Notitiae (11, 12, 13) του 11ου-12ου αιώνα.⁷⁶⁴

Με το τρίτο σιγίλλιο του Βασιλείου Β' παραχωρήθηκαν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας οι επισκοπές Σερβίων, Σταγών και Βεροίας.⁷⁶⁵ Ουσιαστικά όμως παραχωρήθηκαν με το πρώτο σιγίλλιο. Από τις επισκοπές αυτές, ανήκαν κατά τον 10ο και 11ο αιώνα:

- Στη μητρόπολη Λάρισας, η επισκοπή Σταγών (Notitiae 7, 9, 10).⁷⁶⁶
- Στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, η επισκοπή Βεροίας (Notitiae 7, 9, 10).⁷⁶⁷

Από τις 33 επισκοπές (με τη διπλή αναγραφή της επισκοπής Σερβίων) που παραχωρήθηκαν με τα 3 σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, οι 16 ανήκαν σε εκκλησιαστικές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Η συγκριτική εξέταση των επισκοπών της Εκκλησίας της Αχρίδας, μέσα από τα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ και τους επισκοπικούς καταλόγους του Πατριαρχείου Κων/πόλεως (Notitiae Episcopatum) μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως τελικά η δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας ήταν αρκετά μικρότερη από όση εμφανίζεται μέσα στα σιγίλλια. Ουσιαστικά, η δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας εκτεινόταν στις υπόλοιπες 17 επισκοπές, οι οποίες εντοπίζονται στο γεωγραφικό χώρο που οργανώθηκε διοικητικά ως “*θέμα Βουλγαρίας*” από τον Βασίλειο Β΄. Περιοριζόταν δηλαδή, μέσα στα σύνορα του κράτους του Σαμουήλ του 986, περιλαμβάνοντας επιπλέον στα βορειοδυτικά την περιοχή των Σέρβων με τις επισκοπές Ράσου και Νίσου.

Η περιοχή της ανατολικής Βουλγαρίας, οργανωμένη στο “*Παρίστριον θέμα*”, δεν πρέπει να περιλαμβανόταν μέσα στα όρια δικαιοδοσίας της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας. Στην άποψη αυτή καταλήγουμε εξετάζοντας τα ονόματα των επισκοπών και των κάστρων-πόλεων που ανήκαν στη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, στα οποία δεν συμπεριλαμβάνεται καμιά πόλη ανατολικά της Τριαδίτζας (Σόφιας), εκτός της Δρίστρας, η οποία όμως σύμφωνα με τις Notitiae ήταν μητρόπολη του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Τον 12ο και 13ο αιώνα εμφανίζονται επισκοπικοί κατάλογοι της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας με 23-25 επισκοπές.⁷⁶⁸ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σ΄ αυτούς τους επισκοπικούς καταλόγους δεν αναγράφονται οι επισκοπές του Πατριαρχείου Κων/πόλεως που παραχωρούνταν με τα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, εκτός από την Γλαβινίτζα⁷⁶⁹ και την Αυλώνα.⁷⁷⁰ Ίσως οι δύο αυτές επισκοπές συμπεριλήφθηκαν στον επισκοπικό κατάλογο από τον συντάκτη του, επειδή τις διεκδικούσε η Αρχιεπισκοπή Αχρίδας όταν προέκυψε θέμα “*Πρώτης Ιουστινιανής*”.⁷⁷¹ Για το λόγο αυτό εμφανίζονται να ανήκουν ταυτόχρονα και στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας και στη μητρόπολη Δυρραχίου.

Ο αριθμός των επισκοπών που αναγράφονται στους επισκοπικούς καταλόγους της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας είναι μικρότερος από εκείνον που μας δίνουν τα 3 σιγίλλια του Βασιλείου Β΄. Ωστόσο, ο αριθμός των βουλγαρικών εκκλησιαστικών εδρών είναι αρκετά μεγαλύτερος (23) από εκείνον που περιέχονταν στα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄

(17) και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι αρκετά κάστρα που αναγράφονταν στα σιγίλλια, εμφανίζονται στους επισκοπικούς καταλόγους ως επισκοπές.⁷⁷²

Οι παραπάνω συγκριτικές παρατηρήσεις μεταξύ των Notitiae του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, των σιγιλλίων του Βασιλείου Β΄ και των επισκοπικών καταλόγων της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, σχετικά με τις επισκοπές που παραχωρήθηκαν από τον Βασίλειο Β΄ στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας, κλονίζουν τη γνησιότητα των σιγιλλίων και περιορίζουν τα όρια δικαιοδοσίας της, την εποχή αυτή, στη δυτική και βορειοδυτική Βουλγαρία.

Ακόμα κι αν δεχτούμε την άποψη ότι τα σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ είναι γνήσια, η όλη προσπάθεια για την εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής φαίνεται πως ήταν βραχύβια και δεν είχε συνέχεια μετά το θάνατο του εμπνευστή της (+1025). Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από τα στοιχεία που μας παρέχουν οι Notitiae του 11ου αιώνα. Είναι πιθανό ότι η εκκλησιαστική παράδοση στην οργάνωση των βυζαντινών μητροπόλεων ήταν αρκετά ισχυρή, ώστε να μην επιτρέψει την απόσπαση επισκοπών και την υπαγωγή τους στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας.

iv. Η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κεντρική Ευρώπη με τον εκχριστιανισμό των Ούγγρων.

Οι Ούγγροι ήταν μια φυλετική ομοσπονδία νομάδων, οι οποίοι μετακινήθηκαν κατά τον 9ο αιώνα από τις στέπες της Ν.Ρωσίας και άρχισαν να εγκαθίστανται στην Παννονία στα τελευταία χρόνια του 9ου αι. Φαίνεται ότι πριν την εποχή των μεταναστεύσεων είχαν δεχτεί έντονη την επίδραση των Τούρκων. Αυτό αποδεικνύεται από τα τουρκικά γλωσσικά στοιχεία με τα οποία πλουτίστηκε νωρίς η γλώσσα τους. Ο τύπος “Ούγγροι”, από τον οποίο προέρχονται όλα τα σύγχρονα δηλωτικά ονόματά τους, προέρχεται από το τουρκικό εθνικό όνομα “Onogur”, που σημαίνει “δέκα Ογούροι”.⁷⁷³ Στις βυζαντινές πηγές τους συναντάμε με το όνομα “Τούρκοι” και υπηρετούν στη βασιλική σωματοφυλακή και στο στρατό.⁷⁷⁴

Η πρώτη εχθρική επαφή των Ούγγρων με το Βυζάντιο καταγράφηκε το 837 στο στόμιο του Δούναβη.⁷⁷⁵ Ωστόσο, οι επαφές τους με το Βυζάντιο ανατρέχουν σε παλαιότερες εποχές. Κατά τους D.Obolensky και G.Moravcsik, όταν οι Ούγγροι ζούσαν στην περιοχή μεταξύ του π. Δόν και του Καυκάσου (6ος αι.), είχαν επαφές με τις

βυζαντινές πόλεις της Κριμαίας και βυζαντινοί ιεραπόστολοι προσπάθησαν να τους προσηλυτίσουν στο χριστιανισμό.⁷⁷⁶

Η άποψη αυτή για την επαφή ενός μέρους του λαού των Ούγγρων με το χριστιανισμό του Βυζαντίου πριν το 10ο αιώνα, ενισχύεται από τη μαρτυρία επισκοπικού καταλόγου του Πατριαρχείου Κων/πόλεως των μέσων του 8ου αι., όπου ανάμεσα στις εξαρτημένες επισκοπές της μητρόπολης Δόρος της Γοθθίας, συναντάμε τον επίσκοπο “*Ονογούρων*”.⁷⁷⁷ Η εξαφάνιση ωστόσο των επισκοπών αυτών από τις επόμενες *Notitiae*, δείχνει ότι επρόκειτο για ιεραποστολική προσπάθεια που όμως δεν είχε συνέχεια.

Η περιοχή που εγκαταστάθηκαν οι Ούγγροι στο τέλος του 9ου αι., γειτόνευε άμεσα με τα εδάφη που παραδοσιακά ανήκαν στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής από την εποχή της διαίρεσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική. Όταν οι Ούγγροι εγκαταστάθηκαν στη νέα τους πατρίδα με τη δύναμη των όπλων, το Βυζάντιο αναγκάστηκε ν’ αναγνωρίσει τη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε ως τετελεσμένο γεγονός και προσπάθησε να εντάξει το λαό αυτό στη σφαίρα επιρροής του, χρησιμοποιώντας τον για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του.⁷⁷⁸

Έτσι λοιπόν άρχισε μια μακρά περίοδος επικοινωνίας των Ούγγρων με το Βυζάντιο και το βυζαντινό πολιτισμό. Οι Βυζαντινοί έστειλαν πρεσβείες στους Ούγγρους πρίγκιπες, είτε για διατήρηση της ειρήνης είτε για να τους στρέψει εναντίον άλλων λαών, σύμφωνα με την παραδοσιακή πολιτική τακτική τους. Από τον 10ο αιώνα μαρτυρούνται “*Τούρκοι*” στην αυτοκρατορική σωματοφυλακή. Το 935, “*Τούρκοι*” πήραν μέρος με το βυζαντινό στρατό σε εκστρατεία στη Λομβαρδία. Υπάρχουν ακόμα ενδείξεις ότι τμήματα Ούγγρων εγκαταστάθηκαν σε βυζαντινά εδάφη με το όνομα “*Τούρκοι Βαρδαριώτες*”. Η Ουγγρική εθνική παράδοση τούς μνημονεύει με το όνομα “*Μαγυάροι του Τσάμπα*”.⁷⁷⁹

Παρά όλα αυτά, οι Ούγγροι πραγματοποίησαν μια σειρά επιδρομών στις Βαλκανικές επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, μεταξύ των ετών 934 και 961.⁷⁸⁰ Ωστόσο οι Ούγγροι εμφανίζονται και στην αυλή του Βυζαντίου είτε ως πρέσβεις, είτε ως όμηροι, σε εποχή ειρήνης. Έτσι είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν από κοντά τις λαμπρές τελετές και τον πολιτισμό του Βυζαντίου. Γύρω στο 948, οι βυζαντινές πηγές αναφέρουν δύο διαδοχικές επισκέψεις Ούγγρων επισήμων. Οι πρώτοι που έγιναν δεκτοί ήταν ένας ανώτερος αξιωματούχος, ο “*Βουλτζού*” και ο δισέγγονος του Arpad,⁷⁸¹ “*Τερματζού*”.⁷⁸² Ο “*Βουλτζού*” βαπτίσθηκε χριστιανός με ανάδοχο τον Κων/νο Πορφυρογέννητο και πριν επιστρέψει στην πατρίδα του φορτωμένος δώρα έλαβε και τον

τίτλο του “πατρικίου”.⁷⁸³ Είναι πιθανόν ότι και ο “*Τερματζού*”, τον οποίο ο Κων/νος Ζ΄ αποκαλούσε τιμητικά “*φίλο*”, βαπτίστηκε μαζί με τον “*Βουλτζού*”.

Ωστόσο φαίνεται πως η αποδοχή του χριστιανισμού από τον “*Βουλτζού*” ήταν ενταγμένη στο πλαίσιο των πολιτικών σκοπιμοτήτων, γιατί όταν επέστρεψε στην Ουγγαρία, απαρνήθηκε το χριστιανισμό και μπλέχτηκε σε πόλεμο με το Βυζάντιο. Λίγο αργότερα αιχμαλωτίστηκε απ’ τους Γερμανούς στη μάχη του Λίσφελντ και εκτελέστηκε στο Ρέγκενσμπουργκ.⁷⁸⁴

Γύρω στο 952 ένας άλλος υψηλόβαθμος αξιωματούχος, ο “*Γυλάς*” (Gyula), βαπτίστηκε χριστιανός, πήρε το όνομα Στέφανος και του δόθηκε το αξίωμα του πατρικίου. Ο προσηλυτισμός του φαίνεται πως είχε πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες, από εκείνον του “*Βουλτζού*”. Στο ταξίδι της επιστροφής πήρε μαζί του το μοναχό Ιερόθεο, τον οποίο ο πατριάρχης Θεοφύλακτος (933-956) είχε χειροτονήσει επίσκοπο “*Τουρκίας*” (Ουγγαρίας).⁷⁸⁵ Ο “*Γυλάς*” παρέμεινε σταθερός στην πίστη του, δεν ενήργησε επιδρομές σε βυζαντινό έδαφος και με την πολιτική κάλυψη που παρείχε στους βυζαντινούς ιεραποστόλους, ευνόησε την ανάπτυξη του έργου τους.⁷⁸⁶

Η νέα επισκοπή είχε ιεραποστολικό χαρακτήρα και η δικαιοδοσία της αρχικά απλωνόταν στη χώρα του “*Γυλά*”, γύρω από τις όχθες του ποταμού Μάρου στην Τρανσυλβανία.⁷⁸⁷ Χάρη στο γάμο της κόρης του Αδελαιΐδας με τον ηγεμόνα του δυτικού τμήματος της Ουγγαρίας, Γκέζα, η βυζαντινή ιεραποστολή και επομένως η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως επεκτάθηκε σ’ ολόκληρη την Ουγγαρία.⁷⁸⁸

Πρώτη λοιπόν η Εκκλησία της Κων/πόλεως διέδωσε τον 10ο αι. το χριστιανισμό στους Ούγγρους, που κατάφερε να ριζώσει στην περιοχή μεταξύ του ποταμού Τίσσα και των Καρπαθίων.

Στο τέλος του 10ου αιώνα η Ουγγαρία αντιμετώπισε το ίδιο δίλημμα που είχε αντιμετωπίσει η Βουλγαρία στη δεκαετία του 860. Να στραφεί προς τη Ρώμη ή την Κων/πολη; Να ενταχθεί στη Λατινογερμανική ή στη Βυζαντινορθόδοξη σφαίρα επιρροής; Μπορεί το Πατριαρχείο Κων/πόλεως να άρχισε πρώτο το έργο του προσηλυτισμού των Ούγγρων, αλλά και η Εκκλησία της Ρώμης διεκδικούσε την επέκταση της δικαιοδοσίας της στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και των Άλπεων και μια Φράγκικη ιεραποστολή εργαζόταν δυτικά του ποταμού Τίσσα. Στη διάρκεια του 10ου αιώνα οι Ούγγροι διατήρησαν μια αμφίρροπη εκκλησιαστική πολιτική. Όμως, μετά το θάνατο του Γκέζα (997), ο γιος του Στέφανος (997-1038) προσανατόλισε τελικά την Ουγγαρία προς τη Δύση. Έθεσε το βασίλειό του υπό την προστασία του πάπα και εξάρτησε την Εκκλησία

της Ουγγαρίας από τη Ρώμη. Το 1000 μ.Χ. στέφθηκε από απεσταλμένους του πάπα Σίλβεστρου Β΄(999-1003), ως ένδειξη της νέας θέσης του στη Δυτική Χριστιανοσύνη.⁷⁸⁹

Η επίσημη εκκλησιαστική σύνδεση των Ούγγρων με τη Ρώμη δεν έσπασε τους θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και πολιτικούς δεσμούς με την Κων/πολη. Το γεγονός της κατάκτησης της Βουλγαρίας από τον Τζιμισκή και τον Βασίλειο Β΄, έφερε την Ουγγαρία και το Βυζάντιο να έχουν κοινά σύνορα, κάνοντας στενότερους τους δεσμούς τους.

Κατά τον 11ο αιώνα υπάρχουν μαρτυρίες ότι η επίδραση του ορθόδοξου χριστιανισμού ήταν αρκετά ισχυρή στις περιοχές νοτιο-ανατολικά του Τίσσα. Ο ηγεμόνας της περιοχής αυτής πρίγκηπας Αjτοny, οι κτήσεις του οποίου εκτεινόταν απ΄ το Κορος ως το Δούναβη κι από τον Τίσσα ως την Τρανσυλβανία, βαπτίστηκε στο Βιδίνιο στα πρώτα χρόνια του 11ου αι. σύμφωνα με το Ορθόδοξο Τυπικό. Ακόμα, έκτισε ένα μοναστήρι στο Μαροσβάρ αφιερωμένο στον Αγ.Ιωάννη το Βαπτιστή, την κυριότητα του οποίου μεταβίβασε σε βυζαντινούς μοναχούς.⁷⁹⁰

Ωστόσο, η βυζαντινή επιρροή δεν περιορίστηκε μόνο στις ανατολικές περιοχές της Ουγγαρίας. Η σύγχρονη έρευνα απέδειξε ότι η επίδραση της Εκκλησίας της Κων/πολης στην Ουγγαρία κατά τον 11ο αι. ήταν σημαντικότερη απ΄ όσο πίστευαν παλιότερα. Αυτό μαρτυρείται από τις βυζαντινές αρχιτεκτονικές επιρροές στις εκκλησίες εκείνης της περιόδου, τα ελληνικά χριστιανικά ονόματα που συναντούνται με εκπληκτική συχνότητα στην Ουγγρική βασιλική οικογένεια, την ίδρυση μοναστηριών με το ορθόδοξο τυπικό, τη λατρεία αγίων του Βυζαντινού εορτολογίου, όπως του Αγ.Δημητρίου, του Αγ.Νικολάου, του Αγ.Ιωάννη του Βαπτιστή, καθώς και από τις επιδράσεις της ελληνικής γλώσσας στην Ουγγρική λογοτεχνία.⁷⁹¹ Ακόμη, τα Ουγγρικά λειτουργικά βιβλία του 11ου αιώνα δείχνουν την έντονη επίδραση που άσκησε το ορθόδοξο ελληνικό Τυπικό στην Εκκλησία της Ουγγαρίας.⁷⁹²

Την εποχή του βασιλιά Ανδρέα Α΄(1046-1060), η Ουγγαρία έκανε ένα μεγάλο πολιτικό άνοιγμα προς το Βυζάντιο. Ο Ανδρέας είναι γνωστό ότι ενίσχυσε την επίδραση του Βυζαντίου στις εκκλησιαστικές υποθέσεις της χώρας του. Κοντά στο Visegrad ίδρυσε ένα ελληνικό μοναστήρι που το αφιέρωσε στον Αγ.Ανδρέα. Σύμφωνα με ένα παπικό έγγραφο, στο μοναστήρι ζούσαν ακόμα το 1221 Έλληνες μοναχοί.⁷⁹³

Επί εποχής Κομνηνών οι δεσμοί με το Βυζάντιο έγιναν στενότεροι με επιγαμίες ανάμεσα στις βασιλικές οικογένειες. Σύμφωνα με τον D.Obolensky, το τέλος της βυζαντινής επιρροής οριοθετείται το 1196 με το θάνατο του Μπέλα Γ΄, όπου τελειώνει μια περίοδος διακοσίων πενήντα χρόνων, στη διάρκεια της οποίας η Ουγγαρία παρά την

τυπική της προσχώρηση στη λατινική Δύση, ανήκε από πολλές απόψεις στη Βυζαντινή Κοινοπολιτεία των Χριστιανικών εθνών.⁷⁹⁴

Υπήρχε όμως δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως σε Ουγγρικό έδαφος; Η βάπτιση του πρίγκηπα Ajtony με το ορθόδοξο τυπικό, ηγεμόνα μιας περιοχής στην οποία πριν από 50 χρόνια περίπου ο επίσκοπος Ιερόθεος ανέλαβε ιεραποστολικό έργο με την πολιτική κάλυψη ενός άλλου Ούγγρου ηγεμόνα, του “Γυλά”, ενισχύει την άποψη ότι το νοτιο-ανατολικό αυτό τμήμα της Ουγγαρίας υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, τουλάχιστον ως τις αρχές του 11ου αιώνα. Η συνέχεια της βυζαντινής εκκλησιαστικής διοίκησης στην περιοχή επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση μιας βυζαντινής σφραγίδας στην οποία διακρίνεται η επιγραφή “*Θεοφύλακτος, επίσκοπος Τούρκων*”.⁷⁹⁵

Ωστόσο, η ορθόδοξη αυτή επισκοπή στην Ουγγαρία δεν αναγράφεται σε καμιά Notitia του 10ου και 11ου αι. Είναι πιθανό ότι η επίσημη θρησκευτική σύνδεση με τη Ρώμη επί Στεφάνου (1000-1038) και η διατήρηση καλών διπλωματικών σχέσεων με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, δεν επέτρεψαν την επίσημη αναγραφή της επισκοπής Ουγγαρίας στους επισκοπικούς καταλόγους του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Ωστόσο, την εποχή των Κομνηνών που πραγματοποιήθηκε στροφή της Ουγγρικής πολιτικής προς το Βυζάντιο, βρίσκουμε σε επισκοπικό κατάλογο της εποχής (Notitia 13 - Κώδικας Εσφιγμένου 131) τη μητρόπολη Ουγγαρίας (☉ *□◆□er◆☉□) στην εξηκοστή θέση.⁷⁹⁶ Φαίνεται πως όσο η επιρροή της βυζαντινής εκκλησιαστικής και πολιτιστικής παράδοσης ήταν ισχυρή και οι πολιτικές βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις ήταν καλές, η πολιτική ηγεσία της Ουγγαρίας άφηνε την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουγγαρία ν’ αναπτύσσεται ανενόχλητη.

Υπάρχουν αρκετές ιστορικές μαρτυρίες που δείχνουν πόσο άμεση ήταν η σχέση της Εκκλησίας του Βυζαντίου με την Ουγγαρία στο τέλος του 12ου αι. Οι εκκλησιαστικοί αυτοί δεσμοί με το Βυζάντιο συνεχίστηκαν και πολύ αργότερα μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα, όπου έχουμε την ίδρυση της ορθόδοξης επισκοπής του Munkacs.⁷⁹⁷

Από όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 11ου αιώνα υπήρχε στην Ουγγαρία ορθόδοξη επισκοπή με δικαιοδοσία στις ανατολικά του Τίσσα περιοχές και η οποία υπαγόταν στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως.

3. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από το θάνατο του Βασιλείου Β΄(1025) ως την άνοδο των Κομνηνών (1081).

Με το θάνατο του Βασιλείου Β΄ τελείωσε μια από τις ενδοξότερες περιόδους του Βυζαντίου. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του το Βυζαντινό κράτος άγγιξε το απόγειο της ακμής του, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Όταν όμως έλειψε η ισχυρή προσωπικότητα του Βασιλείου Β΄, διαταράχθηκε η οικονομική, πολιτική και κοινωνική σταθερότητα της αυτοκρατορίας. Η αυτοκρατορική εξουσία αποδυναμώθηκε, η στρατιωτική άμυνα παραμελήθηκε και οι κεντρόφυγες δυνάμεις της αυτοκρατορίας αυξήθηκαν.⁷⁹⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η αυτοκρατορία δεν μπόρεσε ν΄ αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους νέους εχθρούς που εμφανίστηκαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Στο Βορρά οι Πατσινάκες,⁷⁹⁹ οι Ούζοι,⁸⁰⁰ οι Κουμάνοι,⁸⁰¹ στη Δύση οι Νορμανδοί⁸⁰² και στην Ανατολή οι Σελτζούκοι Τούρκοι,⁸⁰³ απείλησαν σοβαρά το Βυζαντινό κράτος και απέσπασαν σημαντικά εδάφη από τις επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Στους εσωτερικούς και εξωτερικούς αυτούς παράγοντες που υπονόμισαν το Βυζαντινό κράτος, πρέπει να προστεθεί κι ένας ακόμη, ίσως ο πιο σημαντικός. Οι διάδοχοι του Βασιλείου Β΄ ήταν όλοι σχεδόν ανίκανοι ηγεμόνες που κατέστρεψαν με μεγάλη ταχύτητα το έργο του προκατόχου τους.⁸⁰⁴

Οι εξελίξεις αυτές είχαν αντίκτυπο και στη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Παρά το γεγονός ότι η τεράστια σε μέγεθος δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Κων/πόλεως των αρχών του 11ου αιώνα έμεινε άθικτη σχεδόν στο σύνολό της, ωστόσο εμφανίστηκαν τα πρώτα σημάδια διαταραχής αυτής της δικαιοδοσίας στη Μ.Ασία, ως αποτέλεσμα των σελτζουκικών εισβολών. Η μείωση των ορίων δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως θα γίνει πιο αισθητή κατά τον 12ο και 13ο αιώνα.

Οι εξελίξεις στην δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως της υπό εξέταση περιόδου αποτυπώνονται στη Notitia 11 του τέλους του 11ου αιώνα.⁸⁰⁵ Η Notitia 11 ανήκει στη σειρά των σύντομων Notitiae, αυτών δηλαδή που περιέχουν μόνο τους καταλόγους των μητροπόλεων και των αρχιεπισκοπών. Τοποθετείται μετά τη Notitia 8, της οποίας αποτελεί συνέχεια, και πριν τη Notitia 12. Χαρακτηριστικό της είναι η ανάπτυξη του καταλόγου των μητροπόλεων που εγκαινιάζει μια καινούργια περίοδο.⁸⁰⁶

Μετά τη μητρόπολη Πομπηϊούπολης, η οποία κατείχε την τελευταία θέση (59η) στη Notitia 8 του 10ου αι., το όνομα που οριοθετεί τη νέα αύξηση των μητροπολιτικών

μητροπόλεις Βασιλαίου και Μαδύτων.⁸¹¹ Οι εκκλησιαστικές αυτές έδρες προβιβάστηκαν σε μητροπόλεις από τους αυτοκράτορες Κων/νο Ι΄ Δούκα και Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη για περιορισμένο χρονικό διάστημα, όσο καιρό θα ζούσαν οι μητροπολίτες που τιμήθηκαν με το αξίωμα αυτό.⁸¹² Οι μητροπολίτες Ηρακλείας και Αγκύρας διαμαρτυρήθηκαν για το διορισμό μητροπολιτών από τον αυτοκράτορα στις εκκλησιαστικές έδρες Βασιλαίου και Μαδύτων, και επέμειναν ότι εκείνοι έπρεπε να αποφασίσουν επειδή το Βασίλειον και τα Μάδουτα υπάγονταν προηγουμένως σ΄ αυτούς ως επισκοπές. Τα επιχειρήματά τους τα βάσιζαν στο 12ο κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου (451), σύμφωνα με τον οποίο η δικαιοδοσία της παλιάς μητρόπολης δεν θα πρέπει να ελαττωθεί, όταν μια επισκοπή που υπαγόταν προηγουμένως σ΄ αυτή, προαχθεί σε μητρόπολη.⁸¹³

Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την αντίδραση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως πάνω στο θέμα αυτό μας αποκαλύπτει το συνοδικό γράμμα του Πατριάρχη Νικολάου Γ΄ Γραμματικού, το 1084.⁸¹⁴ Στο γράμμα αυτό 3 τουλάχιστον μητροπολίτες διαμαρτύρονταν και ζητούσαν να τους αποδοθούν οι επισκοπές που τους ανήκαν, πριν προβιβαστούν σε μητροπόλεις. Οι μητροπόλεις αυτές ήταν το Βασίλειον (διεκδικούνταν από τον Αγκύρας), τα Μάδουτα (διεκδικούνταν από τον Ηρακλείας) και η Λακεδαιμονία (διεκδικούνταν από τον Πατρών). Κατά τον Πατριάρχη, η προαγωγή επισκοπών σε μητροπόλεις απ΄ τον αυτοκράτορα πρέπει να θεωρείται ως δωρεά που τιμά την πόλη και όχι την Εκκλησία. Αλλιώς, είναι κατά των κανόνων, οι οποίοι απαγορεύουν τις δωρεές που περιορίζουν τα δικαιώματα άλλων Εκκλησιών.⁸¹⁵ Στο τέλος, ο Πατριάρχης συμβουλεύει τον Αυτοκράτορα να πάψει στο μέλλον να προάγει επισκοπές στο αξίωμα της μητρόπολης.⁸¹⁶ Φαίνεται πως αυτή η συνοδική πράξη είχε σαν αποτέλεσμα τον περιορισμό των προαγωγών των εκκλησιαστικών εδρών, όπως δείχνουν οι *Notitiae* του τέλους του 12ου αιώνα.

Στον κατάλογο των μητροπόλεων της *Notitia* 11 συνεχίζουν να αναγράφονται οι μητροπόλεις της Ν.Ιταλίας και Σικελίας, παρά την κατάληψή τους από τους Νορμανδούς και την υπαγωγή τους στη Ρώμη. Το 1025, ημερομηνία θανάτου του Βασιλείου Β΄, το Βυζαντινό κράτος είχε στην εξουσία του τις επαρχίες της Ν.Ιταλίας, Καλαβρία και Απουλία, οι οποίες υπάγονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Η Σικελία είχε χαθεί στους Άραβες από καιρό. Η αναγραφή των μητροπόλεων Συρακουσών και Κατάνης στη *Notitia* 11, είτε είναι αναχρονισμός που οφείλεται στη συντηρητική παράδοση της γραφειοκρατίας, είτε συστάθηκαν πράγματι οι μητροπόλεις αυτές το διάστημα κατά το οποίο ο βυζαντινός στρατηγός του θέματος Λογγοβαρδίας Γεώργιος Μανιάκης κατόρθωσε να ανακαταλάβει την ανατολική Σικελία (1038-1040).⁸¹⁷ Οι επιτυχίες του στρατηγού τον έκαναν ύποπτο στην κυβέρνηση της

Κων/πόλεως, η οποία τον ανακάλεσε πίσω στην πρωτεύουσα. Η αραβική αντεπίθεση που ακολούθησε την ανάκληση του Γ.Μανιάκη από την Ιταλία, είχε αποτέλεσμα την απώλεια της Σικελίας οριστικά.⁸¹⁸ Η οριστική κατάληψη των πόλεων της Σικελίας από τους Άραβες, είναι πολύ πιθανόν ότι είχε αποτέλεσμα την ουσιαστική κατάργηση των όποιων εκκλησιαστικών εδρών είχαν συστηθεί στη Σικελία κατά το διάστημα 1038-1040.

Από τις πόλεις της Ν.Ιταλίας, υπάγονταν στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως οι μητροπόλεις Ρηγίου, Αγίας Σεβερίνας και Υδρουντος (Otranto), καθώς και η Αρχιεπισκοπή Ροσσάνο (*Ρωσσάνα*).⁸¹⁹ Στη βυζαντινή Απουλία η Ρωμαϊκή Εκκλησία διέθετε ήδη από τον 10ο αιώνα τις αρχιεπισκοπές του Bari και του Trani. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι στην Απουλία υπερίσχυαν οι λατινόφωνοι (75%).⁸²⁰

Η όλη πολιτική κατάσταση άλλαξε με την άφιξη των Νορμανδών στην Ιταλία και Σικελία, στις αρχές του 11ου αιώνα. Στις αρχές χρησιμοποιήθηκαν ως μισθοφόροι τόσο από τους Φράγκους όσο και από τους Βυζαντινούς. Γρήγορα όμως άρχισαν να γίνονται πραγματική απειλή για τους εργοδότες τους, όταν εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα νέα εδάφη.⁸²¹ Το 1059 στη σύνοδο του Melfi οι δύο αρχηγοί τους, Ροβέρτος Γυϊσκάρδος και Ριχάρδος της Αβέρσας, ανακηρύχθηκαν ο πρώτος “*Δούκας Καλαβρίας, Απουλίας και Σικελίας*” και ο δεύτερος “*πρίγκηπας της Κάπουας*”. Ο πάπας τους αναγνώρισε ως προστάτες και υποτελείς του.⁸²²

Οι Νορμανδοί ανέλαβαν να ανακτήσουν για τη Ρώμη όλα τα δικαιώματα και τα χαμένα εδάφη στη Ν.Ιταλία, τα οποία απέσπασαν οι Ίσαυροι αυτοκράτορες το 732. Μέχρι το 1071 κατέκτησαν όλη την Απουλία και Καλαβρία. Μόνο ορισμένες απομονωμένες πόλεις επιβίωσαν για μερικά χρόνια ακόμη και διατήρησαν την πίστη τους προς το Βυζάντιο. Έτσι χάθηκε οριστικά η Ιταλία για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι λίγες επισκοπές που απέμειναν θα υποταγούν στην Εκκλησία της Ρώμης μέχρι το 1089.⁸²³

Στη σύνοδο του Bari το 1098 ο πάπας Ουρβανός Β΄ έδειξε ανοχή απέναντι τους Έλληνες της Ν.Ιταλίας και Σικελίας που υπάγονταν πολιτικά στους Νορμανδούς και εκκλησιαστικά πλέον στην Εκκλησία της Ρώμης. Τους επέτρεψε να διατηρήσουν το λειτουργικό τυπικό και τις συνήθειές τους.⁸²⁴

Όσον αφορά τις αρχιεπισκοπές, ο αριθμός που μας δίνει η Notitia 11 ανέρχεται στις 39. Ωστόσο, σε αρκετά χειρόγραφα υπάρχουν ορισμένες διπλογραφίες αρχιεπισκοπών που έχουν ήδη προαχθεί σε μητροπόλεις και μας οδηγούν σε μια κατάσταση του τέλους του 10ου αιώνα. Οι διπλογραφίες αφορούν τις μητροπόλεις

Πομπηϊουπόλεως, Απάμειας, Γερμίων, Μήθυμνας, Ιδρούντος, Σερρών, Αμάστριδος, Κολώνειας, Χωνών, Θηβών, Αίνου, Κερκύρας.⁸²⁵

Οι νέες αρχιεπισκοπές που προστέθηκαν στον κορμό των αρχιεπισκοπών που μας έδινε η Notitia 8 είναι: η Ηράκλεια (ή Κύβιστρα, πρώην επισκοπή των Τυάνων),⁸²⁶ το Ροσσάνο και η Αγχίαλος.⁸²⁷ Για τις περισσότερες αρχιεπισκοπές που αναγράφονται στη Notitia 11, μας δίνεται η δυνατότητα ν' αποκτήσουμε μια εικόνα για την πραγματική τους κατάσταση από τις συνοδικές λίστες μεταξύ των ετών 997 και 1094. Ωστόσο, ένας αριθμός αρχιεπισκοπών δεν βρίσκεται μέσα σ' αυτές τις λίστες, όπως η Μίλητος, η Νίκη, η Νεάπολις, η Σέλγη, η Νακόλεια, η Σωτηριούπολις, η Κάρπαθος, η Κέρκυρα, η Αίγινα, το Ροσσάνο, η Αγχίαλος. Όμως το γεγονός αυτό δε σημαίνει ότι έπαψαν να υπάρχουν.⁸²⁸ Οι αρχιεπισκοπές Κόδρων και Σεβαστουπόλεως, οι οποίες δεν μαρτυρούνται από άλλες εξωτερικές πηγές τουλάχιστον από τη Notitia 7, πρέπει να θεωρούνται ότι έχουν καταργηθεί.⁸²⁹

Ο μικρός αριθμός των αρχιεπισκοπών που περιέχονται στη Notitia 11, σε σύγκριση με τις Notitiae των προηγούμενων περιόδων, οφείλεται στις αθρόες προαγωγές τους σε μητροπόλεις και σηματοδοτεί μια νέα περίοδο κατά την οποία ο αριθμός τους θα συρρικνώνεται σταδιακά μέχρι να σβήσει εντελώς τον 15ο αιώνα. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί προσαρμογή της εκκλησιαστικής διοίκησης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στα νέα πολιτικά δεδομένα που προέκυψαν στα Βαλκάνια και τη Μ.Ασία.

Στη Μ.Ασία, η σταδιακή κατάκτηση των κεντρικών και νοτιο-ανατολικών περιοχών της από τους Σελτζούκους Τούρκους, μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071), φαίνεται πως έγινε δίχως να συναντήσουν σοβαρή αντίσταση.⁸³⁰ Το πέρασμά τους και η ερήμωση που άφηναν πίσω τους περιγράφεται παραστατικά από τον Κεδρηνό.⁸³¹ Μέχρι και τη βασιλεία του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078), οι νομάδες Τουρκομάνοι διέτρεχαν και λεηλατούσαν όλη την ύπαιθρο της Μ.Ασίας, χωρίς όμως να καταλάβουν πολλά από τα οχυρωμένα αστικά κέντρα. Οι καταλήψεις των πόλεων της Μ.Ασίας από τους Τούρκους έγιναν επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081). Όταν ο Νικηφόρος Βοτανειάτης επαναστάτησε μαζί με τους "δυνατούς" του θέματος των Ανατολικών, προσέλαβε πολλούς Τούρκους μισθοφόρους. Στην πορεία του προς την Κων/πολη τους εγκατέστησε ως φρουρές στις περιοχές και τα αστικά κέντρα που καταλάμβανε. Φρουρές εγκατέστησε στις πόλεις: Πύλες, Πραινετό, Νικομήδεια, Ρουφινιανά, Κύζικο, Νίκαια, Χαλκηδόνα και Χρυσούπολη. Με τον τρόπο αυτό πέρασε στην εξουσία των Τούρκων όλη η βορειο-δυτική Μ.Ασία.⁸³² Τούρκους μισθοφόρους χρησιμοποίησε στην επανάστασή του και ο στρατηγός της Κων/πόλεως Νικηφόρος Μελισσηνός. Στις πόλεις που κατέλαβε τους εγκατέστησε ως φρουρές και

καταστροφές της υπαίθρου. Στις πόλεις που κατέλαβαν στη δυτική Μ.Ασία δεν εγκαταστάθηκαν νομάδες Τούρκοι και η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων τους ήταν Έλληνες και Αρμένιοι. Σ' αυτό το πρώτο στάδιο φαίνεται πως οι Σελτζούκοι διατήρησαν τους βυζαντινούς μηχανισμούς διοίκησης που βρήκαν, στους οποίους εντάσσονταν οι μητροπολίτες και οι επίσκοποι των πόλεων αυτών. Όσοι αρχιερείς εγκατέλειπαν τις έδρες τους λόγω κατάληψης ή και καταστροφής της πόλης τους, κατέφευγαν σε άλλες καλά οχυρωμένες πόλεις ή την ίδια την Κων/πολη, έχοντας την πρόθεση να επιστρέψουν με την ανακατάληψη των περιοχών αυτών από τους Βυζαντινούς και την ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης.

Όσοι επίσκοποι έμειναν στις πόλεις τους ή επέστρεψαν αργότερα, τους επιτράπηκε να ασκούν ελεύθερα τα καθήκοντά τους και συνέχισαν να εκπροσωπούν τις πόλεις τους στις συνόδους. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός της παρουσίας στη σύνοδο των Βλαχερνών (1074), ιεραρχών των οποίων οι έδρες βρίσκονταν στην περιοχή του σουλτανάτου του Ρούμ όπως: της Καισάρειας, του Ικονίου, των Τυάνων, της Κλαυδιουπόλεως, της Νεοκαισάρειας, της Λαοδικείας, των Συνάδων, των Ευχαΐτων, της Πομπηϊουπόλεως κ.α.⁸³⁶ Σε περίπτωση όμως εχθροπραξιών με το Βυζάντιο τους απαγορεύονταν φυσικά οι επαφές με την Κων/πολη.⁸³⁷

Σ' αυτό λοιπόν το πρώτο στάδιο, η εμφάνιση των Σελτζούκων στη Μ.Ασία δημιούργησε αναστάτωση στη διοίκηση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Σε καμιά όμως περίπτωση δεν μπορεί να συγκριθεί με την αποδιοργάνωση που έφεραν στη βυζαντινή πολιτική διοίκηση της Μ.Ασίας. Όπως μαρτυρείται από τη Notitia 11, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως κατάφερε να διατηρήσει τους διοικητικούς μηχανισμούς του στη Μ.Ασία, θεωρώντας τη νέα πολιτική κατάσταση ως κάτι το προσωρινό, όπως άλλωστε συνέβει και στο παρελθόν με τους Πέρσες και τους Άραβες.

Η διατήρηση λοιπόν των διοικητικών δομών της Εκκλησίας της Κων/πόλεως και η ανοχή των Σελτζούκων σουλτάνων αυτής της περιόδου, φαίνεται πως επέτρεψαν τη διατήρηση των ορίων δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως σχεδόν στην έκταση που είχε το 1025. Εκτός από τις επαρχίες της Ν.Ιταλίας και Σικελίας που χάθηκαν οριστικά, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως δεν φαίνεται να είχε άλλες εδαφικές απώλειες. Τα αποτελέσματα πάνω στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από τις πολιτικές εξελίξεις του τέλους του 11ου αι. θα γίνουν πιο φανερά τον επόμενο αιώνα, με την ανάληψη της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από τη δυναστεία των Κομνηνών.

I. Το Βυζαντινό κράτος από την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081) ως την πτώση της Κων/πολης στους Σταυροφόρους (1204).

Την ήττα του Μαντζικέρτ (1071) ακολούθησε η πλήρης αποδιοργάνωση των στρατιωτικών δομών και η εσωτερική διάβρωση του Βυζαντινού κράτους, με σοβαρές επιπτώσεις στον ελληνικό πληθυσμό, ιδιαίτερα της Μ.Ασίας.⁸³⁸ Στη χαώδη κατάσταση που επικράτησε τη δεκαετία 1071-1081 με τις συνεχείς επαναστάσεις και τα αυτονομιστικά κινήματα στα νησιά του Αιγαίου και τη Μ.Ασία, οι Σελτζούκοι κατάφεραν να καταλάβουν όλες σχεδόν τις μικρασιατικές επαρχίες.⁸³⁹ Άλλοτε συνεργαζόμενοι με τους στασιαστές και άλλοτε με τη βυζαντινή κυβέρνηση κατάφεραν ως το 1081 να καταλάβουν ολόκληρη σχεδόν τη Μ.Ασία, εκτός από λίγες παράκτιες περιοχές του Πόντου, ένα τμήμα της Καππαδοκίας, την Παφλαγονία και την Τραπεζούντα. Στα κατακτημένα εδάφη ίδρυσαν το σουλτανάτο του Ρουμ με έδρα τη Νίκαια και αργότερα το Ικόνιο.⁸⁴⁰

Η κατάληψη της Μ.Ασίας από τους Σελτζούκους αποτέλεσε βαρύ πλήγμα για την Αυτοκρατορία. Τα αίτια όμως της πτώσης πρέπει ν' αναζητηθούν στην εξάρθρωση της βυζαντινής διοίκησης και την αποδιάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας, που ακολούθησαν μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ (1025).⁸⁴¹ Η κατάργηση των θεματικών στρατών και του συστήματος των αγροτών-στρατιωτών που είχε αποτέλεσμα την αυξανόμενη εξάρτηση από μισθοφορικά στρατεύματα, η απουσία σοβαρής ηγεσίας, η διαμάχη για την κατάληψη της εξουσίας, ήταν από τους βασικούς λόγους καταστροφής του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας.⁸⁴² Στους παράγοντες αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και η δυσαρέσκεια των συνοριακών πληθυσμών που καταπιέζονταν από τη βαριά φορολογία και την αδιαφορία της κεντρικής εξουσίας, γεγονός που οδήγησε στην αποξένωση μεταξύ των πληθυσμών της περιφέρειας και της Κων/πολης.⁸⁴³

Στη Βαλκανική χερσόνησο τα πράγματα ήταν καλύτερα. Παρά τη διεκδίκηση αυτονομίας από τους ηγεμόνες της Κροατίας και της Ζέτας⁸⁴⁴ και τις επιδρομές των Πατζινάκων και Κουμάνων, το σύνορο του Δούναβη φαίνεται να έμεινε σταθερό, καθώς τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι πηγές βεβαιώνουν την αδιάσπαστη παρουσία της βυζαντινής κυριαρχίας στις μεθοριακές αυτές περιοχές.⁸⁴⁵

Με την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) στο θρόνο του Βυζαντίου, άρχισε μια προσπάθεια ανασύνταξης δυνάμεων και σταθεροποίησης για τους Βυζαντινούς. Η εκατονταετία κατά την οποία κυβέρνησαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία οι Κομνηνοί (1081-1185) ήταν μια συνεχής προσπάθεια απόκρουσης των εξωτερικών εχθρών και αναδιοργάνωσης του κράτους. Αρχικά ενισχύθηκε η κεντρική εξουσία και έγινε προσπάθεια ν΄ αμβλυνθούν οι διαμάχες ανάμεσα στο κέντρο (Κων/πολη) και την περιφέρεια. Ο Αλέξιος Α΄ φρόντισε για την αναδιοργάνωση της επαρχιακής διοίκησης και πήρε δημοσιονομικά μέτρα για την οικονομική ανάρρωση της Αυτοκρατορίας.⁸⁴⁶ Παρά τις προσπάθειές του όμως για τη διατήρηση κάποιας κοινωνικής ισορροπίας, απέτυχε να προστατεύσει τους μικροκαλλιεργητές, καθώς ενίσχυσε την γαιοκτητική αριστοκρατία με πλούσιες δωρεές, για να εξασφαλίσει τη βοήθειά τους στους πολέμους που διεξήγαγε.⁸⁴⁷

Την περίοδο αυτή η εξωτερική πολιτική των Κομνηνών στέφθηκε μ΄ επιτυχία. Αντιμετώπισαν μ΄ επιτυχία τους Νορμανδούς στη Δύση, τους Πατζινάκες, Κομάνους, Σέρβους, Ούγγρους στο Βορρά, τους Σελτζούκους Τούρκους στην Ανατολή και τέλος τους Σταυροφόρους, οι οποίοι βοήθησαν αρχικά τους βυζαντινούς ν΄ ανακαταλάβουν αρκετές περιοχές της Μ.Ασίας, ωστόσο μακροπρόθεσμα έπληξαν τα θεμέλια του Βυζαντινού κράτους, προετοιμάζοντας το έδαφος για την καταστροφή του 1204.⁸⁴⁸

Οι Κομνηνοί στο τέλος της βασιλείας τους είχαν καταφέρει να διατηρήσουν άθικτες τις επαρχίες της Βαλκανικής. Ο Μανουήλ Α΄ (1143-1180) είχε επιβάλλει ξανά την επικυριαρχία του Βυζαντίου στη Σερβία και όλη τη Δαλματία.⁸⁴⁹ Στα ανατολικά είχε ανακτηθεί ολόκληρη η δυτική Μ.Ασία μέχρι τα κεντρικά υψίπεδα της Ανατολίας. Το νέο σύνορο της αυτοκρατορίας οριζόταν από μια γραμμή η οποία περνούσε από τις πόλεις Γάγγρα, Άγκυρα, Φιλομήλιο, Σωζόπολη, Πολύβοτος. Στη βόρεια Μ.Ασία όλη η παράλια περιοχή από την Κασταμονή ως και την Τραπεζούντα, στα σύνορα με τη Γεωργία, αναγνώριζε την εξουσία του Βυζαντίου. Στη νοτιο-ανατολική Μ.Ασία το βυζαντινό κράτος κατείχε τη Σελεύκεια και όλα τα παράλια της Κιλικίας μέχρι την περιοχή του παλιού θέματος Τελούχ, διεκδικώντας και την επικυριαρχία των λατινικών κρατιδίων της Έδεσσας και της Αντιόχειας.⁸⁵⁰

Μετά την πτώση του τελευταίου Κομνηνού, Ανδρόνικου Α΄ (1183-1185), στο θρόνο ανέβηκε ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195).⁸⁵¹ Τα μεγαλύτερα και άμεσα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ο νέος αυτοκράτορας ήταν ο νορμανδικός κίνδυνος και οι εμφύλιες διαμάχες που ξέσπασαν.

Η περίοδος της δυναστείας των Αγγέλων (1185-1204) χαρακτηρίζεται από μια προϊούσα οικονομική και πολιτική διάλυση.⁸⁵² Στη Βαλκανική το Βυζαντινό κράτος ήρθε

αντιμέτωπο με τις νέες πολιτικές οντότητες που δημιουργήθηκαν, τη Βουλγαρία και τη Σερβία, οι οποίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους.⁸⁵³ Από τα εδάφη της αυτοκρατορίας πέρασε μια νέα σταυροφορία, η Γ΄, με όλες τις επιπτώσεις που είχε.⁸⁵⁴ Σ΄ αυτά προστέθηκαν και οι φυγόκεντρες τάσεις των ισχυρών αξιωματούχων των επαρχιών, που ενισχύθηκαν με την άφιξη των Σταυροφόρων της Δ΄ Σταυροφορίας (1203/1204).⁸⁵⁵

Η εκθρόνιση του Ισαακίου Β΄ από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄ (1195-1203), σηματοδότησε την αποφασιστική και άμεση ανάμιξη των Λατίνων στις τύχες του Βυζαντίου.⁸⁵⁶ Το Βυζαντινό κράτος δεν είχε τρόπο ν΄ αντιδράσει, γιατί οι στρατιωτικές του δυνάμεις αποτελούνταν κατά ένα μεγάλο μέρος από δυτικούς μισθοφόρους που ήταν απρόθυμοι να πολεμήσουν εναντίον συμπατριωτών τους.

Η παραμέληση των μικρασιατικών επαρχιών από τον Ισαάκιο Β΄ είχε αποτέλεσμα τη δημιουργία χαοτικής κατάστασης με την ανεξαρτητοποίηση διαφόρων τοπικών διοικήτων.⁸⁵⁷ Η κατάσταση χειροτέρευε με τις καταστρεπτικές επιδρομές των Τουρκομάνων. Οι Σελτζούκοι σουλτάνοι του Ικονίου, έχοντας σταθεροποιήσει τον έλεγχό τους στην ανατολική και κεντρική Μ.Ασία, και στοχεύοντας στην επέκταση της εξουσίας τους στη δυτική και νότια Μ.Ασία έστρεψαν τους Τουρκομάνους νομάδες στα βυζαντινά εδάφη. Οι άγριοι και πολεμοχαρείς αυτοί πολεμιστές άρχισαν βαθμιαία τον πολιτιστικό και εθνικό μετασχηματισμό της Μ.Ασίας, δρώντας τις περισσότερες φορές χωρίς τον έλεγχο του σουλτανάτου του Ικονίου.⁸⁵⁸

Ολοκληρωμένη εικόνα για τις περιοχές που κατείχαν οι Σελτζούκοι του Ικονίου στο τέλος του 12ου αιώνα μας δίνουν οι Ibn Bibi και Ibn Al-Athir. Στα κείμενά τους περιγράφεται το μοίρασμα των εδαφών του σελτζουκικού σουλτανάτου από τον Κιλίτζ-Αρσλάν Β΄ (1156-1192) στους 10 γιους του και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε (1190-1197). Στα κείμενά τους αναφέρουν τις πόλεις Σεβάστεια, Αρχελαΐδα, Μελιτηνή, Καισάρεια, Άγκυρα, Δοκεία, Σωζόπολη, Νεοκαισάρεια, Ελβιστάν, Νίγδη, Ηράκλεια-Κύβιστρα και Αμάσεια, οι οποίες βρισκόνταν στην εξουσία του σελτζουκικού σουλτανάτου.⁸⁵⁹ Σ΄ αυτές βέβαια θα πρέπει να προστεθούν και οι ενδιάμεσες περιοχές που απλώνονταν σ΄ όλη την κεντρική και ανατολική Μ.Ασία.

Το τελευταίο χτύπημα για το Βυζαντινό κράτος το έδωσε η Δ΄ Σταυροφορία (1204). Το κολοβωμένο και ανίσχυρο κράτος που κυβερνούσε η δυναστεία των Αγγέλων δεν μπόρεσε ν΄ αντισταθεί στα πλήγματα της Δ΄ Σταυροφορίας και υπέκυψε για πρώτη φορά στην ιστορία του.

II. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο από το 1081 ως την πτώση της Κων/πολης στους Σταυροφόρους το 1204.

Κύρια πηγή για την εξέταση της δικαιοδοσίας και τον καθορισμό των γεωγραφικών ορίων του Πατριαρχείου Κων/πόλεως τον 12ο αι., αποτελούν οι Notitiae 12, 13, 14 της εποχής των Κομνηνών και των Αγγέλων. Απ' αυτές πιο σημαντική για τη μελέτη μας είναι η Notitia 12.⁸⁶⁰ Ανήκει στον τύπο των σύντομων Notitiae, δηλαδή αυτών που περιέχουν μόνο τους καταλόγους των μητροπόλεων και των αρχιεπισκοπών.

Η Notitia 13 περιέχει τον κατάλογο των επισκοπών ανά μητρόπολη και θεωρητικά μας δίνει την κατάσταση των εκκλησιαστικών εδρών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως κατά τον 12ο αι.⁸⁶¹ Αποτελείται από ένα κομμό επισκοπών μέχρι τη μητρόπολη Ευχαΐτων (51η), κοινό μ' εκείνον που περιέχεται στις Notitiae 9 και 10, στο τέλος του οποίου τοποθετούνται με χρονολογική σειρά όλες οι νέες μητροπόλεις, στην πλειοψηφία τους χωρίς επισκοπές. Το ιστορικό περίγραμμα λοιπόν της εποχής μάς δίνεται από το τέλος του καταλόγου. Μετά τη Notitia 7 οι μητροπόλεις δίχως επισκοπές πολλαπλασιάστηκαν σε τρόπο ώστε οι κατάλογοι μετά τη μητρόπολη Ευχαΐτων να δίνουν την εντύπωση μιας σύντομης Notitia, όπως στις Notitiae 9 και 10.⁸⁶²

Η Notitia 13 φθάνει μέχρι τη μητρόπολη Άπρου, γεγονός που την τοποθετεί χρονολογικά μέχρι το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού.⁸⁶³ Η εξέταση όμως του αριθμού των επισκοπών ανά μητρόπολη, σε σύγκριση μ' εκείνον που περιέχεται στις Notitiae 9 και 10, δείχνει μεγάλη συμφωνία μεταξύ τους.⁸⁶⁴ Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο συντάκτης της Notitia 13 είχε υπόψη του κάποιο αρχαιότερο πρότυπο, όμοιο μ' εκείνο των Notitia 9 και 10. Ο κατάλογος λοιπόν των επισκοπών μέχρι τα Ευχαΐτα, πρέπει να θεωρείται ότι αντιστοιχεί σε μια προηγούμενη χρονική περίοδο και η αξία του για την υπό εξέταση περίοδο (12ος αι.) κρίνεται σχετική.

Η Notitia 14 ανήκει κι αυτή στις σύντομες Notitiae με την ιδιομορφία όμως ότι δίπλα στις μητροπόλεις αναγράφει τον αριθμό των επισκοπών τους.⁸⁶⁵ Η Notitia αυτή φέρει το όνομα του Νείλου Δοξαπατρή και έχει το μεγάλο πλεονέκτημα να χρονολογείται με βεβαιότητα το 1142/1143.⁸⁶⁶ Το τέλος όμως του καταλόγου των μητροπόλεων είναι ελλιπές, σταματά στη Λακεδαιμονία. Δίνει δηλαδή ένα σύνολο 65 μητροπόλεων. Αριθμός που απέχει αρκετά από εκείνον των Notitiae 12 και 13. Για το λόγο αυτό η χρησιμότητά του είναι σχετική και πάντα σε συνδυασμό με την πληρέστερη Notitia 12.

Η Notitia 12 μας δίνει ένα σύνολο 89 μητροπόλεων και 42 αρχιεπισκοπών. Μετά τη μητρόπολη Αττάλειας (80η), η οποία αποτελεί το όριο του καταλόγου για το τέλος του 11ου αιώνα, η μητρόπολη Άργους (89η) και η ημερομηνία προαγωγής της (1189) οριοθετεί τη νέα αύξηση των μητροπολιτικών εδρών στο τέλος του 12ου αιώνα.⁸⁶⁷ Οι συνοδικές λίστες από το 1140 ως το 1192 μαρτυρούν χρονολογικά την πρώτη επίσημη εμφάνιση των νέων μητροπόλεων και δείχνουν μια αντιστοιχία ανάμεσα στη θέση που κατέχουν στη Notitia 12 και στη σειρά πρωτοκαθεδρίας κατά την παρουσία τους στις συνόδους.¹¹⁴⁶

Από την εξέταση των Notitiae 12, 13 και 14 του 12ου αιώνα, μας δίνεται η εικόνα μιας ακμαίας εκκλησιαστικής οργάνωσης και μιας τεράστιας δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Η τάση της αύξησης του αριθμού των μητροπόλεων σε Ευρώπη και Μ.Ασία που μας έδειξε η Notitia 11, συνεχίζεται και στη διάρκεια του 12ου αιώνα. Ο αριθμός των μητροπόλεων, αρχιεπισκοπών και επισκοπών του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το 12ο αιώνα καθώς και η γεωγραφική τους κατανομή έχουν ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ III

	Μητροπόλεις	Αρχιεπισκοπές	Επισκοπές
<i>Μ.Ασία</i>	54	15	390
<i>Βαλκανική</i>	29	19	156
<i>Ν.Ιταλία</i>	4	1	37
<i>Κριμαία</i>	-	6	-
<i>Εκτός συνόρων</i>	2	1	11
Σύνολο	89⁸⁶⁹	42⁸⁷⁰	594⁸⁷¹

Οι αριθμοί αυτοί μας δείχνουν ότι οι μητροπόλεις και επισκοπές στη Μ.Ασία συνεχίζουν να υπερέχουν σε αριθμό από τις άλλες εκκλησιαστικές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Αν και παρατηρείται σημαντική αύξηση των μητροπόλεων στη Βαλκανική, ωστόσο ο αριθμός τους δε φθάνει εκείνον της Μ.Ασίας. Παρατηρούμε ακόμα, ότι ένας αριθμός νέων μητροπόλεων εμφανίζεται κοντά στις ακτές της Μ.Ασίας και γύρω από την Κων/πολη, στη Θράκη. Είναι πιθανόν η ίδρυση αυτών των μητροπόλεων να συνδέεται με την αύξηση του πληθυσμού στις περιοχές αυτές, ο οποίος έφυγε από μέρη που καταλήφθηκαν από εχθρούς και συγκεντρώθηκε σε περιοχές πιο ασφαλείς.⁸⁷²

Η αύξηση αυτή του αριθμού των μητροπόλεων προέρχεται από την προαγωγή των αρχιεπισκοπών σε μητροπόλεις και σίγουρα δεν αντικατοπτρίζει μια νέα εδαφική διεύρυνση των ορίων δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι η Notitia 13 του 12ου αι., είναι η πρώτη Notitia που μας δίνει πληροφορίες για την οργάνωση της εκκλησιαστικής επαρχίας της Ρωσίας.⁸⁷³ Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή, στη μητρόπολη Ρωσίας υπάγονταν έντεκα επισκοπές που κάλυπταν μια γεωγραφική έκταση ίση σχεδόν μ' εκείνη του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Γνωρίζοντας ωστόσο την άσχημη πολιτική κατάσταση στην οποία περιήλθε η Αυτοκρατορία το 12ο αιώνα με την απώλεια των επαρχιών της στη Ν.Ιταλία, στην κεντρική και ανατολική Μ.Ασία και με τις καταστροφικές επιδρομές των Πετσενέγων και Κουμάνων στις ευρωπαϊκές επαρχίες της, θα περιμέναμε να δούμε μια μείωση του αριθμού των εκκλησιαστικών εδρών ή τουλάχιστον την παραμονή τους στο ίδιο επίπεδο λόγω του παραδοσιακού βυζαντινού συντηρητισμού στο ζήτημα τάξης και πρωτοκαθεδρίας των εκκλησιαστικών καταλόγων. Αντί γι' αυτό, βλέπουμε μια σημαντική αύξηση των μητροπόλεων και των επισκοπών. Πριν όμως αρχίσουμε να βλέπουμε με σκεπτικισμό τις Notitiae του 12ου αιώνα και να τις αντιμετωπίζουμε ως έγγραφα απ' τη φύση τους εξαιρετικά συντηρητικά, που έχουν την τάση να διατηρούν την παλιά τάξη των μητροπόλεων και επισκοπών, πρέπει να τις αξιολογήσουμε και να τις ελέγξουμε με σύγχρονες πηγές οι οποίες αναφέρονται στα ιστορικά γεγονότα αυτής της περιόδου.⁸⁷⁴

1. Οι νέες εκκλησιαστικές έδρες και η γεωγραφική τους κατανομή

Οι τέσσερις πρώτες μητροπόλεις μετά την Αττάλεια (80η) (Μεσήμβρια, Μίλητος, Σηλύβρια, Άπρωσ) προάχθηκαν στο αξίωμα αυτό την εποχή των Κομνηνών. Η Άπρωσ (84η) φαίνεται πως ήταν η τελευταία δημιουργία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και οριοθετεί το τέλος της δυναστείας μέσα στη Notitia 12.⁸⁷⁵ Και οι 4 αυτές μητροπόλεις προβιβάστηκαν στο βαθμό αυτό από αρχιεπισκοπές.

Η Μεσήμβρια (81η) μαρτυρείται για πρώτη φορά στο αξίωμα της μητρόπολης στη συνοδική λίστα του 1140.⁸⁷⁶ Η Μίλητος (82η) εμφανίζεται στη συνοδική λίστα του 1157,⁸⁷⁷ η Σηλύβρια (83η)⁸⁷⁸ στη συνοδική λίστα του 1168 και η Άπρωσ (84η)⁸⁷⁹ στη συνοδική λίστα του 1179.

Η μικρή αύξηση στην ίδρυση νέων μητροπόλεων σε σχέση με τη Notitia 11 κατά την περίοδο αυτή (12ος αι.), προέρχεται εν μέρει από την αντίδραση της Εκκλησίας στην αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, ενάντια στις καταχρηστικές προαγωγές εκκλησιαστικών εδρών.⁸⁸⁰ Αν και ο αυτοκράτορας δε φαίνεται να συγκατατέθηκε στο αίτημα του Πατριάρχη να καταργήσει τις πιο πρόσφατες μητροπόλεις, δέχτηκε ωστόσο ότι οι νέες ιδρύσεις στο μέλλον προϋπέθεταν μια συμφωνία ανάμεσα στον Πατριάρχη και τον Αυτοκράτορα.⁸⁸¹

Μετά τη μητρόπολη Άπρου (84η), που οριοθετεί το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού, η Notitia 12 μας δείχνει μια απότομη αύξηση του αριθμού των μητροπόλεων, που ανεβάζει τον αριθμό τους στις 89. Οι νέες μητροπόλεις είναι: η Αρκαδιούπολη (85η),⁸⁸² η Φιλαδέλφεια (86η),⁸⁸³ τα Ύπαιπα,⁸⁸⁴ το Πυργίον⁸⁸⁵ και το Άργος.⁸⁸⁶

Ο Ισαάκιος Β΄, στις αθρόες προαγωγές μητροπόλεων που έκανε, φαίνεται πως συνάντησε την έντονη αντίδραση της Εκκλησίας. Σε διάταγμά του, το 1193, με το οποίο καταστέλλει τις αντιδράσεις των μητροπολιτών στην πολιτική του της ίδρυσης νέων μητροπόλεων, ερμηνεύει μ΄ ένα δικό του τρόπο τον κανόνα 12 της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου (451). Το μόνο δικαίωμα που αναγνωρίζει στους μητροπολίτες είναι να προβαίνουν σε ψηφοφορία για την εκλογή των νέων μητροπολιτών ή αρχιεπισκόπων.⁸⁸⁷

Η εικόνα που μας δίνει ο κατάλογος των αρχιεπισκοπών στη Notitia 12 είναι πιο συγκεχυμένη σε σύγκριση μ΄ εκείνη που μας παρέχει ο κατάλογος των μητροπόλεων. Κι αυτό, γιατί αναγράφονται ακόμη ως αρχιεπισκοπές οι έδρες εκείνες που προβιβάστηκαν

σε μητροπόλεις (Κέρκυρα, Γέρμια, Μεσήμβρια, Άπρωι, Σηλύβρια, Αρκαδιούπολις) ή έχουν καταργηθεί (Σεβαστούπολις, Ροσσάνο). Η κατάσταση είναι πιο ξεκάθαρη στο τέλος του καταλόγου, όπου προσθέτονται οι νέες αρχιεπισκοπές και έχει την ίδια περίπτωση αξία με το τέλος του καταλόγου των μητροπόλεων, γιατί μπορούμε να χρονολογήσουμε με περισσότερη σιγουριά τόσο τις εκκλησιαστικές έδρες, όσο και τον ίδιο τον κατάλογο. Οι νέες αρχιεπισκοπές που τοποθετούνται στο τέλος του καταλόγου είναι: το Διδυμότειχο, το Γαρδικίο, η Νήσος, το Λοπαδίο και τα Μελάγγεια (Μελάγινα).⁸⁸⁸

Η ίδρυση των αρχιεπισκοπών Γαρδικίου και Λοπαδίου ανάγεται στη βασιλεία του Ισαακίου Β'.⁸⁸⁹ Και οι δύο αρχιεπισκοπές εμφανίζονται στη συνοδική λίστα του 1191.⁸⁹⁰ Το Διδυμότειχο εμφανίζεται ως αρχιεπισκοπή για πρώτη φορά στη συνοδική λίστα του 1232.⁸⁹¹ Η εμφάνισή του όμως στο βαθμό της αρχιεπισκοπής σε μια εποχή που η πόλη δεν έχει ανακαταληφθεί ακόμη από την αυτοκρατορία της Νίκαιας, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η προαγωγή του Διδυμοτείχου έγινε πριν το 1204.⁸⁹²

Τα Μελάγινα (Μελάγγεια) εμφανίζονται ως αρχιεπισκοπή στη συνοδική λίστα του 1250.⁸⁹³ Η ημερομηνία προαγωγής τους στο αξίωμα της αρχιεπισκοπής δεν είναι βέβαιη, αλλά ο J.Darrouzès πιστεύει πως ήταν σύγχρονη μ' εκείνην του Λοπαδίου λόγω του ίδιου ρόλου που έπαιζαν οι δύο πόλεις στις αναμετρήσεις με τους Τούρκους, στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα.⁸⁹⁴ Το όνομα "Νήσος" μας δυσκολεύει γιατί δεν εμφανίζεται πουθενά αλλού. Κάτω απ' αυτό το όνομα πρέπει να αποκλείσουμε την Προικόννησο, η οποία εμφανίζεται στις συνοδικές λίστες του 13ου και 14ου αιώνα ως αρχιεπισκοπή. Στη Notitia 15⁸⁹⁵ του 13ου αιώνα εμφανίζεται η μητρόπολη "Νίσου" ή "Νύσσου" και μάλλον πρόκειται για την παλιά επισκοπή Νύσας της μητροπόλεως Εφέσου, η οποία βρισκόταν στην κοιλάδα του Μαιάνδρου ποταμού, ανάμεσα στις πόλεις Τράλλεις, Μάσταυρα και Βρίουλα.⁸⁹⁶

Η γεωγραφική κατανομή των νέων εδρών από την οποία μπορούμε ν' αντλήσουμε ενδιαφέροντα συμπεράσματα έχει ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Μητροπόλεις	ΘΡΑΚΗ	Μ.ΑΣΙΑ	ΕΛΛΑΔΑ
Μεσήμβρια	X		
Μίλητος		X	
Συλήβρια	X		
Άπρος	X		
Αρκαδιούπολις	X		
Φιλαδέλφεια		X	
Ύπαιπα		X	
Πυργίον		X	
Άργος			X
Αρχιεπισκοπές			
Διδυμότειχο	X		
Γαρδίκιο			X
Λοπάδιο		X	
Νήσος		X	
Μελάγινα		X	

Πέντε (5) από τις έδρες αυτές εντοπίζονται στη γεωγραφική περιοχή της Θράκης. Επτά (7) εντοπίζονται στη γεωγραφική περιοχή της δυτικής Μ.Ασίας και δύο (2) στο γεωγραφικό χώρο της κυρίως Ελλάδος. Η γεωγραφική θέση των νέων μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών έχει σχέση με τις νέες ιστορικές-πολιτικές πραγματικότητες καθώς και τις νέες διοικητικές μεταρρυθμίσεις του 12ου αιώνα, που έλαβαν χώρα στο Βυζαντινό κράτος.

Οι συνεχείς επιθέσεις των Κουμάνων που συχνά έφθαναν βαθιά μέσα στη Θράκη, έγιναν σφοδρότερες στην εποχή του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.⁸⁹⁷ Ο τελευταίος, ιδιαίτερα μετά την ήττα του στο Μυριοκέφαλο (1176), αναγκάστηκε να μεταφέρει το κέντρο βάρους της πολιτικής του στις Ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας.⁸⁹⁸ Έτσι, η Σηλύβρια, η Άπρος, η Αρκαδιούπολη, το Διδυμότειχο και η Μεσήμβρια απόκτησαν στρατηγική σημασία λόγω: α) των οχυρώσεών τους που πρόσφεραν καταφύγιο στους γύρω πληθυσμούς σε περίοδο εχθρικών επιδρομών, β) της εγγύτητάς τους προς τη βασιλεύουσα, και γ) της τοποθεσίας τους επάνω στις κύριες

οδούς (Εγνατία και Βασιλική οδό), που ξεκινούσαν από την Κων/πολη και ήταν ζωτικής σημασίας για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και το εμπόριο.⁸⁹⁹ Η Σηλύβρια και η Άπρως βρίσκονταν επάνω στην Εγνατία οδό και έλεγχαν την πρόσβαση προς την Κων/πολη. Η Αρκαδιούπολη αποτελούσε το δεύτερο καλά οχυρωμένο κάστρο μετά την Αδριανούπολη και δέσποζε της Βασιλικής οδού που ξεκινούσε από την Κων/πολη και κατέληγε στο Σίρμιο.⁹⁰⁰ Το Διδυμότειχο με τις ισχυρές οχυρώσεις του, έφραζε το δρόμο ανάμεσα στο όρος Ροδόπη και την κοιλάδα του Έβρου.⁹⁰¹ Η Μεσήμβρια, σημαντικό λιμάνι στον Εύξεινο Πόντο, αποτελούσε σημείο ελέγχου των εχθρικών εισβολών των Βουλγάρων, Πετσενέγων και Κουμάνων, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την περιοχή Δοβρουτσάς στον κάτω Δούναβη για να εισβάλλουν στη βυζαντινή Θράκη. Στην πόλη στάθμευαν μόνιμα δυνάμεις στρατού και στόλου.⁹⁰² Ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας στον οποίο οφειλόταν η ανάδειξη αυτών των πόλεων σε στρατιωτικά και πολιτικά κέντρα της περιοχής, ήταν οι νέες διοικητικές εξελίξεις στη θεματική οργάνωση κατά τον 11ο και 12ο αιώνα.

Σημαντικές πληροφορίες για τη διοικητική διαίρεση του Βυζαντινού κράτους μας δίνει το Χρυσόβουλο του Αλεξίου Γ' (1195-1203) υπέρ των Βενετών, του 1198. Στο έγγραφο αυτό γινόταν η απαρίθμηση επαρχιών και πόλεων της Αυτοκρατορίας, στις οποίες οι Βενετοί σύμφωνα με τη συνθήκη του 1198, είχαν το δικαίωμα να ασκούν ελεύθερα το εμπόριό τους.⁹⁰³ Σύμφωνα με αυτό στην περιοχή της Θράκης μαρτυρείται η ύπαρξη πέντε θεμάτων:

- α) Θέμα Θράκης και Μακεδονίας,⁹⁰⁴
- β) Θέμα Χερρονήσου,⁹⁰⁵
- γ) Θέμα Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου,⁹⁰⁶
- δ) Θέμα Αγχιάλου,⁹⁰⁷
- ε) Θέμα Φιλιππουπόλεως, Βερόης και Αχριδούς.⁹⁰⁸

Πρωτεύουσα του ενιαίου θέματος Θράκης και Μακεδονίας ήταν η Αρκαδιούπολις.⁹⁰⁹ Το Διδυμότειχο αναδείχθηκε στη δεύτερη σε σημασία πόλη, όπως μαρτυρεί και η ονομασία του θέματος Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου.⁹¹⁰ Η Μεσήμβρια υπαγόταν στη διοικητική δικαιοδοσία του δούκα της Αγχιάλου.⁹¹¹ Η αυξανόμενη όμως στρατηγική σημασία της θα οδηγήσει στη δημιουργία ομωνύμου θέματος το 1265, μετά την κατάληψη της πόλης από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο.⁹¹²

Απ' όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα ιστορικο-πολιτικά δεδομένα του τέλους του 12ου αιώνα, καθώς και οι εξελίξεις στη θεματική

διοίκηση, επέδρασαν στην προαγωγή των νέων μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών της γεωγραφικής περιοχής Θράκης.

Στο χώρο της Μ.Ασίας είχαμε την εμφάνιση 7 νέων εδρών. Των μητροπόλεων Μιλήτου, Φιλαδελφείας, Υπαίπων, Πυργίου και των αρχιεπισκοπών Λοπαδίου, Νύσσας, Μελαγίνων. Μια προσεκτική εξέταση της γεωγραφικής τους θέσης δείχνει τη συγκέντρωση των νέων αυτών εδρών στην περιοχή της δυτικής Μ.Ασίας. αυτό πρέπει να οφείλεται στην οπισθοχώρηση των Βυζαντινών από την κεντρική και ανατολική Μ.Ασία, εξ αιτίας των επιδρομών των Τουρκομάνων νομάδων και της ίδρυσης του Σελτζουκικού σουλτανάτου του Ικονίου.

Το Πυργίον και τα Ύπαιπα βρίσκονταν στην πεδιάδα του Καϋστρου ποταμού. Η Νύσσα και η Μίλητος βρίσκονταν στην πεδιάδα και στις εκβολές αντίστοιχα του Μαιάνδρου ποταμού.⁹¹³ Η Νύσσα, το Πυργίον και τα Ύπαιπα ανήκαν στο κλίμα της μητρόπολης Εφέσου.⁹¹⁴ Διοικητικά πρέπει να υπάγονταν στα θέματα Μαιάνδρου και Νεοκάστρου, τα οποία περιλάμβαναν τις περιοχές γύρω από τον Μαιάνδρο ποταμό και τις κοιλάδες μεταξύ του Έρμου του άνω Καΐκου ποταμού.⁹¹⁵ Τα αμυντικά έργα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού στις περιοχές αυτές είχαν αποτέλεσμα την ασφάλεια, τον πλούτο και την ευημερία των κατοίκων.

Η Φιλαδέλφεια δέσποζε με τις οχυρώσεις της στα περάσματα που οδηγούσαν στις δύο πιο εύφορες πεδιάδες της δυτικής Μ.Ασίας, του Καϋστρου και του Μαιάνδρου ποταμού.⁹¹⁶ Οι πόλεμοι κατά των Σελτζούκων, την ανέδειξε σε κέντρο των βυζαντινών επιχειρήσεων εναντίον τους. Σε όλο το 12ο αιώνα η Φιλαδέλφεια μνημονεύεται ως στρατιωτικό ορμητήριο και συγκοινωνιακός σταθμός.⁹¹⁷

Οι Τουρκομανικές επιδρομές του 11ου-12ου αιώνα στη Μ.Ασία είχαν αποτέλεσμα την καταστροφή πολλών μεγάλων πόλεων και την ερήμωση της υπαίθρου από τους κατοίκους της, οι οποίοι έντρομοι αναζήτησαν καταφύγιο σε καλά οχυρωμένα κάστρα που κατάφεραν ν΄ αντισταθούν. Χάρη στις οχυρώσεις τους και στη συρροή φυγάδων από τις γύρω κατεστραμμένες περιοχές που αύξησαν τον αριθμό των κατοίκων τους, μικρές και άσημες πόλεις αναδείχθηκαν σε νέα οικονομικά και στρατιωτικά κέντρα, γεγονός που εξηγεί την εκκλησιαστική τους προαγωγή.⁹¹⁸

Στη βορειο-δυτική Μ.Ασία το Λοπάδιο και τα Μελάγινα είχαν κατά το 12ο αιώνα μεγάλη αξία από στρατηγική άποψη. Το Λοπάδιο αναφέρεται πολύ συχνά στους πολέμους του Βυζαντίου με τους Σελτζούκους Τούρκους ως σημαντικό συγκοινωνιακό κέντρο και σημείο στάθμευσης των βυζαντινών στρατευμάτων.⁹¹⁹

Η σημασία του οφειλόταν στο γεγονός ότι δέσποζε μιας γέφυρας στον ποταμό Ρύνδακο, απ' όπου περνούσε ο δρόμος που οδηγούσε απ' την Προύσα στην Πέργαμο και στις πλούσιες πεδιάδες του Καΐκου και Έρμου ποταμού.⁹²⁰

Τα Μελάγινα ήταν ο πρώτος μεγάλος σταθμός στη στρατιωτική οδό του Βυζαντίου στη Μ.Ασία. Η στρατιωτική οδός ξεκινούσε από την Κων/πολη, περνούσε από τα Μελάγινα, το Δορύλαιο, την Πολύβοτο, το Φιλομήλιο, το Ικόνιο κι από κει στην Κιλικία μέσω των περασμάτων του όρους Ταύρος.⁹²¹

Τα Μελάγινα ήταν “άπληκτον”, δηλαδή μια ισχυρά οχυρωμένη τοποθεσία όπου συγκεντρώνονταν τα στρατεύματα του θέματος, περιμένοντας την άφιξη του Αυτοκράτορα για να τον συνοδεύσουν στις εκστρατείες του στ' ανατολικά. Στα Μελάγινα συγκεντρώνονταν τα στρατεύματα του θέματος των Οπτιμάτων. Κατά την εποχή των Κομνηνών ενισχύθηκε σημαντικά η άμυνα της περιοχής των Μελαγίνων η οποία ήταν και κέντρο του αυτοκρατορικού ιππικού.⁹²²

Η Partitio Romaniae,⁹²³ έγγραφο του 1204, κάνει μνεία για οργάνωση της περιοχής σε θέμα, γεγονός που μαρτυρεί τη σημασία που είχε αποκτήσει, προφανώς λόγω των τουρκικών επιθέσεων. Η στρατηγική αξία των Μελαγίνων αυξήθηκε ακόμα περισσότερο όταν το Δορύλαιο, το δεύτερο σε σειρά άπληκτο στη στρατιωτική οδό, πέρασε στα χέρια των Τούρκων.⁹²⁴

Η μεγάλη λοιπόν αξία που απόκτησαν το Λοπάδιο και τα Μελάγινα, λόγω των τουρκικών επιθέσεων, φαίνεται πως συνέβαλε στην προαγωγή τους σε αρχιεπισκοπές. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι καμιά από τις δύο αυτές εκκλησιαστικές έδρες δεν υπήρξε προηγουμένως επισκοπή, αφού δεν αναγράφονταν σε καμιά από τις προηγούμενες Notitiae.

2. Μεταθέσεις ιεραρχών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως ως αποτέλεσμα των εχθρικών εισβολών.

Πληροφορίες για τ' αποτελέσματα των εχθρικών επιδρομών στην εκκλησιαστική οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου έχουμε ήδη από το τέλος του 11ου αιώνα. Τις πληροφορίες αυτές τις αντλούμε από μια πραγματεία με τον τίτλο: “*Περί μεταθέσεων*”, την οποία έκδωσε ο Γάλλος ερευνητής J.Darrouzes.⁹²⁵

Πρόκειται για ένα είδος καταλόγου που τηρούνταν στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, στο οποίο καταχωρούνταν οι μεταθέσεις ιεραρχών από επισκοπές σε πατριαρχικούς θρόνους, καθώς και οι μετακινήσεις εκείνων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις έδρες τους και να μετακινηθούν σε άλλες επισκοπές ή μητροπόλεις.⁹²⁶ Στην πραγματεία αυτή αναγράφεται ότι ορισμένοι ιεράρχες μετακινήθηκαν σε άλλες εκκλησιαστικές έδρες ως σχολάζοντες, δηλαδή ιεράρχες που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν την έδρα τους.

Κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και επί πατριαρχίας Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084-1111) αναφέρονται οκτώ ιεράρχες οι οποίοι μετακινήθηκαν σε άλλες έδρες. Πρώτος αναφέρεται ο αρχιεπίσκοπος του Ροσσάνο (Ν.Ιταλίας) Πεντακτένης, ο οποίος μετατέθηκε επί των ημερών του Πατριάρχη Νικολάου Γ΄ στην αρχιεπισκοπή Λήμνου.⁹²⁷ Σε ορισμένους από τους οκτώ ιεράρχες που μετατέθηκαν υπήρχε ο χαρακτηρισμός “*σχολάζων*”.^{927α} Ως “*σχολάζοντες*” μετακινήθηκαν οι ιεράρχες Αξιοπόλεως, Γάγγρας και Λεοντόπολης. Στην περίπτωση του επισκόπου Τύρου και Σιδώνος Ιωάννη, αναφέρεται ρητά ότι αναγκάστηκε από τους Τούρκους να εγκαταλείψει την εκκλησία του.⁹²⁸ Είναι πολύ πιθανό ότι ο αρχιεπίσκοπος του Ροσσάνο Πεντακτένης, που μετατέθηκε στην αρχιεπισκοπή Λήμνου, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του εξαιτίας της Νορμανδικής κατάκτησης της Ν.Ιταλίας και την υπαγωγή των εκκλησιαστικών εδρών της στην Εκκλησία της Ρώμης.

Διαφορετικές είναι οι περιπτώσεις της μητρόπολης Αλανίας⁹²⁹ και της επισκοπής Αθύρων.⁹³⁰ Ο J.Darrouzes πιστεύει ότι δεν πρόκειται για μετάθεση, αλλά για προσωρινή ένωση της Αλανίας και των Αθύρων με την αρχιεπισκοπή Σωτηριούπολης και την επισκοπή Σεργέντζης αντίστοιχα, που τους δόθηκαν “*κατ’ επίδοσιν*”.⁹³¹ Δεν γνωρίζουμε τις αιτίες που οδήγησαν στην ένωση των εδρών αυτών όμως θα πρέπει ν’ αποκλείσουμε τις αιτίες των πολεμικών συγκρούσεων ή της εχθρικής κατοχής.

Τα Άθυρα και η Σεργέντζη βρίσκονταν πολύ κοντά η μια στην άλλη, ανήκαν στην επαρχία Ευρώπης, στην καρδιά της αυτοκρατορίας και συνεπώς πολύ ασφαλείς συγκρινόμενες με τις συνοριακές περιοχές.⁹³²

Η Αλανία της οποίας η γεωγραφική θέση εντοπίζεται στο Β.Καύκασο ανάμεσα στους ποταμούς Terek και Argun και στην Κασπία Θάλασσα, διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις με την αυτοκρατορία την περίοδο αυτή (12ος αι.) και οι επιδρομές των Τούρκων φαίνεται πως δεν είχαν φτάσει την περιοχή τους. Θα πρέπει ν' αποκλειστεί και η γεωγραφική εγγύτητα ως λόγος της ένωσης των εκκλησιαστικών εδρών Αλανίας και Σωτηριούπολης, γιατί η δεύτερη βρισκόταν στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, βόρεια του ποταμού Άκαμψη.⁹³³ Ίσως οι λόγοι που οδήγησαν στην ένωση των δύο εδρών να ήταν οικονομικής φύσης. Στερούμενος μόνιμης έδρας σε κάποιο αστικό κέντρο, όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του που δηλώνει γεωγραφική περιοχή (μητροπολίτης Αλανίας), είναι πιθανό πως δεν είχε τα αναγκαία οικονομικά μέσα για μια αξιοπρεπή διαβίωση σύμφωνα με το αξίωμά του. Έτσι του δόθηκε η εκκλησία του οχυρωμένου λιμανιού της Σωτηριούπολης για να ενισχυθεί οικονομικά. Η ένωση της μητρόπολης Αλανίας με την αρχιεπισκοπή Σωτηριουπόλεως πρέπει να έγινε ανάμεσα στο 1095 και 1105.⁹³⁴ Όπως μας πληροφορεί ο Νικηφόρος Κάλλιστος, την εποχή της πατριαρχείας του Νικολάου Γ' Γραμματικού έγιναν αρκετές ενώσεις μητροπόλεων.⁹³⁵

Ο J.Darroutzes θεωρεί ότι το κοινό σημείο των μεταθέσεων είναι ότι οι ιεράρχες αυτοί προέρχονταν από επισφαλείς περιοχές της αυτοκρατορίας και είχαν αναγκαστεί από τους εχθρούς να εγκαταλείψουν τις εκκλησίες τους.⁹³⁶ Η πιο συχνή αιτία φυγής τους είναι, κατά τον ίδιο ερευνητή, η εχθρική κατοχή και το εχθρικό περιβάλλον, το οποίο αποτελεί τουλάχιστον μια δικαιολογία για τον επίσκοπο να εγκαταλείψει την έδρα του.⁹³⁷

Η πολιτική αστάθεια λοιπόν και οι εχθρικές επιδρομές θα μπορούσαν να εξηγήσουν γιατί έγιναν αυτές οι μεταθέσεις. Στην πραγματικότητα πρόκειται για εξώσεις ιεραρχών από την έδρα τους.

Το Ροσσάνο στη Ν.Ιταλία (Καλαβρία), βρισκόταν σε μια περιοχή εκτεθειμένη στην επιθετικότητα των Νορμανδών. Γύρω στο 1071 οι Νορμανδοί απέσπασαν από τους Βυζαντινούς όλο σχεδόν το νότιο τμήμα της Ιταλίας κάτω από την ηγεσία του ικανότατου αρχηγού τους Ροβέρτου Γυϊσκάρδου.⁹³⁸ Είναι πολύ πιθανό ότι την αντικατάσταση των βυζαντινών αρχών ακολούθησε και η αντικατάσταση των ελλήνων ιεραρχών. Με τη φυγή των βυζαντινών αξιωματούχων, η Ρώμη άρχισε την αναδιοργάνωση των εκκλησιαστικών επαρχιών της Ν.Ιταλίας που υπάγονταν πλέον σ' αυτή. Ο αρχιεπίσκοπος του Ροσσάνο Πεντακτένης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του και να φύγει από την Ιταλία

ανάμεσα στο 1087 και 1094.⁹³⁹ Στην αρχή ανέλαβε την αρχιεπισκοπή Λήμνου και ύστερα “κατ’ επίδοση” την αρχιεπισκοπή Μαρώνειας.⁹⁴⁰

Μετά το Ροσσάνο, στην πραγματεία, ακολουθούν δύο εκκλησιαστικές έδρες των οποίων οι ιεράρχες διώχθηκαν και μετακινήθηκαν σε άλλα μέρη: η μητρόπολη Γάγγρας (Παφλαγονία) και η αρχιεπισκοπή Λεοντόπολης (Ισαυρία), και οι δύο πόλεις της Μ.Ασίας. Κάτοχος της εκκλησιαστικής έδρας της Γάγγρας ήταν ο μητροπολίτης Νικηφόρος, ο οποίος ως “σχολάζων” μετατέθηκε στην εκκλησιαστική έδρα της Αμάστριδος.⁹⁴¹ Η Γάγγρα ήταν πρωτεύουσα και μητρόπολη της επαρχίας Παφλαγονίας.⁹⁴²

Η Άμαστρις στη νότια ακτή του Εύξεινου Πόντου, ήταν μια μικρή πόλη και ήταν γνωστή ως επισκοπή της μητρόπολης Γάγγρας. Την εποχή που μετατέθηκε ο Νικηφόρος στην Άμαστρις, ήταν ήδη μητρόπολη.⁹⁴³ Στρατηγικά, η Άμαστρις βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη τοποθεσία απ’ ότι η Γάγγρα, γιατί όπως και οι άλλες παραλιακές πόλεις μπορούσε ν’ αντισταθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, ανεφοδιαζόμενη από τη θάλασσα.

Ο Νικηφόρος φαίνεται πως αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του την εποχή που ιδρύθηκε το σουλτανάτο του Ρούμ με πρωτεύουσα το Ικόνιο (1080). Είναι γνωστό ότι μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) οι Σελτζούκοι προέλασαν προς τη δυτική Μ.Ασία χωρίς να συναντήσουν σοβαρή αντίσταση. Η Γάγγρα φαίνεται πως κατάφερε να μείνει ανεξάρτητη για κάποιο διάστημα και ο Νικηφόρος παρέμεινε στη θέση του τουλάχιστον μέχρι το 1094, όταν αντιπροσώπευσε την πόλη του στη σύνοδο των Βλαχερνών.⁹⁴⁴

Είναι γεγονός ότι στη σύνοδο των Βλαχερνών το 1094 πήραν μέρος αρκετοί ιεράρχες των οποίων οι έδρες βρίσκονταν στην περιοχή του σουλτανάτου του Ρουμ. Παρόντες ήταν οι ιεράρχες της Καππαδοκίας, του Ικονίου, των Τυάνων, της Κλαυδιουπόλεως, της Νεοκαισάρειας, της Λαοδικίας, των Συνάδων, των Ευχαΐτων, της Πομπηϊούπολης κ.α.⁹⁴⁵

Ωστόσο δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν οι ιεράρχες αυτοί έλαβαν μέρος στη σύνοδο ως ενεργοί αντιπρόσωποι της πόλης τους ή ως εξόριστοι που βρήκαν καταφύγιο στην Κων/πολη. Είναι γνωστή η ανεκτική στάση που τηρούσε απέναντι στους κατακτημένους πληθυσμούς ο διάδοχος του Alp-Arslan, σουλτάνος Malik-Shāh. Στην πραγματικότητα όμως οι διαταγές του σουλτάνου σχετικά με τους χριστιανικούς πληθυσμούς εφαρμόζονταν ανάλογα με τη διάθεση των τοπικών κυβερνητών και η τύχη των χριστιανών και των ιεραρχών τους εξαρτώταν από τους τοπικούς εμίρηδες.⁹⁴⁶

Η επόμενη έδρα στον κατάλογο της πραγματείας είναι η αρχιεπισκοπή Λεοντόπολης της Ισαυρίας. Δεν αναφέρεται το όνομα του ιεράρχη αλλά και αυτός μετατέθηκε ως “σχολάζων”.⁹⁴⁷ Ο αρχιεπίσκοπος Λεοντόπολης μεταφέρθηκε στην

πολιτική οργάνωση θα πρέπει ν' ακολουθήσει και η εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής.⁹⁵⁹ Σύμφωνα με τα ιστορικά και τα γεωγραφικά κριτήρια της περιοχής η επισκοπή Αξιοπόλεως πρέπει ν' αποτελούσε μια από τις επισκοπές της μητρόπολης Δρίστρας. Αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν την ύπαρξη κι άλλων επισκοπών στις πόλεις Δινογέτεια, Καπίδαβα και Τροίσιμις, στην υπό εξέταση περίοδο.⁹⁶⁰

Η μετάθεση του επισκόπου Αξιοπόλεως στη μητρόπολη Αβύδου πρέπει να οφειλόταν στις εισβολές των Κουμάνων του 1095, οι οποίοι σύμφωνα με πληροφορίες που μας δίνει η Άννα Κομνηνή, λεηλάτησαν όλο το Παρίστριον θέμα.⁹⁶¹

Στο Νο 58 καταχωρείται μια ακόμα μετάθεση ιεράρχη ο οποίος χαρακτηρίζεται “*σχολάζων*”. Πρόκειται για το μητροπολίτη Αμασείας Μιχαήλ.⁹⁶² Η σειρά που κατέχει στον κατάλογο, δηλαδή μετά την μετάθεση του αρχιεπισκόπου Κύπρου Νικολάου Μουζάλωνος στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως, καθώς και η αναφορά του τότε Πατριάρχη Κων/πόλεως, μας βοηθούν να τοποθετήσουμε χρονολογικά το γεγονός επί πατριαρχείας Μιχαήλ Γ΄ Σακελλάριου (1169-1177) και επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180).

Ο Μιχαήλ χειροτονήθηκε μητροπολίτης Αμάσειας, αλλά φαίνεται ότι δεν κατάφερε να ενθρονιστεί στη μητρόπολή του λόγω της τουρκικής κατοχής και έμεινε “*σχολάζων*”. Σαν αντιστάθμισμα τού δόθηκε η μητρόπολη Αγκύρας, η οποία όμως κατεχόταν κι αυτή από τους Τούρκους και έτσι δεν μπόρεσε ούτε σ' αυτή να εγκατασταθεί. Ύστερα από αίτησή του, του δόθηκε η Κερασούντα, η οποία βρισκόταν σε βυζαντινό έδαφος και μπόρεσε τελικά να εγκατασταθεί σ' αυτή.⁹⁶³

Η περίπτωση του μητροπολίτη Αμασείας Μιχαήλ δείχνει τη δυσκολία που αντιμετώπιζαν οι ιεράρχες να εγκατασταθούν στις έδρες τους, που βρίσκονταν σε πόλεις υπό τουρκική κατοχή. Και είναι ενδεικτικό του μεγέθους αποδιοργάνωσης της εκκλησιαστικής διοίκησης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη Μ.Ασία, τον 12ο αι.

Απ' όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως οι μεταθέσεις των περισσοτέρων ιεραρχών, τέλος 11ου αι.-12ος αι., οφείλονταν στα δυσμενή για το Βυζάντιο ιστορικο-πολιτικά γεγονότα. Στην Ιταλία και στη Μ.Ασία η βυζαντινή εξουσία αναγκάστηκε να παραχωρήσει τη θέση της στις νέες ανερχόμενες πολιτικές δυνάμεις της εποχής, τους Νορμανδούς και τους Σελτζούκους Τούρκους. Η απώλεια του βυζαντινού πολιτικού ελέγχου στις περιοχές αυτές, είχε αποτέλεσμα την απώλεια εκκλησιαστικών επαρχιών και την αποδιοργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης, στην περιφέρεια των ορίων δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Είναι η πρώτη φορά από την εποχή των αραβικών επιδρομών στη Μ.Ασία (7ος αι.) που

το Οικουμενικό Πατριαρχείο υφίσταται απώλεια εκκλησιαστικών επαρχιών. Οι ιστορικές αυτές εξελίξεις επηρέασαν όχι μόνο την έκταση αλλά και την ποιότητα της διοικητικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, βάζοντας τα θεμέλια για μια αργή αλλά σταθερή πορεία συρρίκνωσης των ορίων του στη Μ.Ασία.

3. Αποτελέσματα της Τουρκικής κατάκτησης της Μ.Ασίας στη διοίκηση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως κατά το 12ο αι.

Η εξακρίβωση της κατάστασης της εκκλησιαστικής οργάνωσης και διοίκησης των επαρχιών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη Μ.Ασία κατά τον 12ο αιώνα, αποτελεί ένα αρκετά δύσκολο πρόβλημα. Κι αυτό γιατί δεν υπάρχουν την περίοδο αυτή εκκλησιαστικά έγγραφα τα οποία θα μπορούσαν να ρίξουν αρκετό φως στα προβλήματα των Εκκλησιών της Μ.Ασίας.

Τις λίγες πληροφορίες που έχουμε τις αντλούμε από μεμονωμένες ιστορικές αναφορές, τα σχόλια βυζαντινών κανονολόγων, ορισμένα συνοδικά έγγραφα καθώς και τα λίγα Αρμενικά και Συριακά Χρονικά, τα οποία όμως μας επιτρέπουν να ρίξουμε μια φευγαλέα ματιά σε ορισμένες περιοχές της Ανατολικής Μ.Ασίας.⁹⁶⁴ Οι λίγες αυτές πληροφορίες θα πρέπει να κατανοηθούν και να αξιολογηθούν μέσα από το πλέγμα των ιστορικών γεγονότων και της γενικής κοινωνικο-πολιτικής κατάστασης της Μ.Ασίας.

Η ιστορία των εκκλησιαστικών επαρχιών της Μ.Ασίας την εποχή αυτή μπορεί να κατανοηθεί, αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι μεγάλες περιοχές της υπέφεραν μια μεγάλη περίοδο πολιτικών αναστατώσεων και ανακατατάξεων. Ακόμα, η Μ.Ασία λόγω των τουρκικών εισβολών και εγκαταστάσεων, έγινε το πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στον ισλαμισμό και το χριστιανισμό.⁹⁶⁵

Οι εισβολές και η ορμητικότητα των Τούρκων νομάδων οφείλονταν τόσο στο θρησκευτικό ζήλο του νεοφώτιστου μουσουλμάνου όσο και στην επιθυμία τους για πολιτική και οικονομική κυριαρχία. Επιδίωκαν να κατακτήσουν εύφορα εδάφη για τις ανάγκες της νομαδικής τους ζωής και να λεηλατήσουν τα εμπορικά κέντρα στα οποία κατέληγαν εμπορεύματα από τη Δύση, το Βυζάντιο και την Άπω Ανατολή. Τόσο το Ισλάμ λοιπόν, όσο και η δυναμική του νομαδικού τρόπου ζωής που έψαχνε για νέες πηγές κέρδους, αποτελούσαν εξίσου σημαντικούς παράγοντες για τις επιδρομές των Τούρκων νομάδων στα βυζαντινά εδάφη της ανατολικής και κεντρικής Μ. Ασίας.

Η κατάληψη της εξουσίας στο χαλιφάτο της Βαγδάτης από τους Σελτζούκους Τούρκους οδήγησε στη μετανάστευση πλήθους Τούρκων νομάδων στην περιοχή της Περσίας και του Ιράκ, για την ενίσχυση των σελτζουκικών στρατευμάτων και την εκμετάλλευση των νέων περιοχών. Το τεράστιο αυτό στρατιωτικό δυναμικό ήταν φυσικό να δημιουργήσει και προβλήματα στην παγιωμένη διοίκηση και τον αστικό τρόπο ζωής του αραβο-περσικού χαλιφάτου της Βαγδάτης. Πολύ σύντομα, τόσο η πολιτικο-

στρατιωτική παρακμή του Βυζαντίου και οι οικονομικές ευκαιρίες που αυτή προσέφερε, όσο και η ιδεολογία της επέκτασης κάτω από τη σημαία του Ισλάμ, κατεύθυναν το δυναμικό των Τούρκων νομάδων προς τα εδάφη του Βυζαντίου.

Αν και στις πολιτικές και θρησκευτικές αντιλήψεις των Μουσουλμάνων επιδρομικών περιλαμβάνονταν η ανοχή απέναντι στους χριστιανικούς πληθυσμούς, τις περισσότερες φορές ήταν τυπική και εφαρμοζόταν ανάλογα με τις διαθέσεις των τοπικών αρχών. Πολύ σημαντικό είναι και το γεγονός ότι η θρησκευτική πίστη θεωρούνταν πολύ συχνά ταυτόσημη με την πολιτική πίστη και νομιμοφροσύνη. Έτσι η Βυζαντινή Εκκλησία ήταν ύποπτη στα μάτια των Τούρκων, εξαιτίας των στενών διοικητικών δεσμών με την Κων/πολη και τον έλεγχο που μπορούσε ν' ασκήσει σ' αυτές ο Αυτοκράτορας.

Σποραδικές αναφορές στα Χρονικά, μας δίνουν πληροφορίες για εκτεταμένες καταστροφές των εκκλησιαστικών εγκαταστάσεων και ιδρυμάτων σ' όλη τη Μ.Ασία, ακόμα και πριν τη μάχη του Μαντζικέρτ.⁹⁶⁶ Στη δεκαετία του 1071 γενικεύθηκε η καταστροφή των εκκλησιών και η φυγή του κλήρου.⁹⁶⁷ Συχνά, όταν οι Τούρκοι καταλάμβαναν τις πόλεις, μετέτρεπαν τις περισσότερες εκκλησίες σε τεμένη για τη δική τους θρησκευτική χρήση.⁹⁶⁸

Παρ' όλα όσα υποστηρίχτηκαν κατά καιρούς, είναι γεγονός ότι η τουρκική κατάκτηση της Μ.Ασίας είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην εκκλησιαστική διοίκηση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, με τελικό αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της περιοχής δικαιοδοσίας του στη Μ.Ασία. Οι σύγχρονες πηγές που θα μπορούσαν να μας δώσουν μια σαφή εικόνα για την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η εκκλησιαστική διοίκηση στη Μ.Ασία κατά τον 12ο αιώνα, είναι σπάνιες. Ωστόσο, χάρη στα σχόλια του ερμηνευτή των ιερών κανόνων Βαλσαμώνος (12ο αι.), μπορούμε να αποκτήσουμε μια ευδιάκριτη εικόνα για τη γενική κατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη Μ.Ασία.

Ο Βαλσαμών, γράφοντας στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, σχολιάζει τους ιερούς κανόνες από την άποψη των πραγματικών ιστορικών γεγονότων της περιόδου που μελετάμε. Σ' αυτό διαφέρει απ' τους άλλους σχολιαστές, οι οποίοι πραγματεύονται τους κανόνες θεωρητικά δίχως αναφορά στις σύγχρονες ιστορικές καταστάσεις. Χάρη λοιπόν στα γραπτά του Βαλσαμώνος είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε τα αποτελέσματα των τουρκικών επιδρομών στην εκκλησιαστική διοίκηση της περιόδου που μελετάμε.

Η αποδιοργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης στη Μ.Ασία που προκλήθηκε από τις Τουρκικές επιδρομές και εγκαταστάσεις, εκδηλώθηκε αρχικά με την αδυναμία των μητροπολιτών και των επισκόπων να παραμείνουν στις έδρες τους και με τη

σταδιακή οικονομική εξαθλίωση των Εκκλησιών, τις περιουσίες των οποίων κατέσχεσαν οι νικητές. Τα προβλήματα αυτά ήταν ήδη εμφανή από την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού.⁹⁶⁹

Η προσπάθεια του Αλεξίου Α΄ να αντιμετωπίσει την κρίση φαίνεται από ένα διάταγμά του που έφτασε ως εμάς μέσα από τα σχόλια του Βαλαμώνας επάνω στον 37ο κανόνα της Πενθέκτης (691/692) Οικουμενικής συνόδου. Ο κανόνας αναφέρεται στους επισκόπους και μητροπολίτες που δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν στις έδρες τους λόγω των εχθρικών εισβολών.⁹⁷⁰ Σύμφωνα μ΄ αυτόν, η χειροτονία όλων αυτών των μητροπολιτών και επισκόπων ήταν κανονική και μπορούσαν νόμιμα να χειροτονούν κληρικούς και να ασκούν τη διοίκηση στις επαρχίες τους όπως και πρώτα. Είναι φανερό ότι τα σχόλια του Βαλαμώνας στον κανόνα αυτόν αφορούσαν την ιστορική πραγματικότητα του 12ου αι. Σαν παράδειγμα εφαρμογής του κανόνα αυτού στην εποχή του, αναφέρει το μητροπολίτη Ικονίου καθώς και άλλους μητροπολίτες της Μ.Ασίας, οι οποίοι δεν βρίσκονταν στις έδρες τους γιατί κατέχονταν από τους Τούρκους. Ο Βαλαμώνας θεωρεί ότι νόμιμα χειροτονούσαν κληρικούς και εκτελούσαν όλα τα μητροπολιτικά τους καθήκοντα, αν και ήταν αδύνατο να εγκατασταθούν στις έδρες που διορίστηκαν.⁹⁷¹

Η αδυναμία όμως των μητροπολιτών και επισκόπων να μεταβούν στις έδρες τους εξαιτίας της Τουρκικής κατοχής δεν ήταν φαινόμενο του 12ου αιώνα. Το πρόβλημα αυτό εμφανίζεται και τον προηγούμενο αιώνα στο αυτοκρατορικό διάταγμα του Αλεξίου Α΄ (1094). Σ΄ αυτό το διάταγμα αναφέρεται ότι οι Εκκλησίες της Μ.Ασίας που βρίσκονταν υπό τουρκική κατοχή ήταν απρόσβατες στους ιεράρχες τους. Ακόμα, αναφέρεται η απροθυμία των κληρικών να διορισθούν σε Εκκλησίες που βρίσκονταν στη Μ.Ασία, φοβούμενοι ότι θα στερούνταν των απαραίτητων εισοδημάτων για τη διαβίωσή τους.⁹⁷²

Η φτώχεια και η οικονομική εξαθλίωση των Εκκλησιών της Μ.Ασίας, εξαιτίας της κατάσχεσης των περιουσιακών τους στοιχείων από τους Τούρκους, θα πάρει τεράστιες διαστάσεις τον 14ο αιώνα και θα αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα εξαφάνισης πολλών εκκλησιαστικών εδρών.

Οι κληρικοί που διορίζονταν σε τέτοιες Εκκλησίες αναγκάζονταν να φύγουν από τις εκκλησίες τους στην Κων/πολη και επομένως να μείνουν δίχως εισόδημα, γιατί με το διορισμό τους στις εκκλησίες της Μ.Ασίας έπρεπε να εγκαταλείψουν τα προηγούμενα οφφίκια και εισοδήματά τους.⁹⁷³

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ κατανόησε ότι ήταν σημαντικό να διατηρήσει τη δομή της εκκλησιαστικής διοίκησης στη Μ.Ασία, ελπίζοντας να ανακτήσει στο μέλλον το

μεγαλύτερο μέρος των εδαφών που είχε χάσει η αυτοκρατορία. Όταν θα συνέβαινε αυτό, οι ιεράρχες αυτοί θα μπορούσαν να καταλάβουν ξανά τις θέσεις τους, ανασυστήνοντας με τον τρόπο αυτό την εκκλησιαστική οργάνωση στις περιοχές που κατέχονταν από τους Τούρκους.⁹⁷⁴

Αυτό συνέβει όταν οι Βυζαντινοί ανακατέλαβαν τις βόρειες, δυτικές και νότιες παράλιες περιοχές της Μ.Ασίας. Οι αυτοκράτορες προσπαθούσαν συχνά να παρατείνουν την ύπαρξη επισκοπών και μητροπόλεων στις κατεχόμενες από τους Τούρκους περιοχές, με σκοπό να φροντίζουν τις ανάγκες των λίγων χριστιανών που απόμειναν και να χρησιμεύσουν ως βάσεις βυζαντινής διοίκησης, διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό τη μελλοντική ανακατάκτησή τους. Ο Αλέξιος Α΄, έχοντας στόχο τη διατήρηση της εκκλησιαστικής διοίκησης στη Μ.Ασία, διέταξε ότι οι κληρικοί που θα χειροτονούνταν στις Εκκλησίες της Μ.Ασίας θα διατηρούσαν τα προηγούμενα εισοδήματά τους από τα οφφίκια που κατείχαν, ώστε να έχουν τα απαραίτητα, ωστόσο αλλάζουν οι πολιτικές συνθήκες και μπορέσουν να εγκατασταθούν στις έδρες τους.⁹⁷⁵

Η ίδια πολιτική συνεχίστηκε και από τους άλλους Κομνηνούς, ιδιαίτερα από τον Μανουήλ Α΄. Αυτό που ο Αλέξιος Α΄ είχε προβλέψει σχετικά με τη μελλοντική εγκατάσταση των μητροπολιτών και επισκόπων στις έδρες τους στη Μ.Ασία, φαίνεται πως άρχισε να γίνεται πραγματικότητα επί Μανουήλ Α΄, ο οποίος ανάγκασε τους Τούρκους να δεχτούν σε ορισμένες περιπτώσεις την εγκατάσταση μητροπολιτών και επισκόπων στις πόλεις που κατείχαν.⁹⁷⁶

Ωστόσο δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι ιεράρχες αυτοί έμειναν μόνιμα και χωρίς ενοχλήσεις στις θέσεις τους. Δεδομένης της εχθρότητας ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Τούρκους κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, είναι φυσικό οι κληρικοί ως εκπρόσωποι της βυζαντινής εξουσίας στις κατεχόμενες περιοχές να παρεμποδίζονται όσο ποτέ άλλοτε. Εξάλλου την εποχή αυτή αρχίζει να εμφανίζεται όλο και πιο συχνά ο όρος “σχολάζων”. Σύμφωνα με τον Βαλαμώνα:

“*Ἐπειδὴ οὖν οἱ ἱερεῖς οὗτοι ἐμείναν ἐν ταῖς πόλεσιν καὶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν ἡσυχάζοντες, οὐκ ἐκτρέφοντο ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἀλλὰ ἐκτρέφοντο ἐν τοῖς οἴκοις, καὶ οὐκ ἐκτρέφοντο ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἀλλὰ ἐκτρέφοντο ἐν τοῖς οἴκοις, καὶ οὐκ ἐκτρέφοντο ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἀλλὰ ἐκτρέφοντο ἐν τοῖς οἴκοις.*”⁹⁷⁷

Η έξωση ενός τόσο μεγάλου αριθμού επισκόπων από τις έδρες τους στη Μ.Ασία φαίνεται πως δημιούργησε μεγάλο διοικητικό πρόβλημα στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως,

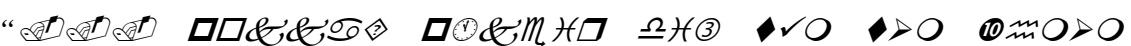
μητρόπολη υπό τουρκική κατοχή και μια ή περισσότερες επισκοπές της να βρίσκονταν σε βυζαντινό έδαφος. Αυτό έγινε με τις επισκοπές Οινόης και Σωζοπόλεως, που βρίσκονταν σε βυζαντινό έδαφος, ενώ οι μητροπόλεις τους βρίσκονταν απ' την άλλη πλευρά των συνόρων.

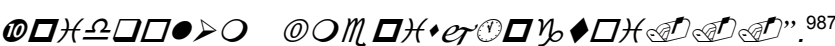
Ωστόσο, το πρόβλημα των ιεραρχών που ήταν “σχολάζοντες” δεν μπορούσε να λυθεί μόνο με μεταθέσεις μέσα στην ίδια μητροπολιτική επαρχία. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο άρχισε να μεταθέτει τους “σχολάζοντες” ιεράρχες σε κενές έδρες άλλων επαρχιών που βρίσκονταν μέσα στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Πληροφορούμαστε λοιπόν ότι ο μητροπολίτης Αγκύρας μετατέθηκε στην Κερασούντα, ο μητροπολίτης Γάγγρας στην Αμάστριδα και ο αρχιεπίσκοπος Λεοντόπολης στην Αρκαδιούπολη.⁹⁸⁴ Ο κληρικός Ευστάθιος εκλέχθηκε απ' τη σύνοδο της Κων/πολης ως μητροπολίτης Μύρων της Λυκίας, αλλά η χειροτονία του αναβλήθηκε επειδή η πόλη βρισκόταν υπό τουρκικό έλεγχο. Όταν ο θρόνος της μητρόπολης Θεσσαλονίκης έμεινε κενός, ο Ευστάθιος μετατέθηκε εκεί.⁹⁸⁵

Ο Βαλσαμών σε σχόλιό του στο 20ο κεφάλαιο του Νομοκάνονα σε ΙΔ' τίτλους, αφήνει να εννοηθεί η αναταραχή και η εξάρθρωση της εκκλησιαστικής διοίκησης στις επαρχίες Ελενοπόντου, Παφλαγονίας, Φρυγίας Καπατιανής και Καππαδοκίας Β'.⁹⁸⁶

Βέβαια, η αποδιοργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης δεν περιορίστηκε σ' αυτές μόνο τις επαρχίες που έτυχε να αναφέρονται στον Νομοκάνονα, αλλά ήταν ένα πλατιά διαδεδομένο φαινόμενο σ' όλες τις επαρχίες που βρίσκονταν υπό τουρκικό έλεγχο κατά τη διάρκεια του 12ου αι. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής αναταραχής και της αποδιοργάνωσης της εκκλησιαστικής διοίκησης, ήταν το συχνό φαινόμενο της μετάθεσης των επισκόπων και μητροπολιτών κατά το 12ο αι.

Σε σημείωσή του στον 34ο κανόνα των επ' ονόματι των Αγίων Αποστόλων, ο Βαλσαμών αναφέρει τις μεγάλες διαστάσεις που πήρε η φυγή των επισκόπων και μητροπολιτών και η εγκατάλειψη των πόλεών τους, λόγω των εχθρικών επιδρομών:

“”

”.⁹⁸⁷ Η παρουσία ενός τόσο μεγάλου αριθμού κενών εκκλησιαστικών εδρών στη Μ.Ασία απαιτούσε αναπροσαρμογή της λειτουργίας της εκκλησιαστικής οργάνωσης. Μια τέτοια αναπροσαρμογή ήταν η ένωση μιας κενής εκκλησιαστικής έδρας με κάποια άλλη στην οποία υπήρχε ιεράρχης. Ο Βαλσαμών αφήνει να εννοηθεί ότι αυτό ήταν κοινό φαινόμενο στις μέρες του και αναφέρει το παράδειγμα του μητροπολίτη Ναζιανζού στον οποίο δόθηκε η μητρόπολη Αγκύρας. Αυτό συνέβει και σε άλλους μητροπολίτες.⁹⁸⁸

Ένας σημαντικός παράγοντας στην εγκατάλειψη των εκκλησιαστικών εδρών από τους ιεράρχες τους ήταν, εκτός από τις πιέσεις και τις απαγορεύσεις των τουρκικών αρχών, η απώλεια της περιουσίας και των εισοδημάτων των Εκκλησιών, που κατασχέθηκαν από τους Τούρκους.⁹⁸⁹ Οι Τούρκοι κατακτώντας το μεγαλύτερο μέρος της Μ.Ασίας, κατέσχεσαν με το δίκαιο του κατακτητή τις εκκλησιαστικές περιουσίες, θεωρώντας ότι ήταν περιουσία του Βυζαντινού κράτους. Η τακτική αυτή των Τούρκων έφερε σε κατάσταση οικονομικής εξαθλίωσης πολλές Εκκλησίες της Μ.Ασίας. Αναφερθήκαμε ήδη στο διάταγμα του Αλεξίου Α΄ (1904),⁹⁹⁰ στο οποίο φαινόταν η απροθυμία των ιεραρχών να μεταβούν στις έδρες τους στη Μ.Ασία, φοβούμενοι την οικονομική ανέχεια στην οποία θα περιέρχονταν.

Η φτώχεια των Εκκλησιών της Μ.Ασίας ανακλάται σε μια συνοδική απόφαση (μεταξύ του 1170 και 1178), η οποία δικαιολογούσε τη μετάθεση επισκόπων και την “επίδοση” εδρών λόγω ένδειας.⁹⁹¹ Οι επίσκοποι που είχαν Εκκλησίες αποδυναμωμένες οικονομικά, μπορούσαν με την έγκριση του μητροπολίτη τους να μετατεθούν σε άλλη επισκοπή. Επίσκοποι με οικονομικά προβλήματα, μπορούσαν να λάβουν από το μητροπολίτη τους τα δικαιώματα πάνω σε άλλη επισκοπή. Η πράξη αυτή ονομαζόταν “κατ’ επίδοση” και επέτρεπε στον επίσκοπο να απολαμβάνει όλα τα δικαιώματα της δεύτερης αυτής επισκοπής, εκτός του να κάθεται στο σύνθρονο μέσα στο ιερό. Με άλλα λόγια με την προσωρινή ένωση δύο εκκλησιαστικών εδρών μέσα στην ίδια εκκλησιαστική επαρχία, γινόταν προσπάθεια για τη δημιουργία μιας οικονομικά σταθερής μονάδας από δύο ασθενείς οικονομικά επισκοπές.⁹⁹²

Ο Βαλσαμών σε σχόλιό του αναφέρει ότι σε πολλές Εκκλησίες της Μ.Ασίας δεν διορίζονταν επίσκοποι στις κενές έδρες αν δεν υπήρχαν επαρκή εισοδήματα γιατί: “”.⁹⁹³

Η οικονομική εξαθλίωση των Εκκλησιών της Μ.Ασίας είχε μεγάλη επίπτωση και στην κοινωνική ζωή και λειτουργία των Βυζαντινών που έμειναν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, γιατί η Εκκλησία ήταν εκείνη που ικανοποιούσε τις εκπαιδευτικές και φιλανθρωπικές τους ανάγκες. Φτώχη οικονομικά Εκκλησία σήμαινε αδυναμία ανακούφισης των παραπάνω αναγκών και κλονισμό του ηθικού της χριστιανικής κοινότητας. Επιπλέον, η αδυναμία μητροπολιτών και επισκόπων να εγκατασταθούν και να λειτουργήσουν κανονικά στις έδρες τους, είτε λόγω ένδειας είτε λόγω των τουρκικών παρεμβάσεων, σήμαινε ότι το χριστιανικό ποίμνιο στερούνταν εκτός από τη θρησκευτική

και τη φυσική του ηγεσία. Οι ιεράρχες στις τουρκοκρατούμενες περιοχές διοικούσαν αυτοί τις χριστιανικές κοινότητες και διαπραγματεύονταν ως εκπρόσωποι του ποιμνίου τους με τους Τούρκους επικυριάρχους τους.⁹⁹⁴

Η αντίδραση λοιπόν του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και της πολιτικής ηγεσίας της αυτοκρατορίας στις νέες ιστορικές πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν από την Τουρκική κατάκτηση, σχετικά με την αποδιοργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης στη Μ.Ασία, ήταν η εμφάνιση της “κατ’ επίδοσιν” πράξης καθώς και η “μετάθεσις” των επισκόπων σε άλλες έδρες.⁹⁹⁵ Η εμφάνιση ιεραρχών στις εκκλησιαστικές έδρες της Μ.Ασίας κατά τη διάρκεια του 11ου και 12ου αιώνα, άσχετα απ’ το αν μπορούσαν να διοικήσουν αποτελεσματικά τις επαρχίες τους, δείχνει την τάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου να μην εγκαταλείψει τις Εκκλησίες αυτές. Στη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κυριαρχούσε η αντίληψη, ότι η κατάληψη των εκκλησιαστικών εδρών του από τους εχθρούς του κράτους ήταν προσωρινή και υπήρχε πάντα η ελπίδα να επανέλθουν υπό βυζαντινή πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση. Την άποψη αυτή εκφράζει ο Βαλαμών (12ος αι.) σε σχόλιά του στον 2ο κανόνα της Β΄ Οικουμενικής συνόδου (Κων/πολη-381 μ.Χ.).⁹⁹⁶ Η εμφάνιση αυτών των μητροπόλεων και των επισκοπών στις Notitiae του 11ου και 12ου αιώνα, καθώς και σ’ άλλα επίσημα κείμενα, δεν οφείλονταν απλώς στη συντηρητική εκκλησιαστική τακτική ή το συναισθηματισμό, όπως υποστήριξαν μερικοί ερευνητές. Η διατήρηση έστω και μιας σκιώδους εκκλησιαστικής οργάνωσης ήταν ζωτικής σημασίας για την αυτοκρατορία και πρώτης προτεραιότητας για τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών. Ο Μανουήλ Α΄ όρισε σε διάταγμά του ότι οι διορισμοί επισκόπων σ’ Εκκλησίες της Μ.Ασίας έπρεπε να συνεχιστούν παρά το γεγονός ότι οι Τούρκοι δεν επέτρεπαν την εγκατάστασή τους.⁹⁹⁷ Ο Μανουήλ Α΄ πίστευε ότι μ’ αυτή την τακτική θα μπορούσε να γίνει εφικτή η ανακατάληψη αυτών των εδαφών.⁹⁹⁸ Δεδομένης εκείνης της εποχής, η εκκλησιαστική οργάνωση αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο της βυζαντινής διοίκησης και επιρροής στις περιοχές αυτές.⁹⁹⁹ Επιπλέον, οι μητροπολίτες και οι επίσκοποι ήταν εκείνοι που μπορούσαν να διατηρήσουν τη χριστιανική πίστη και πειθαρχία ανάμεσα στις χριστιανικές κοινότητες, χωρίς ν’ αναφέρουμε και τη σημασία τους σχετικά με την εκπαίδευση και την πρόνοια.¹⁰⁰⁰ Γι’ αυτό το λόγο οι αυτοκράτορες έκαναν μεγάλες προσπάθειες να διατηρήσουν την εκκλησιαστική οργάνωση στη Μ.Ασία.

Οι αυτοκράτορες επέμεναν για μια λεπτομερή διατήρηση της εκκλησιαστικής οργάνωσης στη Μ.Ασία, παρά το γεγονός ότι σε αρκετές περιοχές η τακτική αυτή ήταν ανεδαφική μια και έμεναν ελάχιστοι χριστιανοί.¹⁰⁰¹ Το Πατριαρχείο Κων/πόλεως όμως

προτιμούσε την προσαρμογή στις νέες πραγματικότητες με βάση τους ιερούς κανόνες. Οι ιεροί κανόνες όριζαν ότι επίσκοποι έπρεπε να χειροτονούνται μόνο σε πόλεις και όχι σε χωριά.¹⁰⁰² Ο Βαλσαμών αναφέρει ότι ο κανόνας αυτός εφαρμοζόταν στη Μ.Ασία, στην εποχή του. Σε σχόλιό του στον 57ο κανόνα της συνόδου της Λαοδικείας, παραδέχεται ότι η εκκλησιαστική οργάνωση είχε πληγεί και όπου ο αριθμός των χριστιανών ήταν μικρός οι επίσκοποι αντικαταστάθηκαν από τους περιοδευτές, οι οποίοι περιόδευαν αυτές τις περιοχές επιβλέποντας τους πιστούς σε θέματα πειθαρχίας και στήριξης της πίστης.¹⁰⁰³ Αυτή ήταν μια παλιά πρακτική της Εκκλησίας, η οποία όπως φαίνεται, έκανε προσπάθεια να την προσαρμόσει στα νέα δεδομένα που αντιμετώπιζε στο χώρο της Μ.Ασίας. Σχολιάζοντας τον 6ο κανόνα της συνόδου της Σαρδικής, ο Βαλσαμών επαναλαμβάνει ότι η βάση για το διορισμό ενός επισκόπου ή τη δημιουργία μιας επισκοπής είναι η πυκνότητα του πληθυσμού, “*το πολυάνθρωπον*”, και όχι η παλιά παράδοση.¹⁰⁰⁴

Απ’ όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής:

- α) Τα αστικά κέντρα περιήλθαν σε κατάσταση παρακμής εξαιτίας των εχθρικών επιδρομών.
- β) Άρχισε μια περίοδος αργής αλλά σταθερής συρρίκνωσης της επισκοπικής οργάνωσης στις κατακτημένες από τους Τούρκους περιοχές.
- γ) Οι αυτοκράτορες επέμειναν και διατήρησαν την εκκλησιαστική οργάνωση σε περιοχές που έμειναν χριστιανικοί πληθυσμοί, ακόμη κι αν ο αριθμός τους ήταν μικρός. Εκεί όπου οι πόλεις περιήλθαν σε αμελητέο μέγεθος, διορίστηκαν περιοδευτές, ώστε κι αυτός ο ελάχιστος αριθμός πιστών να μπορεί να ποιμαίνεται και να διατηρεί την επαφή του με το Βυζάντιο.

Εκτός από τη φυγή του κλήρου και την κατάσχεση της εκκλησιαστικής περιουσίας, σημαντικός παράγοντας στην αποδιοργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης και στη συρρίκνωση της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν ο μετασχηματισμός της βυζαντινής κοινωνίας της Μ.Ασίας, που οδήγησε στη μεταβολή του εθνολογικού χαρακτήρα της.

Κύρια αιτία του μετασχηματισμού αυτού αποτέλεσε η ίδια η φύση της τουρκικής κατάκτησης στη Μ.Ασία. Τα αστικά κέντρα και η ύπαιθρος κατακτήθηκαν με μια σταδιακή πορεία, η οποία διήρκεσε πάνω από έναν αιώνα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τις επανειλημμένες καταλήψεις και λεηλασίες πόλεων και περιοχών, με καταστρεπτικές συνέπειες στους πληθυσμούς.¹⁰⁰⁵ Η κατάρρευση της συγκεντρωτικής και σταθερής βυζαντινής διοίκησης μετέβαλε το μεγαλύτερο μέρος της Μ.Ασίας σε πεδίο άγριων συγκρούσεων για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Η τακτική που χρησιμοποιούσαν οι Τουρκομάνοι υπερέβαινε τις αμυντικές δυνατότητες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η βυζαντινή αμυντική στρατηγική ήταν στατική. Βασιζόταν σε οχυρωμένες θέσεις και κάστρα που έλεγχαν τα περάσματα και τους δρόμους προς το εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Οι Τουρκομανικές ορδές χάρη στην ανώτερη κινητικότητά τους είχαν τη δυνατότητα να τα παρακάμπτουν και να χτυπούν βαθιά στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας πιο ευπαθείς στόχους, εκμεταλλευόμενοι και το στοιχείο του αιφνιδιασμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εκστρατείες του Ρωμανού Δ΄ Διογένη το 1068 και 1069 στην περιοχή της Καππαδοκίας και του Ευφράτη αντίστοιχα. Οι Τουρκομάνοι επιδρομείς απέφυγαν την παρουσία του βυζαντινού στρατού, βρέθηκαν στα μετόπισθόν του και κατάφεραν να λεηλατήσουν τη Νεοκαισάρεια και το Αμόριο το 1068,¹⁰⁰⁶ καθώς και το Ικόνιο το 1069.¹⁰⁰⁷ Τον επόμενο χρόνο κατέλαβαν το οχυρό του Μαντζικέρτ στον άνω Ευφράτη και κατέστρεψαν τις Χώνες στη δυτική Μ. Ασία, γεγονός που μαρτυρεί την ευχέρεια με την οποία κατόρθωναν να διεισδύουν και να κινούνται σ' όλη τη Μ. Ασία.¹⁰⁰⁸ Η πτώση του Ανί (1064), η σημαντικότερη από τις θέσεις-κλειδιά στο ανατολικό σύνορο της Μ. Ασίας, σήμανε την κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας στις αρμενικές περιοχές του Ευφράτη και της λίμνης Βαν, ωθώντας κύματα Αρμενίων προσφύγων προς την κεντρική και νότια Μ. Ασία.¹⁰⁰⁹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του μεγέθους καταστροφής των αστικών κέντρων της Μ.Ασίας αποτελεί η ιστορία της πόλης της Έδεσσας στην ανατολική Μ.Ασία. Η πόλη είχε καταφέρει ν' αντισταθεί στους Τούρκους για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το 1071 ο πληθυσμός της έφτανε τις 35.000 κατοίκους. Με τη λεηλασία και την ερήμωση της υπαίθρου μετά το 1071 από τους Τουρκομάνους, μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού βρήκε καταφύγιο στην ισχυρά οχυρωμένη πόλη με αποτέλεσμα το 1145 ο πληθυσμός της να φτάνει τους 47.000 κατοίκους. Την ίδια χρονιά ένας Τούρκος αρχηγός, ο Zengi της Μοσούλης την κατέλαβε και την ισοπέδωσε. Από τους κατοίκους της 30.000 σκοτώθηκαν, 16.000 οδηγήθηκαν στη δουλεία και μόνο 1.000 άτομα κατάφεραν να διαφύγουν.¹⁰¹⁰ Ο Μ.Ατταλειάτης στη διήγησή του για την κατάληψη της πόλης του Ανί από τους Σελτζούκους, την οποία χαρακτηρίζει "πολυάνθρωπον" και "☆♦♦♦□□☆□ ερσε♦□♦φ□□♦σεκ ♦μ♦♦μ♦κ" γράφει χαρακτηριστικά: "ερσε *μ♦ομ♦σεκ ❖⊙□□ □⊗⊗□ σεκ⊗⊗⊗μ♦□ ⊗&μ♦□ □ ·⊙⊗ ⊗&&⊗ □⊗⊙♦μ♦□ ·δλγ⊕⊙⊙ ⊙⊙□□⊗⊙♦□⊗ ερσε ⊗ □□♦σε⊙⊙□ σε⊙⊙σε♦□□ ♦✓⊙ □☆ερ♦□⊗⊙ ♦σεφ♦γ⊙ ερσε ⊗ ⊕φ♦γ⊙□□ ερσε♦μ⊕⊗σεκ⊙μ □⊙&κ⊙⊗"¹⁰¹¹ Την ίδια τύχη είχαν το Δορύλαιο, το Αδραμύτιο, η Καισάρεια και πολλές άλλες πόλεις.¹⁰¹² Τα

Σ' ένα επικό ποίημα που εκθειάζει τα κατορθώματα της τουρκομανικής δυναστείας των Δανισμεντιδών, αναφέρονται εξισλαμισμοί μεμονωμένων ατόμων, αιχμαλώτων στρατιωτικών σωμάτων, ακόμα και ολόκληρων πόλεων. Οι εξισλαμισμοί αυτοί ήταν είτε εθελοντικοί, είτε αναγκαστικοί. Βασικό κίνητρο των εθελοντικών εξισλαμισμών ήταν οι υλικές απολαβές. Οι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί επιβάλλονταν συνήθως σε αιχμαλώτους πολέμου ή κατακτημένους πληθυσμούς και περιείχε το δίλημμα, εξισλαμισμός ή θάνατος.¹⁰²¹

Σύμφωνα με τον Κ.Φωτιάδη, οι παράγοντες που ευνόησαν τη διάδοση του μουσουλμανισμού στη σελτζουκική Μ.Ασία ήταν:

- α) Η εσφαλμένη εντύπωση που είχαν για τον Ισλαμισμό οι βυζαντινοί θεολόγοι, οι οποίοι θεωρούσαν ότι ήταν μια παραλλαγή του Αρειανισμού και τον τοποθετούσαν στο ίδιο επίπεδο με τις άλλες χριστιανικές αιρέσεις.¹⁰²²
- β) Το μίσος των Βυζαντινών απέναντι στους Λατίνους των Σταυροφοριών, που οδήγησε αρκετούς στην αμφισβήτηση των βασικών αρχών του χριστιανισμού, ώστε να θεωρούν λιγότερο κακή λύση την τουρκική κατοχή.¹⁰²³
- γ) Οι επαφές που υπήρχαν ανάμεσα στους Βυζαντινούς και Σελτζούκους σε πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο συμμαχιών, που οδήγησαν στη δημιουργία φιλικών σχέσεων και δεσμών, κάνοντας πιο εύκολη την πολιτιστική και θρησκευτική αφομοίωση.¹⁰²⁴
- δ) Η ανεκτική στάση ορισμένων Σελτζούκων σουλτάνων στα θρησκευτικά ζητήματα των χριστιανών υποδούλων τους, καθώς και η αγροτική πολιτική που ακολούθησαν με τον αναδασμό της γης και την προστασία των μικροκαλλιεργητών, ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο τη θετική στάση αρκετών χριστιανών απέναντι στο Ισλάμ.¹⁰²⁵
- ε) Ο δυτικός προσανατολισμός της πολιτικής των Κομνηνών τον 11ο και 12ο αιώνα, έκανε το μικρασιατικό βυζαντινό πληθυσμό να νιώσει αγνοημένος και απροστάτευτος στις κατακτητικές επιθέσεις των Τούρκων. Αυτό είχε αποτέλεσμα, ο πληθυσμός της Μ.Ασίας να θεωρεί πιο ρεαλιστική πολιτική λύση την προσέγγιση στο Ισλάμ.¹⁰²⁶

Η παράξενη λοιπόν αύξηση των μητροπολιτικών εδρών στη Μ.Ασία, μέσα στις *Notitiae* του 12ου αι., πρέπει να θεωρηθεί ως προσαρμογή της εκκλησιαστικής διοίκησης του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στα νέα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα που δημιούργησε η εισβολή και εγκατάσταση των Σελτζούκων Τούρκων στη Μ.Ασία. Η φυγή του πληθυσμού και η συρροή του σε ασφαλέστερες περιοχές, οδήγησε στη δημιουργία

και στην άνθηση νέων αστικών κέντρων, που αποτέλεσαν τα νέα οικονομικά και αμυντικά κέντρα των περιοχών που έμειναν υπό βυζαντινή διοίκηση. Η αύξηση της σημασίας των νέων αυτών πόλεων οδήγησε στον προβιβασμό τους σε μητροπόλεις. Ωστόσο, η διατήρηση μέσα στις *Notitiae* ενός αριθμού εκκλησιαστικών εδρών, οι οποίες είχαν παρακμάσει, πρέπει να θεωρηθεί ως ένα πολιτικό μέτρο που στόχευε στην στήριξή τους. Οι αυτοκράτορες θεώρησαν πως χρειαζόνταν περισσότεροι ιεράρχες για να σηκώσουν το ηθικό των κατακτημένων χριστιανικών πληθυσμών της Μ.Ασίας και να διατηρήσουν ζωντανούς τους δεσμούς με το πολιτιστικό τους κέντρο, την Κων/πολη. Οι ιεράρχες αυτοί αποτελούσαν νησίδες σκιώδους βυζαντινής διοίκησης στις τουρκικές περιοχές και έπρεπε να σταματήσουν τις αποστάσεις των αποθαρρυσμένων πληθυσμών στο μουσουλμανισμό, ώστε να γίνει δυνατή κάποτε η ανακατάληψη των περιοχών αυτών.

4. Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την ίδρυση του Β΄ Βουλγαρικού κράτους.

Μετά την κατάκτηση της Βουλγαρίας από το Βασίλειο Β΄ το 1018, η βυζαντινή κυριαρχία στη Βουλγαρία διατηρήθηκε περίπου δύο αιώνες, ως το 1185.

Ο οικονομικός αντίκτυπος από τις καταστροφές που προκάλεσε η διέλευση της Α΄(1096), Β΄(1147) και Γ΄(1187) Σταυροφορίας από το έδαφος της Βουλγαρίας και η καταπίεση των Βυζαντινών αυτοκρατόρων με την επιβολή ολοένα και μεγαλύτερων φόρων, προκάλεσαν τη λαϊκή δυσαρέσκεια και αντίδραση του βουλγαρικού πληθυσμού.¹⁰²⁷ Στα τέλη του 12ου αιώνα οι Βούλγαροι επωφελήθηκαν από την κρίση που περνούσε το Βυζάντιο και επαναστάτησαν το φθινόπωρο του 1185, με αρχηγούς τους αδελφούς Πέτρο και Ασάν.¹⁰²⁸

Οι επαναστάτες κατάφεραν να γίνουν κύριοι των εδαφών ανάμεσα στο Δούναβη και την οροσειρά του Αίμου. Πρωτεύουσα του νέου αυτού Βουλγαρικού κράτους έγινε το Τύρνοβο. Με την αποχώρηση των βυζαντινών στρατευμάτων από την περιοχή (1186), συστήθηκε αυθαίρετα η βουλγαρική Αρχιεπισκοπή Τυρνόβου, η οποία όμως δεν αναγνωρίστηκε από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως.¹⁰²⁹

Μετά το θάνατο του Πέτρου και του Ασάν την αρχή κατέλαβε ο νεότερος αδελφός τους Ιωαννίτζης (1197-1207), τον οποίο οι Βούλγαροι ονόμαζαν Καλογιάν, ενώ ο ίδιος αποκαλούσε τον εαυτό του Ρωμαιοκτόνο.¹⁰³⁰ Στο τέλος του 1202, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάστηκε να υπογράψει συνθήκη ειρήνης για να βάλει τέρμα στις επιδρομές του Βούλγαρου ηγεμόνα. Τότε η Βουλγαρία αναγνωρίστηκε επίσημα ως ανεξάρτητο κράτος με ανεξάρτητη Εκκλησία.¹⁰³¹ Ο Ιωαννίτζης επιζητώντας διεθνή αναγνώριση στράφηκε προς τον πάπα και ζήτησε να στεφθεί αυτοκράτορας με αντάλλαγμα την υπαγωγή της Βουλγαρικής εκκλησίας στη Ρώμη.¹⁰³² Ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ έχρισε τον επίσκοπο Ζαγοράς, πριμάτο Βουλγαρίας και έστεψε με παπικό λεγάτο τον Καλογιάν βασιλιά Βουλγάρων και Βλάχων (1203).¹⁰³³ Σε αντάλλαγμα λοιπόν της αναγνώρισης της Βουλγαρίας από τον πάπα, ο Καλογιάν πρόσφερε την προσχώρηση της χώρας του στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης.

Η αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας περιλάμβανε εδάφη που ανήκαν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας και το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, αφηφώντας τα εκκλησιαστικά δικαιώματα των δύο αυτών Εκκλησιών. Η γνώση των ορίων του νέου Βουλγαρικού κράτους θα μας

βοηθήσει ασφαλώς στην οριοθέτηση της έκτασης της Βουλγαρικής Εκκλησίας και έμμεσα της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στην περιοχή.

Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι τα σύνορα του νέου Βουλγαρικού κράτους εκτείνονταν βόρεια ως το Δούναβη και νότια ως την οροσειρά του Αίμου. Δυτικά έφθανε ως την περιοχή της Σόφιας. Ανατολικά τα σύνορα ήταν λίγο ασαφή, φαίνεται πως περιλάμβαναν την περιοχή της Δοβρουτζάς, όχι όμως όλες τις παράλιες πόλεις του Εύξεινου Πόντου.¹⁰³⁴ Το 1202 ο τσάρος Καλογιάν πολιόρκησε και κατέλαβε τις παράλιες πόλεις Βάρνα και Κωνσταντία.¹⁰³⁵ Οι Βυζαντινοί όμως φαίνεται πως κατάφεραν να διατηρήσουν στον έλεγχο τους τα λιμάνια της Μεσήμβριας, της Αγχιάλου και της Σωζοπόλεως, που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Λίγο αργότερα ο Βούλγαρος τσάρος αναμίχθηκε στις εσωτερικές υποθέσεις των Σέρβων και κατόρθωσε να καταλάβει τις πόλεις Ναϊσσό, Βελιγράδι και Βρανίτζοβα (1202-1203).¹⁰³⁶ Οι πόλεις αυτές, σύμφωνα με τη Notitia 13, ανήκαν στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας.¹⁰³⁷

Απ' όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο πρώτος πυρήνας του Β' Βουλγαρικού κράτους και της Αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας, εντοπίζεται στο βυζαντινό Θέμα Παρίστριον του οποίου καταλάμβανε όλη σχεδόν την έκταση, ως τη συνθήκη του 1202. Μόλις το 1203, επεκτάθηκε βορειο-δυτικά, καταλαμβάνοντας περιοχές που ανήκαν στο θέμα Βουλγαρίας και υπάγονταν εκκλησιαστικά στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας. Έτσι η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως περιορίστηκε νότια του Αίμου, στα σύνορα των βυζαντινών θεμάτων Θεσσαλονίκης, Αδριανουπόλεως, Διδυμοτείχου, Αγχιάλου και Φιλιππουπόλεως.¹⁰³⁸

I. Η Άλωση της Κων/πολης από τους Σταυροφόρους (1204) και η δημιουργία νέων πολιτικών σχημάτων στο γεωγραφικό χώρο του Βυζαντίου.

Στο τέλος του 12ου αιώνα η Βυζαντινή αυτοκρατορία αντιμετώπιζε μια σειρά δυσμενών πολιτικών και ιστορικών γεγονότων, των οποίων οι συνέπειες απειλούσαν την ύπαρξή της. Την κατάσταση επιδείνωσε η απουσία ενός ικανού ηγέτη και μιας στιβαρής και αποτελεσματικής κυβέρνησης. Το Βυζάντιο αντιμετώπιζε την αυξανόμενη επιθετικότητα των Φράγκων στη Δύση, ενώ οι κτήσεις του στη Μ.Ασία έγιναν εξαιρετικά επισφαλείς, ιδιαίτερα μετά την καταστροφική ήττα του Μανουήλ Α΄ στο Μυριοκέφαλο της Μ.Ασίας, το 1176.

Η δυναστεία των Αγγέλων (1185-1204) επίσης υπήρξε την αποδιοργάνωση και την κατάρρευση των ανατολικών και δυτικών συνόρων της αυτοκρατορίας. Η εκθρόνιση του Ισαακίου Β΄ από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄ το 1195, υπήρξε η αφορμή που επέτρεψε στους Λατίνους να επέμβουν άμεσα και αποφασιστικά στα εσωτερικά της αδύναμης ν΄ αντιδράσει αυτοκρατορίας.¹⁰³⁹

Η καταστροφή για το Βυζάντιο ήρθε το Πάσχα του 1204, όταν τα στρατεύματα της Δ΄ Σταυροφορίας πολιορκήσαν και κατέλαβαν την Κων/πολη. Αυτό που συνέβει στις 13 Απριλίου του 1204 ήταν η αποκορύφωση μιας σκληρής αντιπαράθεσης πολλών χρόνων ανάμεσα στην Ορθόδοξη και στην Καθολική Χριστιανοσύνη.¹⁰⁴⁰

Στο άτυχο αυτό γεγονός του 1204, οδήγησαν οι ραδιουργίες του Αλεξίου Δ΄ (1203-1204), γιου του εκθρονισμένου και τυφλωμένου Ισαακίου Β΄, ο οποίος προσπαθούσε να χρησιμοποιήσει τους Λατίνους για ν΄ αποκαταστήσει τον πατέρα του στο θρόνο της Κων/πολης.¹⁰⁴¹

Οι Λατίνοι έφεραν ξανά στην εξουσία τον Ισαάκιο Β΄ με συναυτοκράτορα το γιό του Αλέξιο Δ΄, το 1203 και έγιναν οι κύριοι ρυθμιστές των εσωτερικών υποθέσεων της Αυτοκρατορίας.¹⁰⁴² Οι δύο αυτοκράτορες, αδυνατώντας ν΄ ανταποκριθούν στις βαριές οικονομικές απαιτήσεις των Σταυροφόρων, που είχαν συμφωνηθεί για την αποκατάστασή τους, επέβαλαν βαριά φορολογία δίχως να πάρουν υπόψη τους τη σοβαρή οικονομική κρίση στην οποία είχε περιέλθει η Αυτοκρατορία, καθώς και τα έντονα αντι-λατινικά συναισθήματα των υπηκόων τους.¹⁰⁴³

1. Η Λατινική κατάκτηση των Βυζαντινών εδαφών

Με την κατάληψη της Κων/πολης και την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους άλλαξε ο πολιτικός χάρτης της Ανατολής. Στη θέση της παλιάς αυτοκρατορίας ιδρύθηκαν αρκετά λατινικά και ελληνικά κρατικά μορφώματα, των οποίων οι αντιθέσεις, οι συμμαχίες και οι επιδιώξεις θα προσδιορίσουν τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου που μελετάμε.

Το Μάιο του 1204 ο κόμης της Φλάνδρας Βαλδουίνος εκλέχθηκε αυτοκράτορας της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κων/πολης.¹⁰⁵⁴ Για τους Λατίνους παρέμενε το ζήτημα της διανομής των εδαφών της άλλοτε Βυζαντινής αυτοκρατορίας σύμφωνα με τη συμφωνία του Μαρτίου του 1204. Έτσι συστάθηκε μια επιτροπή από 12 Βενετούς και 12 Σταυροφόρους που ανέλαβε να μοιράσει τα εδάφη. Ο νέος αυτοκράτορας Βαλδουίνος, πήρε τα 5/8 της πόλης της Κων/πολης και ο Βενετός δόγης Dandolo πήρε τα 3/8. Στη νέα Λατινική αυτοκρατορία της Κων/πολης επιδικάστηκαν η περιοχή της Θράκης, η βορειο-δυτική Μικρά Ασία και τα νησιά Ίμβρος, Χίος, Λέσβος και Σάμος.¹⁰⁵⁵

Οι Βενετοί συμφωνήθηκε να καταλάβουν όλες τις βυζαντινές περιοχές δυτικά της οροσειράς της Πίνδου, δηλαδή την Ήπειρο, την Αιτωλία, την Ακαρνανία, τα νησιά του Ιονίου και την Πελοπόννησο. Διεκδικούσαν ακόμα, την Εύβοια και την Κρήτη.¹⁰⁵⁶ Η Βενετία σαν ναυτική δύναμη που ήταν, έκρινε πως θα ήταν αδύνατο να διατηρήσει στην εξουσία της μεγάλες ηπειρωτικές περιοχές και παραιτήθηκε από τις περιοχές που της επιδικάστηκαν αρχικά. Περιορίστηκε να διατηρήσει τον έλεγχο στις πόλεις που θα μπορούσε να τις χρησιμοποιήσει ως εμπορικές και ναυτικές βάσεις για το Μεσογειακό της εμπόριο. Έτσι, κράτησε τη Ραγούζα, το Δυρράχιο, τα Ιόνια νησιά, την Κορώνη, τη Μεθώνη, την Κρήτη, αρκετά νησιά του Αιγαίου, όπως την Εύβοια, την Άνδρο, τη Νάξο κ.α., αρκετά λιμάνια στον Ελλήσποντο και Μαρμαρά, όπως την Καλλίπολη, τη Ραιδεστό, την Ηράκλεια και τέλος την Αδριανούπολη.¹⁰⁵⁷ Με τις νέες της κτήσεις η Βενετία κυριάρχησε στην κεντρική Μεσόγειο και το Αιγαίο και απέβλεπε στον υποσκελισμό της αντιπάλου της Γένοβας, και στο μονοπώλιο του εμπορίου της Μεσογείου. Το καθεστώς των κτήσεων των Βενετών ήταν άμεσο, χωρίς περιορισμούς και ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση του όρκου φεουδαλικής υποτέλειας στον Λατίνο αυτοκράτορα της Κων/πολης.¹⁰⁵⁸ Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί στο γεωγραφικό χώρο του Βυζαντίου ένα Βενετικό αποικιακό κράτος, που κυριαρχούσε στους θαλάσσιους δρόμους

της ανατολικής Μεσογείου και κατείχε σημαντικά λιμάνια στρατηγικής σημασίας, ελέγχοντας έτσι το εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Στους Σταυροφόρους επιδικάστηκαν οι περιοχές ανατολικά της Πίνδου, που ορίζονταν στα βόρεια και στα ανατολικά από τις Πρέσπες και τον Αξιό και συμπεριλάμβαναν την Θεσσαλία, την ανατολική Στερεά και την περιοχή της Αργολίδας στην Πελοπόννησο.¹⁰⁵⁹

Στο Βονιφάτιο Μομφερατικό, αρχηγό της Σταυροφορίας, κατακυρώθηκε η Μ.Ασία, εκτός της περιοχής που ανήκε στο Βαλδουίνο. Αντί για τις επισφαλείς περιοχές της Μ.Ασίας όμως ο Βονιφάτιος προτίμησε τη Μακεδονία και την Κεντρική Ελλάδα, τις οποίες και έλαβε.¹⁰⁶⁰ Έδρα του βασιλείου που ίδρυσε έγινε η Θεσσαλονίκη, η οποία έδωσε το όνομά της στο νέο βασίλειο. Στην πορεία του προς τα νότια για την κατάκτηση των εδαφών που του κατακυρώθηκαν, ίδρυσε μια σειρά από φεουδαρχικά κρατίδια που υπάγονταν άμεσα σ' αυτόν και έμμεσα στον επικυρίαρχό του, Βαλδουίνο.¹⁰⁶¹

Τέτοια κρατίδια ήταν η αρχοντία της Βοδονίτσας με ηγεμόνα τον Γκουϊντο Παλαβιτσίι, της Γραβιάς με τους αδελφούς Ιάκωβο και Νικόλαο Σαιντομέρ, το δουκάτο των Αθηνών και Θηβών με τον Όθωνα Ντελαρός και το πριγκιπάτο της Αχαΐας με τους Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο και Γουλιέλμο Σαμπλίτη.¹⁰⁶²

Στις περιοχές που κυρίευσαν οι Σταυροφόροι επέβαλαν το δικό τους φεουδαρχικό σύστημα διακυβέρνησης. Κατείχαν τα εδάφη τους με σχέση φεουδαρχικής παραχώρησης, αναγνωρίζοντας το Λατίνο αυτοκράτορα της Κων/πολης ως επικυρίαρχό τους.¹⁰⁶³

2. Η ελληνική αντίσταση και η δημιουργία νέων πολιτικών σχημάτων

Στις περιοχές της άλλοτε Βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν δημιουργήθηκαν μόνο λατινικά κράτη. Οι σλαβικές επαρχίες εκμεταλλευόμενες τη γνωστή αποσύνθεση και τις τάσεις κατακερματισμού που επικρατούσαν πολύ πριν την Δ΄ Σταυροφορία, είχαν κηρύξει την ανεξαρτησία τους από την Κων/πολη. Την εποχή της κατάληψης της Κων/πολης από τους Σταυροφόρους, ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Ιωαννίτζης είχε κατορθώσει να δημιουργήσει ένα ισχυρό βασίλειο, ικανό ν' απειλήσει την Κων/πολη. Οι Σέρβοι με ηγεμόνα τους τον Στέφανο Β΄ Νεμάνια, είχαν κόψει τους πολιτικούς δεσμούς με το Βυζάντιο και είχαν ιδρύσει ανεξάρτητο βασίλειο.¹⁰⁶⁴

Ως επακόλουθο της άλωσης του 1204, μεγάλος αριθμός βυζαντινών αξιωματούχων κατέφυγε σε περιοχές που παρέμεναν ακόμα ελεύθερες. Με την υποστήριξη των τοπικών αρχόντων και του πληθυσμού οι φυγάδες αυτοί δημιούργησαν αυτόνομες ελληνικές ηγεμονίες, διασώζοντας έτσι το πολιτικό ιδεώδες του Βυζαντίου, δίνοντάς του τη δυνατότητα να επιτύχει μετά από σκληρούς αγώνες την παλινόρθωσή του. Στη Μ. Ασία, ο Δαυίδ και ο Αλέξιος Κομνηνός, εγγονοί του Ανδρόνικου Α΄, ίδρυσαν το κράτος της Τραπεζούντος, που αργότερα επεκτάθηκε σ' όλο σχεδόν το μήκος της νοτιοανατολικής ακτής του Εύξεινου Πόντου. Στην Ήπειρο, ο Μιχαήλ Άγγελος Κομνηνός (1204-1215), συγγενής του Ισαακίου Β΄, ίδρυσε ανεξάρτητο κράτος, που αργότερα θα ονομαστεί "Δεσποτάτο της Ηπείρου" και εκτεινόταν από το Δυρράχιο μέχρι τη Ναύπακτο. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης (1204-1222), γαμπρός του Αλεξίου Γ΄, ίδρυσε στη Μ.Ασία ηγεμονία, η οποία αργότερα ονομάστηκε αυτοκρατορία της Νίκαιας και στέφθηκε πρώτος αυτοκράτοράς της το 1208.¹⁰⁶⁵

Εκτός από αυτές τις μεγάλες σχετικά ηγεμονίες υπήρχαν και πολλά άλλα μικρά κρατίδια, από τα οποία άλλα ιδρύθηκαν λίγο πριν και άλλα αμέσως μετά την πτώση της Κων/πολης όπως: του Θεόδωρου Μαγκαφά στην περιοχή της Φιλαδέλφειας· του Μανουήλ Μαυροζώμη στην κοιλάδα του Μαιάνδρου· του Σάββα Ασιδηνού στην αρχαία Πριήνη, κοντά στη Μίλητο· του Βασιλείου Χοτζά στην Ταρσία, βορειο-ανατολικά της Νίκαιας και του Θεόδωρου Γαβρά στην Αμισό, λιμάνι του Εύξεινου Πόντου νοτιο-ανατολικά της Σινώπης.¹⁰⁶⁶

Στην κυρίως Ελλάδα υπήρχαν οι αρχοντίες του Λέοντα Σγουρού, και του Λέοντα Γαβαλά. Ο Λέων Σγουρός, άρχοντας του Ναυπλίου, επέκτεινε την κυριαρχία του στην

Αργολίδα, την Κόρινθο και την Αθήνα. Ο Λέων Γαβαλάς (1204-1240), μόλις έμαθε την είδηση για την άλωση της Κων/πολης (1204) αυτοανακηρύχθηκε “κληρονομικός αυθέντης” της Ρόδου και ορισμένων από τα Δωδεκάνησα.¹⁰⁶⁷

Όλα όμως αυτά τα μικρά κρατίδια υποτάχτηκαν τα επόμενα χρόνια στους Λατίνους ή στις μεγαλύτερες ελληνικές ηγεμονίες.

Η αντίσταση κατά των Φράγκων οργανώθηκε κυρίως από τα ελληνικά κράτη της Ηπείρου και της Νίκαιας. Οι Κομνηνοί της Τραπεζούντας διεκδικώντας την αναγνώρισή τους ως νομίμων κληρονόμων του Βυζαντινού θρόνου, συμάχησαν με τους Λατίνους (1206) και επεκτάθηκαν δυτικά σε βάρος του κράτους της Νίκαιας, το οποίο έβλεπαν σαν αντίπαλο στον αγώνα δρόμου για την κατάκτηση της Κων/πολης. Στις μεταξύ τους συγκρούσεις, ο Θεόδωρος Λάσκαρης ανακατέλαβε όλη την Παφλαγονία και επέκτεινε τα όριά του ως τη Σινώπη.¹⁰⁶⁸ Η επέμβαση των Σελτζούκων και η κατάληψη της Σινώπης¹⁰⁶⁹ απ’ αυτούς, κατέστησε την Τραπεζούντα αποκομμένη από το άλλο ελληνικό κράτος της Μ.Ασίας, τη Νίκαια, αφού μετά την παρεμβολή του σουλτανάτου δεν είχαν πλέον κοινά σύνορα. Κυκλωμένη από ισχυρούς γείτονες όπως το βασίλειο της Γεωργίας, το σουλτανάτο του Ικονίου, τους Αγιουβίδες της Αιγύπτου και αργότερα τους Μογγόλους, θ’ αποδεχθεί το ρόλο της ως περιφερειακής δύναμης, θα εγκαταλείψει τις διεκδικήσεις της στο θρόνο της Κων/πολης και θα στρέψει το ενδιαφέρον της προς την Ανατολή.¹⁰⁷⁰

Η ήττα και η αιχμαλωσία του Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου στην Αδριανούπολη, τον Απρίλιο του 1205, έδειξε ότι η ανακατάληψη της Κων/πολης και η κατάλυση της Λατινικής αυτοκρατορίας ήταν ζήτημα χρόνου.¹⁰⁷¹ Οι δυνάμεις που μπορούσαν να το κατορθώσουν ήταν το βασίλειο της Βουλγαρίας, η αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Οι μεταξύ τους συγκρούσεις για τη διεκδίκηση της κληρονομιάς του Βυζαντινού θρόνου, είχαν αποτέλεσμα την παράταση της ύπαρξης της Λατινικής αυτοκρατορίας. Ο σφοδρός ανταγωνισμός της Ηπείρου και της Νίκαιας σε ιδεολογικό-πολιτικό, στρατιωτικό και θρησκευτικό επίπεδο, οδήγησε σε πολιτικό και εκκλησιαστικό σχίσμα ανάμεσα στις δύο ηγεμονίες.

Ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης (1204-1222) ανάγκασε το 1207 τον Λατίνο αυτοκράτορα Ερρίκο του Αινώ (1206-1216) να συνάψει διετή ανακωχή.¹⁰⁷² Η επιτυχία του αυτή του έδωσε τις ηθικές προϋποθέσεις ν’ ανακηρυχθεί αυτοκράτορας. Τη Μεγάλη Εβδομάδα του 1208, ο Πατριάρχης Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός (1208-1214) τον έστεψε Αυτοκράτορα τής “εξόριστης” στη Νίκαια Βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹⁰⁷³

Το 1211, ο Θεόδωρος Α΄ κατάφερε να νικήσει τον σελτζούκο σουλτάνο Καϊhosru Α΄ (1192-97 και 1204-1211) στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου.¹⁰⁷⁴ Ξέχωρα από τον ηθικό

αντίκτυπο που είχε η νίκη του 1211 επί των Σελτζούκων, σταθεροποίησε την ανατολική συνοριακή γραμμή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Τα ανατολικά σύνορα του κράτους των Λασκαριδών ξεκινούσαν από την ακτή του Εύξεινου Πόντου από ένα σημείο ανάμεσα στις πόλεις Άμαστρον και Κρώμνη και ακολουθώντας νοτιο-δυτική κατεύθυνση κατέληγαν στον κόλπο της Μάκρης, απέναντι από την Ρόδο. Έτσι, ο Θεόδωρος Λάσκαρης επανέκτησε τον έλεγχο των παλαιών επαρχιών της Μυσίας, της Λυδίας και μεγάλου μέρους της Φρυγίας και Καρίας.¹⁰⁷⁵

Το 1214 υπογράφηκε στο Νυμφαίο συνθήκη ειρήνης μεταξύ του Ερρίκου και του Θεοδώρου Α΄, η οποία εξασφάλιζε τις κτήσεις των Λασκαριδών από μελλοντικές επιθέσεις των Λατίνων και καθιέρωσε μια ισορροπία δυνάμεων στη δυτική Μ.Ασία.¹⁰⁷⁶ Σύμφωνα με τη συνθήκη ειρήνης, οι Λατίνοι περιορίζονταν σε μια βορειο-δυτική λωρίδα γης της Μ.Ασίας, βόρεια της κοιλάδας του Κάικου ποταμού και νοτιο-ανατολικά του Λοπαδίου. Τα σύνορα που περνούσαν από το όρος Κιμινάς αφήναν στους Λατίνους τις πόλεις Αχυράους, Κύζικο, Νικομήδεια και Πηγές. Ο Θεόδωρος Α΄ πήρε το Αδραμύτιο και τις περιοχές που εκτείνονταν βορειο-ανατολικά ως τη Σινώπη. Ακόμα, το κράτος της Νίκαιας επέκτεινε τον έλεγχό του ανατολικά του Λοπαδίου, περιλαμβάνοντας τα κάστρα Χλιαρά, Κελβιανό, Πέργαμο, Μαγίδια και Οψίκιο.¹⁰⁷⁷

Η απόκρουση των επιθέσεων των δύο ισχυρότερων κρατών στην περιοχή, των Σελτζούκων και των Λατίνων, καθώς και η επιτυχία της αναγνώρισης σταθερών συνόρων μαζί τους, έδωσε στο Θεόδωρο Α΄ το ηθικό εκείνο κύρος που του επέτρεψε να διεκδικήσει με αξιώσεις τη διαδοχή της αυτοκρατορίας της Κων/πολης.

Τα επιτεύγματα του Θεοδώρου Α΄ έδωσαν τη δυνατότητα στο διάδοχό του, Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254), να επεκτείνει τα σύνορα του κράτους του, καταλαμβάνοντας σταδιακά τη δυτική Μ.Ασία και περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας.¹⁰⁷⁸ Οι προσπάθειες του ικανού αυτού αυτοκράτορα πέτυχαν να διπλασιαστεί η έκταση της ηγεμονίας της Νίκαιας και να προετοιμαστεί το έδαφος για την ανάκτηση της Κων/πολης το 1261.

Η δημιουργία και η διατήρηση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους της Ηπείρου μετά το 1204, οφειλόταν σε γεωγραφικούς παράγοντες της περιοχής αλλά και στο γεγονός ότι οι Βενετοί στους οποίους επιδικάστηκε η περιοχή, δεν ήταν σε θέση να κατακτήσουν το ορεινό εσωτερικό της Ηπείρου. Έτσι περιορίστηκαν στην κατάληψη παραλιακών πόλεων και νησιών, όπως του Δυρραχίου και της Κέρκυρας.¹⁰⁷⁹

Ιδρυτής του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204) υπήρξε ο Μιχαήλ Α΄ Άγγελος (1204-1215). Ο Μιχαήλ Α΄ ήταν γιος του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα και εξάδελφος του

έκπτωτου αυτοκράτορα Αλέξιου Γ΄. Πριν ιδρύσει το κράτος του στη δυτική Ελλάδα, είχε υπηρετήσει ως “*δoux και αναγραφεύς*” του θέματος Μελανουδίου στην κοιλάδα του Μαιάνδρου ποταμού (1190-1195). Αργότερα, υπηρέτησε για λίγο στην αυλή του λατίνου βασιλιά της Θεσσαλονίκης Βονιφάτιου.¹⁰⁸⁰ Το 1210 υπόγραψε συνθήκη με τους Βενετούς, με την οποία γινόταν υποτελής της Βενετίας και του αναγνωριζόταν επίσημα η κυριαρχία του στην Ήπειρο. Πρωτεύουσα του κράτους του ήταν η Άρτα και καθορίζονταν ως όρια του κράτους του, στα βόρεια ο ποταμός Αργέντης και στα νότια η Ναύπακτος.¹⁰⁸¹

Παρά τη συνθήκη με τους Βενετούς, ο Μιχαήλ Α΄ ανακατέλαβε το 1214 το Δυρράχιο και την Κέρκυρα. Στη συνέχεια απελευθέρωσε τη Λάρισα και άλλες θεσσαλικές πόλεις, προσαρτώντας ολόκληρη τη Θεσσαλία στο κράτος του.¹⁰⁸²

Ο διάδοχός του Θεόδωρος Δούκας Άγγελος (1215-1230), κατάφερε να καταλάβει τη Μακεδονία, την Αχρίδα, την Πελαγονία και τέλος το 1224, να κυριεύσει τη Θεσσαλονίκη, όπου στέφθηκε “*βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων*” από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Χωματιανό.¹⁰⁸³

Με τη σημαντική επέκταση των ορίων της ηγεμονίας που είχε ιδρύσει ο Μιχαήλ Α΄, το κράτος της Ηπείρου και Θεσσαλονίκης εκτεινόταν επί Θεοδώρου Δούκα από την Αδριανούπολη της Θράκης ως το Δυρράχιο και από την Αχρίδα ως τον Κορινθιακό κόλπο. Ωστόσο, η αυτοκρατορία αυτή υπήρξε εύθραυστη και κατέρρευσε μετά την ήττα του Θεοδώρου στην Κλοκοτινίτσα (1230) από τον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Β΄ Ασάν (1218-1241).¹⁰⁸⁴

Η ήττα αυτή του Θεοδώρου Δούκα, άφηνε την πρώτη θέση στον αγώνα για την ανάκτηση της Κων/πολης στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Η ισχυροποίηση της θέσης του Ιωάννη Βατάτζη, τού έδωσε τη δυνατότητα να αναγκάσει το διάδοχο του Θεοδώρου στο κράτος της Θεσσαλονίκης, Ιωάννη Άγγελο, να παραιτηθεί από τον αυτοκρατορικό τίτλο, να αναγνωρίσει το Βατάτζη ως επικυρίαρχό του και να περιοριστεί στον τίτλο του Δεσπότη (1242).¹⁰⁸⁵

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, στον έλεγχο των ηγεμόνων της Ηπείρου έμειναν οι περιοχές της Παλαιάς Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Οι περιοχές αυτές παρέμειναν ανεξάρτητες για 80 χρόνια μετά την ανακατάληψη της Κων/πολης το 1261 και ενσωματώθηκαν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία επί βασιλείας Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου.¹⁰⁸⁶

II. Η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την πτώση της Κων/πολης (1204) ως την ανάκτησή της από τους Βυζαντινούς (1261).

Η άλωση της Κων/πολης από τους Λατίνους το 1204, είχε σαν αποτέλεσμα τη διάσπαση και τον κατακερματισμό του ενιαίου χώρου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η Πόλη που συμβόλιζε την ενότητα του βυζαντινού κόσμου ήταν αιχμάλωτη στα χέρια των Λατίνων και ο αυτοκράτορας με τον Πατριάρχη, σύμβολα της ανώτατης πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, ζήτησαν τη σωτηρία στην εξορία.

Ο τελευταίος Πατριάρχης κατά την άλωση της Κων/πολης από τους Φράγκους, Ιωάννης Ι΄ Καματηρός (1198-1206), ζήτησε έντρομος καταφύγιο στο Διδυμότειχο.¹⁰⁸⁷ Ο Πατριάρχης Ιωάννης Ι΄ πέθανε το 1206, αρνούμενος ως το τέλος την πρόσκληση του Θεοδώρου Λάσκαρη να αναλάβει τα καθήκοντά του ως Πατριάρχης στη Νίκαια.¹⁰⁸⁸ Το αξίωμά του στην Κων/πολη το σφετερίστηκε ο Βενετός Θωμάς Μοροζίνι, σε εκτέλεση της συμφωνίας που είχε συναφθεί ανάμεσα στους Βενετούς και τους Σταυροφόρους.¹⁰⁸⁹

Μετά το θάνατο του Πατριάρχη Καματηρού, ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, ύστερα από παράκληση των αρχιερέων και του κλήρου της Κων/πολης συγκάλεσε στη Νίκαια σύνοδο αρχιερέων της Ανατολής, αλλά και όσων είχαν καταφύγει σε περιοχές, που δεν ελέγχονταν από Λατίνους, για να εκλέξουν νέο Πατριάρχη.¹⁰⁹⁰

Νέος Πατριάρχης εκλέχθηκε ο Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός (1207).¹⁰⁹¹ Λίγο αργότερα, την Κυριακή του Πάσχα του 1207, έστεψε το Θεόδωρο Λάσκαρη αυτοκράτορα στη Νίκαια.¹⁰⁹²

Με την ανάδειξη νέου Αυτοκράτορα και την εκλογή Πατριάρχη, η Νίκαια έγινε το νέο πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο της διασπασμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό, κατά τον καθ. Ν.Ζαχαρόπουλο, έθεσε τέλος στη de facto αναγνώριση Λατίνου Πατριάρχη στην Κων/πολη και οδήγησε σε αποτυχία την προσπάθεια του Πάπα να υποτάξει την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία της Ανατολής και να οριστικοποιήσει την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους.¹⁰⁹³

Οι ιστορικές αυτές περιπέτειες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και η γεωγραφική διάσπαση του ενιαίου βυζαντινού χώρου είχαν δυσμενείς επιπτώσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία της εκκλησιαστικής του διοίκησης, ενώ επηρέασαν βαθύτατα όχι μόνο την έκταση αλλά και την ποιότητα της διοικητικής του δικαιοδοσίας. Οι παράγοντες οι οποίοι

επηρέασαν την έκταση της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 1204 ως το 1261 ήταν:

- α) Η οργάνωση της Λατινικής Εκκλησίας στο βυζαντινό χώρο και ο αγώνας των κρατών της Νίκαιας και της Ηπείρου ενάντια στη Λατινική αυτοκρατορία.
- β) Η πολιτική και εκκλησιαστική σύγκρουση του κράτους της Νίκαιας με τους Κομνηνούς της Τραπεζούντας και τους Αγγέλους της Ηπείρου.
- γ) Η διεκδίκηση αυτοκεφαλίας από τις σλαβικές Εκκλησίες της Βουλγαρίας και της Σερβίας, και
- δ) Οι σχέσεις του κράτους της Νίκαιας με τους Σελτζούκους του Ικονίου.

1. Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από την οργάνωση της Λατινικής Εκκλησίας στα κατακτημένα Βυζαντινά εδάφη.

Για να σχηματίσουμε μια όσο το δυνατόν καλύτερη εικόνα της έκτασης της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στα εδάφη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που κατακτήθηκαν από τους Λατίνους, θα πρέπει να διερευνήσουμε τις αλλαγές που έφερε η Ρωμαϊκή Εκκλησία στην εκκλησιαστική οργάνωση των νεο-κατακτημένων Βυζαντινών περιοχών, οι οποίες εντάχθηκαν από το 1204 στο Λατινικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως.

Την εκκλησιαστική πολιτική που θ' ακολουθούσε η Λατινική αυτοκρατορία της Κων/πόλης την είχε διαγράψει η συνθήκη του Μαρτίου του 1204¹⁰⁹⁴ που υπέγραψαν οι Σταυροφόροι για τη διανομή της Αυτοκρατορίας: εκλατινισμός της ορθόδοξης ιεραρχίας και κατάσχεση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η Ρώμη είχε την ψευδαίσθηση ότι αν άλλαζε η δομή της ελληνικής Εκκλησίας, ο λαός θα αφομοιωνόταν και θα δεχόταν ευκολότερα την ένωση.¹⁰⁹⁵ Οι οδηγίες του πάπα Ιννοκέντιου Γ' προς τους εκπροσώπους του στα Λατινοκρατούμενα εδάφη ήταν να επιχειρήσουν την προσέγγιση των δύο Εκκλησιών με σύνεση και μετριοπάθεια. Ο ίδιος πίστευε ότι οι Ελληνορθόδοξοι θα αναγνώριζαν την εξουσία της Ρωμαϊκής Εκκλησίας με την πειθώ και τη συνετή μεταχείριση.¹⁰⁹⁶ Γνώριζε βέβαια ότι αυτό ήταν πολύ δύσκολο. Ένα χρόνο μετά την άλωση, το 1205, έγραφε στον εκπρόσωπό του Πέτρο Caruano: *“Πώς είναι δυνατό να αναμένει κανείς από την Ελληνική Εκκλησία να αφοσιωθεί στην αποστολική έδρα,*

όταν είδε τους Λατίνους ως δείγμα της κολάσεως να διαπράττουν το έργο του διαβόλου, ώστε δικαίως οι Έλληνες τώρα να τους μισούν περισσότερο και απ' αυτά τα σκυλιά".¹⁰⁹⁷

Το Κύριο μέλημα της Λατινικής Εκκλησίας στα πρώτα χρόνια της κατάκτησης του Βυζαντινού χώρου από τους Σταυροφόρους ήταν η οργάνωση των περιοχών αυτών σε αρχιεπισκοπές και επισκοπές. Στη θέση των Ελλήνων επισκόπων τοποθετήθηκαν Λατίνοι και η περιουσία της Ελληνικής Εκκλησίας πέρασε αυτοδίκαια στα χέρια των κατακτητών. Στη θέση του όμως έμεινε ο κατώτερος ορθόδοξος κλήρος, ο οποίος εξακολουθούσε να πληρώνει το "ακρόστιχον".¹⁰⁹⁸

Μία πρώτη προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η αλλαγή στην εκκλησιαστική οργάνωση του λατινοκρατούμενου Βυζαντινού χώρου, μας δίνει η αλληλογραφία που διεξήχθη ανάμεσα στον πάπα Ιννοκέντιο Γ' και το Λατίνο πατριάρχη της Κων/πόλεως Θωμά Morosini. Το 1206, ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' απαντώντας σε προηγούμενη επιστολή του Θωμά Morosini, ο οποίος ζητούσε οδηγίες σε θέματα διοίκησης που προέκυψαν μετά τη λατινική κατάκτηση, συνέστησε στο Λατίνο πατριάρχη να ενεργήσει με τη μεγαλύτερη δυνατή σύνεση. Για τους Έλληνες επισκόπους που παρέμειναν στο θρόνο τους, αλλά αρνούσαν υποταγή και συνέχιζαν να μαζεύουν τα έσοδα από την έδρα τους, ο Morosini έπρεπε να τους προειδοποιήσει όχι μόνο μία αλλά δύο και τρεις φορές. Αν παρόλα αυτά συνέχιζαν ν' απειθαρχούν και στο διάστημα που μεσολαβούσε δεν είχαν απευθυνθεί στη Ρώμη, ο Πατριάρχης μπορούσε να τους θέσει σε αργία και να τους αφορίσει. Αν και τα μέτρα αυτά αποδεικνύονταν αναποτελεσματικά, τότε αυτός και ο παπικός λεγάτος καρδινάλιος Βενέδικτος της Santa Susanna μπορούσαν να τους αντικαταστήσουν με Λατίνους κληρικούς. Τόνιζε πως, η προσφυγή στον αφορισμό έπρεπε να γίνει μόνο εφόσον οι άλλες μέθοδοι είχαν αποτύχει.¹⁰⁹⁹ Η ίδια διαδικασία θα εφαρμοζόταν και στην περίπτωση των επισκόπων που είχαν φύγει από την έδρα τους εξαιτίας της λατινικής κατάκτησης, μόνο αφού η έγγραφη προειδοποίηση να επιστρέψουν στις έδρες τους, είχε ανακοινωθεί τρεις φορές στις εκκλησίες τους.¹¹⁰⁰

Στην ίδια επιστολή ο Ιννοκέντιος Γ' γράφει στο Λατίνο πατριάρχη ότι σε περιοχές με αμιγή ελληνικό πληθυσμό μπορούσε να διορίσει Έλληνα επίσκοπο με την προϋπόθεση πως θα έδινε όρκο πίστης στον πάπα και τον ίδιο και θα δεχόταν το χρίσμα από τον Λατίνο πατριάρχη. Σε περιοχές με μικτό πληθυσμό, ο Θωμάς Morosini έπρεπε να διορίσει Λατίνο επίσκοπο.¹¹⁰¹

Την ίδια βασική προσέγγιση στο πρόβλημα δείχνει ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' σε επιστολή του, το 1210, που απεύθυνε στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών και τους επισκόπους

Θερμοπυλών και Ζητουνίου σχετικά με την Εκκλησία της Κορίνθου, την κατάληψη της οποίας ανέμεναν. Εάν, έγραφε, έβρισκαν στην πόλη τον Έλληνα κάτοχο της έδρας (αρχιεπίσκοπο), τότε θα έπρεπε να τον πείσουν να δώσει όρκο πίστης στην Αγία Έδρα. Αν αρνούταν, τότε θα έπρεπε να τον μετακινήσουν και να διορίσουν στη θέση του Λατίνο κληρικό. Αν πάλι, έβρισκαν κενή την έδρα του Έλληνα αρχιεπισκόπου, τότε θα έπρεπε να διορίσουν αμέσως κάποιον Λατίνο κληρικό και να νουθετήσουν τον κατώτερο ελληνικό κλήρο να του αποδίδει τον ανάλογο σεβασμό.¹¹⁰²

Απ' όσα έχουν εκτεθεί γίνεται αντιληπτό ότι, το ελάχιστο που απαιτούσαν οι συνθήκες για την παραμονή των Ελλήνων επισκόπων στις θέσεις τους ήταν να δεχτούν τη διοικητική δικαιοδοσία του Λατίνου πατριάρχη της Κων/πόλεως και ν' αναγνωρίσουν την υπεροχή και το πρωτείο της Ρώμης.

Οι απαιτήσεις αυτές μπορεί να φαίνονταν λογικές και ίσως γενναιόδωρες στους Λατίνους, όμως στο σύνολό τους σχεδόν, οι ορθόδοξοι ιεράρχες αρνήθηκαν να τις δεχθούν.¹¹⁰³ Όπως σωστά παρατηρεί ο J.Gill, η οικουμενική δικαιοδοσία του επισκόπου Ρώμης ήταν για τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' και τη Δυτική Εκκλησία δόγμα και όχι απλά ένας στόχος. Η επιμονή του πάπα στον όρκο υπακοής του ελληνορθόδοξου κλήρου δεν σήμαινε ότι προωθούσε μια πολιτική κυριαρχίας, βάζοντας σε δεύτερη θέση το θέμα πίστης. Ο όρκος υπακοής ήταν το εξωτερικό σημάδι αποδοχής της διδασκαλίας της Εκκλησίας της Ρώμης για το πρωτείο, το οποίο σιγά σιγά έτεινε να σημαίνει και πολιτική κυριαρχία. Για το λόγο αυτό πρωταρχικός σκοπός του Ιννοκέντιου Γ' ήταν να επιμείνει στον όρκο υπακοής, ο οποίος αποτελούσε δόγμα, ενώ επέβαλε ταυτόχρονα και την πολιτική κυριαρχία.¹¹⁰⁴ Όσοι δεν συμμορφώθηκαν διώχθηκαν από τις έδρες τους και αντικαταστάθηκαν από Λατίνους. Σύμφωνα με επιστολή που έστειλε στον πάπα ο επίσκοπος Κερκύρας Βασίλειος Πεδιαδίτης, οι Έλληνες μητροπολίτες Θεσσαλονίκης, Αθηνών, Πατρών και Ζαρνάτας Βουλγαρίας, διώχθηκαν από τις έδρες τους και αναγκάστηκαν να ζητήσουν καταφύγιο σε περιοχές που δεν κατέχονταν από Λατίνους.¹¹⁰⁵

Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως για την έξωση των ορθόδοξων ιεραρχών αναζητήθηκε κάποια αφορμή, ώστε να γίνει πιο ομαλή η απομάκρυνσή τους. Από επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου Γ' το 1207, μαθαίνουμε ότι ο Έλληνας επίσκοπος της Ζακύνθου δεν πειθαρχούσε στις εντολές της Ρώμης, με αποτέλεσμα να ζητήσει ο πάπας από το Λατίνο αρχιεπίσκοπο Πατρών την απομάκρυνση τού “*ανυπάκουου και επαναστάτη*” (Inobediens et rebellis) ιεράρχη από τη διοίκηση της εκκλησίας.¹¹⁰⁶

Υπήρξαν ωστόσο μερικοί Έλληνες επίσκοποι, οι οποίοι συγκατατέθηκαν να υποταχθούν στο Λατίνο πατριάρχη. Του έδωσαν όρκο πίστης και υποσχέθηκαν υποταγή στην Αγία Έδρα. Από αυτούς γνωρίζουμε το Θεόδωρο Ευρίπου, τον Ιωάννη Ραιδεστού και τον επίσκοπο Ζακύνθου που αναφέραμε πιο πάνω.¹¹⁰⁷

Αλλά και στο Λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης που ίδρυσε ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός (1204-1207), φαίνεται πως αρκετοί επισκοπικοί θρόνοι έμειναν στα χέρια των Ελλήνων. Αυτό οφειλόταν στην ιδιότυπη κατάσταση που δημιουργήθηκε με το θάνατο του Βονιφάτιου το 1207, σε μια επιδρομή στη Βουλγαρία.¹¹⁰⁸ Η διακυβέρνηση του βασιλείου περιήλθε στα χέρια της συζύγου του Μαργαρίτας-Μαρίας, η οποία προηγουμένως ήταν η χήρα του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195). Για ν' αντιμετωπίσει την επανάσταση των Λομβαρδών υποτελών του Βονιφάτιου, φαίνεται πως στηρίχθηκε στους Έλληνες υπηκόους της και την υποστήριξη του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου της Φλάνδρας.¹¹⁰⁹ Ο φιλελληνισμός της Μαργαρίτας-Μαρίας φαίνεται πως ενόχλησε το Λατινικό κλήρο και τον πάπα. Από επιστολή του πάπα το 1208, μαθαίνουμε πως ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Λάρισας παραπονέθηκε ότι η βασίλισσα της Θεσσαλονίκης έδειχνε εύνοια στους Έλληνες επισκόπους της δικαιοδοσίας του και η προστασία που τους παρείχε τούς έκανε να μην πειθαρχούν στον ίδιο και τον πάπα.¹¹¹⁰ Ένας από τους επισκόπους αυτούς φαίνεται πως ήταν ο επίσκοπος Δημητριάδος, ο οποίος χάρη στην υψηλή προστασία που απολάμβανε αρνούταν να υπακούσει στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο.¹¹¹¹ Δεν γνωρίζουμε όμως τι ακριβώς αφορούσε η ανυπακοή αυτή του Έλληνα επισκόπου ή αν ακόμα βρισκόταν σε κανονική σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Από μια επιστολή του Αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματιανού, το 1219, μαθαίνουμε πως η Μαργαρίτα είχε διορίσει έναν Έλληνα, το δούκα Γεώργιο Φραγκόπουλο, ως κριτή της Θεσσαλονίκης. Ως βοηθούς κριτές είχε μαζί του τους Έλληνες επισκόπους Ιερισσού, Κίτρους, Βερροίας, Κασσανδρείας και Αρδαμερίου.¹¹¹² Αυτές οι πέντε από τις έντεκα επισκοπές¹¹¹³ που είχε η μητρόπολη Θεσσαλονίκης, φαίνεται πως με την ανοχή ή τη στήριξη της Μαργαρίτας έμειναν σε ελληνικά χέρια. Η εξαιρετική αυτή κατάσταση που οφειλόταν στον φιλελληνισμό της βασίλισσας Μαργαρίτας ήταν μοναδική περίπτωση στο λατινοκρατούμενο Βυζαντινό χώρο. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι οι επίσκοποι αυτοί υπάγονταν κανονικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η επιστολή αναφέρει ότι ο αρχιεπίσκοπος την εποχή εκείνη στη Θεσσαλονίκη ήταν Λατίνος και ονομαζόταν Καρίνος. Φαίνεται πως οι επίσκοποι αυτοί έδωσαν όρκο πίστης και υπακοής στη Ρώμη, ζητώντας ως αντάλλαγμα την διατήρηση

των προνομίων που απολάμβαναν επί Βυζαντινής κυριαρχίας και τη διατήρηση των εσόδων από τις εκκλησίες τους.¹¹¹⁴

Δεν γνωρίζουμε εάν υπήρχαν κανονικές ή κρυφές σχέσεις των επισκόπων αυτών με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ούτε εάν η παραμονή στις θέσεις τους οφειλόταν σε ενδοτισμό ή υπήρχε κάποιο σχέδιο να κρατηθεί με οποιοδήποτε τρόπο η ελληνική ιεραρχία στην περιοχή αυτή, ώστε αφενός να βοηθήσει το ποίμνιό της και αφετέρου, να γίνει πόλος έλξης και στήριγμα των άλλων ιεραρχών που είχαν φύγει ή διωχθεί από τις έδρες τους, εξαιτίας της λατινικής κατάκτησης.

Η δεύτερη περίπτωση είναι και η πιο πιθανή, αν λάβουμε υπόψη ότι γύρω από τον Θεόδωρο Ευρίπου δημιουργήθηκε ένας κύκλος προσφύγων Ελλήνων κληρικών που περιλάμβανε και τον Έλληνα μητροπολίτη Πατρών, ο οποίος είχε αντικατασταθεί από ένα Λατίνο.¹¹¹⁵

Η συντριπτική όμως πλειοψηφία των μητροπολιτών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων του λατινοκρατούμενου Βυζαντινού χώρου, αρνήθηκαν να δώσουν όρκο υπακοής στον πάπα και έφυγαν στην εξορία, συνεχίζοντας να φέρουν τους τίτλους του αξιώματός τους και περιμένοντας την ανάκτηση των περιοχών τους από τα ελληνικά κράτη της Ηπείρου και της Νίκαιας.¹¹¹⁶

Στη σύνοδο του Λατερανού το 1215, ο Ιννοκέντιος Γ΄ κάλεσε να συμμετάσχουν και οι επίσκοποι της Ανατολής, αυτοί δηλαδή που ήταν κανονικά μέλη της Εκκλησίας, αυτοί που είχαν δώσει όρκο υπακοής.¹¹¹⁷ Όταν στην αρχή της τέταρτης συνεδρίας ξεκίνησε με τη φράση “Οι Έλληνες επέστρεψαν στην Αγία έδρα”, ήταν φανερό σε όλους ότι δεν ήταν έτσι. Κανένας Έλληνας μητροπολίτης ή αρχιεπίσκοπος δεν υποτάχθηκε στην Αγία έδρα και δε συμμετείχε στη σύνοδο.¹¹¹⁸

Η μεγάλη πλειοψηφία όμως του κατώτερου κλήρου και των μοναχών παρέμειναν στις θέσεις τους και συνέχιζαν να λειτουργούν κάτω από τη λατινική κυριαρχία. Ακόμα κι έτσι όμως στις καρδιές τους δεν εγκατέλειψαν την αφοσίωσή τους προς τον Έλληνα Πατριάρχη, που είχε την έδρα του προσωρινά στη Νίκαια.¹¹¹⁹

Σε ορισμένες περιοχές οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Φράγκους κατακτητές φαίνεται πως είχαν εξομαλυνθεί και οι Ορθόδοξοι είχαν εξασφαλίσει από τους Φράγκους ηγεμόνες τους θρησκευτική ελευθερία. Τέτοιες περιοχές ήταν το πριγκηπάτο της Αχαΐας, στην Πελοπόννησο και το δουκάτο του Αιγαίου, στις Κυκλάδες. Σύμφωνα με το “Χρονικό του Μορέως”, οι Ορθόδοξοι ζήτησαν έγγραφη βεβαίωση από τον Βιλλεαρδουΐνο

“@□□ ◈□✂ ○✂○ ετδ⊕ Ⓐ●□□□◆♣○ †□@ηη□□ ○③ ●✓

●④□ ρΗ②•□ ○□ @&&②■□●ℓ○ ◆✓○ □◆◆Η○ ●②□ ±
 Η③ ◆▷○ †□②ℓηη▷○ ◆✓○ □◆◆Η○□ ●✓◆ℓ @□① ◆③ ◆◆
 ○•ℓℓΗ② ●②□□ ◆①○ ○①●□○ ◆▷○ †□●②◆□○”.¹¹²⁰

Στο δουκάτο του Αιγαίου ο Βενετός Μάρκος Sanudo, ακολούθησε την ίδια ανεξίθρησκη πολιτική.¹¹²¹

Με την αποχώρηση ή την εκδίωξη των Ορθόδοξων ιεραρχών από τη θέση τους φάνηκε ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν είχε πλέον τη δυνατότητα να ασκεί διοικητική δικαιοδοσία στις Εκκλησίες που είχαν υπαχθεί στο Λατίνο πατριάρχη της Κων/πόλεως ή απ’ ευθείας στον πάπα. Για να μπορέσει λοιπόν να ποιμάνει το λαό και να στηρίξει την πίστη του, διόριζε “κατ’ οικονομίαν” ως πνευματικούς επόπτες των περιοχών αυτών μητροπολίτες άλλων επαρχιών, που ασκούσαν τα διοικητικά τους καθήκοντα “□Η&↓ ⊕○①●②◆Η” και “η②◆□ ⊕□◆±□•Η○” όπως και οπότε το επέτρεπαν οι καταστάσεις.¹¹²²

Τα διοικητικά και λειτουργικά καθήκοντα στις λατινοκρατούμενες περιοχές τα ασκούσε ο κλήρος της πρώτης βαθμίδας με επικεφαλείς τους πρωτοπαπάδες, οι οποίοι όμως δεν είχαν το δικαίωμα να χειροτονούν.¹¹²³ Η χειροτονία των ορθόδοξων κληρικών γινόταν είτε από αρχιερείς που ζούσαν σε ελεύθερες περιοχές, είτε από διερχόμενους αρχιερείς ή από αρχιερείς που διοικούσαν τις Εκκλησίες αυτές “η②◆□ ⊕□◆±□•Η○”.¹¹²⁴ Σημαντική ήταν η συμβολή και των μοναστηριών του Αγίου Όρους, του Σινά και της Πάτμου στην ενίσχυση του ελληνορθόδοξου κλήρου, ώστε να συνεχίσει το έργο της διαποίμανσης και να αντισταθεί στις πιέσεις των Λατίνων.¹¹²⁵

Ο τρόπος με τον οποίο προσπάθησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να λύσει το πρόβλημα της λατινικής κατοχής μεγάλου μέρους των ευρωπαϊκών επαρχιών είχε επιπτώσεις στην ποιότητα της δικαιοδοσίας του επί των επαρχιών αυτών. Δεν γίνεται πλέον λόγος για άμεση διοικητική δικαιοδοσία, αλλά για μια μορφή πνευματικής δικαιοδοσίας μέσω των χειροτονιών του κατώτερου κλήρου από Ορθόδοξους ιεράρχες.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο γνωρίζοντας τι συνέβει στα Πατριαρχεία Ιερουσαλήμ, Αντιοχείας, Αλεξανδρείας, καθώς και στην Αρχιεπισκοπή Κύπρου, όπου η Δυτική Εκκλησία εκλατίνισε τις τοπικές ορθόδοξες Εκκλησίες σε μεγάλο βαθμό και φοβούμενο τη λατινική διείσδυση στις Εκκλησίες Σερβίας και Βουλγαρίας, προσπάθησε ώστε το ποίμνιό του να μην αφομοιωθεί από τους Λατίνους.¹¹²⁶ Φαίνεται πως το κατάφερε αυτό γιατί έναν αιώνα περίπου μετά τη Φράγκικη κατάκτηση, ο Βενετός χρονογράφος Μαρίνος Sanudo

σημειώνει

χαρακτηριστικά:

“◆◆✓○ ⊕□□□□□ ◆◆✓○ ⊕□◆◆η□ ◆◆✓○ ➔□ρ□Η②□ ◆◆✓

Archiepiscopatus
Iracliensis hos
habet suffraganeos:
(Ηρακλείας)

Solubriensem (Σηλυμβρίας)
Naturensem (Αθύρων)
Spigacensem (Πηγών)
Panadensem (Πανίου)
Dercensem (Δέρκων)
Calcedonensem (Χαλκηδόνας)

Archiepiscopatus
Pariensis (Παρίου)
hos habet suffraganeos:

Redestonensem (Ραιδεστού)
Peristasiensem (Περιστάσεως)
Calipolensem (Καλλιουπόλεως)
Danensem (Δαονίου)
Churlotensem (Τζουρουλού)
Archadiopolitanum (Αρκαδιουπόλεως)
Missinensem (Μεσίνης)

Arciepiscopatus
Squisicensis (Κυζίκου)
hos habet suffraganeos:

Lapsacensem (Λαμψάκου)
Lindinensem (Λεντιανά)¹¹³¹
Destillaria (Δασκυλλίου)

Archiepiscopatus

Troianum (Τρωάδος)
Andrimitanum (Ατραμυτίου)
Lacoreensem (Αχυράους;)¹¹³²
de Nicomedia (Νικομηδείας)
de Candimonia (Αντιόχειας Μαιάνδρου;)
de Palea (Παλαιάς;)
de Epygonia (Πιονίας;)
Libariensem (Βάρις;)

Verisiensis (Βρύσεως)

hos habet suffraganeos:

Russoniensem (Ρουσσίου)

Aprensem (Άπρου)

Kypsalensum (Κυψέλλων)

Archiepiscopatus

Maditensis (Μαδύτων)

nullum habet suffraganeum

Archiepiscopatus

Adrianopolitanus (Αδριανουπόλεως)

nullum habet suffraganeum

Archiepiscopatus

Traianopolitanus (Τραϊανουπόλεως)

hunc habet suffraganeum:

Aniensem (Αίνου)

Archiepiscopatus

Makrensis (Μάκρης)

hunc habet suffraganeum:

Maroniensem (Μαρωνείας)

Archiepiscopatus

Messinopolitanus (Μοσυνουπόλεως)

hunc habet suffraganeum:

Xantensem (Ξανθείας)

Archiepiscopatus

Phillipensis (Φιλίππων)

hos habet suffraganeos:

Christopolitanum (Χριστουπόλεως)

Draginensem (άγνωστη)

Chrisopolitanum (Καισαρουπόλεως)

Archiepiscopatus

Serrensis (Σερρών)

nullum habet suffraganeum

Archiepiscopatus

Thessalonicensis (Θεσσαλονίκης)

hos habet suffraganeos:

Citrensem (Κίτρους)

Verisiensem (Ιερισσού)

Archiepiscopatus

Larissenus (Λαρίσσης)

hos habet suffraganeos:

Dimitriensem (Δημητριάδος)

Almireensem (Αλμυρού)

Cardicensem (Γαρδικίου)

Sidoniensem (Ζητουνίου)

Nazarocensem (Εζερού)

Dimicensem (Δομενίκου)

Archiepiscopatus

Neopatrensis (Νέων Πατρών)

habet suffraganeum

Lavacensem (Θαυμακού);¹¹³⁹

Archiepiscopatus

Thebanus (Θηβών)

hos habet suffraganeos:

Zaratoviensem (Ζαρατόβων)

Castoriensem (Καϊστορίου)

Archiepiscopatus

Athenensis (Αθηνών)

hos habet suffraganeos:

Thermopilensem (Θερμοπυλών)

Davaliensem (Διαυλείας)

Nigripotensem (Ευρίπου)

Salonensem (Σαλώνων)

Abelonensem (Αυλώνος)

Reonensem (Ωρεού)

Megareensem (Μεγάρων)

Eginensem (Αιγίνης)

Archiepiscopatus

Corinthiensis (Κορίνθου)

hunc habet suffraganeum:

Argivensem (Άργους)

Archiepiscopatus

Patracensis (Πατρών)

hos habet suffraganeos:

Olenensem (Ωλένης)

Mothonensem (Μεθώνης)

Coronensem (Κορώνης)

Amiclensem (Αμυκλών)

Andrevillensem (Ανδραβίδας, νέα ίδρυση)

Cephaluniensem (Κεφαλληνίας)

Jacinthensem (Ζακύνθου)

Corfiensis¹¹³⁴ (Κερκύρας)

Duracensis¹¹³⁵ (Δυρραχίου)

Archiepiscopatus

Cretensis¹¹³⁶ (Κρήτης)

hos habet suffraganeos:

Canticensem (Χανδάκου)

Arianensem (Αγρίου)

Milopotamiensem (Μυλοποτάμου)

Kyrothomissiensem (Κυθωνίας)

Calamonensem¹¹³⁷ (Καλάμου)

Archiepiscopatus

Colocensis qui

dicitur Rodo (Ρόδου)

Μία προσεκτική σύγκριση του καταλόγου *Provinciale Romanum* με τις *Notitiae* 13¹¹³⁸ και 15¹¹³⁹, του τέλους του 12ου αι. και του 13ου αι. αντίστοιχα, μας αποκαλύπτει ότι οι Λατίνοι επέφεραν τέτοιες αλλαγές στην εκκλησιαστική οργάνωση των περιοχών αυτών, μειώνοντας τον αριθμό των επισκοπών και αλλάζοντας το καθεστώς αρκετών άλλων εκκλησιαστικών εδρών, ώστε μπορούμε να πούμε πως δημιούργησαν μια ουσιαστική αναδιοργάνωση στα εδάφη του Οικουμενικού Πατριαρχείου που κατέκτησαν.

Σύμφωνα με τον *Provinciale Romanum*, στο λατινοκρατούμενο Βυζαντινό χώρο δημιουργήθηκαν 23 μητροπολιτικές περιφέρειες (Αρχιεπισκοπές) με 67 επισκοπές.¹¹⁴⁰

Από τον κατάλογο αυτό απουσιάζουν τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους που καταλήφθηκαν από τους Βενετούς και απάρτισαν το δουκάτο της Νάξου ή το δουκάτο του Αρχιπελάγους. Μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, το 1204 και τη διανομή των κατακτημένων περιοχών τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου Πελάγους υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία των Βενετών.¹¹⁴¹ Η Βενετία εξουσιοδότησε, πιθανότατα το 1206, τους υπηκόους της να κατακτήσουν όσα από τα νησιά του Αιγαίου περιλαμβάνονταν στην Partitio, αλλά δεν είχαν επίσημα κατακτηθεί. Οργανωτής της επιχείρησης υπήρξε ο Μάρκος Sanudo, ο οποίος με δικά του μέσα κυριεύσε τη Νάξο, την Πάρο, την Αντίπαρο, τη Μήλο, την Ίο, την Κύθνο και τη Σίφνο. Πήρε τον τίτλο του δούκα της Νάξου ή του Αρχιπελάγους και κυβέρνησε επί είκοσι χρόνια (1207-1227) το νησιωτικό αυτό κρατίδιο. Τα υπόλοιπα νησιά μοιράσθηκαν ανάμεσα σε άλλους Βενετούς ευγενείς. Ο Μάρκος Dandolo πήρε την Άνδρο, οι Ghisi τα νησιά Τήνο, Μύκονο, Σκύρο, Σκόπελο, Σκιάθο, Σέριφο, Κέα, Αμοργό, ο Ανδρέας Barozzi τη Σαντορίνη και τη Θηρασία, ο Ανδρέας Cornaro την Κάρπαθο, ο Filocalo Navigaioso, τη Λήμνο, ο Μάρκος Venieri τα Κύθηρα, ο J.Viaro τα Αντικύθηρα και ο G.Quirini την Αστυπάλαια.¹¹⁴²

Είναι περίεργο λοιπόν πως δεν αναφέρεται καμμία επισκοπή ή αρχιεπισκοπή των νησιών αυτών, ενώ γνωρίζουμε ότι την κατάκτηση ακολούθησε η εγκατάσταση Λατίνων επισκόπων.¹¹⁴³ Ο Robert L.Wolff αναφέρει ότι οι Βενετοί στις αποικίες τους είχαν τις δικές τους Εκκλησίες που υπάγονταν στον δικό τους Πατριάρχη του Grado.¹¹⁴⁴ Εάν πράγματι συνέβαινε αυτό, τότε γιατί δεν έγινε το ίδιο και με την Εκκλησία της Κρήτης;

Ο K.M.Setton αναφέρει πως στο Provinciale Romanum οι παπικοί γραφείς πρόσθεσαν την αρχιεπισκοπή Νάξου στην οποία υπάγονταν οι επισκοπές Μήλου, Σαντορίνης, Τήνου και Σύρου.¹¹⁴⁵ Πολύ σημαντική είναι η πληροφορία που μας δίνει ο ιστορικός του δουκάτου της Νάξου, Γάλλος Ιησουΐτης Ροβέρτος Σωλζέ (1637-1709), σύμφωνα με την οποία ο Μάρκος Sanudo *“Επεκύρωσεν την εξουσίαν του έλληνος αρχιεπισκόπου, των ιερέων και των μοναχών και πάντα αυτών τα προνόμια”*. Ακόμα, με την εγκατάσταση αρκετών Λατίνων στα νησιά, ο Sanudo αναγκάστηκε να ζητήσει από τον πάπα επίσκοπο,
“   ”.¹¹⁴⁶

Από μια πράξη του πάπα Ονωρίου Γ΄ (1216-1227), του 1222, πληροφορούμαστε την ύπαρξη και μιας άλλης νησιωτικής εκκλησιαστικής έδρας, της αρχιεπισκοπής Μυτιλήνης (Λέσβος), στην οποία υπήγαγε δύο επισκοπές της Εφέσου καθώς και την επισκοπή Χίου.¹¹⁴⁷

Την ανεξήγητη λοιπόν απουσία των νησιωτικών λατινικών επισκοπών από τον κατάλογο *Provinciale Romanum*, έρχονται να καλύψουν οι σκόρπιες ιστορικές αναφορές. Το γεγονός πάντως είναι πως εγκαταστάθηκε Λατινική ιεραρχία στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους που κατέλαβαν οι Φράγκοι.

Προβληματική θεωρούμε και την αναγραφή της αρχιεπισκοπής Ρόδου στον *Provinciale Romanum*. Γνωρίζουμε ότι η Ρόδος, την περίοδο που μελετάμε υπήρξε αυτόνομο κρατίδιο υπό τη διοίκηση του Λέοντος Γαβαλά, ο οποίος κυβέρνησε από το 1204 έως το 1240. Το 1234 με συνθήκη αναγνωρίσθηκε από τον δόγη της Βενετίας ως “*Κύριος της Δωδεκανήσου και των Κυκλάδων*”. Μετά το θάνατό του, (1240), ο αδελφός και διάδοχος του Ιωάννης, δέχθηκε την επικυριαρχία της Νίκαιας.¹¹⁴⁸ Η Ρόδος κατακτήθηκε πολύ αργότερα, το 1309, από τους Ιωαννίτες Ιππότες.¹¹⁴⁹ Επομένως κατά τη χρονική διάρκεια 1204-1261, η Εκκλησία της Ρόδου υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μια και το νησί βρισκόταν στην πολιτική κυριαρχία των Βυζαντινών. Τα υπόλοιπα νησιά, τα γειτονικά με τη Μ.Ασία, Σάμος, Λέσβος, Ικαρία και Κω, καταλήφθηκαν το 1225 από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254).¹¹⁵⁰ Την ανακατάληψή τους από τους Βυζαντινούς ακολούθησε, όπως ήταν φυσικό, η εγκατάσταση Ελλήνων ιεραρχών στα νησιά αυτά.

Μελετώντας τον πίνακα του *Provinciale Romanum* παρατηρούμε πως οι Λατίνοι, εκτός των πολλών αλλαγών, προχώρησαν σε μια σημαντική καινοτομία σχετικά με την προηγούμενη οργάνωση των επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Υπήγαγαν στην Κων/πολη τρεις πρώην ελληνικές μητροπόλεις (Σηλυβρίας, Πηγών, Χαλκηδόνας), μία πρώην αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή (Δέρκων), δύο πρώην επισκοπές της Ηρακλείας (Αθυρα, Πάνιον), δίνοντας με τον τρόπο αυτό στον πρώην Βυζαντινό οικουμενικό θρόνο την όψη μητρόπολης.

Η καινοτομία αυτή, σύμφωνα με τον R.L.Wolff, αποτελεί κατά κάποιο τρόπο μίμηση της Λατινικής εκκλησιαστικής οργάνωσης γύρω από τη Ρώμη και την Αντιόχεια.¹¹⁵¹

Παρατηρούμε ακόμα πολλές αλλαγές στον αριθμό των επισκοπών που υπάγονταν σε ορισμένες μητροπόλεις. Για παράδειγμα, η μητρόπολη Ηρακλείας διατήρησε έξι από τις 15 επισκοπές της,¹¹⁵² αλλά πήρε επιπλέον μια πρώην μητρόπολη (Αρκαδιούπολης) και μια πρώην αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή (Μεσσήνης). Το Πάριον, πρώην αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή, πήρε από τους Λατίνους τρεις επισκοπές, δύο απ΄ τις οποίες αποτελούσαν νέες ιδρύσεις. Η Αδριανούπολη, η οποία είχε 12 επισκοπές, κάτω απ΄ τους Λατίνους δεν είχε καμιά.¹¹⁵³ Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης έχασε εννιά από τις

έντεκα επισκοπές της, η μητρόπολη Λάρισας εννιά από τις δεκαέξι και η μητρόπολη Θηβών τρεις από τις πέντε. Η μητρόπολη Πατρών έχασε μία μόνο από τις πέντε επισκοπές της, κέρδισε όμως τρεις νέες. Οι δύο υπάγονταν προηγουμένως στη μητρόπολη Κορίνθου και η μία ήταν νεοϊδρυμένη. Η μητρόπολη Τραϊανουπόλεως έχασε και τις επτά επισκοπές που υπάγονταν προηγουμένως σ' αυτήν, απέκτησε όμως ως επισκοπή της μια πρώην μητρόπολη (Αίνου).¹¹⁵⁴

Αλλαγές έγιναν και στο καθεστώς των εκκλησιαστικών εδρών καθώς αρκετές μητροπόλεις (Σηλύμβρια, Πηγές, Χαλκηδόνα, Αρκαδιούπολη, Νικομήδεια, Ρούσσιον, Άπρος, Αίνος, Άργος) υποβιβάσθηκαν σε επισκοπές. Σε επισκοπές υποβιβάσθηκαν και ορισμένες αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές (Δέρκων, Μεσσήνης, Κυψέλων, Μαρωνείας, Αίγινας). Σε άλλες περιπτώσεις οι Λατίνοι προβίβασαν σε αρχιεπισκοπές (μητροπολιτικές περιφέρειες) πρώην επισκοπές (Μάκρη, Μοσυνόπολις) και πρώην αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές (Πάριον, Βρύσις). Δημιούργησαν ακόμα και νέες εκκλησιαστικές έδρες οι οποίες δεν μαρτυρούνταν προηγουμένως στην εκκλησιαστική οργάνωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹¹⁵⁵

Αυτό που μένει να εξετάσουμε τώρα, είναι ποιες από τις παραπάνω εκκλησιαστικές έδρες και για πόσο χρονικό διάστημα έμειναν στη δικαιοδοσία του Λατινικού πατριαρχείου Κων/πόλεως, πριν περιέλθουν στην κυριαρχία των Βυζαντινών και τη διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Απ' όλες τις λατινικές κατακτήσεις του Βυζαντινού χώρου, εκείνη της Θεσσαλίας ήταν η πιο σύντομη. Κράτησε γύρω στα 7-8 χρόνια. Η πρωτεύουσά της Λάρισα είχε δοθεί σ' ένα Λομβαρδό ιππότη και αποτέλεσε νωρίς έδρα Λατινικής αρχιεπισκοπής.¹¹⁵⁶ Δεν είναι όμως βέβαιο ότι η λατινική κατάκτηση επεκτάθηκε σ' όλη τη Θεσσαλία. Γνωρίζουμε ότι κάποιος άρχοντας Κων/νος Μαλιασηνός, εκμεταλλευόμενος την κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας στην ηπειρωτική Ελλάδα μετά την άλωση της Κων/πολης (1204), κατέλαβε όλη την περιοχή της Μαγνησίας και ανακηρύχθηκε ανεξάρτητος δυνάστης της. Υπήρξε μάλιστα ο ιδρυτής της μονής Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως (Μακρινίτσας), μεταξύ των ετών 1204-1207. Μαζί με τη Βυζαντινή πολιτική αρχή φαίνεται πως επιβίωσε και η Βυζαντινή εκκλησιαστική διοίκηση. Τις πρώτες πληροφορίες μάς τις δίνει ένα γράμμα του 1215 που έστειλε ο επίσκοπος Δημητριάδος Αρσένιος προς τον Κων/νο Μαλιασηνό σχετικά με τη μονή της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα.¹¹⁵⁷

Τη Λάρισα την κατέλαβε ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας Άγγελος, ηγεμόνας της Ηπείρου, το 1211-12 κατά τις επιχειρήσεις του στη Θεσσαλία εναντίον των Φράγκων. Την ίδια

περίοδο στην περιοχή του Δυρραχίου κατέλαβε το Άλβανον.¹¹⁵⁸ Το 1212-13 κατέλαβε το Δυρράχιο και την Κέρκυρα.¹¹⁵⁹ Οι κενές έδρες Λάρισας και Δυρραχίου πληρώθηκαν αμέσως μετά την κατάληψή τους, από τη Σύνοδο της Ηπείρου, χωρίς να συμμετέχει στην εκλογή και τη χειροτονία ο Πατριάρχης. Εκ των υστέρων η σύνοδος των Ιεραρχών της Ηπείρου ζήτησε συγγνώμη από τον Πατριάρχη και την αποδοχή από μέρους του των τετελεσμένων γεγονότων, με την αναγνώριση των δύο “ακανονίστως” χειροτονημένων αρχιερέων.¹¹⁶⁰

Οι δύο αυτές χειροτονίες επικυρώθηκαν από τον Πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ (1217-1222) μόλις το 1221, με τον όρο ότι δεν θα επαναλαμβάνονταν τέτοια χειροτονία στο κράτος της Ηπείρου, αλλιώς θα επιβάλλονταν τα επιτίμια που πρόβλεπαν οι ιεροί κανόνες.¹¹⁶¹

Τις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την ανακατάληψη των βυζαντινών εδαφών συνέχισε ο ετεροθαλής αδελφός και διάδοχος του Μιχαήλ Α΄, Θεόδωρος Άγγελος Δούκας. Από το 1215 έως το 1219 απόσπασε από τους Βούλγαρους την Αχρίδα, τον Πρίλαπο, τον Πρόσακο, τα Σκόπια και τη Στρούμιτσα.¹¹⁶²

Από τους Λατίνους απόσπασε ανάμεσα στο 1218 και 1224, τις Νέες Πάτρες (Υπάτη), τη Λαμία, τα Γρεβενά, την Καστοριά, τη Βέροια, τον Πλαταμώνα, τα Σέρβια, τις Σέρρες και τη Χριστούπολη.¹¹⁶³ Επιστέγασμα των προσπαθειών του ήταν η κατάληψη της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 1224 και η κατάλυση του ομώνυμου Λομβαρδικού βασιλείου που ίδρυσε ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός.¹¹⁶⁴

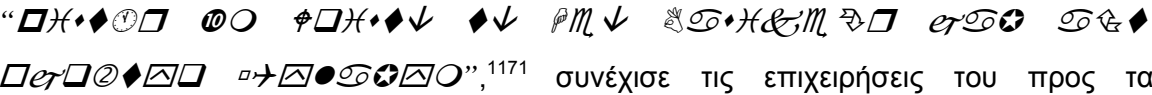
Με τις κατακτήσεις του Θεοδώρου Αγγέλου Δούκα παρουσιάστηκε ιδιαίτερο πρόβλημα στις επισκοπές που απελευθερώθηκαν και από τις οποίες είχαν απομακρυνθεί οι Λατίνοι και οι Βούλγαροι επίσκοποι. Με την υποστήριξη του ηγεμόνα της Ηπείρου, η σύνοδος των ιεραρχών της Ηπείρου διόρισε επισκόπους και ιερείς στις περιοχές που απελευθερώθηκαν. Με πληροφορίες που αντλούμε από την αλληλογραφία του μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ιωάννη Απόκαυκου, την εποχή αυτή καλύφθηκαν οι μητροπόλεις Νέων Πατρών, Σερρών, Λευκάδας και Κέρκυρας. Στην Κέρκυρα, τον αρχιερέα της Βασίλειο Πεδιαδίτη που απεβίωσε, διαδέχτηκε ο Γεώργιος Βαρδάνης, ο οποίος προηγουμένως είχε υπηρετήσει στην επισκοπή Γρεβενών.¹¹⁶⁵ Ο μητροπολίτης Λάρισας χειροτόνησε επίσκοπο Θαυμακού κάποιον διάκονο Συμεών,¹¹⁶⁶ ενώ από επιστολή του Πατριάρχη Μανουήλ Α΄ του 1222, μαθαίνουμε για την ύπαρξη αρχιεπισκόπου Γαρδικίου.¹¹⁶⁷

Σε ορισμένες περιπτώσεις στις κενές έδρες παλινορθώθηκαν οι Έλληνες αρχιερείς που τις κατείχαν πριν τη Λατινική ή Βουλγαρική κατάκτηση, όπως συνέβει στην

περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Ο Κων/νος Μεσοποταμίτης, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από το 1197, απομακρύνθηκε από την έδρα του μετά την κατάληψη της πόλης του από τους Λατίνους και αποκαταστάθηκε μετά την ανάκτηση της από το Θεόδωρο Άγγελο Δούκα.¹¹⁶⁸

Για τις πρώην βουλγαροκρατούμενες περιοχές αποφασίστηκε η απομάκρυνση των σλαβόφωνων επισκόπων και η αντικατάστασή τους με νέους, Έλληνες επισκόπους. Οι επισκοπές αυτές υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, στην οποία από την ημερομηνία απελευθέρωσή της, το 1217, είχε εκλεχθεί Έλληνας Αρχιεπίσκοπος ο Δημήτριος Χωματιανός.¹¹⁶⁹ Στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας και επομένως έξω από εκείνη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, περιήλθαν οι περιοχές της νοτιο-δυτικής Βουλγαρίας. Τα Βελέγραδα και αρκετές επισκοπές της περιοχής ανατολικά του Δυρραχίου, υπάγονταν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνονταν και οι επισκοπές Κρών, Πρεσπών, Μόκρου, Κιτζάβεως, Δεβρών και Σκοπίων. Ανατολικά της Αχρίδας, υπάγονταν στη δικαιοδοσία της οι επισκοπές Μογλενών, Βοδενών, Οστρόβου, Πελαγονίας, Πριλάπου, Προσάκου και Στρούμιτζας. Στα νότια, περιλάμβανε την Καστοριά, τη Δεάβολη, την Κορυτζά, την Κολωνία και ίσως τα Γρεβενά.¹¹⁷⁰

Μετά την αναγόρευση και τη στέψη του (1128), ο Θεόδωρος Δούκας, ο οποίος αυτοπιλοφορείται

“”,¹¹⁷¹ συνέχισε τις επιχειρήσεις του προς τα ανατολικά και έγινε κύριος μεγάλου τμήματος τη Θράκης. Κατέλαβε την Ξάνθεια (Ξάνθη), τη Μοσυνόπολη, τη Μάκρη, το Διδυμότειχο και την Αδριανούπολη.¹¹⁷² Από σχετικό έγγραφο του 1229, σύμφωνα με το οποίο την αντιβασιλεία της Κων/πολης αναλάμβανε ο τιτουλάριος βασιλιάς των Ιεροσολύμων Ιωάννης Βρυέννιος και στο οποίο μνημονεύονται οι περιοχές που θα περιέρχονταν στο νεαρό Βαλδουίνο Β΄ όταν θ' αναλάμβανε την αυτοκρατορική εξουσία, φαίνεται ότι τα σύνορα του κράτους της Ηπείρου με τη Λατινική αυτοκρατορία της Κων/πολης ορίζονταν από τις πόλεις του Διδυμότειχου και της Αδριανούπολης.¹¹⁷³

Καθώς οι κατακτήσεις του Θεοδώρου συνεχίζονταν, η διαδικασία διορισμού επισκόπων στις πόλεις που απελευθερώνονταν, συνεχίστηκε όπως και προηγουμένως. Κύριο ρόλο στη διαδικασία αυτή φαίνεται πως έπαιξε ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Δημήτριος Χωματιανός.¹¹⁷⁴

Ο Πατριάρχης, στην προσπάθειά του να προστατεύσει τα δικαιώματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις επαρχίες της ηπειρωτικής Ελλάδος, στις οποίες

εκτεινόταν η διοικητική δικαιοδοσία του πριν την άλωση της Κων/πολης (1204) από τους Φράγκους, έστειλε ως απεσταλμένο του το μητροπολίτη Αμάστριδος Αυληνό, χωρίς όμως να βρεθεί κάποια λύση.¹¹⁷⁵ Σε επιστολή του ο Πατριάρχης Μανουήλ Α΄ (Φεβρουάριος 1222) κατέκρινε τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος ότι αυτός υποδείκνυε στον ηγεμόνα της Ηπείρου τους υποψήφιους αρχιερείς και αμφισβήτησε την κανονικότητα της χειροτονίας του.¹¹⁷⁶

Ο Πατριάρχης θεωρούσε τον κλήρο της Ηπείρου ως παραβάτη των ιερών κανόνων. Ως ακόλουθος της εκκλησιαστικής ακρίβειας ήταν απρόθυμος να δει το πρόβλημα μέσα από μια διαφορετική οπτική γωνία, αλλά μόνο μέσα από το πρίσμα της εκκλησιαστικής πειθαρχίας.¹¹⁷⁷

Σ΄ ένα μακρύ γράμμα (1222) ο Ιωάννης Απόκαυκος απάντησε σ΄ όλες τις κατηγορίες του Πατριάρχη. Η πολιτική, έγραφε, που ακολούθησε ο κλήρος της Ηπείρου στο θέμα των χειροτονιών των επισκόπων, οφειλόταν κατά μεγάλο μέρος στις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν. Για το λόγο αυτό οι πράξεις τους θα έπρεπε να κριθούν με επιείκεια και μέσα στο πνεύμα της “οικονομίας”.¹¹⁷⁸ Οι πολιτικές συνθήκες της εποχής ύψωναν ανυπέρβλητα εμπόδια και ήταν αδύνατο για τους νεο-εκλεγμένους επισκόπους να πάνε στη Νίκαια για να επικυρώσουν τους διορισμούς τους. Επιπλέον, οι επίσκοποι αυτοί συνήθως διορίζονταν στο αξίωμά τους από τον ίδιο το Θεόδωρο Άγγελο.¹¹⁷⁹ Μόλις απελευθερωνόταν μια πόλη από τους Λατίνους, ο ηγεμόνας της Ηπείρου δεν έχανε χρόνο να εγκαταστήσει εκεί ορθόδοξο επίσκοπο.¹¹⁸⁰

Η κρίση ανάμεσα στα Κράτη της Νίκαιας και της Ηπείρου κορυφώθηκε με την αναγόρευση και στέψη του Θεόδωρου Άγγελου Δούκα στη Θεσσαλονίκη (1224). Η πράξη αυτή θεωρήθηκε σφετερισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας και δημιούργησε την υποψία της ίδρυσης μαζί με τη νέα Αυτοκρατορία και νέου Πατριαρχείου.¹¹⁸¹

Ο Πατριάρχης Γερμανός Β΄ (1222-1240) που διαδέχτηκε τον Μανουήλ Α΄, θεώρησε ότι η ενέργεια του Αρχιεπισκόπου Δημητρίου Χωματιανού, να στέψει τον Θεόδωρο Άγγελο στη Θεσσαλονίκη, διέσπαζε την ενότητα της Εκκλησίας και τον κατηγόρησε ότι διέβλεπε στην ανακήρυξή του σε Πατριάρχη.¹¹⁸² Η καχυποψία αυτή του Πατριάρχη φαινόταν δικαιολογημένη, γιατί σύμφωνα με την πολιτική ιδεολογία των Βυζαντινών δεν μπορούσε να υπάρξει Αυτοκράτορας χωρίς Πατριάρχη.¹¹⁸³

Σύμφωνα όμως με τους “*δυτικούς*” αρχιερείς, η ύπαρξη δεύτερου Αυτοκράτορα δεν οδηγούσε αναπόφευκτα και στη διάσπαση της Εκκλησίας. Γι΄ αυτούς ο Πατριάρχης ήταν ο συνδετικός κρίκος που εξασφάλιζε τη συνοχή στο σώμα της Εκκλησίας.¹¹⁸⁴

Βασική ιδέα των εκπροσώπων της Ηπείρου ήταν ότι αφού χάθηκε η Κωνσταντινούπολη, η έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας, μπορούσαν να συνυπάρχουν προσωρινά περισσότεροι Βυζαντινοί αυτοκράτορες ισότιμοι και ανεξάρτητοι, μέχρι την ανακατάληψη της Κων/πολης. Συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες παραμένει ο Πατριάρχης, με σχέσεις όμως χαλαρές. Η Εκκλησία του κράτους της Ηπείρου παρέμενε αυτοδιοίκητη, ως αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων οι οποίες δεν επέτρεπαν την εξάρτησή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Υπεύθυνη για την εκλογή και τη χειροτονία επισκόπων και μητροπολιτών, καθώς και για την οργάνωση της Εκκλησίας είναι η τοπική σύνοδος, η οποία υπακούει στο δικό της αυτοκράτορα. Ο Πατριάρχης απλώς μνημονεύεται στις διάφορες τελετουργίες. Η εκκλησιαστική ενότητα είναι χαλαρή και ο πιο ισχυρός δεσμός είναι η ταυτότητα του δόγματος.¹¹⁸⁵

Οι νίκες του Θεόδωρου Αγγελου Δούκα έφεραν το κράτος της Ηπείρου από πολιτική και στρατιωτική άποψη πιο κοντά στον τελικό στόχο, την ανακατάληψη της Κων/πολης. Το 1225, η σύνοδος της Ηπείρου με τη συγκατάθεση του Θεόδωρου συνήλθε στην Άρτα για ν' αποφασίσει τη μελλοντική της εκκλησιαστική πολιτική απέναντι στο Πατριαρχείο της Νίκαιας και φάνηκε αποφασισμένη να διακόψει τις σχέσεις τους. Το σχετικό έγγραφο που συντάχθηκε απευθυνόταν στον Πατριάρχη Γερμανό Β'.¹¹⁸⁶ Σ' αυτό αναφερόταν οι λόγοι για τους οποίους δεν δέχονταν τη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριάρχη.¹¹⁸⁷ Ακόμα, υπογραμμιζόταν ότι υπήρχαν τώρα δύο αυτοκρατορίες και δύο Εκκλησίες και ότι ο Πατριάρχης και ο Αυτοκράτωρ της Νίκαιας θα έπρεπε να αποδεχθούν το γεγονός αυτό και να συμβιώσουν ειρηνικά με το κράτος και την Εκκλησία της Ηπείρου, μέχρι ν' αποκατασταθούν η ενότητα του κράτους και η πνευματική ενότητα της Εκκλησίας. Το σχίσμα συντελέστηκε και το όνομα του Πατριάρχη έπαψε να μνημονεύεται.¹¹⁸⁸

Το σχίσμα αυτό ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες δεν επέζησε της πτώσης του αυτοκράτορα Θεόδωρου Αγγέλου το 1230, μετά την ήττα του στην Κλοκοτινίτζα από τους Βουλγάρους.¹¹⁸⁹

Από εκκλησιαστική άποψη το σχίσμα τερματίστηκε το 1232. Ο διάδοχος του Θεοδώρου στον αυτοκρατορικό θρόνο της Θεσσαλονίκης, Μανουήλ, ο οποίος διατηρούσε την εξουσία του χάρη στη Βουλγαρική ανοχή, αποφάσισε να ενωθεί η Εκκλησία που ήταν στα εδάφη του με το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Νίκαιας και όχι με τη Βουλγαρική Εκκλησία, πράγμα που θα μεγάλωνε την εξάρτησή του από τη Βουλγαρία.¹¹⁹⁰

Ο Μανουήλ συμφώνησε με τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, αυτοκράτορα της Νίκαιας, να αποκηρύξει τα δικαιώματά του στο θρόνο και σ΄ αντάλλαγμα πήρε τον τίτλο του δεσπότη. Με την πράξη αυτή επιτεύχθηκε η πολιτική αλλά και η εκκλησιαστική ενότητα της διασπασμένης αυτοκρατορίας. Ο Ιωάννης Βατάτζης έμεινε ο αδιαφιλονίκητος διεκδικητής του Βυζαντινού θρόνου της Κων/πολης και ο Πατριάρχης έγινε ο αδιαμφισβήτητος πνευματικός ηγέτης όλων των Χριστιανών στις περιοχές της αυτοκρατορίας.¹¹⁹¹ Το 1232, ο Πατριάρχης αποφάσισε να στείλει στην Ήπειρο ως πληρεξούσιό του το μητροπολίτη Αγκύρας Χριστόφορο.¹¹⁹² Ο Χριστόφορος μετά την άφιξή του στην Ελλάδα συγκάλεσε σύνοδο (1233), στην οποία επίσημα ανακοινώθηκε στον κλήρο της Μακεδονίας και της Ηπείρου η άρση του σχίσματος.¹¹⁹³

Στα χρόνια που ακολούθησαν, το πολιτικό χάσμα ανάμεσα στην Ήπειρο και τη Νίκαια διευρύνθηκε, ωστόσο το εκκλησιαστικό σχίσμα δεν επαναλήφθηκε. Το ιδιότυπο καθεστώς της πνευματικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Εκκλησία της Ηπείρου (1204-1225), με τη μνημόνευση του ονόματος του Πατριάρχη και την επιλογή των επισκόπων από την τοπική σύνοδο, καθώς και η περίοδος του σχίσματος (1225-1232) έληξαν. Στο εξής ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βατάτζης και οι διάδοχοί του θα προσπαθήσουν σκληρά και τελικά θα καταφέρουν ύστερα από επίπονους αγώνες με τους Βουλγάρους και τους Σέρβους να επαναφέρουν αρκετές πόλεις, που εκείνοι είχαν καταλάβει, μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας και στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹¹⁹⁴

Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282) στη μάχη της Πελαγονίας (1259) κατάφερε να συντρίψει τους ενωμένους εχθρούς του, Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, Μανφρέδο της Σικελίας, Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο της Αχαΐας, τους Αλβανούς και τους Σέρβους και να καταλάβει τις πόλεις Σκόπια, Πρίλαπο, Κίτσεβο, Αχρίδα, Πρέσπες και Καστοριά.¹¹⁹⁵ Ακόμα με μια σειρά εκστρατειών κατά των Βουλγάρων κατάφερε να επεκτείνει τα σύνορα της αυτοκρατορίας μέχρι τους πρόποδες του όρους Αίμος.¹¹⁹⁶ Στις 25 Ιουλίου του 1261 ο στρατηγός του Αλέξιος Στρατηγόπουλος κατέλαβε αιφνιδιαστικά και χωρίς αντίσταση την Κων/πολη. Στις 15 Αυγούστου ο Μιχαήλ Η΄ έκανε επίσημη είσοδο στην πόλη και στέφθηκε αυτοκράτορας στην Αγία Σοφία.¹¹⁹⁷

Με την κατάκτηση της Κων/πολης τα σύνορα της αυτοκρατορίας στη Θράκη και τη Μακεδονία είχαν αποκατασταθεί στο εδαφικό status quo πριν τη Λατινική κατάκτηση. Ωστόσο, η δικαιοδοσία του Πατριάρχη εκτεινόταν πέρα απ΄ αυτά, στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Λίγο αργότερα το 1263, θα ενσωματωθούν και οι παράλιες πόλεις του

Εύξεινου Πόντου, Σωζόπολις, Δεβελτός, Αγχίαλος και Μεσήμβρια, καθώς και η περιοχή γύρω από την Φιλιππούπολη.¹¹⁹⁸

Έξω από τη διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου θα μείνουν τα λατινοκρατούμενα βυζαντινά εδάφη, νότια του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Το Δουκάτο των Αθηνών και της Θήβας, η Εύβοια, τα Ιόνια νησιά εκτός της Λευκάδας, και της Κέρκυρας, οι Κυκλάδες και οι βόρειες Σποράδες, η Κρήτη και η Πελοπόννησος εκτός των πόλεων του Μυστρά, της Σπάρτης και της Μονεμβασιάς, που είχαν παραχωρηθεί στο Μιχαήλ Η΄ από τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο, μετά την ήττα και αιχμαλωσία του δεύτερου στη μάχη της Πελαγονίας (1259).¹¹⁹⁹

Στις Φραγκοκρατούμενες αυτές περιοχές, τις έδρες των μητροπόλεων και επισκοπών τις κατείχαν καθολικοί. Μόνο ο κατώτερος ορθόδοξος κληρικός παρέμεινε στη θέση του. Σε ορισμένες περιπτώσεις όπως της Κύπρου, υπήρχαν ορθόδοξοι επίσκοποι, περιορισμένοι σε αριθμό, οι οποίοι αναλάμβαναν το αξίωμά τους ύστερα από την έγκριση του Λατίνου αρχιεπισκόπου και δήλωση υποταγής στον πάπα. Στις Βενετοκρατούμενες περιοχές (Κρήτη-Εύβοια), οι ορθόδοξοι ιερείς αφού παρουσιάζονταν στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο και ορκίζονταν πίστη στην *“Καθολική Εκκλησία”*, ταξίδευαν στη συνέχεια σε άλλες περιοχές, όπου έδρευε Έλληνας επίσκοπος και χειροτονούνταν σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό. Έτσι, στις περιοχές αυτές ο Οικουμενικός Πατριάρχης ασκεί έμμεσα τη διοικητική του δικαιοδοσία, μέσα από το δίκαιο των χειροτονιών. Στην ουσία όμως ασκεί μόνο πνευματική εξουσία με εγκύκλια γράμματα και απεσταλμένους (εξάρχους), προσπαθώντας να καθοδηγήσει το ποίμνιό του. Τον 14ο και 15ο αιώνα, καθώς χαλαρώνει η πίεση των Φράγκων και Βενετών ενόψει του τουρκικού κινδύνου, το έργο του Οικουμενικού Πατριάρχη γίνεται αποτελεσματικότερο και η εξουσία του αποκαθίσταται σταδιακά, μερικές φορές και με τη συναίνεση των Φράγκων αρχόντων.¹²⁰⁰

2. Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την αντιπαράθεση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τους Κομνηνούς της Τραπεζούντας και τους Αγγέλους της Ηπείρου.

Το 1204 με την άλωση της Κων/πόλης από τους Σταυροφόρους, η Βυζαντινή αυτοκρατορία καταλύθηκε και διαμοιράσθηκε στους νικητές. Δεν κατακτήθηκαν όμως όλα

τα εδάφη της από τους Λατίνους. Σύντομα οργανώθηκαν κέντρα αντίστασης απέναντι στη λατινική επιθετικότητα και καταβλήθηκε μια γενναία προσπάθεια για τη διατήρηση και τη συνέχεια της αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής παράδοσης. Κύριος στόχος στην προσπάθεια αυτή ήταν η ανάκτηση της Κων/πολης που συμβόλιζε την αυτοκρατορική εξουσία¹²⁰¹ και η οποία επιτεύχθηκε το 1261.

Παρά τη λατινική λαίλαπα που σάρωσε την Αυτοκρατορία, η Εκκλησία διατήρησε σε μεγάλο βαθμό την οργάνωσή της και από την αρχή συνεργάστηκε με τους Έλληνες ηγεμόνες των τριών κυρίων κέντρων αντίστασης, της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Τραπεζούντας. Σύμφωνα με την Βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, η Εκκλησία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της Αυτοκρατορίας, σχηματίζοντας μια αρμονική σχέση συνύπαρξης και αλληλεξάρτησης.¹²⁰² Μετά το 1204 ωστόσο, η πολιτική διάσπαση του ενιαίου Βυζαντινού χώρου είχε σαν αποτέλεσμα τη γεωγραφική διαίρεση της ηγεσίας της Εκκλησίας. Καθώς γίνονταν φανερές οι αξιώσεις πάνω στην αυτοκρατορική διαδοχή από τους ηγεμόνες της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Τραπεζούντας, η διαίρεση της Εκκλησίας βάθαινε, και την πολιτική σύγκρουση ακολούθησε η εκκλησιαστική. Στον αγώνα που ξέσπασε μεταξύ των ηγεμόνων των ελληνικών κρατών για την αυτοκρατορική διαδοχή, αναμίχθηκε αναπόφευκτα και η εκκλησιαστική ιεραρχία. Η συμμετοχή της στην υποστήριξη της πολιτικής που ακολουθούσαν οι ηγεμόνες της, κληρονομήθηκε από τη Βυζαντινή πολιτική παράδοση και τη φύση των σχέσεων ανάμεσα στην Εκκλησία και το Κράτος.¹²⁰³

Πιο συγκεκριμένα, η εκκλησιαστική ιεραρχία του κράτους της Ηπείρου υποστηρίζοντας τον Θεόδωρο Άγγελο και την εκκλησιαστική της αυτονομία από το εγκατεστημένο στη Νίκαια Πατριαρχείο, όχι μόνο επιδοκίμασε τη διεκδίκηση του Βυζαντινού θρόνου από τον ηγεμόνα τους, αλλά εξέφρασε κι εκείνο που ήταν κοινή πίστη, δηλαδή όσο η Κων/πολη βρισκόταν στα χέρια των Λατίνων και οι Βυζαντινοί ήταν πολιτικά διασπασμένοι, το Imperium μπορούσε να το διεκδικήσει οποιοσδήποτε, μέχρι ν' απελευθερωθεί η Κων/πολη.¹²⁰⁴

Στηρίζοντας τη θεωρία για το διασπασμένο Imperium, η ιεραρχία της Ηπείρου έθετε υπό αμφισβήτηση και το δεύτερο συστατικό μέρος της αυτοκρατορίας, το Sacerdotium. Αμφισβητούσε δηλαδή, τη νομιμότητα του Πατριάρχη, ο οποίος διέμενε προσωρινά στη Νίκαια. Η εμμονή που έδειξαν στην αμφισβήτηση της ανασύστασης του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Νίκαια, οι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και οι Άγγελοι της Ηπείρου, οφειλόταν στο πλεονέκτημα που έδινε στον Θεόδωρο Λάσκαρη ώστε να εδραιώσει τη θέση του με μια εθιμοτυπική αυτοκρατορική στέψη από τον Πατριάρχη

(1208) και ν' αποκτήσει με τον τρόπο αυτό την υποστήριξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας.¹²⁰⁵

Πρώτος ο Δαβίδ Κομνηνός, ηγεμόνας της Τραπεζούντας, αμφισβήτησε την κυριαρχία του Λάσκαρη και την πνευματική εξουσία του Πατριάρχη. Η διαμάχη ανάμεσα στον Δαβίδ Κομνηνό και τον Θεόδωρο Λάσκαρη της Νίκαιας ξεκίνησε με τις εκστρατείες του πρώτου στην Παφλαγονία και έφτασε στο αποκορύφωμά της με την αναπόφευκτη ρήξη στις σχέσεις των εκκλησιών της Νίκαιας και της Τραπεζούντας κατά τη διετία 1212-1214.¹²⁰⁶ Από την αρχή αρνήθηκε να υπαγάγει τις εκκλησιαστικές έδρες της επικράτειάς του στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη και ν' αναγνωρίσει τους διορισμούς επισκόπων στις κενές έδρες της περιοχής του, με τον ισχυρισμό ότι οι εκλογές αυτές έγιναν και επικυρώθηκαν έξω από το κράτος του.¹²⁰⁷ Από μια μεταγενέστερη επιστολή του 1222, την οποία έστειλε ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος (1200-1233) στον Πατριάρχη της Νίκαιας Μανουήλ Α' (1217-1222), πληροφορούμαστε ότι ο Δαβίδ αυθαίρετα είχε διατάξει την αποπομπή του νεοεκλεγέντα επισκόπου Αμάστριδος Παμμακαριστή, καθώς και των επισκόπων Βοσπόρου, Χερσώνας και Σουγδοφούλλων στην περιοχή της Κριμαίας.¹²⁰⁸

Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη της ερευνήτριας της περιόδου αυτής, Μαρίας Γ.Νυσταζοπούλου, σύμφωνα με την οποία “*αι αναπομπαι*” των αρχιεπισκόπων των Εκκλησιών της Κριμαίας έγιναν πριν το 1222, έτος συγγραφής της επιστολής του Ι.Απόκαυκου, και από το περιεχόμενο του γράμματος συμπεραίνει πως πρέπει να θεωρούνται πρόσφατα γεγονότα. Συνδυάζοντας τη θέση αυτή με μια σημείωση στο Συναξάριο της Εκκλησίας της Σουγδαίας, ότι το 1217 απεβίωσε ο αρχιεπίσκοπος Σουγδαίας Θεόδωρος, υποθέτει ότι ο Πατριάρχης επιχείρησε να στείλει το διάδοχο του Θεοδώρου στην κενή έδρα της Σουγδαίας, αλλά συνάντησε την άρνηση της κυρίαρχης πολιτικής δύναμης της περιοχής.¹²⁰⁹

Αν δεχθούμε την υπόθεση αυτή, τότε πρέπει να θεωρήσουμε ότι η κρίση στις σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Τραπεζούντας συνεχίστηκε και μετά το 1214.

Σύμφωνα όμως με τον Απ.Καρπόζηλο, το πρόβλημα των επισκοπικών διορισμών στο κράτος της Τραπεζούντος λύθηκε γρήγορα, γιατί ο κλήρος υπό την ηγεσία του μητροπολίτη Τραπεζούντος αρνήθηκε να υπακούσει στην εκκλησιαστική πολιτική του Δαβίδ Κομνηνού για αυτόνομη Εκκλησία Τραπεζούντος.¹²¹⁰

Η ανάμιξη του Δαβίδ Κομνηνού στα εκκλησιαστικά ζητήματα σταμάτησε το 1214, ημερομηνία κατά την οποία, σύμφωνα με νεώτερους ερευνητές, σκοτώθηκε υπερασπιζόμενος τη Σινώπη εναντίον του σελτζούκου σουλτάνου Καϊκαυς Ι.¹²¹¹

Μετά την ημερομηνία αυτή φαίνεται πως η εκκλησιαστική ιεραρχία του κράτους της Τραπεζούντος διατήρησε την επικοινωνία της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο στη Νίκαια, παρά τα προβλήματα που οφείλονταν στη Λατινική κατάκτηση, την παρεμβολή των εδαφών του σουλτανάτου του Ικονίου ανάμεσα στη Νίκαια και την Τραπεζούντα μετά την κατάληψη της Σινώπης¹²¹² από τον Καϊκαυς Ι και τις πολιτικές εντάσεις ανάμεσα στους ηγεμόνες των δύο κρατών, απόρροια των διεκδικήσεών τους στη διαδοχή του θρόνου της Κων/πολης.

Οι σχέσεις των εκκλησιών αποκαταστάθηκαν το 1261 από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282) και τον Μανουήλ Α΄ Στρατηγικό (1238-63).¹²¹³ Στη σύνοδο της Καλλίπολης που συνήλθε τον Ιανουάριο του 1261, η Εκκλησία της Τραπεζούντος δέχθηκε τους κανονικούς όρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου:

- α) Την παρουσία πατριαρχικού εκπροσώπου κατά την εκλογή και τη χειροτονία του μητροπολίτη Τραπεζούντος, ως κεφαλής της Εκκλησίας του ομώνυμου κράτους.
- β) Την αποστολή πατριαρχικού εξάρχου στην Τραπεζούντα.
- γ) Το κανονικό μνημόσυνο του Οικουμενικού Πατριάρχη από το μητροπολίτη Τραπεζούντος.¹²¹⁴

Το πνεύμα των όρων που έθεσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Εκκλησία της Τραπεζούντος βασιζόταν στην πεποίθηση, ότι η πολιτική ανεξαρτησία δεν μπορούσε ν΄ αποτελέσει πρόσχημα για διεκδίκηση εκκλησιαστικής αυτονομίας από τον Οικουμενικό θρόνο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που καταβάλλονταν προσπάθειες για την παλινόρθωση της Αυτοκρατορίας.¹²¹⁵

Μένει λοιπόν να εξετάσουμε ποιες περιοχές της βόρειας και βορειοανατολικής Μ.Ασίας βρισκόνταν στην κυριαρχία του κράτους των Κομνηνών της Τραπεζούντος, κατά την εποχή της στρατιωτικής σύγκρουσης ανάμεσα στη Νίκαια και την Τραπεζούντα και της εκκλησιαστικής πολιτικής του Δαβίδ Κομνηνού για αυτονόμηση της Εκκλησίας του κράτους του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Μετά την κατάληψη της Τραπεζούντος από τους δύο αδελφούς Αλέξιο και Δαβίδ Κομνηνό (τέλη Μαρτίου - αρχές Απριλίου 1204) με τη βοήθεια της βασίλισσας της Ιβηρίας Thamar, ο Αλέξιος πήρε τον τίτλο “*Μέγας Κομνηνός*” και αναγορεύτηκε αυτοκράτορας.¹²¹⁶ Πολύ σύντομα ο αδελφός του Δαβίδ ανέλαβε αγώνα για να επεκτείνει

τα εδάφη του νέου κράτους του προς τα δυτικά. Αφού κατέλαβε τη Σινώπη, με μια σειρά τολμηρών εκστρατειών στην Παφλαγονία και ανατολική Βιθυνία,¹²¹⁷ εδάφη που ανήκαν στο κράτος της Νίκαιας, κατόρθωσε να κατακτήσει όλη την παράλια περιοχή δυτικά της Σινώπης μέχρι και το σημαντικό λιμάνι της Ποντοηράκλειας.¹²¹⁸ Ανατολικά, οι κτήσεις των Κομνηνών κάλυπταν τις παραθαλάσσιες περιοχές από τη Σινώπη ως την Τραπεζούντα και από εκεί μέχρι τις δυτικές παρυφές της οροσειράς του Καυκάσου.¹²¹⁹

Η σύγκρουση ανάμεσα στο Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη και το Δαβίδ Κομνηνό κράτησε με ορισμένες παύσεις από το τέλος του 1204 μέχρι το 1207.¹²²⁰ Το 1207 ο Δαβίδ σε μια εισβολή που επιχείρησε στη βορειο-ανατολική Βιθυνία νικήθηκε και έχασε την εξαιρετικής σημασίας Ποντοηράκλεια, γεγονός που τον ανάγκασε να αναδιπλωθεί στη Σινώπη.¹²²¹

Ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης κατόρθωσε, στα χρόνια 1213-1214 να αποκτήσει τον έλεγχο ολόκληρης της Παφλαγονίας και ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός περιορίστηκε στις ποντιακές περιοχές ανατολικά της Σινώπης.¹²²² Εκτός από τις νότιες, παράλιες περιοχές του Εύξεινου Πόντου, μετά το 1204 πέρασε και το νότιο μέρος της χερσονήσου της Κριμαίας στον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο του κράτους της Τραπεζούντος. Από τον 9ο αιώνα η περιοχή είχε οργανωθεί σε θέμα με το βυζαντινό στρατηγό Πετρώνιο Καματηρό.¹²²³ Την περίοδο της κυριαρχίας του κράτους της Τραπεζούντος η περιοχή ήταν γνωστή με το όνομα “*Περατεία*”, και αποτέλεσε σημαντικό κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου στον Εύξεινο Πόντο.¹²²⁴ Ανάμεσα στα έτη 1220-1225 ο σουλτάνος του Ικονίου Kaykubad I κατέλαβε τη Σουγδαία και προσπάθησε να θέσει υπό τον έλεγχό του όλη την περιοχή της Κριμαίας, βοηθούμενος από τη Γένοβα και τη Βενετία οι οποίες ήθελαν ν’ αποκτήσουν τον οικονομικό και εμπορικό έλεγχο της περιοχής.¹²²⁵ Οι μογγολικές εισβολές στην περιοχή, το 1223 και 1239 δημιούργησαν μεγάλη αναστάτωση. Το 1242 οι πόλεις της Κριμαίας δέχτηκαν την επικυριαρχία του Χανάτου της Χρυσής Ορδής, διατηρώντας όμως σε μεγάλο βαθμό το προηγούμενο καθεστώς της διοικητικής αυτονομίας τους.¹²²⁶

Οι Εκκλησίες της Κριμαίας ήταν αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές και από την εποχή της ίδρυσής τους υπάγονταν στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Αποτελούσαν την επαρχία Ζηκχίας, η οποία δεν πρέπει να θεωρείται ως μητροπολιτική περιφέρεια, αλλά ως γεωγραφική ενότητα.¹²²⁷ Οι Εκκλησίες της επαρχίας Ζηκχίας κατά την τάξη πρωτοκαθεδρίας ήταν οι εξής: Χερσώνα, Βόσπορος, Γοθθία, Σουγδαία, Φούλλοι, Ζηκχία (Νίκοψη) - Μάτραχα.¹²²⁸ Οι Εκκλησίες αυτές αναφέρονται και στη Notitia 15, έγγραφο που δείχνει την εκκλησιαστική οργάνωση και δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στο τέλος του 12ου αιώνα και σ’ όλη τη διάρκεια του 13ου αι., μέχρι το θάνατο του

Μιχαήλ Η΄ (1282).¹²²⁹ Παρά την αναγραφή τους όμως στη Notitia 15, φαίνεται πως το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις αρχές του 13ου αιώνα δε μπορούσε να ασκήσει τη διοικητική του δικαιοδοσία λόγω των δυσμενών πολιτικών συνθηκών στην περιοχή, όπως ρητά αναφέρεται στην επιστολή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου προς τον Πατριάρχη Μανουήλ Α΄.¹²³⁰

Παρά την ομαλοποίηση των σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Εκκλησία της Τραπεζούντος μετά το 1214, φαίνεται πως συνεχίστηκε η έκρυθμη κατάσταση στην περιοχή της Κριμαίας, εξαιτίας των επιδρομών και της διείσδυσης των μογγόλων στην περιοχή του Καυκάσου. Πάντως, όταν αποκρυσταλλώθηκαν οι νέες πολιτικές συνθήκες με την υπαγωγή των πόλεων της Κριμαίας το 1242 στο Χανάτο της Χρυσής Ορδής με έδρα το Saraj της Ρωσίας, αποκαταστάθηκε η δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην περιοχή. Το έργο της οργάνωσης των Εκκλησιών της Κριμαίας διευκολύνθηκε από την ανεξίτηρησκία που έδειξαν από την αρχή οι Τάταροι ηγεμόνες.¹²³¹

Στο κράτος της Τραπεζούντος ανήκε και η Σωτηριούπολις (αρχαία Διοσκουριάς), λιμάνι στη νοτιο-ανατολική πλευρά του Εύξεινου Πόντου στα σύνορα της Ιβηρίας με την Αλανία. Από τη Σωτηριούπολη κάλεσε ενισχύσεις ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ Γίδος το 1223, για ν΄ αντιμετωπίσει την εισβολή των Σελτζούκων υπό την ηγεσία του πρίγκηπα Melik.¹²³² Η Σωτηριούπολις το 13ο αι. φέρεται ως αρχιεπισκοπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹²³³

Την πολιτική όμως εξάρτηση από το κράτος της Τραπεζούντος πρέπει να ακολούθησε και η ανάλογη εκκλησιαστική. Επομένως είναι πολύ πιθανό η Εκκλησία της Σωτηριούπολης ν΄ ακολούθησε τις διακυμάνσεις των σχέσεων ανάμεσα στο Πατριαρχείο και την Εκκλησία της Τραπεζούντος.

Ενώ η εκκλησιαστική ιεραρχία της Τραπεζούντος αντιστάθηκε στην πολιτική του ηγεμόνα της για αυτόνομη Εκκλησία, η ιεραρχία της Ηπείρου στήριξε τα σχέδια των ηγεμόνων της για εκκλησιαστική αυτονομία, διακινδυνεύοντας τις σχέσεις της με το Πατριαρχείο. Οι ρίζες του προβλήματος ανάμεσα στο Πατριαρχείο και την Εκκλησία της Ηπείρου οφείλονταν στον πολιτικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα κράτη της Νίκαιας και της Ηπείρου.¹²³⁴ Η εμπλοκή της Εκκλησίας στον ανταγωνισμό αυτό ήταν αναπόφευκτη, σύμφωνα με την πολιτική ιδεολογία των Βυζαντινών για το Κράτος και την Εκκλησία. Για τους ηγεμόνες της Ηπείρου, ο έλεγχος και η διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου (σε προσωρινή εξορία στη Νίκαια) σήμαινε την αποδοχή των αυτοκρατορικών αξιώσεων των Λασκαριδών.¹²³⁵ Ο Μιχαήλ Άγγελος, πρώτος ηγεμόνας της Ηπείρου, παίρνοντας σοβαρά

υπόψη το ενδεχόμενο της επιρροής των αντιπάλων του Λασκαριδών, που θα περιείχε η χειροτονία αρχιερέων της επιλογής του Πατριάρχη στα εδάφη του, ακολούθησε ανεξάρτητη εκκλησιαστική πολιτική, θέλοντας να δημιουργήσει αυτόνομη Εκκλησία μέσα στο ανεξάρτητο κράτος του. Η πολιτική αυτή των ηγεμόνων της Ηπείρου εκδηλώθηκε αρχικά με τις αντικανονικές χειροτονίες επισκόπων στις κενές έδρες των πόλεων, που ανακατέλαβαν από τους Λατίνους.

Ύστερα από παρέμβαση του Μιχαήλ Άγγελου, η σύνοδος των επισκόπων της Ηπείρου που συνήλθε στην Άρτα το 1213, εξέλεξε μητροπολίτη Δυρραχίου τον Δοκειανό και μητροπολίτη Λάρισας τον Καλοσπίτη.¹²³⁶ Καθώς όμως ο Πατριάρχης δεν ενημερώθηκε, αλλά ούτε και ζητήθηκε η γνώμη του, οι χειροτονίες των αρχιερέων αυτών ήταν αντικανονικές και άκυρες.

Παρ' όλα αυτά ο Μιχαήλ δεν επιζήτησε την ευθεία σύγκρουση με το Πατριαρχείο, αλλά υπέβαλε αίτημα στον Πατριάρχη για την έγκριση της υποψηφιότητας των επισκόπων του και επικύρωση του διορισμού τους.¹²³⁷ Στην απόφασή του για εκκλησιαστική προσέγγιση ανάμεσα στη Νίκαια και την Ήπειρο, ο Μιχαήλ οδηγήθηκε είτε κάτω από την επιρροή του κλήρου του, είτε γιατί θεώρησε ότι ήταν αρκετά τολμηρό ν' αμφισβητήσει την πατριαρχική δικαιοδοσία από τόσο νωρίς.¹²³⁸

Το αίτημα ωστόσο του Μιχαήλ έμεινε αναπάντητο, είτε γιατί οι Πατριάρχες Μιχαήλ Α', Θεόδωρος Β'(1214-1216) και Μάξιμος Β'(1216) προτίμησαν ν' αγνοήσουν το πρόβλημα, είτε γιατί οι δυσμενείς πολιτικές συνθήκες κάτω απ' τις οποίες αγωνιζόταν να επιβιώσει η Νίκαια ως κρατική οντότητα δεν επέτρεπαν κάποιου είδους δραστική επέμβαση εκ μέρους του Πατριαρχείου.¹²³⁹

Την ίδια πολιτική στα εκκλησιαστικά θέματα ακολούθησε και ο διάδοχος του Μιχαήλ, Θεόδωρος Άγγελος (1215-30). Ο Θεόδωρος Άγγελος με μια σειρά από λαμπρές νίκες εναντίον των Λατίνων και Βουλγάρων κατόρθωσε να καταλάβει τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την περιοχή της νοτιο-δυτικής Βουλγαρίας και την περιοχή βόρεια του Δυρραχίου, στην κεντρική Αλβανία. Οι νίκες του και η γρήγορη επέκταση τού κράτους του φαίνεται πως τον έπεισαν να προχωρήσει τα σχέδια του αδελφού του Μιχαήλ για την ίδρυση αυτόνομης Εκκλησίας στο κράτος της Ηπείρου.

Στις περιοχές που απελευθέρωσε ο Θεόδωρος, φρόντισε να εγκατασταθούν δικοί του επίσκοποι, χωρίς τη γνώμη του Πατριάρχη. Έτσι στον κενό θρόνο της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας χειροτονήθηκε ο Δημήτριος Χωματιανός,¹²⁴⁰ στην Κέρκυρα ο Γεώργιος Βαρδάνης,¹²⁴¹ στην έδρα του Θαυμακού ο Συμεών, στις Σέρρες ο Γοριανίτης και στην έδρα Νέων Πατρών ο Καστομήρης.¹²⁴² Πολύ σημαντικό για την εποχή στην

οποία αναφερόμαστε είναι το “*συνοδικόν*”, ένα έγγραφο που σύνταξε η σύνοδος της Ηπείρου, η οποία συνήλθε στην Άρτα το 1219 για την εκλογή του Βαρδάνη στην έδρα της Κέρκυρας και το οποίο απηχεί τις απόψεις των αρχιερέων της Ηπείρου για το πρόβλημα της πατριαρχικής δικαιοδοσίας στο ανεξάρτητο κράτος τους.¹²⁴³

Με το έγγραφο αυτό η σύνοδος της Ηπείρου, δικαιολογούσε την επέμβαση του ηγεμόνα τους στις εκλογές επισκόπων, θεωρώντας ότι οι διορισμοί επισκόπων στις κενές έδρες δεν έπρεπε να ληφθούν ως παραβίαση της πατριαρχικής δικαιοδοσίας. Οι ενέργειές τους αυτές οφείλονταν στις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες και στο μόνιμο κίνδυνο από τους Λατίνους, που απειλούσαν τη διατήρηση της Ορθόδοξης πίστης του ποιμνίου τους. Για όλους αυτούς τους λόγους έπρεπε να ενεργήσουν μέσα σ’ ένα πνεύμα “*οικονομίας*”.¹²⁴⁴

Η ολοένα αυξανόμενη ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Ηπείρου ανάγκασε τον Πατριάρχη Μανουήλ Α΄ να διαμαρτυρηθεί έντονα. Σε επιστολή του προς το μητροπολίτη Ναυπάκτου και τον αρχιεπίσκοπο Γαρδικίου (Φεβρουάριος 1222), αναγνώρισε τους αντικανονικούς διορισμούς του Καλοσπίτη ως μητροπολίτη Λάρισας και του Δοκειανού ως μητροπολίτη Δυρραχίου, με τον όρο ότι στο μέλλον θα έπρεπε να ακολουθηθεί η κανονική διαδικασία, αλλιώς θα επιβάλλονταν τα προβλεπόμενα από τους ιερούς κανόνες επιτίμια.¹²⁴⁵

Καθώς όμως οι επισκοπικοί διορισμοί συνεχίζονταν δίχως την έγκριση του, η ρήξη ανάμεσα στην Εκκλησία της Ηπείρου και το Πατριαρχείο βάθαινε.

Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς των σχέσεων της Εκκλησίας της Ηπείρου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την ανταλλαγή επιστολών, συνεχίστηκε μέχρι το 1224, ημερομηνία απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης από τους Λατίνους. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε ορόσημο στη δραματική αλλαγή των σχέσεων των δύο Εκκλησιών από το καθεστώς του διαλόγου σε σχίσμα.¹²⁴⁶

Η ανταλλαγή των επιστολών αφήνει να φανεί η εμμονή των δύο πλευρών στις θέσεις τους και η διαφορετική αντιμετώπιση του ίδιου προβλήματος, των επισκοπικών εκλογών και της διοικητικής δικαιοδοσίας του Πατριάρχη, που αποτελούσε βασικό σημείο της διαμάχης τους.

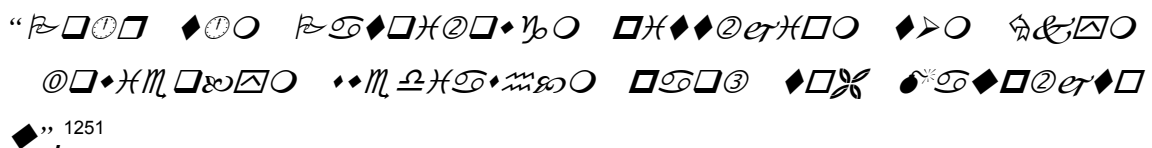
Ο Ιω.Απόκαυκος και η σύνοδος της Ηπείρου επέμεναν πως η εκκλησιαστική πολιτική που ακολουθούσαν καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές συνθήκες της εποχής τους. Αναγνώριζαν την πνευματική δικαιοδοσία του Πατριάρχη, το όνομά του υπήρχε στα δίπτυχα, όμως δεν του αναγνώριζαν επέμβαση στο εσωτερικό του κράτους τους σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης.¹²⁴⁷

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ωστόσο, αντιμετώπιζε το θέμα ως παράβαση της κανονικής διαδικασίας και ουσιαστικά απειλή για την ενότητα της Εκκλησίας. Απέρριπτε τη θεωρία της διοικητικής διαίρεσης της Εκκλησίας επειδή και η Αυτοκρατορία ήταν πολιτικά διαιρεμένη και θεωρούσε το κράτος της Νίκαιας γνήσιο συνεχιστή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και την Εκκλησία αναπόσπαστο μέρος του κράτους αυτού. Θεωρούσε ακόμα μη αμφισβητήσιμο και νόμιμο τον τίτλο του Πατριάρχη Κων/πόλεως, για τον αρχιερέα του κράτους της Νίκαιας.¹²⁴⁸

Η τελική ρήξη ανάμεσα στη Νίκαια και στην Ήπειρο ήρθε με την αυτοανακήρυξη του Θεόδωρου Άγγελου σε αυτοκράτορα, μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1224.¹²⁴⁹ Η χρίση και η στέψη του έγινε από τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματιανό.¹²⁵⁰ Λίγο αργότερα, το 1225, συνήλθε στην Άρτα η σύνοδος των επισκόπων της Ηπείρου για να καθορίσουν τη μελλοντική θρησκευτική πολιτική τους απέναντι στο Πατριαρχείο της Νίκαιας. Τις αποφάσεις της τις γνωστοποίησε με μια επιστολή προς τον Πατριάρχη

Γερμανό

Β΄:

“”¹²⁵¹

Στην επιστολή αυτή επαναλάμβαναν πως δεν δέχονταν την πατριαρχική διοικητική δικαιοδοσία και ζητούσαν να τους δοθεί το δικαίωμα να επιλέγουν μόνοι τους τους επισκόπους τους. Εάν ο Πατριάρχης συμφωνούσε με τα αιτήματά τους, θα αναγνώριζαν την πνευματική του εξουσία και το όνομά του θα συνέχιζε να αναγράφεται στα δίπτυχα. Έδιναν χρόνο τριών μηνών για ν’ απαντήσει ο Πατριάρχης στα αιτήματά τους, αλλιώς ήταν πιθανόν να υποκύψουν στις πιέσεις του Θεοδώρου Άγγελου για αναγνώριση του πρωτείου της Ρώμης.¹²⁵²

Η διπλή αυτή πρόκληση, με την αμφισβήτηση των αυτοκρατορικών δικαιωμάτων των Λασκαριδών την Νίκαιας και της δικαιοδοσίας του Πατριάρχη στα εδάφη της Ηπείρου ήταν η αρχή του σχίσματος στις εκκλησιαστικές σχέσεις των δύο κρατών. Ο Πατριάρχης Γερμανός Β΄ απάντησε αμέσως με τη σύγκληση συνόδου στη Νίκαια, στην οποία συμμετείχαν σαράντα περίπου επίσκοποι, όπου καταδίκασε το Θεόδωρο Άγγελο για το σφετερισμό του τίτλου “βασιλεύς” και τον κάλεσε να βγάλει την πορφύρα, γιατί ήταν αφύσικο να υπάρχουν δύο Αυτοκράτορες και δύο Πατριάρχες.¹²⁵³

Η αποστολή του μητροπολίτη Αμάστριδος Νικολάου Καλοήθη φαίνεται πως δεν κατάφερε τίποτε. Το σχίσμα επήλθε και το όνομα του Πατριάρχη έπαψε να μνημονεύεται στη Θεία Λειτουργία.¹²⁵⁴

Τη λύση στο εκκλησιαστικό αυτό ζήτημα την έδωσε η κατάρρευση της πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης της Ηπείρου έπειτα από την ήττα του Θεόδωρου Άγγελου στη μάχη της Κλοκοτινίτσας το 1230.¹²⁵⁵ Η Εκκλησία της Ηπείρου στερημένη από την παρουσία του ικανότατου αυτοκράτορά της, ο οποίος στήριζε τις αξιώσεις της για εκκλησιαστική ανεξαρτησία, αναγκάστηκε σύντομα να υποκύψει στις πιέσεις τού Πατριαρχείου για υπαγωγή στη διοικητική δικαιοδοσία του.

Ο Μανουήλ Άγγελος (1230-1237) αδελφός και διάδοχος του Θεόδωρου, άρχισε αμέσως διαπραγματεύσεις με τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και τον Πατριάρχη Γερμανό Β΄ για την παραίτησή του από κάθε αξίωση στην αυτοκρατορική διαδοχή και την εκκλησιαστική ανεξαρτησία της Ηπείρου.¹²⁵⁶

Ο Μανουήλ αποφάσισε την άρση του σχίσματος και δέχθηκε τη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριάρχη στα εδάφη του. Ο Πατριάρχης έστειλε, με συνοδική απόφαση, το μητροπολίτη Αγκύρας Χριστόφορο ως έξαρχό του στην Ήπειρο. Ο Χριστόφορος λίγο μετά την άφιξή του (1233) συγκάλεσε σύνοδο στην οποία ανακοινώθηκε επίσημα στον κλήρο της Ηπείρου και της Μακεδονίας η άρση του σχίσματος.¹²⁵⁷

Σύμφωνα με όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω, οι εκκλησιαστικές σχέσεις ανάμεσα στην Εκκλησία της Ηπείρου και το Οικουμενικό Πατριαρχείο πέρασαν από δύο φάσεις. Στην πρώτη (1204-1224), ο κλήρος της Ηπείρου απέφυγε την απευθείας ρήξη με τον Πατριάρχη, ζητώντας πάντα ταπεινά την επικύρωση των χειροτονιών που έγιναν, εκθέτοντας με υπομονή τα επιχειρήματά τους και περιμένοντας να έρθουν σε κάποιο είδος συμφωνίας. Στη δεύτερη (1225-1233), ο κλήρος της Ηπείρου υιοθέτησε μια πιο άκαμπτη στάση. Αποφάσισε να συνεχίσει τις εκλογές και τις χειροτονίες επισκόπων δίχως τη συναίνεση του Πατριάρχη και να υπερασπίσει την εκκλησιαστική του ανεξαρτησία απέναντι στην πατριαρχική διοικητική δικαιοδοσία. Ηγέτης της Εκκλησίας της Ηπείρου αναδείχθηκε την περίοδο αυτή ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματιανός, ο οποίος αντιμετώπιζε πλέον τον Πατριάρχη ως ίσος. Το σχίσμα που επήλθε στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών δεν εμπόδισε τη μεταξύ τους αλληλογραφία και την ανταλλαγή επιχειρημάτων τους.¹²⁵⁸ Το εκκλησιαστικό σχίσμα ήταν αποτέλεσμα της διάλυσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων της αυτοκρατορικής διαδοχής από τους τοπικούς ηγέτες της Νίκαιας και της Ηπείρου.

Στη διάρκεια αυτών των δύο φάσεων το Πατριαρχείο Κων/πόλεως έπαψε ουσιαστικά να ασκεί τη διοικητική του δικαιοδοσία επί της Εκκλησίας της Ηπείρου. Στην πρώτη φάση αυτής της περιόδου (1204-1224) αγνοήθηκε η γνώμη του Πατριάρχη για τις

εκλογές και χειροτονίες επισκόπων στο κράτος της Ηπείρου, ενώ ζητούνταν επίμονα η εκ των υστέρων επικύρωση αυτών των χειροτονιών. Ο κλήρος της Ηπείρου αναγνώριζε την πνευματική εξουσία του Πατριάρχη, με μια ασαφή έννοια, απορρίπτοντας όμως τη διοικητική δικαιοδοσία του. Στη δεύτερη φάση (1225-1232), τη φάση του εκκλησιαστικού σχίσματος, το όνομα του Πατριάρχη έπαψε να αναφέρεται στην επικράτεια του κράτους της Ηπείρου.

Οι εκκλησιαστικές επαρχίες που ενσωματώθηκαν στο κράτος της Ηπείρου με τις προοδευτικές κατακτήσεις των Αγγέλων και στις οποίες έπαψε ουσιαστικά να υφίσταται η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 1204 ως και το 1230, ήταν: οι μητροπόλεις Ναυπάκτου και Κέρκυρας καθώς και η αρχιεπισκοπή Λευκάδος, στην Παλαιά Ήπειρο· η μητρόπολη Δυρραχίου στη Νέα Ήπειρο· οι μητροπόλεις Λαρίσης και Νέων Πατρών και οι αρχιεπισκοπές Γαρδικίου και Φαρσάλων, στη Θεσσαλία· οι μητροπόλεις Θεσσαλονίκης, Φιλίππων και Σερρών, στη Μακεδονία· οι μητροπόλεις Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως και Τραϊανουπόλεως καθώς και οι αρχιεπισκοπές Μαρωνείας και Διδυμοτείχου, στη Θράκη.¹²⁵⁹

Ανατρέχοντας στον κατάλογο της Τάξης των μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών (Notitia 15) του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο οποίος δείχνει τις αλλαγές στην εκκλησιαστική διοίκηση της περιόδου που εξετάζουμε (1204-1211), παρατηρούμε ότι αναγράφονται σ' αυτόν όλες οι παραπάνω εκκλησιαστικές έδρες.¹²⁶⁰ Η πρακτική αυτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, να συνεχίζει να αναγράφει στους επισκοπικούς καταλόγους του (Notitiae) εκκλησιαστικές έδρες και επαρχίες που χάθηκαν για την Αυτοκρατορία οφειλόταν, είτε στην επιβίωση των Εκκλησιών αυτών και τη συνέχιση των δεσμών με την μητέρα Εκκλησία της Κων/πολης, είτε στη δύναμη της παράδοσης ή ακόμα και στην ελπίδα της γρήγορης ανάκτησής τους. Η τελευταία περίπτωση φαίνεται και η πιθανότερη για την περίπτωση των εκκλησιαστικών εδρών που περικλείονταν μέσα στα σύνορα του κράτους της Ηπείρου.

Το εκκλησιαστικό σχίσμα ανάμεσα στη Νίκαια και στην Ήπειρο κράτησε μια δεκαετία, διασπώντας την ενότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Με την άρση του αποκαταστήθηκε η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα εδάφη του κράτους της Ηπείρου. Έξω από τη δικαιοδοσία του έμειναν οι λατινοκρατούμενες περιοχές του νότιου Ελλαδικού χώρου, των Κυκλάδων, των Ιόνιων νησιών και της Κρήτης.

Η ανασύσταση της πνευματικής και διοικητικής ενότητας της Εκκλησίας ενίσχυσε την αυτοκρατορία της Νίκαιας και της επέτρεψε να προχωρήσει απερίσπαστη στην ανάκτηση της φυσικής της έδρας, της Κων/πολης.

3. Η διεκδίκηση αυτοκεφαλίας των Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας. Οι επιπτώσεις στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η εξασθένηση της Βυζαντινής δύναμης, στα τέλη του 12ου αι. - αρχές του 13ου αι., δημιούργησε μια νέα πολιτική κατάσταση στα Βαλκάνια, την οποία δεν άργησε να εκμεταλλευθεί η Εκκλησία της Ρώμης. Οι ηγεμόνες της Σερβίας και Βουλγαρίας που δεν έκαναν τίποτε για να βοηθήσουν το Βυζάντιο όταν δέχθηκε την επίθεση των Σταυροφόρων, αποδείχτηκαν πολύ πρόθυμοι σε μια προσέγγιση με τη Δύση. Το 1204 ο Βούλγαρος ηγεμόνας Καλογιάν, ύστερα από διαπραγματεύσεις πέντε χρόνων, στέφθηκε βασιλιάς από έναν καρδινάλιο της Εκκλησίας της Ρώμης, διαπραγματευόμενος την ανεξαρτησία της Βουλγαρικής Εκκλησίας.¹²⁶¹ Την ίδια περίπου εποχή ο μέγας ζουμπάνος της Σερβίας Στέφανος Νεμάνια προσέγγισε τη Ρώμη και υποσχέθηκε να θέσει τη Σερβία στη δικαιοδοσία της Αγίας Έδρας, ζητώντας σ' αντάλλαγμα ένα βασιλικό στέμμα. Η συμφωνία πέτυχε και ο Στέφανος στέφθηκε από ένα παπικό αντιπρόσωπο το 1217.¹²⁶²

Η προθυμία με την οποία δέχτηκαν οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι την παπική δικαιοδοσία οφειλόταν σε πολιτικά κίνητρα των ηγεμόνων τους και φαίνεται πως δεν ήταν σοβαρά διατεθειμένοι να απαρνηθούν την ορθόδοξη πίστη που είχαν πάρει από την Κων/πολη.¹²⁶³ Γι' αυτούς η υποταγή τους στην Εκκλησία της Ρώμης ήταν περισσότερο θέμα εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας και λιγότερο δόγματος.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν την πτώση της Κων/πολης στους Λατίνους, οι ηγεμόνες της Βουλγαρίας και Σερβίας προσανατόλισαν την εκκλησιαστική τους πολιτική προς τη Νίκαια και κατάφεραν ν' αποκτήσουν εκκλησιαστικά προνόμια τα οποία αύξησαν την αυτονομία των Εκκλησιών τους. Δίχως αμφιβολία, τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποσπάστηκαν με διπλωματική πίεση για την εξυπηρέτηση των πολιτικών σκοπιμοτήτων της εποχής.¹²⁶⁴ Ωστόσο, τα προνόμια αυτά βοήθησαν να μη διασπαστεί η ενότητα της ορθόδοξης χριστιανοσύνης που απειλούνταν από τη συνδυασμένη πίεση της Παπικής Εκκλησίας και των Λατινικών σταυροφορικών κρατών.

Από την εποχή της κατάλυσης του Βουλγαρικού κράτους από τον Βασίλειο Β' (1018), η Βουλγαρία υπαγόταν εκκλησιαστικά στην Αρχιεπισκοπή "*Αχρίδας και πάσης Βουλγαρίας*" και τη μητρόπολη Δρίστρας.¹²⁶⁵ Στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας παραχωρήθηκε εκκλησιαστική αυτοκεφαλία, η οποία όμως δεν ήταν πλήρης, αφού ο

Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας έπρεπε να εκλέγεται από τον κλήρο του ναού της Αγίας Σοφίας με υπόδειξη του Αυτοκράτορα.¹²⁶⁶ Το γεγονός αυτό αφήνει να εννοηθεί η πνευματική εξάρτηση της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Επιπλέον, με την υπαγωγή στη διοικητική της δικαιοδοσία σερβικών και ελληνικών επισκοπών, η Αρχιεπισκοπή Αχρίδας έχασε τον καθαρά Βουλγαρικό της χαρακτήρα.¹²⁶⁷

Οι Βουλγαρικές περιοχές ανατολικά της Τριαδίτζας (Σόφιας) και ανάμεσα στο Δούναβη και τον Αίμο υπάγονταν στην μητρόπολη Δρίστρας, η οποία εντάχθηκε ως 71η μητρόπολη στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.¹²⁶⁸

Η ίδρυση του Β΄ Βουλγαρικού κράτους από τους αδελφούς Ασέν, που συνοδεύτηκε από την παράλληλη αυτοανακήρυξη της Αρχιεπισκοπής Τυρνόβου (1187), είχε συνέπεια την απόσπαση μεγάλου μέρους των βουλγαρικών επισκοπών από την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας και των βουλγαρικών περιοχών της μητρόπολης Δρίστρας, που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹²⁶⁹

Επί τσάρου Καλογιάν (1197-1207) και κατά τη μοιραία για το Βυζάντιο Δ΄ Σταυροφορία, το Βουλγαρικό κράτος επέκτεινε την κυριαρχία του προς τα νότια, καταλαμβάνοντας αρκετές περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας.¹²⁷⁰ Στις περιοχές που καταλάμβαναν οι Βούλγαροι φρόντιζαν να χειροτονούν νέους επισκόπους, προσαρτώντας τις επισκοπές αυτές στη Βουλγαρική Εκκλησία. Η υπαγωγή των επισκοπών αυτών στη Βουλγαρική Εκκλησία έγινε σε βάρος της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹²⁷¹

Επί του διαδόχου του Καλογιάν, Βορίλου (1207-1218), ακολούθησε μία περίοδος αστάθειας και εσωτερικής αδυναμίας του Βουλγαρικού κράτους. Ο ηγεμόνας της Ηπείρου Θεόδωρος Άγγελος, εκμεταλλευόμενος τη στρατιωτική αδυναμία της Βουλγαρίας απελευθέρωσε αρκετές από τις παραπάνω περιοχές.¹²⁷² Οι Βουλγαρικές επισκοπές υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, ενώ οι ελληνικές στην Εκκλησία της Ηπείρου. Τότε προέκυψε το πρόβλημα των “*Βουλγαρο-επισκόπων*”, των οποίων αμφισβητήθηκε η κανονικότητα των χειροτονιών τους. Το θέμα αυτό συζητήθηκε στη σύνοδο που συγκλήθηκε το 1219 στην Άρτα.¹²⁷³ Διατυπώθηκαν απόψεις όπως, η αποπομπή των επισκόπων αυτών από την έδρα τους ή ακόμα και η επαναχειροτονία τους. Τελικά επικράτησε η άποψη ότι παρά τη βία που ασκήθηκε στους αρχιερείς που πραγματοποίησαν τη χειροτονία του Αρχιεπισκόπου Τυρνόβου, αυτή θεωρήθηκε κανονική. Με τον τρόπο αυτό δόθηκε κανονική κάλυψη στις

χειροτονίες των επισκόπων και κληρικών που έγιναν την περίοδο της αυτοανακήρυξης της Αρχιεπισκοπής Τυρνόβου.¹²⁷⁴

Επί της βασιλείας του διαδόχου του Βορίλου, Ιωάννη Ασέν Β΄ (1218-1241), η Βουλγαρία γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της. Εφαρμόζοντας επεκτατική πολιτική, ο Ιωάννης Ασέν Β΄ συγκρούστηκε με το Θεόδωρο Άγγελο της Ηπείρου και τους Λατίνους της Κων/πολης.¹²⁷⁵ Η επέκταση του Βουλγαρικού κράτους προς το νότο, συνοδεύτηκε με παράλληλη επέκταση των ορίων της Βουλγαρικής Εκκλησίας σε βάρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Σύμφωνα με το Συνοδικό της Βουλγαρικής Εκκλησίας, στη δικαιοδοσία της βρίσκονταν και οι μητροπολίτες Προβάτου, Δρίστρας, Σερρών, Φιλίππων και Μεσημβρίας, οι οποίοι υπάγονταν προηγουμένως στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.¹²⁷⁶

Στη μάχη της Κλοκοτινίτζας που έγινε το 1230, ο Ιωάννης Ασέν Β΄ νίκησε κατά κράτος το Θεόδωρο Άγγελο, βγάζοντας έξω από την πολιτική σκηνή των Βαλκανίων και του αγώνα για την Κων/πολη την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης. Τα εδαφικά κέρδη για τη Βουλγαρία ήταν μεγάλα. Πραγματικά όλες οι χώρες της αυτοκρατορίας του Θεόδωρου Άγγελου, εκτός από την περιοχή της Θεσσαλονίκης, τη Θεσσαλία και το παλαιό Δεσποτάτο της Ηπείρου, περιήλθαν στα χέρια των Βουλγάρων.¹²⁷⁷ Σε μια επιγραφή που βρίσκεται στην Εκκλησία των Σαράντα Μαρτύρων στο Τύρνοβο, ο Ιβάν Ασέν Β΄ καυχείται πως όλες οι χώρες από την Αδριανούπολη ως το Δυρράχιο είχαν περιέλθει στην κυριαρχία του.¹²⁷⁸ Η ηπιότητα που έδειξε απέναντι στο ελληνικό στοιχείο των περιοχών αυτών, του άνοιξε τις πύλες των πόλεων από τη Θράκη ως τη βορειοδυτική Μακεδονία: η Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, το Βολερό, οι Σέρρες, η Πελαγονία, ο Πρίλαπος και το Ελβασάνιο, αποδέχτηκαν την εξουσία του Ιβάν Ασέν Β΄.¹²⁷⁹

Σε μια εποχή που οι αγώνες των κρατών στη Βαλκανική χαρακτηρίζονταν από τη συνήθη πρακτική της ταύτισης των πολιτικών τους συνόρων με τα όρια της δικαιοδοσίας των Εκκλησιών τους, μπορούμε να υποθέσουμε πως οι περιοχές αυτές που υπάγονταν προηγουμένως στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, προσαρτήθηκαν στην Εκκλησία της Βουλγαρίας. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι ο Αρχιεπίσκοπος Τυρνόβου Ιωακείμ που χειροτονήθηκε γύρω στο 1233/34 είχε μετατεθεί προηγουμένως από τη μητρόπολη Φιλίππων, έδρα που ανήκε και αναγράφονταν στις Notitiae του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹²⁸⁰

Ο κίνδυνος που αντιπροσώπευε ο Θεόδωρος Άγγελος για τη Βουλγαρία και τη Νίκαια φαίνεται πως είχε οδηγήσει σε προσέγγιση τους ηγεμόνες των δύο κρατών ως το 1228.¹²⁸¹

Η αποτυχία των προσπαθειών του Ιωάννη Ασέν Β΄ να συνάψει επιγαμία με τους Φράγκους της Κων/πολης τον ώθησαν, μετά τη μάχη της Κλοκοτινίτζας (1230), να στραφεί ξανά προς τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη.¹²⁸² Ο τσάρος αποφάσισε να διαλύσει την υπαγωγή της Εκκλησίας του στη Ρώμη και ν΄ αποκαταστήσει τις ομαλές σχέσεις μεταξύ των Εκκλησιών της Νίκαιας και τη Βουλγαρίας. Η απόφασή του αυτή είχε πολιτικά κίνητρα. Ο Ιβάν Ασέν Β΄ προσπάθησε με τον τρόπο αυτό να δημιουργήσει μια συμμαχία Ορθοδόξων εναντίων των Λατίνων, να αποσπάσει τη συμπάθεια και την ανοχή των Ελληνικών πληθυσμών της Βαλκανικής και ν΄ αναγνωριστεί η αυτονομία της Βουλγαρικής Εκκλησίας, πράγμα που μπορούσε να του προσφέρει μόνο μια συμμαχία με το κράτος της Νίκαιας.¹²⁸³

Η προσέγγιση και αποκατάσταση των ομαλών σχέσεων ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Βουλγαρική Εκκλησία φαίνεται από το γεγονός ότι ο Βούλγαρος ηγεμόνας βρισκόταν σ΄ επαφή με τη Νίκαια, για να βρεθεί λύση στο εκκλησιαστικό πρόβλημα της χώρας του και της εκλογής νέου αρχιεπισκόπου με κανονικό τρόπο. Σε επιστολή του το 1232/33 ο μητροπολίτης Αγκύρας Χριστόφορος, πατριαρχικός έξαρχος στις δυτικές επαρχίες, πρότεινε στον τσάρο δύο λύσεις:

- α) Αν ο τσάρος είχε επιλέξει το κατάλληλο πρόσωπο για το αξίωμα του Αρχιεπισκόπου, να το στείλει στη Νίκαια για να χειροτονηθεί.
- β) Αν αυτό δεν ήταν δυνατό τότε ο τσάρος ή οι αρχιερείς της Βουλγαρικής Εκκλησίας μπορούσαν να εκλέξουν τον κατάλληλο και να τον στείλουν στο μητροπολίτη Αγκύρας Χριστόφορο για να τον χειροτονήσει, ενεργώντας ως πατριαρχικός έξαρχος.¹²⁸⁴

Τη συνέχεια των εξελίξεων τη βρίσκουμε σε δύο πηγές, στο Συναξάριο του Αγίου Ιωακείμ και σ΄ ένα Χρονικό αφιερωμένο στη μετακομιδή των λειψάνων της Αγίας Παρασκευής από την Καλλίπολη στο Τύρνοβο (1233). Σύμφωνα με το Συναξάριο, η σύνοδος της Βουλγαρικής Εκκλησίας εξέλεξε τον Ιωακείμ, τον οποίο, σύμφωνα με το Χρονικό, έστειλε ο τσάρος στη Νίκαια για να χειροτονηθεί Αρχιεπίσκοπος από τον Οικουμενικό Πατριάρχη (1233/34).¹²⁸⁵ Με την πράξη αυτή τερματίστηκε ουσιαστικά η ένωση με τον πάπα της Ρώμης και η Βουλγαρική Εκκλησία επανασυνδέθηκε με τη μητέρα Εκκλησία, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Δεν γνωρίζουμε κάτω από ποιους όρους έγινε η επανασύνδεση αυτή, ούτε και το είδος της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου πάνω στη Βουλγαρική εκκλησιαστική διοίκηση. Σύμφωνα όμως με τον καθηγητή Ι.Ταρνανίδη, *“...το δικαίωμα της χειροτονίας αποτελούσε και το ουσιαστικότερο στοιχείο της κυριαρχικής εξουσίας του Πατριάρχη, σε συνδυασμό*

με την υποχρέωση του χειροτονημένου να τον μνημονεύει.”¹²⁸⁶ Ο Ι.Ζωναράς, στην ερμηνεία τού 6ου κανόνα της Α΄ Οικουμενικής συνόδου, παρατηρεί ότι στην εκκλησιαστική διοίκηση

“*ἡ μητέρα ἐκκλησία ἐστὶν ἡ κωνσταντινούπολη· ἀπὸ τῆς ἧς ἀπέρρεαν, ἀναγνωρίζονταν καὶ ἐπαιρναν κανονικὴ ἰσχὺ οἱ ἐπὶ μέρους ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι καὶ οἱ πρακτικὲς, ποὺ ἀφοροῦσαν θέματα διοίκησης, ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας καὶ σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν*”.¹²⁸⁷ Στο στοιχείο αυτό θα πρέπει να προστεθεί και ο ρόλος της Μητέρας Εκκλησίας της Κων/πόλεως ως εξουσίας “*ἀπὸ τῆς ἧς ἀπέρρεαν, ἀναγνωρίζονταν καὶ ἐπαιρναν κανονικὴ ἰσχὺ οἱ ἐπὶ μέρους ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι καὶ οἱ πρακτικὲς, ποὺ ἀφοροῦσαν θέματα διοίκησης, ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας καὶ σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν*”.¹²⁸⁸

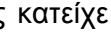

Λίγο αργότερα ο αυτοκράτορας της Νίκαιας και ο Βούλγαρος τσάρος συγκρότησαν συμμαχία κατά των Λατίνων. Οι διαπραγματεύσεις άρχισαν το 1234 στη Νίκαια. Η εδραίωση της συμμαχίας επισφραγίστηκε με επιγαμία ανάμεσα στις δύο βασιλικές οικογένειες. Η τελετή έγινε το 1235 στη Λάμψακο με κάθε μεγαλοπρέπεια.¹²⁸⁹ Στη Λάμψακο συγκλήθηκε και η σύνοδος κληρικών του Οικουμενικού Πατριαρχείου για να συζητήσει το αίτημα του Ιβάν Ασέν Β΄, για την παραχώρηση αυτοκεφαλίας στην Εκκλησία της Βουλγαρίας και απόδοση του πατριαρχικού τίτλου στον προκαθήμενό της. Η σύνοδος αποφάσισε την ικανοποίηση και των δύο αιτημάτων.¹²⁹⁰

Ο Πατριαρχικός Τόμος που πρέπει να εκδόθηκε για το συγκεκριμένο γεγονός και θα μπορούσε να φωτίσει τις λεπτομέρειες του ιστορικού αυτού γεγονότος, δυστυχώς δεν σώζεται. Η σχετική όμως περιγραφή της παραχώρησης αυτοκεφαλίας και πατριαρχικής τιμής στη Βουλγαρική Εκκλησία, περιλαμβάνεται στο γνωστό Συνοδικό του τσάρου Βορίλου.¹²⁹¹ Από τον απολογητικό και πανηγυρικό χαρακτήρα της, η διήγηση φαίνεται πως είναι μεταγενέστερη και πιθανώς προέρχεται από την εποχή της έντασης των σχέσεων ανάμεσα στην Κων/πολη και το Τύρνοβο. Εκείνο που διακρίνει κανείς από τη βουλγαρική διήγηση είναι η προσπάθεια να στηρίξει το κύρος του Βουλγαρικού Πατριαρχείου πάνω στη βάση της συγκατάθεσης των υπολοίπων Πατριαρχείων της Ανατολής σε συνδυασμό με τη σύμπραξη της πολιτικής εξουσίας.¹²⁹²

Σχετικές πληροφορίες μας δίνει και μια επιστολή του Πατριάρχη Κων/πόλεως Καλλίστου (1355-1363) που γράφτηκε το 1355, και απευθυνόταν στους ησυχαστές μοναχούς της μονής Κελιφάρεβο της Βουλγαρίας.¹²⁹³ Κατά τον Κάλλιστο, ο Πατριάρχης Τυρνόβου είχε αναλάβει τέσσερις υποχρεώσεις απέναντι στον Πατριάρχη Κων/πόλεως:

- α) Να μνημονεύει στις ιερές τελετές τα ονόματα των τεσσάρων Πατριαρχών της Ανατολής, χωρίς όμως αυτοί να είναι υποχρεωμένοι να κάνουν το ίδιο.¹²⁹⁴

- β) Να παίρνει το ιερό μύρο για την τέλεση του μυστηρίου του Χρίσματος από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως.¹²⁹⁵
- γ) Την εκπλήρωση οικονομικών υποχρεώσεων προς τη Μητέρα Εκκλησία της Κων/πόλεως, ανάλογα προς τις σχετικές υποχρεώσεις των μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹²⁹⁶
- δ) Να καλείται σε απολογία και κρίση όταν παραβεί όσα έχουν συμφωνηθεί.¹²⁹⁷

Από την επιστολή του Πατριάρχη Κάλλιστου φαίνεται πως ο Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας κατείχε τον τίτλο του Πατριάρχη “   ” και γι’ αυτό δεν εντάχθηκε στο θεσμό της πενταρχίας των Πατριαρχών.¹²⁹⁸ Το όλο γεγονός παρουσιάζεται σαν μια πρόσκαιρη έκφραση τιμής προς τη Βουλγαρική Εκκλησία, η οποία θεωρείται εξαρτημένη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με μια εξάρτηση ανάλογη των μητροπόλεων του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.¹²⁹⁹

Οι παραπάνω όροι επιβεβαιώνουν ότι η απόδοση της πατριαρχικής τιμής δε σήμαινε και την προαγωγή της Αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας στην πατριαρχική αξία. Οι όροι που επιβλήθηκαν για τη χορήγηση του φιλού αυτού τίτλου, στην ουσία κράτησαν τη Βουλγαρική Εκκλησία στη σφαίρα δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.¹³⁰⁰

Στα χρόνια που ακολούθησαν το θάνατο του τσάρου Ιβάν Ασέν Β΄ (1241) και ως το 1261, δεν είχαμε θεαματικές εξελίξεις στα εκκλησιαστικά πράγματα της Βουλγαρίας, η οποία αντιμετώπιζε προβλήματα διαδοχής και μια σειρά από εξωτερικούς εχθρούς, Τατάρους, Σέρβους, Ούγγρους, Βυζαντινούς.¹³⁰¹

Η περίοδος ανάμεσα στο 12ο και 14ο αιώνα θεωρείται η χρονική εποχή της μεσαιωνικής Σερβίας. Η άνοδός της άρχισε με την αποδυνάμωση του Βυζαντίου, μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού (1180). Ο Στέφανος Νεμάνια, μεγάλος ζουπάνος από το 1166 ως το 1196, εκμεταλλευόμενος την εσωτερική σύγχυση και την αποδυνάμωση του Βυζαντίου που ακολούθησε το θάνατο του Μανουήλ Α΄, έθεσε τέρμα στη σχέση υποτέλειας με το Βυζάντιο.¹³⁰² Συμμαχώντας με τους Ούγγρους, επέκτεινε τα όρια του κράτους του εις βάρος του Βυζαντίου, προσαρτώντας ορισμένες περιοχές στ’ ανατολικά κατά μήκος του Μοράβα ποταμού και άλλες στα νότια, συμπεριλαμβανομένης και της Διόκλειας. Με διπλωματικούς ελιγμούς έναντι των Βυζαντινών, Ούγγρων, Βουλγάρων αλλά και των Σταυροφόρων της Τρίτης Σταυροφορίας (1189), κατόρθωσε να δώσει στο Σερβικό κράτος μια νέα ανάπτυξη και μια τελευταία επέκταση.¹³⁰³

Ο Στέφανος Νεμάνια αφού έθεσε τις βάσεις ενός ισχυρού κράτους παραιτήθηκε υπέρ του δευτερότοκου γιου του, Στέφανου του Πρωτοστεφί (1196-1228).¹³⁰⁴ Σε μια περίοδο μεγάλων πολιτικών ανακατατάξεων στα Βαλκάνια ο Στέφανος Α΄ για να

εδραιώσει την εξουσία του και να ενισχύσει τη θέση του κράτους του στον ευρωπαϊκό χριστιανικό κόσμο, ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον πάπα Ονώριο Γ΄, που με απεσταλμένο του έστειπε τον Στέφανο βασιλέα της Σερβίας (1217).¹³⁰⁵

Η ίδρυση του κράτους ανέδειξε και την ανάγκη για την αναδιοργάνωση της Εκκλησίας της Σερβίας, της οποίας η έλλειψη ενιαίας διοίκησης επέφερε σύγχυση δικαιοδοσιών και ευνοούσε την αυξημένη δράση των αιρετικών (Βογομίλων).¹³⁰⁶ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι με την επέκταση του σερβικού κράτους προς τα παράλια της Αδριατικής, ένας αριθμός Λατινικών επισκοπών που υπάγονταν στη Ρώμη, βρέθηκε μέσα στα όριά του. Ο Στέφανος Νεμάνια αλλά και ο διάδοχός του Στέφανος Α΄, άφησαν ανενόχλητους τους Λατίνους να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα διότι τα οικονομικά συμφέροντα της Σερβίας την εποχή αυτή, ήταν στραμμένα προς τη Δύση.¹³⁰⁷

Οι Λατινικές επισκοπές ήταν τοποθετημένες κοντά στα παράλια της Αδριατικής, απ΄ όπου περνούσαν οι εμπορικοί δρόμοι που συνέδεαν το εσωτερικό της Σερβίας με τα λιμάνια της Δύσης.¹³⁰⁸ Διοικητικά διαιρούνταν σε τρεις ομάδες: την αρχιεπισκοπή του Μπάρ μαζί με τις βοηθητικές έδρες της, την επισκοπή του Κότορ, η οποία είχε δικαιοδοσία επί των Λατίνων του εσωτερικού της Σερβίας και υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή του Μπάρ της Απουλίας και στις επισκοπές του Τρέμπινγιε (Τερβουνίας) και Ζάχουμλιε (Ερζεγοβίνης), που υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Ραγούζας (η οποία βρισκόταν έξω από τα σερβικά εδάφη).¹³⁰⁹

Ο θρησκευτικός δυϊσμός που διαφαίνονταν με τη συνύπαρξη Λατινικών και Ορθόδοξων επισκοπών και εκδηλωνόταν στην πολιτική που ακολουθούσαν οι Σέρβοι ηγεμόνες απέναντι στο Βυζάντιο και τη Δύση, έκανε τη θέση της Εκκλησίας της Σερβίας ιδιαίτερα διφορούμενη. Με την αποδοχή του στέμματος του βασιλέα της Σερβίας από τον πάπα και την ομολογία πίστης προς την Εκκλησία της Ρώμης (1217), ο Στέφανος Α΄, έστω και από πολιτικό καιροσκοπισμό, έθεσε την Εκκλησία της χώρας του στη δικαιοδοσία της Ρώμης. Στην πραγματικότητα όμως βρισκόταν ακόμη στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, η έδρα της οποίας από το 1219 βρισκόταν μέσα στα όρια του κράτους της Ηπείρου.¹³¹⁰

Κατά την περίοδο αυτή ο αδελφός του Στεφάνου Α΄, Σάββας, ο οποίος ήδη πριν το 1196 είχε ασπαστεί το μοναχικό σχήμα και είχε αποσυρθεί στο Άγιο Όρος, επέστρεψε στη Σερβία και ανέλαβε με διορατικότητα το έργο της αναδιοργάνωσης της Σερβικής Εκκλησίας.¹³¹¹

Ο Σάββας, το 1217, φαίνεται πως επέστρεψε στο Άγιο Όρος.¹³¹² Το 1219, πιθανώς ύστερα από παράκληση του αδελφού του, πήγε στη Νίκαια και ζήτησε από τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη (1204-1222) τη διοικητική ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Σερβίας από την αρχιεπισκοπή Αχρίδας.¹³¹³ Οι πολιτικές συγκυρίες της εποχής αυτής ευνοούσαν το αίτημα του Σάββα. Ο δύσκολος αγώνας του Θεοδώρου Λάσκαρη εναντίον των Λατίνων για την ανακατάληψη της Κων/πολης, η αντιπαλότητά του με τον ισχυρό δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο Άγγελο για τη διεκδίκηση της διαδοχής στον αυτοκρατορικό θρόνο, καθώς και η αμφισβήτηση της εξουσίας του Οικουμενικού Πατριάρχη από τους μητροπολίτες της Ηπείρου, έκαναν το σερβικό αίτημα εύκολα αποδεκτό. Ο Σάββας χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Σερβίας από τον Πατριάρχη Κων/πόλεως Μανουήλ Α΄ Σαραντηνό (1217-1222).¹³¹⁴ Ο σχετικός Συνοδικός Τόμος που συντάχθηκε για την ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της Σερβικής Εκκλησίας δεν σώθηκε στα ελληνικά. Το περιεχόμενό του όμως περιγράφεται από το βιογράφο τού αγίου Σάββα, Δομεντιανό.¹³¹⁵ Είτε το 1219, είτε κατά τη δεύτερη μετάβασή του στη Νίκαια το 1229, ο Σάββας κατόρθωσε ν΄ αποσπάσει την παραχώρηση ότι στο μέλλον οι Αρχιεπίσκοποι της Σερβίας θα χειροτονούνταν από τους Σέρβους επισκόπους χωρίς προσφυγή στον Πατριάρχη.¹³¹⁶ Το αυτοκέφαλο της Σερβικής Εκκλησίας περιοριζόταν από τη δέσμευση (που επιβλήθηκε αργότερα και στους Βουλγάρους) ότι θα μνημονευόταν κατά προτεραιότητα το όνομα του Οικουμενικού Πατριάρχη στη Θεία Λειτουργία.¹³¹⁷ Το αυτοκέφαλο λοιπόν της Σερβικής Εκκλησίας δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως πλήρης ανεξαρτησία.¹³¹⁸ Ο όρος της μνημόνευσης του ονόματος του Οικουμενικού Πατριάρχη μείωνε “de jure” το αυτοκέφαλο της Σερβικής Εκκλησίας.¹³¹⁹ Ωστόσο, η παραχώρηση διοικητικής και δικαστικής αυτονομίας και κυρίως του δικαιώματος εκλογής αρχιεπισκόπου και επισκόπων από την τοπική σύνοδο, σύμφωνα με το Βυζαντινό Κανονικό Δίκαιο, έθετε ουσιαστικά τη Σερβική Εκκλησία εκτός της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διατηρώντας μόνο μια τυπική εξάρτηση απ’ αυτό. Η μνημόνευση του ονόματος του Πατριάρχη κατά τη Θεία Λειτουργία τόνιζε την ενότητα της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας και την εκκλησιαστική σχέση ανάμεσα στη θυγατρική Εκκλησία της Σερβίας και τη Μητέρα Εκκλησία της Κων/πόλεως.¹³²⁰ Η πρακτική που ακολούθησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο έναντι των σλαβικών Εκκλησιών της Σερβίας και Βουλγαρίας δείχνει την αντίληψη που είχε για το αυτοκέφαλο των Εκκλησιών αυτών. Όταν το επέτρεπαν οι περιστάσεις και οι ιστορικές συγκυρίες, επανερχόταν επανεξετάζοντας τις σχέσεις του με τις θυγατρικές Εκκλησίες, περιορίζοντας τα προνόμιά τους, ελέγχοντας τη συμπεριφορά τους και σε μερικές

απάντηση του αγ.Σάββα, αλλά η συνέχεια έδειξε ότι κανείς Αρχιεπίσκοπος δεν αφορίστηκε και η Εκκλησία της Σερβίας στέρωσε.

Η Σερβική Εκκλησία οργανώθηκε με βάση εθνική και η διοικητική της δικαιοδοσία περιοριζόταν μέσα στα όρια του σερβικού κράτους. Η έδρα της αρχικά ήταν στη Ζίτσα και αργότερα μεταφέρθηκε στο Πέκ (Ρεσ). Ο Αρχιεπίσκοπος Σάββας χώρισε τη Σερβία σε οκτώ επισκοπές: της Ζέτας, Χούμ, Ντάμπαρ, Μοράβιστας, Τόπλιτσας, Μπουντίμιανης, Ζίτσας και Χβόστανης. Σ' αυτές προστέθηκαν και οι επαρχίες Ρασκίας, Πριζρένης (Πρισδριάνων), Λιπλιάνας (Λιπενίου) και Νίσσας που αποσπάστηκαν από την αρχιεπισκοπή Αχρίδας.¹³²⁶

Απ' όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι εκκλησιαστικές παραχωρήσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τη Σερβία και τη Βουλγαρία πέτυχαν αφ' ενός να εξουδετερώσουν τις φυγόκεντρες τάσεις που διαμορφώθηκαν στις αρχές του 13ου αι. και απειλούσαν να διασπάσουν την ενότητα των Ορθοδόξων της Ανατολικής Εκκλησίας και αφετέρου να προσανατολίσουν σταθερά τις Ορθόδοξες Σλαβικές Εκκλησίες προς την Κων/πολη. Αντίθετα από την ολοένα αυξανόμενη αδυναμία του Βυζαντινού κράτους να επιβάλλει την πολιτική του, το Πατριαρχείο διατηρούσε το αυξημένο κύρος και την επιρροή του πάνω στις σλαβικές Εκκλησίες, παίζοντας το ρόλο μιας ενοποιητικής δύναμης, με πνευματικό ηγέτη όλων των Ορθοδόξων τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης στην πραγματικότητα ποτέ δεν παραιτήθηκε από τα προνόμια που απέρρεαν από τη θέση της Εκκλησίας του ως πρώτου θρόνου της Ανατολής, ασκώντας ένα είδος εποπτείας και μια μορφή πνευματικής δικαιοδοσίας ως Μητέρα Εκκλησία των τοπικών σλαβικών Εκκλησιών.

Η γεωγραφική περιοχή στην οποία ασκούσε ο Οικουμενικός Πατριάρχης αυτή τη μορφή πνευματικής δικαιοδοσίας, περιλάμβανε τα σερβικά και βουλγαρικά εδάφη από τον Δρίνο ποταμό και τις ακτές της Διόκλειας (Ζέτας) στα δυτικά, ως το δέλτα του Δούναβη και τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας στ' ανατολικά, και από τον ρου του Δούναβη στα βόρεια, μέχρι την Αχρίδα, το μέσο Στρυμόνα και το όρος Αίμος στα νότια.

4. Οι σχέσεις του κράτους της Νίκαιας με τους Σελτζούκους του Ικονίου και οι επιπτώσεις στη διοίκηση των επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μικρά Ασία.

Στα πρώτα χρόνια της εξουσίας του, ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης είχε περιέλθει σε εξαιρετικά δυσχερή θέση. Η νεοϊδρυμένη αυτοκρατορία της Νίκαιας πιεζόταν ασφυκτικά απ΄ όλες τις πλευρές. Ο Λάσκαρης είχε ν΄ αντιμετωπίσει τις επιθέσεις των Λατίνων, διάφορους επαναστατημένους τοπάρχες και τις συνεχείς επιδρομές των Σελτζούκων και των Τουρκομάνων νομάδων, οι οποίοι στις αρχές του 13ου αι. κατέλαβαν, λεηλάτησαν και ερήμωσαν αρκετές πόλεις και φρούρια σ΄ όλη τη Μ.Ασία.¹³²⁷ Ο Σελτζούκος σουλτάνος Kaykhusraw I (1192-1197 και 1204-11) δεν έβλεπε με καλό μάτι την ίδρυση ενός κράτους στα βορειοδυτικά του σύνορα, το οποίο αποτελούσε εμπόδιο στα σχέδιά του για επέκταση στα παράλια της Μ.Ασίας. Επηρεασμένος όμως από τη νίκη του Θεοδώρου Α΄ επί του πεθερού του Μανουήλ Μαυροζώμη (1206), επαναστατημένου τοπάρχη που λυμαινόταν την περιοχή του Μαιάνδρου, υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με το κράτος της Νίκαιας.¹³²⁸

Η ειρήνη του 1206 δεν κράτησε πολύ. Ο Kaykhusraw I με πρόσχημα την παλινόρθωση του Αλεξίου Γ΄ Άγγελου, πεθερού του Θεοδώρου Λάσκαρη, ο οποίος είχε καταφύγει στην αυλή του στο Ικόνιο, εκστράτευσε εναντίον της Νίκαιας. Οι δύο αντίπαλοι συναντήθηκαν την άνοιξη του 1211 κοντά την Αντιόχεια του Μαιάνδρου. Στη σφοδρή μάχη που ακολούθησε ο Kaykhusraw I σκοτώθηκε και ο στρατός του διαλύθηκε.¹³²⁹ Θεωρείται ότι ήταν η τελευταία μεγάλη μάχη ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Σελτζούκους, μετά τις μάχες του Μαντζικέρτ το 1071 και του Μυριοκέφαλου το 1176.

Ο διάδοχος του Kaykhusraw I, Izzedin Kaykawus I (1211-1220), θέλοντας να εξασφαλίσει τη διαδοχή του στο σουλτανάτο του Ικονίου, έσπευσε να συνάψει συνθήκη ειρήνης με τον Λάσκαρη (14 Ιουνίου 1211). Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης αυτής, οι δύο πλευρές όφειλαν να σεβαστούν το εδαφικό status quo των υφισταμένων συνόρων τους.¹³³⁰ Ο Λάσκαρης, ο οποίος κέρδισε μια ανέλπιστα νίκη με στρατιωτικές δυνάμεις σχεδόν 10 φορές μικρότερες από εκείνες του εχθρού του, δεν είχε βλέψεις για εδαφικά κέρδη. Τον ενδιέφερε να εξασφαλίσει τα εδάφη του απέναντι στις συνεχείς πιέσεις που δέχονταν από τους Λατίνους και τους Σελτζούκους.

Με τη νίκη του αυτή ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης θεωρήθηκε από τους συγχρόνους του ως ο λυτρωτής του μεσαιωνικού ελληνισμού.¹³³¹ Κατάφερε να σταθεροποιήσει τ΄

ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και να στρέψει την προσοχή του στη βορειο-δυτική Μ.Ασία για να ελέγξει την επέκταση των Λατίνων της Κων/πόλεως. Τα ανατολικά σύνορα της Νίκαιας με το σουλτανάτο του Ικονίου ξεκινούσαν από την ακτή του Εύξεινου Πόντου από ένα σημείο ανάμεσα στις πόλεις Άμαστρο και Κρώμνη και ακολουθώντας νοτιο-δυτική κατεύθυνση κατέληγαν στον κόλπο της Μάκρης.¹³³²

Την εποχή αυτή το κράτος του Λάσκαρη περιελάμβανε τη Νίκαια, την Προύσα, τη Σμύρνη, τη Φιλαδέλφεια, την Έφεσο, τις μεσόγειες Πηγές, τα Νεόκαστρα,¹³³³ το Κελβιανό πεδίο και την περιοχή του Μαιάνδρου. Δεν περιλάμβανε την περιοχή της Τρωάδος γύρω από τον Σκάμανδρο ποταμό, που κατείχαν οι Λατίνοι.¹³³⁴ Έτσι, ο Λάσκαρης κατάφερε να αποκαταστήσει τον έλεγχο του στις παλιές επαρχίες της Βιθυνίας, της Λυδίας, της Μυσίας και σε ένα μεγάλο μέρος της Φρυγίας και Καρίας, οι οποίες είχαν περιέλθει σε κατάσταση χάους ύστερα από τις συνεχείς τουρκομανικές επιδρομές.¹³³⁵

Στην προσπάθειά του ο αυτοκράτορας να εξασφαλίσει μόνιμη προστασία των πληθυσμών των συνόρων με το σουλτανάτο του Ικονίου, από τις καταστρεπτικές επιδρομές των Τουρκομάνων νομάδων, που λυμαίνονταν την περιοχή των συνόρων ανάμεσα στα δύο κράτη, ενίσχυσε τα οχυρωματικά έργα με μια σειρά φρουρίων, τα οποία έμειναν γνωστά στους Τούρκους ως “μαύρα κάστρα” (Kara Hisar).¹³³⁶ Τα αμυντικά έργα σε συνδυασμό με τα πλούσια φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής, όπως οι εύφορες κοιλάδες, τα ποτάμια που πήγαζαν από τα κοντινά βουνά και το αρκετά καλό οδικό δίκτυο από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή, κατέστησαν τη Νίκαια και τη γύρω περιοχή σημαντικό εμπορικό κόμβο στο εμπόριο της Ανατολής.¹³³⁷

Το Θεόδωρο Α΄ που πέθανε τον Αύγουστο του 1222, τον διαδέχτηκε ο γαμπρός του Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (1222-1254), ο οποίος χαρακτηρίστηκε από τον G.Ostrogorsky ως “ο μεγαλύτερος πολιτικός της περιόδου της Νίκαιας και ένας από τους πιο σημαντικούς ηγεμόνες της βυζαντινής ιστορίας”.¹³³⁸

Ο Βατάτζης με ένα σύστημα συμμαχιών και επιτυχημένων εκστρατειών κατόρθωσε να ισχυροποιήσει τη διεθνή θέση του κράτους του. Στο εσωτερικό, με μια σειρά αποτελεσματικών διοικητικών και δημοσιονομικών μέτρων, πέτυχε ν΄ ανορθώσει το κράτος σταθεροποιώντας την οικονομία του, εξυγιαίνοντας τη διοίκησή του και λαμβάνοντας σωστά κοινωνικά μέτρα για την ανακούφιση των δοκιμασμένων χριστιανικών πληθυσμών της Μ.Ασίας.¹³³⁹

Οι σχέσεις ανάμεσα στη Νίκαια και το σουλτανάτο του Ικονίου παρέμειναν ειρηνικές όλο το διάστημα από τη μάχη του Μαιάνδρου το 1211. Αυτή η μακρά ειρήνη επέτρεψε στους σελτζούκους σουλτάνους και τους αυτοκράτορες της Νίκαιας να

ανοικοδομήσουν τις κατεστραμμένες πόλεις και τα χωριά, που είχαν καταστραφεί στο τέλος του 12ου αιώνα από τις Τουρκομανικές ορδές, να ενισχύσουν την οικονομία και να προστατεύσουν το εμπόριο.¹³⁴⁰

Το κράτος των σελτζούκων του Ικονίου έφτασε στην ακμή του επί Alaeddin Kaikubad I (1220-37). Η πολιτική του απέναντι στους Χριστιανούς υπηκόους του φαίνεται πως ήταν αρκετά μετριοπαθής. Εκτός απ' αυτό όμως κατάφερε να ελέγξει και ως ένα βαθμό να σταματήσει τις Τουρκομανικές επιδρομές κατά μήκος της περιοχής των συνόρων.¹³⁴¹

Η θέση της Νίκαιας απέναντι στους Σελτζούκους, ισχυροποιήθηκε ακόμη περισσότερο ύστερα από την ήττα των τελευταίων από τους Μογγόλους το 1243 στο Kösedag.¹³⁴² Στο εξής οι σελτζούκοι σουλτάνοι έγιναν υποτελείς στους Μογγόλους, ενώ η αυτοκρατορία της Νίκαιας κατάφερε να βγει αλώβητη από τη λαίλαπα εκείνη.

Μέσα λοιπόν, σ' αυτό το πλαίσιο σταθερότητας, ασφάλειας και ευημερίας που δημιουργήθηκε από τις ειρηνικές σχέσεις της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με το σελτζουκικό κράτος του Ικονίου, αναβίωσε κατά την περίοδο που εξετάζουμε (1204-61) η Ορθόδοξη Εκκλησία της Μ.Ασίας. Στην πραγματικότητα, υπήρχαν στη Μ.Ασία δύο διαφορετικά τμήματα της Εκκλησίας της Κων/πολης. Υπήρχαν οι εκκλησιαστικές επαρχίες, που βρίσκονταν σε εδάφη υπό βυζαντινή διοίκηση και βρίσκονταν σε άνθηση, αποτέλεσμα της αυτοκρατορικής υποστήριξης και της διατήρησης της εκκλησιαστικής παρουσίας και των εισοδημάτων τους. Διαφορετική ήταν η κατάσταση των εκκλησιαστικών επαρχιών που βρίσκονταν σε εδάφη κατεχόμενα από τους Σελτζούκους Τούρκους. Οι Εκκλησίες αυτές είχαν ήδη χάσει το μεγαλύτερο μέρος των περιουσιών και των προσόδων τους και είχε αποδιарθρωθεί η διοίκησή τους, εξαιτίας της μακρόχρονης πολιτικής αναταραχής. Παρ' όλα αυτά, το κομμάτι αυτό της Εκκλησίας κατάφερε να επιβιώσει και ν' ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις λειτουργίες της, εκμεταλλευόμενη τις καλές σχέσεις ανάμεσα στα δύο κράτη.¹³⁴³

Η ύπαρξη ενός πυκνού δικτύου εκκλησιαστικών εδρών στις υπό Βυζαντινό έλεγχο περιοχές της Μ. Ασίας, μερτυρείται από ένα συνοδικό Τόμο του 1229, επί πατριαρχείας του Γερμανού Β' (1222-1240). Στον Τόμο αυτό, που είχε θέμα τις περιουσίες των ιεραρχών που απεβίωσαν, υπέγραψαν από τη Μ. Ασία οι μητροπολίτες Νίκαιας, Προύσας, Φιλαδέλφειας, Νικομήδειας, Κυζίκου, Πισιδίας, Χαλκηδόνας και Εφέσου. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι στάλθηκαν ίσα αντίγραφα προς υπογραφή και σε άλλους αρχιερείς της ενορίας του Πατριαρχείου. Έτσι, φέρονται υπογεγραμμένοι οι επίσκοποι Υπαίπων, Τράλλων, Μαγνησίας, Κολόης, Αδραμυτίου, Πριήνης, Κύμης,

Ανάς, Πυργίου, Περιβόλων, Λεβέδων, Θεοδοσιουπόλεως (Περπερίνης), Αυρηλιουπόλεως, Βαρέπτων, Αγίας, Αετονείας, Αρκαδιουπόλεως, Ερυθρών, Ατάνδρων, Θυραίων και Μελανουδίου.¹³⁴⁴ Οι εκκλησιαστικές αυτές έδρες ανήκαν στις επαρχίες Εφέσου και Σμύρνης.¹³⁴⁵ Εντοπίζονται γεωγραφικά στην παράλια λωρίδα της δυτικής Μ. Ασίας, από το Μαϊάνδρο ως τον Σκάμανδρο ποταμό και στις πεδιάδες που σχηματίζονταν από τους ποταμούς Μαϊάνδρο, Καϋστρο και Κάικο.¹³⁴⁶ Διοικητικά υπάγονταν στα νέα μικρά θέματα Μυλάσσης-Μελανουδίου, Κιλβιανών και Νεοκάστρων. Έτσι λοιπόν μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι το δίκτυο της εκκλησιαστικής διοίκησης των επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις υπό Βυζαντινό έλεγχο περιοχές της Μ. Ασίας διατηρήθηκε σχεδόν στο σύνολό του, σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους και συγκεκριμένα πριν το 1204.

Η κατάσταση αυτή επιβεβαιώνεται και από τους επισκοπικούς καταλόγους (Notitiae) του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η Notitia 15, η οποία αναπαριστά την κατάσταση των επαρχιών που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την εποχή της βασιλείας του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου ως και το τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, μαρτυρά τη δημιουργία επτά νέων μητροπόλεων και τεσσάρων νέων αρχιεπισκοπών.¹³⁴⁷ Η δημιουργία των νέων αυτών εκκλησιαστικών εδρών επιβεβαιώνεται και χρονολογικά από τη συμμετοχή τους στις πατριαρχικές συνόδους.¹³⁴⁸ Οι νέες μητροπόλεις είναι οι: Καλλιούπολις, Αχυράους, Προύσσα, Λοπάδιο και Μελιτόπολις, Αντιόχεια του Μαϊάνδρου, Πηγές και Πάριον, Αναστασιούπολις (Τραϊανούπολις). Οι νέες αρχιεπισκοπές είναι: το Διδυμότειχο, τα Μελάγινα, η Πέργαμος, η Χριστούπολις. Από τις νέες αρχιεπισκοπές, το Διδυμότειχο και τα Μελάγινα¹³⁴⁹ απέκτησαν αρκετά γρήγορα το βαθμό της μητρόπολης.

Από τις 7 νέες μητροπόλεις οι 6 (Αχυράους, Προύσα, Λοπάδιο και Μελιτόπολις, Αντιόχεια του Μαϊάνδρου, Πηγές και Πάριον) εντοπίζονται γεωγραφικά στη Μ.Ασία και ειδικότερα στις παλιές επαρχίες της Βιθυνίας, Ελλησπόντου και Καρίας, που βρίσκονταν στην κυριαρχία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Από τις 4 νέες αρχιεπισκοπές, οι 2 (Μελάγινα, Πέργαμος) εντοπίζονται γεωγραφικά στις επαρχίες της Βιθυνίας και της Ασίας, περιοχές που βρίσκονταν μέσα στα σύνορα της Νίκαιας.¹³⁵⁰

Ο προβιβασμός αυτών των εκκλησιαστικών εδρών πρέπει να οφείλεται στην αυξημένη γεωπολιτική σημασία που απέκτησαν μετά τη μεταφορά του πολιτικού κέντρου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στη Νίκαια. Αρχικά, οι Πηγές και η Αχυράους ανήκαν στη Λατινική αυτοκρατορία της Κων/πολης. Η Αχυράους με τις ισχυρές οχυρώσεις της δέσποζε στις οδούς που οδηγούσαν στο Ποιμανηνό, τη Μιλητόπολη και την Κύζικο.¹³⁵¹

Οι μεσόγειες Πηγές έλεγχαν την παράλια οδό που διέτρεχε την Τρωάδα και την πεδιάδα του Σκάμανδρου ποταμού. Η Προύσα,¹³⁵² το Λοπάδιο,¹³⁵³ η Πέργαμος¹³⁵⁴ και τα Μελάγινα¹³⁵⁵ χάρη στις οχυρώσεις τους και την εξαιρετική γεωγραφική τους θέση έλεγχαν τις οδούς που οδηγούσαν από τις κοιλάδες του Καϋστρου, Έρμου και Σαγγάριου ποταμού προς τη Νίκαια και την Κων/πολη.¹³⁵⁶ Η γεωπολιτική τους θέση πάνω στις κυριώτερες στρατιωτικές και εμπορικές οδούς της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, καθώς και η ασφάλεια που παρείχαν στους βυζαντινούς πληθυσμούς χάρη στις οχυρώσεις τους, φαίνεται πως οδήγησε στην αύξηση του αστικού πληθυσμού αλλά και των γειτονικών αγροτικών εγκαταστάσεων. Έτσι λοιπόν οι νέες δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τα νέα στρατιωτικο-πολιτικά δεδομένα, ανέδειξαν νέα αστικά κέντρα στην περιοχή της βορειο-δυτικής Μ. Ασίας, γεγονός στο οποίο προσαρμόστηκε η εκκλησιαστική διοικητική δομή του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹³⁵⁷ Όλες οι υπόλοιπες νέες εκκλησιαστικές έδρες βρίσκονταν στην περιοχή της Θράκης και ο προβιβασμός τους τοποθετείται κατά την εποχή της ανάκτησής τους από το Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη και τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Κύριο χαρακτηριστικό των νέων μητροπόλεων είναι η απουσία επισκοπών. Μετά τη Notitia 7, οι μητροπόλεις χωρίς επισκοπές πλήθυναν και καθώς έμπαιναν στο τέλος της κάθε λίστας, έκαναν τους καταλόγους των μητροπόλεων με τις υπ΄ αυτές επισκοπές, να μοιάζουν στο τέλος τους με τις σύντομες λίστες των μητροπόλεων. Η δημιουργία μητροπόλεων δίχως επισκοπές σκιαγραφεί το ιστορικό πλαίσιο από τον 11ο αιώνα και εξής με τα νέα πολιτικά, οικονομικά και δημογραφικά δεδομένα που δημιουργήθηκαν στο χώρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η αυτοκρατορία την εποχή αυτή διαιρείται σε “επαρχίες”, δηλαδή στρατιωτικές διοικητικές περιφέρειες που διοικούνται από τον “δούκα”, ανώτατο αξιωματούχο με πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες. Οι υποδιαιρέσεις αυτές της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης όμως, δεν συμπίπτουν μ΄ εκείνες της εκκλησιαστικής, γιατί κύριο χαρακτηριστικό για τη δημιουργία τους ήταν οι αμυντικές δυνατότητες που πρόσφεραν στους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας.¹³⁵⁸

Οι εκκλησιαστικές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μ.Ασία, που βρίσκονταν στα εδάφη του σελτζουκικού κράτους του Ικονίου, είχαν δεχθεί μεγάλο χτύπημα κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, χάνοντας τις περιουσίες και τα εισοδήματά τους με όλες τις δυσμενείς επιπτώσεις που είχε αυτό πάνω στη λειτουργία και τη διοίκησή τους, ως αποτέλεσμα της τουρκικής κατάκτησης.¹³⁵⁹ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο για να στηρίξει τη διοικητική δομή των εκκλησιαστικών του επαρχιών στις περιοχές υπό

τουρκική κατοχή, αντέδρασε στις νέες πραγματικότητες που επιβλήθηκαν από τις νέες πολιτικές καταστάσεις, με την εμφάνιση του μέτρου της “επίδοσης” και της “μετάθεσης” ενός ιεράρχη σε άλλη εκκλησιαστική έδρα. Αυτό, σε συνδυασμό με τη στήριξη των Βυζαντινών αυτοκρατόρων με μια σειρά από διοικητικά, οικονομικά και διπλωματικά μέτρα βοήθησαν όσο ήταν δυνατό, στη διατήρηση της εκκλησιαστικής διοικητικής δομής στα σελτζουκικά εδάφη μέχρι το 13ο αιώνα.¹³⁶⁰

Κατά το 13ο αιώνα όμως, η σταθερότητα στις σχέσεις και οι ευνοϊκές συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα κράτη της Νίκαιας, της Τραπεζούντος και του Ικονίου, βοήθησαν την Ορθόδοξη Εκκλησία της Μ.Ασίας, που βρισκόταν υπό τουρκική κατοχή, να σταθεροποιήσει την κατάστασή της και σε ορισμένα μέρη ν’ ανακάμψει. Το γεγονός αυτό φαίνεται να εξηγεί την άνθηση των τρωγλοδυτικών εκκλησιών και μοναστηριών της Καππαδοκίας κατά την εποχή εκείνη. Στην περιοχή αυτή μαρτυρείται η ανακαίνιση δύο εκκλησιών. Οι σωζόμενες επιγραφές που χρονολογούνται το 1212 και 1216/17, αναφέρουν ότι οι εκκλησίες αυτές ανακαινίσθηκαν επί βασιλείας Θεοδώρου Λάσκαρη.¹³⁶¹ Οι πληροφορίες αυτές ενισχύουν τη μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά ότι οι Έλληνες του σελτζουκικού κράτους προσέβλεπαν στο “βασιλέα” της Νίκαιας σαν ηγεμόνα και προστάτη τους.¹³⁶²

Μια μικρή σημείωση στο τέλος ενός “*Τετραβγγέλιου*” που έγραψε στην Καισάρεια το 1226 κάποιος “*Πρωτονοτάριος*” Ιωάννης Μελιτινιώτης, αναφέρει ότι γράφηκε επί σουλτάνου Kaykubad I.¹³⁶³ Τα κολακευτικά λόγια τα οποία χρησιμοποιούνται για το Σελτζούκο σουλτάνο δείχνουν κατά την άποψή μας ότι, οι χριστιανοί υπήκοοί του μπορούσαν να ασκούν με σχετική ελευθερία τη χριστιανική τους πίστη: “*Το παρόν τετραβάγγελον ετελειώθη εις Καισάρειαν επί του αγίου αυθέντου και πανυψηλοτάτου μεγάλου σουλτάνου καϊκουπάδη υιού Γιαθαίνη του Καϊχοσρόη*”.

Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί η ανεκτικότητα των σελτζούκων σουλτάνων σε θρησκευτικά ζητήματα των Χριστιανών υπηκόων τους, στην οποία συνέβαλε μια σύνθεση επαφών όχι μόνο σε πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο, αλλά και με επιγαμίες ανάμεσα στα ηγετικά στρώματα της βυζαντινής αριστοκρατίας και τους Σελτζούκους σουλτάνους ή τους διαδόχους τους.

Πολλοί Σελτζούκοι σουλτάνοι υπήρξαν σύζυγοι και γιοι χριστιανών πριγκιπισσών. Το χριστιανικό στοιχείο στην οικογένεια των σουλτάνων ενισχύθηκε κατά τα μέσα του 13ου αι. Δύο τουλάχιστον γιοι του Kaykhusraw II (1237-1245) είχαν χριστιανές μητέρες.¹³⁶⁴ Ο σουλτάνος Kaykawus II (1246-1257) θεωρούνταν από το Νικηφόρο

Γρηγορά χριστιανός.¹³⁶⁵ Όταν κυνηγημένος από τους Μογγόλους κατέφυγε στην Κων/πολη, τον είδαν συχνά σε ελληνικές εκκλησίες μαζί με τον Πατριάρχη Αρσένιο. Κατά το Νικηφόρο Γρηγορά, ο αυτοκράτορας και οι επίσκοποι ήξεραν ότι είχε γεννηθεί από Χριστιανούς γονείς και ότι είχε βαφτιστεί και ο ίδιος. Αλλά και ένας γιος του Kaykawus II, ο Μελίκ Κων/νος, βαπτίστηκε χριστιανός και υπηρέτησε στο βυζαντινό στρατό.¹³⁶⁶

Αυτή η σύνθεση εκπροσώπων του ισλαμικού και του ορθόδοξου κόσμου, εκτός βέβαια από τη συμβολή που είχε στην ανεκτική στάση των σελτζούκων απέναντι στους Χριστιανούς υπηκόους τους, χαρακτηρίζει και την αφομοιωτική διαδικασία που άρχισε με την προσέγγιση του Ισλάμ από το βυζαντινό μικρασιατικό πληθυσμό.

Η συνεχής επαφή των βυζαντινών πληθυσμών της Μ. Ασίας με του Σελτζούκους Τούρκους από τον 11ο αιώνα και εξής, συνετέλεσε σταδιακά στην αλληλεπίδραση των δύο κοινωνιών στους τομείς των θεσμών και του πολιτισμού αλλά και της καθημερινής ζωής, των ηθών και εθίμων κ.α. Στην πρώτη προσέγγιση των χριστιανικών μικρασιατικών πληθυσμών με τους Σελτζούκους και το Ισλάμ, σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Sulayman ibn Kutlumish¹³⁶⁷ με τα μέτρα που πήρε υπέρ των κατακτημένων πληθυσμών της Μ. Ασίας. Εκμεταλλευόμενος την απογοήτευση και την οικονομική εξαθλίωση από τη βαριά φορολογία των μικρασιατικών πληθυσμών εκ μέρους του Βυζαντίου, εφάρμοσε την πολιτική της απαλλαγής των αγροτικών πληθυσμών από τη σκληρή φορολογική κηδεμονία των γαιοκτημόνων. Το μέτρο το εφάρμοζε σε όλες τις Βυζαντινές περιοχές που κατακτούσε με αντάλλαγμα έναν κατά πολύ μικρότερο φόρο, σε σχέση μ' εκείνον που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν προηγουμένως οι γεωργικοί πληθυσμοί στους γαιοκτήμονες και στην κεντρική εξουσία του Βυζαντίου. Βλέποντας τα θετικά δείγματα αυτής της μακρόπνοης πολιτικής των φοροαπαλλαγών, την υιοθέτησαν αργότερα και άλλοι Σελτζούκοι σουλτάνοι, όπως ο Kaykhusraw I (1192-97 και 1204/5-11) και ο Sulayman II Sah (1197-1204).¹³⁶⁸ Σύμφωνα με τον O. Turan η θρησκευτική ελευθερία και η δίκαιη διακυβέρνηση που υιοθετήθηκε από τους διαδόχους του Sulayman ibn Kutlumish, κέρδισε την εμπιστοσύνη και τη νομιμοφροσύνη των Βυζαντινών μικρασιατικών πληθυσμών προς το σελτζουκικό κράτος.¹³⁶⁹

Ωστόσο, εξαιτίας των μαχών ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Σελτζούκους για τον έλεγχο της Μ. Ασίας, η τουρκική κατοχή προκάλεσε αρχικά σοβαρές δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις στους χριστιανικούς πληθυσμούς. Όλες αυτές οι αναταραχές είχαν αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση της βυζαντινής εξουσίας, την προοδευτική εξαφάνιση των βυζαντινών θεσμών και την αποδυνάμωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η παρακμή της Ορθόδοξης Εκκλησίας είχε άμεση σχέση με την προσέγγιση

και μεταστροφή των μικρασιατικών πληθυσμών σε ισλαμικά πρότυπα και θεσμούς, που σταδιακά οδήγησαν στον εξισλαμισμό τους.¹³⁷⁰ Οι μικτοί γάμοι,¹³⁷¹ οι θρησκευτικές αδελφότητες των “Αχήδων” και αργότερα των Μεβλεβήδων και Μπεκτασήδων δερβισίων,¹³⁷² το σύστημα στρατολόγησης μικρασιατών χριστιανοπαίδων, γνωστό ως “γουλάμ”,¹³⁷³ αλλά και οι οικονομικοί θεσμοί των “ικτά”¹³⁷⁴ και των “βακούφ”, είχαν ως αποτέλεσμα την προσχώρηση μεγάλου τμήματος του μικρασιατικού χριστιανικού πληθυσμού στο σελτζουκικό σουλτανάτο και σήμανε τις απαρχές της πολιτικής, εθνολογικής, θρησκευτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής μεταβολής της βυζαντινής κοινωνίας σε ένα μουσουλμανικό κόσμο, με πολιτισμικά στοιχεία δανεισμένα από τον ελληνορωμαϊκό και ιρανικό πολιτισμό.

Η προοδευτική αποδυνάμωση των Εκκλησιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις υπό σελτζουκική κατοχή περιοχές της Μ. Ασίας, οφειλόταν και στην απώλεια των πολιτικών ερεισμάτων και των οικονομικών προσόδων τους με αποτέλεσμα την εξασθένηση της επιρροής τους στην τοπική κοινωνία. Οι Εκκλησίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου δεν αποτελούσαν μόνο πνευματικά ιδρύματα και πηγή θρησκευτικής καθοδήγησης. Παράλληλα πρόσφεραν στο χριστιανικό τους ποίμνιο και άλλες υπηρεσίες διοικητικού, δικαστικού, εκπαιδευτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Με την κατάρρευση της τοπικής οικονομίας και την κατάσχεση των εκκλησιαστικών περιουσιών από τους Τούρκους, δεν μπορούσαν πλέον ν’ ανταποκριθούν στις ευθύνες τους και να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των μικρασιατικών πληθυσμών που προσέβλεπαν σ’ αυτές. Αντίθετα το Ισλάμ, ενισχυμένο και με τις κατασχεμένες περιουσίες των ορθόδοξων ιδρυμάτων, εμφανιζόταν στους κατακτημένους πληθυσμούς ως ο οικονομικός και πολιτικο-θρησκευτικός αντικαταστάτης της Ορθόδοξης Εκκλησίας, έτοιμο να ικανοποιήσει αρχικά και τις μη θρησκευτικές ανάγκες των μικρασιατικών χριστιανικών πληθυσμών. Έτσι σταδιακά το χριστιανικό πνεύμα των Βυζαντινών κοινοτήτων της Μ. Ασίας αποδυναμώθηκε, καθώς η πολιτιστική και κοινωνική συνοχή χαλάρωνε συνεχώς. Κάτω από αυτό το πρίσμα η μεταστροφή και αφομοίωση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από τον Ισλαμισμό υπήρξε αναπόφευκτη.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι χάρη στη σταθερότητα που επέβαλαν οι σουλτάνοι στις κτήσεις τους, οι Εκκλησίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην κεντρική και ανατολική Μ.Ασία κατάφεραν να επιβιώσουν από τον τελικό αφανισμό. Βέβαια δε μπόρεσαν ποτέ να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος, συνέπεια των συνεχών καταστροφών του 11ου και 12ου αιώνα που εξάρθρωσαν τη Βυζαντινή κοινωνία στη Μ.Ασία. Επιπλέον, καθώς ο κρατικός μηχανισμός ήταν μουσουλμανικός δεν μπορούσαν

να διεκδικήσουν την επιστροφή των περιουσιών και των εκκλησιών τους που κατασχέθηκαν από τους μουσουλμάνους.¹³⁷⁵

Γνωρίζοντας την κατάσταση στη Μ.Ασία κατά τον 12ο αι. και το α΄ μισό του 13ου αι., θα περιμέναμε να δούμε μια μείωση των μητροπόλεων και των αρχιεπισκοπών στην περιοχή αυτή. Αντί γι' αυτό, η Notitia 15 δείχνει μια αύξηση εκκλησιαστικών εδρών σε εδάφη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και τη διατήρηση όλων σχεδόν των εκκλησιαστικών εδρών στα σελτζουκικά εδάφη. Ωστόσο, η διατήρηση των εκκλησιαστικών εδρών της κεντρικής και ανατολικής Μ.Ασίας στη Notitia 15 δεν πρέπει να αποδίδεται απλά και μόνο στον παραδοσιακό βυζαντινό συντηρητισμό. Υπάρχουν σποραδικές αναφορές για την παρουσία ιεραρχών στις έδρες τους σ' αυτές τις περιοχές. Αναφέρεται η παρουσία του μητροπολίτη Ικονίου, του μητροπολίτη Μελιτηνής (1226-1227), καθώς και του ιεράρχη της Αντιόχειας της Πισιδίας, ο οποίος βοήθησε τον Izzedin Kaykawus II να δραπετεύσει στην Κων/πολη.¹³⁷⁶

Η ισορροπία αυτή ανάμεσα στα δύο κράτη του Ικονίου και της Νίκαιας διασαλεύτηκε κατά το δεύτερο μισό του 13ου αι. Οι εσωτερικές διαμάχες στο σουλτανάτο του Ικονίου, που ξέσπασαν μετά την ήττα του από τους Μογγόλους (1243) και η μεταφορά της Βυζαντινής πρωτεύουσας στην Κων/πολη από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1251), επανέφεραν τη Μ.Ασία στην κατάσταση που είχε δημιουργηθεί κατά το τέλος του 11ου και αρχές του 12ου αιώνα.¹³⁷⁷ Η περίοδος αυτή της αναταραχής είχε ολέθρια αποτελέσματα στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ.Ασίας, που με τόσο κόπο οι Κομνηνοί και οι Λασκαρίδες κατάφεραν να προστατεύσουν.

5 Η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Ανατολική Ευρώπη (1204-1261).

Από τότε που η Ρωσία του Κιέβου ασπάστηκε τον χριστιανισμό (988), η επίδραση του βυζαντινού πολιτισμού έγινε καθοριστικός παράγοντας στη ζωή της ρωσικής κοινωνίας. Για τους Βυζαντινούς η βάπτιση των Ρώσων σήμαινε την πολιτιστική και θρησκευτική εξάρτησή τους από την Κων/πολη. Αυτό, σύμφωνα με την Βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, εξυπονοούσε την αναγνώριση του Βυζαντινού αυτοκράτορα ως κεφαλής της χριστιανικής “Οικουμένης” και την ενσωμάτωσή τους σ’ αυτήν. Η παραδοχή της άποψης αυτής αντιπροσώπευε τη μεγαλύτερη κατάκτηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, γιατί η χώρα των Ρως, που περιλάμβανε τα αχανή εδάφη από τα Καρπάθια ως τον άνω Βόλγα στ’ ανατολικά και από τον Αρκτικό κύκλο ως τη ζώνη της στέπας στα νότια, δέχτηκε την πνευματική και διοικητική δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Κων/πολης, αναγνωρίζοντας σ’ αυτό την πηγή της θρησκευτικής τους πίστης.

Γεωγραφικά, η Ρωσία του Κιέβου ήταν αρκετά απομακρυσμένη και δεν είχε κοινά σύνορα με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ωστόσο είχαν συχνές οικονομικές, στρατιωτικές και πολιτικές επαφές.

Από το β΄ μισό του 11ου αιώνα, η Ρωσία του Κιέβου έχασε την πολιτική της συνοχή και κατακερματίστηκε σε ολοένα περισσότερες ανεξάρτητες ηγεμονίες, οι ηγεμόνες των οποίων παρείχαν ονομαστική μόνο νομιμοφροσύνη στο “μέγα ηγεμόνα” του Κιέβου. Οι συνασπισμοί και οι συμμαχίες μεταξύ τους κατά τους εμφυλίους πολέμους, η εμφάνιση των Κουμάνων στις στέπες της νότιας Ρωσίας και η αναστάτωση που έφεραν στο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας με την Αν. Ευρώπη, έκαναν δύσκολες τις επαφές με την Κων/πολη. Από τις πολιτικές αυτές εξελίξεις προέκυψαν τρία πολιτικά κέντρα: η Μεγάλη Ηγεμονία του Κιέβου, η Ηγεμονία του Σουζντάλ (στα βορειο-ανατολικά) και η Ηγεμονία της Γαλικίας (στα νοτιο-δυτικά).¹³⁷⁸

Ο μόνος αξιωματούχος στη Ρωσία του οποίου η εξουσία απλωνόταν σ’ ολόκληρη τη Ρωσία, ήταν ο μητροπολίτης Κιέβου, αφού έλεγχε όλη τη διοικητική δομή της εκκλησιαστικής οργάνωσης στη Ρωσία και η οποία υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Παρά την έλλειψη πολιτικής ενότητας και τον κλονισμό των Ρώσων από τις νομαδικές επιδρομές Πετσενέγων - Κουμάνων, η εθνική και πολιτιστική ενότητά τους

διατηρήθηκε χάρη στην ύπαρξη κεντρικής εκκλησιαστικής διοίκησης και στη δυνατότητα που παρείχε η θέση αυτή στο μητροπολίτη Ρωσίας να παραμείνει ανεξάρτητος από τους ηγεμόνες, εξαρτημένος μόνο από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως.¹³⁷⁹ Η κατάληψη και η λεηλασία της Κων/πολης από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 και η εμφάνιση των Μογγόλων, οι οποίοι συνέτριψαν το συνασπισμό Ρώσων ηγεμόνων και Κουμάνων στον ποταμό Κάλκα το 1223, βόρεια της θάλασσας του Αζόφ, ήταν τα γεγονότα που άλλαξαν το πολιτικό σκηνικό στην Αν. Ευρώπη, δημιουργώντας νέα οικονομικά, γεωγραφικά και ιδεολογικά δεδομένα.¹³⁸⁰

Παρά την πολιτική διάλυση και το γεωγραφικό κατακερματισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξακολουθούσε να παραμένει ένας ισχυρός ενοποιητικός σύνδεσμος που διαφύλασσε τους θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και πολιτικούς δεσμούς με τα Ορθόδοξα έθνη των Βαλκανίων και της Ρωσίας.¹³⁸¹ Η μετάθεση της εκκλησιαστικής έδρας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Νίκαια υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την επιβίωσή του. Συνέχισε να έχει τον άμεσο έλεγχο της διοικητικής οργάνωσης του μεγαλύτερου μέρους των μητροπόλεων που ανήκαν στη δικαιοδοσία του, πριν από το 1204, συμπεριλαμβανομένης και της μητρόπολης Κιέβου.

Στο διάστημα 1237-1242, οι Μογγόλοι της “Χρυσής Ορδής” εισέβαλαν στη Ρωσία και εδραίωσαν την κυριαρχία τους που βασιζόταν στην καταβολή φόρου υποτέλειας. Πρώτα κατέλαβαν το Ριαζάν το 1237. Ακολούθησε το Βλαδιμήρ το 1238, πόλη διαμονής του μεγάλου ηγεμόνα της βορειο-ανατολικής ηγεμονίας. Το 1240 κυριεύτηκαν το Περεγιασλάβ, το Τσερνιγκόφ και το Κίεβο. Το 1241, το πριγκηπάτο της Γαλικίας-Βολυνίας. Η μογγολική κατάκτηση της Ρωσίας είχε δυσμενείς οικονομικές, πολιτιστικές και πολιτικές επιπτώσεις. Ωστόσο, άφησε ανέπαφη την εκκλησιαστική οργάνωση.¹³⁸²

Βέβαια, η μογγολική κατάκτηση έφερε κάποια διαταραχή στη διοίκηση της Εκκλησίας της Ρωσίας. Ο Έλληνας μητροπολίτης Κιέβου Ιωσήφ, εξαφανίστηκε το 1240 κατά την πολιορκία του Κιέβου. Ο ηγεμόνας της Γαλικίας-Βολυνίας Δανιήλ (1121-64), που κατόρθωσε να καταστήσει ανεξάρτητη την ηγεμονία του από τους Μογγόλους με μια σειρά διπλωματικών χειρισμών, εγκατέστησε ως μητροπολίτη “*Κιέβου και πάσης Ρωσίας*” τον υποψήφιο του Κύριλλο (1242-81). Έξι χρόνια μετά την αναγόρευσή του ως μητροπολίτη (1242), πήγε στη Νίκαια για να λάβει την πατριαρχική επικύρωση (1248-9) σύμφωνα και με τους ι. κανόνες. Η απουσία διαμαρτυριών εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου, για την αναγόρευσή του από Ρώσους επισκόπους, μπορεί να ερμηνευθεί αν λάβει κανείς υπόψη του τις δύσκολες πολιτικές συνθήκες που αντιμετώπιζε το κράτος της Νίκαιας και η Ρωσία.

Το 1245-46, ο Δανιήλ πραγματοποίησε ταξίδι στη “Χρυσή Ορδή” και δήλωσε πολιτική υποταγή στο Χάνο Μπατού. Στο εξής το κύρος του μητροπολίτη της Ρωσικής Εκκλησίας θα εξαρτηθεί πολιτικά από την αναγνώριση εκ μέρους του της μογγολικής κυριαρχίας και εκκλησιαστικά από την έγκριση του Πατριάρχη Κων/πόλεως. Με την επικύρωσή του ως μητροπολίτη, ο Κύριλλος είχε στην εκκλησιαστική του δικαιοδοσία όλη τη Ρωσία από τα Καρπάθια μέχρι τον Άνω Βόλγα και από την ηγεμονία του Νοβγκορόντ μέχρι το Σαράι, έδρα της “Χρυσής Ορδής” στις εκβολές του Βόλγα.¹³⁸³

Ο αριθμός των επισκοπών της μητρόπολης Κιέβου κυμαινόταν ανάλογα με τις ιστορικο-πολιτικές συνθήκες. Σύμφωνα με επισκοπικούς καταλόγους των αρχών του 14ου αι., στα νοτιο-δυτικά της χώρας (Γαλικία-Βολυνία) υπήρχαν οι επισκοπικές έδρες του Γκάλιτς, Βλαδιμήρ (Βολυνίας), Περεμύσλ, Λούτσκ, Τουρόβ και Χόλμ. Στα βορειο-ανατολικά υπήρχαν οι έδρες του Τσερνιγκόφ, του Πολότσκ, του Σμολένσκ, του Περεγιασλάβ, του Μπιελγκορόντ, του Γιούρεφ,¹³⁸⁴ του Βλαδιμήρ (στον ποταμό Κλιάζμα), του Νοβγκορόντ, του Ροστόβ, του Σουζντάλ, του Σαράι, του Ριαζάν και του Τβερ.¹³⁸⁵

Η γεωγραφική διασπορά της δικαιοδοσίας του μητροπολίτη Ρωσίας που απέρρευε από τους ι. κανόνες και η σημασία του ως του μόνου εκκλησιαστικού ηγέτη σε ένα “πολυάνθρωπον” έθνος, του προσέδωσαν μοναδικό κύρος και δύναμη. Ωστόσο, η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως επί της Εκκλησίας της Ρωσίας σ’ όλο το διάστημα του 13ου αι. ήταν συνεχής και το κύρος τού εκάστοτε μητροπολίτη “Κιέβου και πάσης Ρωσίας” πήγαζε από την Κων/πολη, το κέντρο της Ορθόδοξης “Οικουμένης”.

Η εμφάνιση των Μογγόλων στην Αν. Ευρώπη και η δημιουργία του μογγολικού χανάτου της “Χρυσής Ορδής”, έφερε κάτω από τον πολιτικό τους έλεγχο τις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου και τη χερσόνησο της Κριμαίας. Περιοχές στις οποίες το Βυζάντιο εκδήλωνε ζωτικό ενδιαφέρον, για λόγους γεωγραφικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και θρησκευτικούς. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες της Νίκαιας, αντιμετωπίζοντας τα νέα πολιτικά δεδομένα με ρεαλισμό, προσέγγισαν διπλωματικά τους Μογγόλους της “Χρυσής Ορδής”, εκτιμώντας ότι: αποτελούσαν φράγμα απέναντι στο Λατινικό επεκτατισμό, εξασθένησαν τη δύναμη των Σελτζούκων Τούρκων, έλεγχαν την εμπορική οδό ανάμεσα στη Ρωσία και τη Μαύρη Θάλασσα, και κυρίως ότι τηρούσαν ουσιαστικά ανεκτική στάση απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία.¹³⁸⁶

Στην Κριμαία όπου υπήρχαν εκκλησιαστικές έδρες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εγκαταστάθηκε από το 1223 Τάταρος εμίρης και τη διοικούσε από την έδρα του στη Σουγδαία.¹³⁸⁷ Η περιοχή έγινε πολλές φορές πεδίο πολιτικών συγκρούσεων

εξαιτίας των οικονομικών συμφερόντων μεταξύ των Μογγόλων, των Γενουατών, των Βενετών και των Βυζαντινών.

Η παρουσία ιταλικών αποικιών στην Κριμαία και στις βορειο-ανατολικές ακτές του Εύξεινου Πόντου συνεπαγόταν την παρουσία Λατίνων κληρικών, οι οποίοι είχαν ιεραποστολικές επιδιώξεις. Στα πλαίσια λοιπόν μιας ευρύτερης εκκλησιαστικής διπλωματίας εκ μέρους των ιταλικών εγκαταστάσεων, ιδρύθηκαν από τις αρχές του 14ου αι. μια σειρά Λατινικών επισκοπών, με πρώτη την Κάφφα (Θεοδοσία), αποικία των Γενουατών.¹³⁸⁸

Κατά την ιστορική περίοδο την οποία εξετάζουμε το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε στη δικαιοδοσία του, σύμφωνα με τους επισκοπικούς καταλόγους, τις αρχιεπισκοπές Χερσώνος, Βοσπόρου, Γοθίας, Σουγδαίας, Φούλλων και Ματράχων (Ζηκχίας).¹³⁸⁹ Φαίνεται πως η ανεκτική στάση των Μογγόλων απέναντι στις Ορθόδοξες κοινότητες της Κριμαίας και οι καλές διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη “Χρυσή Ορδή” άφησαν ανέπαφη την εκκλησιαστική διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κριμαία και στον Καύκασο. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε τους δεσμούς του Πατριαρχείου με τις έδρες αυτές, καθώς και τα γεωπολιτικά συμφέροντα τόσο της Αυτοκρατορίας όσο και του Πατριαρχείου στην περιοχή.

I. Πολιτική παρακμή και γεωγραφική συρρίκνωση των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ως την τελική πτώση στους Οθωμανούς (1261-1453)

Στις 25 Ιουλίου 1261 καταλήφθηκε η Κων/πολη από τους Βυζαντινούς, έπειτα από λατινική κατοχή 57 ετών. Το μεγάλο αυτό γεγονός, το οποίο προετοιμάσθηκε προσεκτικά από τους ικανούς αυτοκράτορες Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη, επιτεύχθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ο Μιχαήλ Η΄ (1259-1282), ο οποίος είχε καταφέρει να σφετεριστεί το θρόνο, θεώρησε την ανακατάληψη της Κων/πολης ως το μοναδικό μέσο για ν΄ απαλύνει τις εντυπώσεις από τον παραγκωνισμό του νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη (1258-61) και το σφετερισμό του θρόνου.¹³⁹¹

Η ανακατάληψη της Κων/πολης από τους Βυζαντινούς σήμαινε αυτόματα τη μετατόπιση του κέντρου της αυτοκρατορίας από τη Μ.Ασία προς τις ευρωπαϊκές επαρχίες. Πράγματι, ο Μιχαήλ Η΄ σ΄ όλη τη διάρκεια της βασιλείας του είχε στραμμένη την προσοχή του κατά κύριο λόγο στη Δύση από όπου περίμενε τις πολιτικές και στρατιωτικές αντιδράσεις των Λατίνων.¹³⁹² Αυτή η μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς τη Δύση και η απομάκρυνση από τη Μ.Ασία είχε αποτέλεσμα την παραμέληση της τελευταίας, η οποία αποτελούσε την κύρια βάση απ΄ όπου αντλούσε δυνάμεις η αυτοκρατορία. Οι κάτοικοι και οι αξιωματούχοι των πόλεων της Μ.Ασίας το κατάλαβαν πολύ νωρίς αυτό. Ο Γ.Παχυμέρης αναφέρει ότι μόλις ο βασιλικός πρωτοασικρήτης Σεναχερείμ πληροφορήθηκε την ανακατάληψη της Κων/πολης είπε:

“♦□✂ &□✂□□✂ ετ&⊙⊙ ♦✂ ●✓ ⊙&□✂✂⊙♦←⊙ ⊙□ℓ
 ⊙ ⊙⊙⊙☆□✂ ετ&⊙ ⊙&⊙⊙⊙⊙□ □&♦□✂✂✂ ♦✓⊙ ℞⊙&✂⊙”.¹³

⁹³ Η εγκατάλειψη των επαρχιών οι οποίες έκαναν δυνατή την ανακατάληψη της Κων/πολης σε μια στιγμή που η Τουρκική πίεση άρχισε ν΄ αυξάνει επικίνδυνα, αποδείχτηκε καταστροφική. Μια από τις πρώτες προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ ήταν η ανακατάκτηση όλων των ευρωπαϊκών εδαφών που ανήκαν παλιά στην αυτοκρατορία και η αποκατάστασή της στα παλιά της όρια.¹³⁹⁴ Αυτό τον έφερε αυτόματα αντιμέτωπο με τα ελληνικά, σλαβικά και λατινικά κράτη που είχαν ιδρυθεί στη Βαλκανική χερσόνησο, καθώς και με τους Βενετούς, τον πάπα Ουρβανό Δ΄ και τον τέως Λατίνο αυτοκράτορα

Βαλδουίνο Β'.¹³⁹⁵ Οι Βενετοί, των οποίων το επικερδές εμπόριο με την Ανατολή είχε πληγεί σοβαρά από την ανακατάληψη της Κων/πολης, υπέγραψαν συμφωνία συμμαχίας με τον πάπα Ουρβανό Δ' και τον Βαλδουίνο Β' στο Viterbo της Ιταλίας (1267), για ανάληψη κοινών επιχειρήσεων εναντίον του Μιχαήλ Η'.¹³⁹⁶

Ωστόσο, οι πολιτικές εξελίξεις στη Δύση ανάδειξαν ένα σκληρό αντίπαλο για το Μιχαήλ Η'. Ο Κάρολος Αηίου, αδελφός του Γάλλου βασιλιά Λουδοβίκου Θ', συνέτριψε τον Μαμφρέδο Hohenstaufen και κατέλαβε το βασίλειο της Σικελίας. Στο πρόσωπό του οι Λατίνοι θα βρουν ένα ικανό ηγέτη και άξιο συνεχιστή της ανατολικής τους πολιτικής.¹³⁹⁷ Με τη συνθήκη του Viterbo (27 Μαΐου 1267), ο Βαλδουίνος Β' παραχώρησε στον Κάρολο Αηίου όλα τα δικαιώματά του στις πρώην κτήσεις του, διατηρώντας για τον εαυτό του την Κων/πολη και ορισμένα νησιά. Εξαιρετικός διπλωμάτης ο Κάρολος, έκτισε συμμαχίες με τους Λατίνους βαρόνους της Πελοποννήσου, το Δεσποτάτο της Ηπείρου, τους Σέρβους και τους Βούλγαρους, αναγκάζοντας τον Μιχαήλ Η' να ζει επί δεκαπέντε χρόνια με το φόβο μιας μεγάλης Λατινικής σταυροφορίας για την κατάληψη της Κων/πολης.¹³⁹⁸

Ο Μιχαήλ Η', δεινός διπλωμάτης και ο ίδιος, με μια σειρά ενεργειών κατόρθωσε να διασπάσει το λατινικό συνασπισμό και να αναχαιτίσει τη σχεδιασμένη επίθεση εναντίον του. Το 1267, υπέγραψε συμφωνία με τη Γένοβα, επικυρώνοντας την παλιά συνθήκη του Νυμφαίου (1261). Τον Απρίλιο του 1268 υπέγραψε συμφωνία και με την Βενετία, στην οποία είχαν προκαλέσει ανησυχίες οι ενέργειες του Καρόλου Αηίου στις ακτές της Αδριατικής.¹³⁹⁹ Εκμεταλλευόμενος το παλιό όνειρο των παπών για εκκλησιαστική ένωση, στην πραγματικότητα όμως υποταγή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Ρώμη, έκανε συγκεκριμένες προτάσεις στον πάπα Κλήμη Δ' (1265-68) για ένωση των δύο Εκκλησιών, με αντάλλαγμα την άρση της ηθικής και πολιτικής υποστήριξης του πάπα προς τον Κάρολο Αηίου. Η ένωση υπογράφηκε τελικά στη Λυών το 1274.¹⁴⁰⁰

Οι προσπάθειες των παπών να διατηρήσουν την ένωση εκμηδενίστηκαν όταν το 1281 στον παπικό θρόνο ανέβηκε ένας Γάλλος, ο Μαρτίνος Δ' (1281-85), όργανο του Καρόλου. Ο νέος πάπας έφτασε στο σημείο να ονομάσει την εκστρατεία του Καρόλου “*① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧ ⑨ ⑩ ⑪ ⑫ ⑬ ⑭ ⑮ ⑯ ⑰ ⑱ ⑲ ⑳ ㉑ ㉒ ㉓ ㉔ ㉕ ㉖ ㉗ ㉘ ㉙ ㉚ ㉛ ㉜ ㉝ ㉞ ㉟ ㊀ ㊁ ㊂ ㊃ ㊄ ㊅ ㊆ ㊇ ㊈ ㊉ ㊐ ㊑ ㊒ ㊓ ㊔ ㊕ ㊖ ㊗ ㊘ ㊙ ㊚ ㊛ ㊜ ㊝ ㊞ ㊟ ㊠ ㊡ ㊢ ㊣ ㊤ ㊦ ㊧ ㊨ ㊩ ㊪ ㊫ ㊬ ㊭ ㊮ ㊯ ㊰ ㊱ ㊲ ㊳ ㊴ ㊵ ㊶ ㊷ ㊸ ㊹ ㊺ ㊻ ㊼ ㊽ ㊾ ㊿*”, κηρύσσοντας έκπτωτο τον Μιχαήλ Η' και διαλύοντας έτσι τη συνθήκη ένωσης του 1274.¹⁴⁰¹

Στις 30 Μαρτίου του 1282, η εξέγερση του νησιού της Σικελίας και η σφαγή όλων των Γάλλων, γνωστή ως “*Σικελικός Εσπερινός*”, κατέστρεψε εντελώς τα σχέδια του Καρόλου. Ο Μιχαήλ Η' είχε μεγάλη συμμετοχή στις προετοιμασίες που οδήγησαν στο

Στη Μ. Ασία η καθορισμένη συνοριακή γραμμή μεταξύ των βυζαντινών και τουρκικών περιοχών άρχισε να υφίσταται συνεχείς εισβολές από μεγάλες ομάδες Τουρκομάνων. Η μεταφορά της έδρας της αυτοκρατορίας από τη Νίκαια στην Κων/πολη και η μεταφορά των οικονομικών πόρων στη Δύση, με την ταυτόχρονη παραμέληση του αμυντικού συστήματος και της αύξησης της αγροτικής φορολογίας των μικρασιατικών πληθυσμών, συνέβαλαν στην εξασθένηση της βυζαντινής δύναμης στη Μ. Ασία. Η Μογγολική εισβολή και η κατάρρευση του Σελτζουκικού σουλτανάτου έσπρωξαν μεγάλους αριθμούς Τουρκομανικών νομαδικών φυλών στ' ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου. Οι επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη ήταν ο μόνος τρόπος για να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση. Ο θρησκευτικός φανατισμός και ο ζήλος τους για λεηλασίες, τους έσπρωχναν συνεχώς στη Βυζαντινή επικράτεια.¹⁴⁰⁹

Ο ιστορικός Γ. Παχυμέρης περιγράφει με μελανά χρώματα τις εισβολές και τις καταστροφές που έφεραν οι πολεμιστές των Τουρκομανικών φυλών στη περιοχή της Παφλαγονίας, ανατολικά του Σαγγαρίου. Μέμφεται τον Μιχαήλ Η΄ για τα επαχθή φορολογικά μέτρα που πήρε σε βάρος του χριστιανικού μικρασιατικού πληθυσμού, γεγονός που έσπρωξε μεγάλο μέρος του να συνεργαστεί με τους επιδρομείς και να συμμετέχει μαζί τους στις λεηλασίες άλλων Βυζαντινών περιοχών. Η σημαντικότερη όμως πληροφορία που μας δίνει είναι, ότι μαζί τους οι επιδρομείς είχαν και εποίκους, τους οποίους εγκαθιστούσαν μονιμα στις Βυζαντινές περιοχές.¹⁴¹⁰

Το βορειο-δυτικό σύνορο στο Σαγγάριο ποταμό, αφού οχυρώθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ με μια σειρά φρουρίων φαίνεται πως κρατούσε ακόμα. Το νοτιο-δυτικό σύνορο στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, μετά την καταστροφή των Τράλλων κατέρρευσε.¹⁴¹¹ Η περιοχή της Καρίας, νότια του ποταμού Μαιάνδρου, χάθηκε ολοκληρωτικά και ενσωματώθηκε στο εμιράτο του Μεντεσέ. Οι Τούρκοι κατάφεραν να διεισδύσουν μέχρι την Πριήνη και τη Μίλητο και μέχρι την κοιλάδα του Καΐστρου βορειότερα. Οχυρές πόλεις όπως η Έφεσος, η Σμύρνη, η Φιλαδέλφεια, η Άμαστρις, η Ηράκλεια, η Μαγνησία κ.ά. βρισκόνταν υπό βυζαντινό έλεγχο.¹⁴¹² Ωστόσο, η ύπαιθρος βρισκόταν στη κυριαρχία των Τούρκων, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί κατά μάζες στα εδάφη που είχαν κατακτήσει, απομονώνοντας τις βυζαντινές πόλεις και κλονίζοντας τις επικοινωνίες τους. Το εμπόριο και η γεωργία εγκαταλείφθηκαν και οι πρόσφυγες συνέρρεαν στις παραλιακές και στις οχυρές πόλεις. Θύματα της πολιτικής του Μιχαήλ Η΄, οι ανατολικές επαρχίες ιδιαίτερα στην περιοχή του Μαιάνδρου και του Σαγγαρίου, απόδυναμώθηκαν και λίγο μετά το θάνατό του χάθηκαν.¹⁴¹³

Ο Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328) που διαδέχτηκε στο θρόνο το Μιχαήλ Η΄, βρήκε το κράτος εξαντλημένο από την πολιτική τού προκατόχου του. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που κατέβαλε, η βασιλεία του χαρακτηρίζεται από μια σειρά στρατιωτικών καταστροφών και οικονομικής και πολιτικής παρακμής.¹⁴¹⁴

Η ευμενής πολιτική του Μιχαήλ Η΄ προς τη στρατιωτική αριστοκρατία με τη μετατροπή της “*πρόνοιας*”^{1414α} από προσωπική σε κληρονομική, ακολουθήθηκε και από τον Ανδρόνικο Β΄. Συχνά μάλιστα συνοδεύονταν με απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία. Την ίδια στιγμή η δωρεά ενός μεγάλου αριθμού φορολογικών απαλλαγών στους κατόχους των “*προνοιών*”, είχαν σαν αποτέλεσμα τη μείωση των οικονομικών εσόδων του κράτους και τη στρατιωτική του εξασθένηση.¹⁴¹⁵ Η δραματική μείωση των εσόδων του κράτους ήταν και αποτέλεσμα του οικονομικού στραγγαλισμού που ασκούσαν οι Βενετοί και οι Γενουάτες, ως ρυθμιστές του εμπορίου και της οικονομικής ζωής της αυτοκρατορίας.¹⁴¹⁶

Κατά τη διάρκεια του 14ου αι. το βυζαντινό κράτος κατέπεσε από τη θέση της ισχυρότερης πολιτικο-στρατιωτικής δύναμης του Βαλκανικού χώρου σε εκείνη ενός αδύναμου κράτους που σπαρασσόταν από δυναστικές διαμάχες, θρησκευτικές και κοινωνικές αναταραχές και μόνιμη οικονομική καχεξία. Η ραγδαία φθορά του δημιούργησε ένα κενό εξουσίας, το οποίο έσπευσαν να καλύψουν οι άλλες πολιτικές δυνάμεις της περιοχής. Ωστόσο, η πολιτική πολυδιάσπαση του Βαλκανικού γεωγραφικού χώρου σ’ ένα μωσαϊκό κρατιδίων, καθιστούσε ανέφικτη την επικράτηση και την ανάδειξη σε νέα ισχυρή δύναμη ενός απ’ αυτά. Μέσα από τις συγκρούσεις και τους ανταγωνισμούς των βαλκανικών κρατών της υστεροβυζαντινής εποχής, εμφανίστηκαν ως κυρίαρχη δύναμη και πολιτικός ρυθμιστής, οι Οθωμανοί Τούρκοι.

Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) στάθηκε ανίσχυρος να σταματήσει τη διαδικασία της αποδυνάμωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, εξαιτίας των κακών χειρισμών του. Η απόφασή του να στρατολογήσει ένα σώμα μισθοφόρων, γνωστό ως Καταλανική Εταιρία αποδείχθηκε ατυχής, καθώς οι Καταλανοί αποδείχθηκαν χειρότερη μάλιστα από τους Τούρκους για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας και της Θράκης.¹⁴¹⁷ Από το 1305, που εξεγέρθηκαν κατά του βυζαντινού αυτοκράτορα, ως το 1308 που κινήθηκαν δυτικά προς την κεντρική Ελλάδα, ερήμωσαν όλη την περιοχή μεταξύ του Έβρου ποταμού, των προαστίων της Κων/πολης και των καλά οχυρωμένων πόλεων του Διδυμοτείχου και της Αδριανούπολης.¹⁴¹⁸ Οι καταστροφικές συνέπειες της παρουσίας τους θα γίνονταν αισθητές στην αυτοκρατορία για πολλά χρόνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι ένα σώμα Τούρκων μισθοφόρων

της Καταλανικής Εταιρείας που έμεινε πίσω στη Θράκη, τριγύριζε και λεηλατούσε την ύπαιθρο της Θράκης και κυρίως την περιοχή της χερσονήσου της Καλλίπολης μέχρι το 1312, οπότε νικήθηκαν και σφαγιάστηκαν με τη βοήθεια Σέρβων και Γενουατών.¹⁴¹⁹ Η συρροή προσφύγων στην Κων/πολη από τη Μ.Ασία και τη Θράκη και οι καταστροφές που προκάλεσε η Καταλανική Εταιρεία, οδήγησαν σε έλλειψη αγαθών, υποτίμηση του νομίσματος και πτώση του ηθικού τού πληθυσμού της Κων/πολης.¹⁴²⁰

Ο α΄ εμφύλιος πόλεμος των δύο Ανδρονίκων (1321-1328) και ο β΄ εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού και του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1355), διεξάχθηκαν κυρίως στις επαρχίες της Θράκης και της Μακεδονίας, οι οποίες ερημώθηκαν.¹⁴²¹ Οι αντίπαλοι ζητώντας υποστήριξη από Σέρβους, Βούλγαρους και Τούρκους, επέτρεψαν τις πολιτικές τους επεμβάσεις στα εσωτερικά της Αυτοκρατορίας.¹⁴²² Επιπλέον, οι θρησκευτικές διαμάχες ανάμεσα στους υποστηρικτές και τους πολεμίους του Ησυχασμού συνέβαλαν στην αναρχία και την αποδυνάμωση της συνοχής της βυζαντινής κοινωνίας, καθώς οι υποστηρικτές του Ησυχασμού τάχθηκαν με τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό και οι πολέμοί του με τον Ιωάννη Ε΄.¹⁴²³ Οι εμφύλιοι πόλεμοι και η πολιτική και οικονομική παρακμή διέυρυναν το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τις κατώτερες τάξεις, έτσι ώστε μια σειρά εξεγέρσεων ξέσπασε στη Θράκη και Μακεδονία και μια κοινοτική κυβέρνηση (Ζηλωτές) εγκαταστάθηκε στη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη.¹⁴²⁴

Τα χρόνια των εμφυλίων πολέμων παρέλυσαν τη βυζαντινή κοινωνία, εξάρθρωσαν τη γεωργική της παραγωγή και στράγγισαν τους τελευταίους οικονομικούς πόρους των επαρχιών. Οι Σέρβοι εκμεταλλεόμενοι την εμφύλια διαμάχη και την ουσιαστική αδυναμία του Βυζαντίου, αφού σύντριψαν τη Βουλγαρική δύναμη στο Velbuzd το 1330, κατέλαβαν επί Στέφανου Dusan (1331-55) όλη την κεντρική και βόρεια Ελλάδα, εκτός της Θεσσαλονίκης.¹⁴²⁶ Το 1346, ο Σέρβος Πατριάρχης τον έστεψε αυτοκράτορα “*Ρωμαίων και Σέρβων*”.¹⁴²⁷

Οι ανταγωνισμοί και οι πόλεμοι ανάμεσα στους Βυζαντινούς, Σέρβους και Βούλγαρους αναζωπύρωσαν παλιές έχθρες και μίσση, κάνοντας αδύνατη οποιαδήποτε συνεργασία μεταξύ τους για ν΄ αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη επιθετικότητα των Οθωμανών.¹⁴²⁸

Στα μέσα του 14ου αι., το Βυζαντινό κράτος είχε την πρώτη αξιοσημείωτη εδαφική του επέκταση με την προσάρτηση της Ηπείρου (1337) από τον Ανδρόνικο Γ΄ (1328-1341).¹⁴²⁹ Όμως, λίγο αργότερα η λήξη της β΄ εμφύλιας σύγκρουσης βρήκε την Αυτοκρατορία να έχει χάσει όλα τα εδάφη της δυτικά του Πόρτο Λάγος (θέμα

Περιθεωρίου) προς όφελος των Σέρβων, με εξαίρεση ορισμένες αποκομμένες πόλεις και λιμάνια, όπως τη Θεσσαλονίκη, τη Χριστούπολη (Καβάλα) τη Χρυσόπολη και τα εδάφη του δεσποτάτου του Μυστρά στην Πελοπόννησο. Οι περιοχές δυτικά του Νέστου είχαν παραχωρηθεί από τον Ιωάννη Καντακουζηνό στο Σέρβο κράλη Στέφανο Δουσάν, ως αντάλλαγμα για την υποστήριξη που του παρείχε για την κατάληψη της εξουσίας.¹⁴³⁰ Για τον ίδιο λόγο παραχωρήθηκε η περιοχή και η πόλη της Φιλιππούπολης (1346) στους Βούλγαρους από τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο.¹⁴³¹ Από το 1346 και εξής λοιπόν, η περιοχή της σημερινής Ροδόπης αποτέλεσε τη δυτικότερη συνεχόμενη επαρχία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ο πραγματικός κίνδυνος ωστόσο, που απειλούσε την ύπαρξη της Αυτοκρατορίας βρισκόταν στη Μ.Ασία και αντιπροσώπευε τους Τούρκους. Οι τουρκικές κατακτήσεις και εγκαταστάσεις στη Μ.Ασία έφεραν χάος, εξάρθρωση της γεωργικής παραγωγής και καταστροφή των αστικών εγκαταστάσεων. Η πολιτική σταθερότητα που επικράτησε κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, χάρη στις ειρηνικές σχέσεις της Νίκαιας και του Ικονίου, ανατράπηκε από τα νέα πολιτικά δεδομένα. Η ανάκτηση της Κων/πολης το 1261 από τον Μιχαήλ Η΄ και ο πολιτικός του προσανατολισμός προς τη Δύση, έφεραν τις μικρασιατικές επαρχίες του Βυζαντίου σε διοικητική αναρχία και οικονομική παρακμή. Παράλληλα, το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ικονίου άρχισε να παρακμάζει κάτω από τα χτυπήματα των Μογγόλων και των επαναστάσεων διαφόρων Τουρκομανικών φυλών. Η αγριότητα και η ένταση των τουρκομανικών επιδρομών, σε συνδυασμό με την αδυναμία των Βυζαντινών να τις αναχαιτίσουν αποτελεσματικά, είχαν ως αποτέλεσμα την έξοδο του χριστιανικού στοιχείου από τη Μ. Ασία και την ίδρυση ενός μωσαϊκού τουρκομανικών εμιράτων που αλληλοϋποβλέπονταν.¹⁴³²

Από το 1285 οι Τούρκοι νομάδες προχωρούσαν δυτικότερα, προς τις ακτές της Μ. Ασίας, λεηλατώντας και ισοπεδώνοντας τις πόλεις που καταλάμβαναν. Οι αγροτικοί πληθυσμοί αναζητούσαν σωτηρία σε οχυρές πόλεις ή τα νησιά του Αιγαίου, εγκαταλείποντας τις εύφορες πεδιάδες στις οποίες εγκαθίσταντο νομάδες και τις χρησιμοποιούσαν ως βοσκοτόπια.¹⁴³³ Την τελευταία δεκαετία του 13ου αιώνα, οι νεοεμφανισθέντες Οθωμανοί προέλασαν στη Βιθυνία και κατέλαβαν τα κάστρα Μελάγγειον (1291), Αγγελόκωμα (1293) και Βηλόκωμα (1306).¹⁴³⁴ Στις αρχές του 14ου αι. η Βυζαντινή αυτοκρατορία είχε στον έλεγχό της στη Μ. Ασία μόνο τις περιοχές της Βιθυνίας (νότια παράλια της Προποντίδας) και της Μεσοθυνίας (της μικρασιατικής χερσονήσου απέναντι από την Κων/πολη). Νοτιότερα, στην ύπαιθρο της Μυσίας και της Λυδίας επικράτησαν πλήρως οι Τούρκοι και μόνο οι οχυρωμένες πόλεις άντεχαν, καθώς

και κάποια μεγάλα κάστρα. Αποκομμένες από την Κων/πολη και με πλημμελή τροφοδοσία και αποστολή ενισχύσεων ήταν ζήτημα χρόνου η πτώση τους. Οι περιοχές της Τρωάδας, του Νεοκάστρου, της Αβάλας, της Φιλαδέλφειας και του Μελανουδίου ήταν ερημωμένες.¹⁴³⁵ Το 1301 καταλήφθηκε η Πέργαμος. Το 1302 εγκαταλείφθηκε η Μαγνησία. Το 1303 καταλήφθηκαν η Άσσος, η Κύζικος, οι Πηγές και οι Κεγχρεές. Το 1304 οι Τούρκοι εισήλθαν στην Έφεσο και το 1305 στις Σάρδεις. Σύντομα ακολούθησαν η Μίλητος και η Σμύρνη. Μέχρι το 1317 όλες οι μεγάλες πόλεις της Δυτ. Μ. Ασίας είχαν περάσει στον έλεγχο των Τούρκων και η πλειοψηφία του πληθυσμού, όσοι δεν είχαν σφαγεί, κατέφευγαν στα νησιά του Αιγαίου ή τη Θράκη.¹⁴³⁶

Στις αρχές του 14ου αι. και μέχρι το 1320 έχουμε μια σαφέστερη εικόνα της πολιτικής γεωγραφίας στη Μ. Ασία. Όπως έχει αναφερθεί πιο πάνω, μια σειρά τουρκομανικών φυλών είχαν εγκατασταθεί στα πρώην βυζαντινά εδάφη της Μυσίας, της Βιθυνίας, της Φρυγίας, της Λυδίας και της Ασίας, ιδρύοντας εμιράτα ή πριγκιπάτα τα οποία πήραν το όνομά τους από το όνομα της κυρίαρχης οικογένειας ή του αρχηγέτη της ντόπιας δυναστείας. Ένα από τα μικρότερα εμιράτα που διαμορφώθηκε στο τέλος του 13ου αιώνα-αρχές του 14ου στη νοτιο-ανατολική Βιθυνία, κοντά στα βυζαντινά σύνορα στο Σαγγάριο ποταμό, ήταν το εμιράτο του Οσμάν ή Οθμάν.

Το αρχικά ημινομαδικό κρατικό μόρφωμα των Οθωμανών οφείλει την ονομασία του στον αρχηγέτη του Οσμάν Α΄ (1288/89-1326). Οι Οθωμανοί ανήκαν στη φυλή Καγί των Ογούζων Τούρκων, η οποία κατά τον 13ο αιώνα διωγμένη από τις μογγολικές επιδρομές έφτασε στη Μ. Ασία. Σε λίγες δεκαετίες το εμιράτο των Οθωμανών μετεξελίχθηκε στον πιο επίφοβο αντίπαλο των Βυζαντινών, πετυχαίνοντας να επεκταθεί στα τελευταία βυζαντινά εδάφη της Μ.Ασίας. Η πρώτη εγκατάσταση των Οθωμανών εντοπίζεται στην κοιλάδα του Καρά Σου, νότια του Κοτυαείου. Με την υιοθέτηση του Ισλάμ εξασφάλισαν την άδεια του Σελτζούκου σουλτάνου Kaykubad I να εγκατασταθούν στη Βιθυνία. Γύρω στο 1300 επί Οσμάν Α΄, το Οθωμανικό εμιράτο περιλάμβανε τις περιοχές μεταξύ του ποταμού Θύμβρη και Καρά Σου, με τις πόλεις Δορύλαιο (Εσκή-Σεχίρ) και Καρατζάχισαρ στα νότια, τη Σογούτη στ' ανατολικά, τη Μελάγγεια (Γενί-Σεχίρ) στα βόρεια και το Αγγελόκωμα (Ινεγκιόλ) στα δυτικά.¹⁴³⁷

Με βάση την περιοχή της Σογούτης, στις νοτιο-ανατολικές παρυφές της Βιθυνίας, οι Οθωμανοί επέδραμαν στα βυζαντινά εδάφη καταλαμβάνοντας αργά αλλά σταθερά τα τελευταία ερείσματα της βυζαντινής παρουσίας στη βορειο-δυτική Μ. Ασία. Στην πρώτη μεγάλη βυζαντινο-οθωμανική σύγκρουση που έγινε στην περιοχή του Βαφέα, κοντά στη Νικομήδεια (Ιούλιος 1302), οι Βυζαντινές δυνάμεις ηττήθηκαν και φάνηκε πλέον καθαρά

η άμεση απειλή για τη βυζαντινή Βιθυνία από την επεκτατικότητα των Οθωμανών.¹⁴³⁸ Η ήττα του Βαφέως αποδυνάμωσε τη βυζαντινή άμυνα της Βιθυνίας με αποτέλεσμα να συνθηκολογήσει η Προύσα (1326) μετά από πολύχρονη πολιορκία. Η Προύσα θα γίνει η πρώτη οθωμανική πρωτεύουσα ως το 1368/69 που θα την αντικαταστήσει η Αδριανούπολη.¹⁴³⁹ Την ίδια χρονιά έπεσε στα χέρια των Οθωμανών και το οχυρό του Λοπαδίου, στα δυτικά της Προύσας κοντά στη λίμνη Απολλωνία.¹⁴⁴⁰ Ο Ορχάν (1326-62) με μια καλά οργανωμένη εκστρατεία κατά της Μεσοθυνίας προχώρησε μέχρι τη Χρυσόπολη (Σκούταρι), καταλαμβάνοντας τα οχυρά Κάλπη (Κάντιρα), Δάματρος (Σαμάντιρα) και Αετός (Αϊντός), απομονώνοντας αποτελεσματικά τη Νικομήδεια από την Κων/πολη.¹⁴⁴¹

Η προσπάθεια του Ανδρόνικου Γ΄ (1328-1341) να ανακουφίσει τις βυζαντινές πόλεις της βορειο-δυτικής Βιθυνίας από την ασφυκτική πίεση των Οθωμανών, κατέληξε στην ήττα των Βυζαντινών στο Πελεκάνον και στη Φιλοκρήνη (1329).¹⁴⁴² Η προσπάθεια των Οθωμανών ν' απομονώσουν πλήρως τις μεγάλες πόλεις της Βιθυνίας από τα οχυρά της Μεσοθυνίας που διατηρούσαν ανοιχτή την επικοινωνία με την Κων/πολη, συνεχίστηκε με την κατάκτηση της νότιας ακτής του κόλπου της Νικομήδειας, μέχρι την Πραινέτο (Καραμουρσέλ) και την Ελενόπολη (Γιάλοβα). Στη συνέχεια απομόνωσαν πλήρως τη Νίκαια, καταλαμβάνοντας με μια άλλη εκστρατεία τη βόρεια ακτή του ίδιου κόλπου με τις πόλεις Δακίβυζα (Γκέμπζε), Νικήτιατα (Εσκή-χισάρ) και Ρίτζιον (Δάρικα).¹⁴⁴³ Λίγο αργότερα, το 1331, οι αποθαρρυσμένοι κάτοικοι της Νίκαιας συνθηκολόγησαν.¹⁴⁴⁴ Η απώλεια αυτής της σημαντικής και κοντινής στην Κων/πολη πόλης, που υπήρξε έδρα της Α΄ Οικουμενικής συνόδου (325) και προσωρινή πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους (1204-1261), είχε πολιτικό και συμβολικό αντίκτυπο στο ηθικό των Βυζαντινών. Επιπλέον, αποδείκνυε τη στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντίου ν' αντιμετωπίσει τη στρατιωτική τακτική των τουρκομανικών φύλων. Αυτά, παρά την στρατιωτική τους κατωτερότητα, η οποία δεν τους επέτρεπε να καταλαμβάνουν τους στόχους τους με έφοδο, εξανάγκαζαν τις βυζαντινές πόλεις να συνθηκολογούν, ελέγχοντας την ύπαιθρο, αποδιοργανώνοντας τις συγκοινωνίες και το σύστημα τροφοδοσίας τους.¹⁴⁴⁵ Σ' αυτό συνέβαλε και η ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλασσαν οι Οθωμανοί σε όσες πόλεις παραδίδονταν ειρηνικά. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την κακοδιοίκηση των βυζαντινών αρχών και την αδυναμία παροχής ικανοποιητικής προστασίας, εξωθούσαν πολλούς Βυζαντινούς στην παράδοση και συχνά σε εκούσιους εξισλαμισμούς.¹⁴⁴⁶

Οι εξισλαμισμοί αλλά αργότερα και το υποχρεωτικό παιδομάζωμα, αύξησαν τις τάξεις των αρχικά ολιγάριθμων Οθωμανών, πολλαπλασιάζοντας τη στρατιωτική τους

Ηπείρου βρίσκονταν σε καθεστώς υποτέλειας και οι διάφορες αλβανικές οικογένειες που κυριαρχούσαν (Μπάλασα, Θώπια, Μουζάκι, Σπάτα κ.ά.), είχαν εμπλακεί σε εμφύλιο μεταξύ τους, φέρνοντας όλη την περιοχή από το Δρίνο μέχρι την Άρτα σε αναρχία.¹⁴⁷²

Ωστόσο, η οριστική ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στο Οθωμανικό κράτος πραγματοποιήθηκε στα μέσα περίπου του 15ου αιώνα. Ο λόγος γι αυτό υπήρξε η βραχύχρονη κατάρρευση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετά την ήττα του Βαγιαζήτ Α΄ από τον Ταμερλάνο στη μάχη της Αγκύρας (1402).¹⁴⁷³ Την ήττα και το θάνατο του Βαγιαζήτ Α΄ στην αιχμαλωσία, ακολούθησε μια περίοδος εμφυλίων συγκρούσεων (11 χρόνια) μεταξύ των γιων του Βαγιαζήτ.¹⁴⁷⁴ Σ' αυτό το διάστημα ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ με επιδέξιους διπλωματικούς χειρισμούς κατόρθωσε την επιστροφή στο Βυζάντιο της Θεσσαλονίκης και όλης της περιοχής που ξεκινούσε δυτικά του Στρυμόνα κι έφθανε μέχρι τον Μαλιακό κόλπο και το Ζητούνι στη Θεσσαλία. Στη Θράκη, επιστράφηκαν όλες οι πόλεις στην παράκτια περιοχή από την Πάνιδο στη θάλασσα του Μαρμαρά, μέχρι τη Βάρνα στον Εύξεινο Πόντο.¹⁴⁷⁵

Όμως το εξασθενημένο Βυζάντιο δεν μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την εσωτερική κρίση που ακολούθησε την ήττα των Τούρκων στην Άγκυρα (1402). Το Οθωμανικό κράτος ανέλαβε γρήγορα και το 1430 η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα περιήλθαν στην εξουσία τους.¹⁴⁷⁶

Με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης ολοκληρώθηκε η κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών της Μακεδονίας. Το Βυζάντιο αποδυναμωμένο οικονομικά και ανεπαρκές στρατιωτικά και διπλωματικά, δεν κατάφερε ν' αναπτύξει ένα ικανοποιητικό αμυντικό σύστημα, εκμεταλλεζόμενο την προσωρινή αδυναμία των Οθωμανών.

Στην περιοχή της Θράκης όμως οι Βυζαντινοί εξακολουθούσαν να κατέχουν ορισμένες οχυρές θέσεις στα περίχωρα της Κων/πολης και αρκετές παραλιακές πόλεις. Επρόκειτο για τις πόλεις Μήδεια, Αγαθούπολη, Πύργο, Αγχίαλο και Μεσήμβρια στον Εύξεινο Πόντο, καθώς και την Ηράκλεια, τη Σηλύμβρια, τη Βιζύη και τα οχυρωμένα προάστια της Προποντίδας: Επιβάτες, Άγιο Στέφανο, Ρήγιο, Άθυρα, Δέρκοι, Θεραπειά, Δαόνιον.¹⁴⁷⁷ Η Αίνος που διοικούνταν από τη Γενουατική οικογένεια των Gattilusi καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς τελευταία (1454). Τα νησιά Σαμοθράκη και Ίμβρος είχαν παραχωρηθεί στους Gattilusi, στα οποία όμως διατηρήθηκε η βυζαντινή επικυριαρχία μέχρι την πτώση της Κων/πολης.¹⁴⁷⁸

Στις 29 Μαΐου 1453, η πολιορκημένη Κων/πολη έπεσε στα χέρια του Μωάμεθ Β΄. Ο τελευταίος αυτοκράτορας Κων/νος ΙΑ΄ (1449-53) έπεσε στη μάχη.¹⁴⁷⁹ Εγκαταλειμμένη από τη Δύση και σπαρασσόμενη από κοινωνικές και θρησκευτικές αντιθέσεις, κατάφερε

να αντισταθεί για πάνω από δύο μήνες απέναντι στη μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη του 15ου αιώνα.

Οι τελευταίοι θύλακες της Βυζαντινής αυτοκρατορικής παράδοσης στην Πελοπόννησο και στην Τραπεζούντα υποτάχτηκαν το 1460 και 1461 αντίστοιχα.¹⁴⁸⁰ Ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο κατοικούσαν ελληνικοί ορθόδοξοι πληθυσμοί, ενοποιήθηκε κάτω από την κυριαρχία των Οθωμανών. Ωστόσο ορισμένες παράκτιες περιοχές και αρκετά νησιά βρίσκονταν στην κυριαρχία των Λατίνων. Οι Τόκκο της Κεφαλονιάς κατείχαν μέχρι το 1449 την περιοχή της Άρτας και της Ακαρνανίας. Μετά την κατάληψή τους από τους Τούρκους, οι Τόκκο κράτησαν τη Βόνιτσα και το Αγγελόκαστρο με τα υπόλοιπα νησιά τους. Οι Βενετοί είχαν στην κατοχή τους μια σειρά λιμανιών από την Κέρκυρα και το Βουθρωτό μέχρι τον Εύριπτο (Νεγρεπόντε) και τον Πτελεό (Θεσσαλία). Στο Αιγαίο κατείχαν τα νησιά Κρήτη, Κύθηρα, Αντικύθηρα, Αίγινα, Τήνο, Μύκονο και Δήλο. Οι Γενουάτες είχαν την κυριαρχία των νησιών του βορειο-ανατολικού Αιγαίου: Χίο, Σάμο, Θάσο, Τένεδο, Ψαρά, Λέσβο, Σαμοθράκη, Λήμνο, Ίμβρο, Σποράδες. Οι Ιππότες του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη με έδρα τη Ρόδο, εξουσίαζαν όλα τα νησιά νοτιο-δυτικά της Σάμου. Η οικογένεια των Crispi διοικούσε το δουκάτο του Αρχιπελάγους, που περιλάμβανε τα νησιά Νάξο, Γιάρο, Μήλο, Κίμωλο, Σαντορίνη, Θηρασιά, Ανάφη και Νιο. Τα υπόλοιπα νησιά ήταν μοιρασμένα σε δέκα περίπου οικογένειες βενετικής κυρίως καταγωγής και κάτω από Βενετική προστασία.¹⁴⁸¹

Η πολιτική αυτή κατάρρευση του Βυζαντίου κατά τον 14ο και 15ο αιώνα συνοδεύτηκε από το παράδοξο φαινόμενο μιας αξιόλογης πνευματικής άνθησης. Οι πνευματικοί καρποί αυτής της ακμής μεταφέρθηκαν στην Ευρώπη και αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον Δ.Ζακυθινό, την τελευταία μεγάλη προσφορά του Βυζαντίου προς αυτήν, καθιστώντας την θεματοφύλακα της κοινής ελληνορωμαϊκής χριστιανικής παράδοσης.¹⁴⁸²

II. Η Εκκλησιαστική Γεωγραφία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453)

Η εποχή της διακυβέρνησης του Βυζαντίου από την Παλαιολόγεια δυναστεία (1258-1453), χαρακτηρίζεται από τη συνεχή διάβρωση της αυτοκρατορίας από τους Τούρκους στη Μ.Ασία και αργότερα στα Βαλκάνια. Την ίδια περίοδο το Πατριαρχείο Κων/πόλεως ενταγμένο μέσα σ' αυτό το πλαίσιο των ιστορικών εξελίξεων, ακολούθησε ως ένα βαθμό τις τύχες της Αυτοκρατορίας.

Με την ανάκτηση της Κων/πόλης το 1261 και την κατάληψη όλης σχεδόν της Μ.Ασίας από τους Τούρκους, χάθηκαν σχεδόν αμέσως ή μια μετά την άλλη, οι περισσότερες ασιατικές εκκλησιαστικές έδρες.¹⁴⁸³ Στην Ευρώπη, η κατάληψη αρκετών μητροπόλεων και επισκοπών από το Στέφανο Δουσάν και η προσάρτησή τους στο σερβικό Πατριαρχείο έφερε νέα εδαφική συρρίκνωση, αν και προσωρινή, στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹⁴⁸⁴

Καταφέροντας όμως να προσαρμοστεί στις νέες πολιτικές καταστάσεις, πέτυχε όχι μόνο να διατηρήσει τη δικαιοδοσία του σε μεγάλες περιοχές, αλλά και να επεκταθεί γεωγραφικά. Ενώ η αυτοκρατορία κατά τον 14ο και 15ο αιώνα συρρικνωνόταν γεωγραφικά, το Πατριαρχείο κατάφερε ν' αυξήσει την επιρροή του στο εξωτερικό των συνόρων της αυτοκρατορίας, αποκτώντας μεγαλύτερο κύρος και αυθεντία. Παρά την πολιτική και γεωγραφική αποσύνθεση του Βυζαντινού κράτους, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως παρέμεινε το κέντρο του Ορθόδοξου κόσμου, με δικαιοδοσία πάνω στις μητροπόλεις και αρχιεπισκοπές των Βαλκανίων, του Καυκάσου, της Κριμαίας, της Ρωσίας, της Λιθουανίας, της Γαλικίας, της σημερινής Ρουμανίας και σ' ότι απέμεινε στη Μ.Ασία.

Για να παρακολουθήσουμε τη διαφορετική εξέλιξη της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε Μ.Ασία και Ευρώπη, θα πρέπει να εξετάσουμε χωριστά την κατάσταση των εκκλησιαστικών επαρχιών στις γεωγραφικές αυτές περιοχές.

1. Η κατάσταση των Εκκλησιαστικών επαρχιών στη Μ.Ασία από το 1261 ως το 1453.

Ύστερα από τη μεταφορά της Βυζαντινής πρωτεύουσας στην Κων/πολη και την παρακμή του σουλτανάτου του Ικονίου κατά το β΄ μισό του 13ου αιώνα, αρχίζει μια νέα περίοδος αναταραχής και καταστροφών, που έφερε την ερήμωση και την κατάρτιση της Μ.Ασίας σε μικρότερα κρατίδια-εμιράτα. Χαρακτηριστικό της εποχής αυτής είναι το κύμα των καταστροφικών επιδρομών που έπληξαν όλη τη Μ.Ασία, από ανεξέλεγκτες Τουρκομανικές ομάδες. Οι άγριοι αυτοί νομάδες, διαποτισμένοι από θρησκευτικό φανατισμό και δίψα για αρπαγές, έφεραν την εξάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας και την εξαφάνιση των χριστιανικών πληθυσμών.¹⁴⁸⁵

Ο συγγραφέας του 14ου αιώνα Δημήτριος Κυδώνης περιγράφει πολύ παραστατικά τις συνέπειες των τουρκικών επιδρομών και κατακτήσεων στη Μ.Ασία:

“*✓○ ●●○ ♠③□ @❖□ ▣&℥γ.□○○◆□◆ ετϷ □□○○ @
○○◆□&②□□ ετϷ ς.□○ ●●.□κ ◆▷○ ◆○○ ▣□●ℳ○○
□ ○□▷○ @ετϷ□□□♠●ℳ ℳ○○ □④.ε○ .●▷○ @❖ℳ
&○○ℳ○○□κ ◆③□ ●●○ □①&ℳκ□
ετϷ◆●.ετϷ⊠ε○□κℳ□③ ε● @.♠&γ.ε○□ @○●□□γ.■
○ ε● ℳ.ετϷ εκ●②◆□○ ε● ετϷ ○ℳε□▷○ □②○○ε

@○●□&γ.ε○* ◆▷○ ε□ □◆εγ.◆○○□□○ ◆ε☆□ ●●○ ⊠◆
.ε☆□ @&◆●.○○ε○◆□ □ ◆○○ ●●○ @&γ.ℳ○ ♠ℳ○○ @
○○ετϷε.ε○◆ℳ□ @τϷ○○.εκ□ ◆▷○ ε● □ε□ ε◆◆□☆
□ ●ℳ◆εεℳε□ετϷ◆ℳ□ ●κε□▷○ ●◆.◆γ.□◆□○* ◆□☆□
ε● .⊠●ε.κ @❖ □ ρρ□ℳκ □ ℳ. ✍ @ε◆ℳ.□.ε○◆□* □
@.γ.□ ε● ◆○○ □◆.ε□ τϷ◆●○⊠.ε○◆ℳ□ ετϷ ✓○
@&ℳ◆ℳ□ε○ □□.ε❖ℳ&○○ℳ○○□κ ℳ○ε□&ε ε□♠
&□○ ετϷ◆●&κ□□○ @.ℳ○○ □□○○ ◆③□ □◆ετϷε
ℳε□□□ετϷ ετϷ ◆☆ □ℳ□κ&γ.❖ℳ◆.□ ε◆○②●ℳκ ◆
□☆□ ◆ε&εκ□□□κ .□⊠●ℳ○○κ”.¹⁴⁶⁸

Σύμφωνα με τον Σπ.Βρυώνη, οι πηγές παρόλο που είναι ελλιπείς, αναφέρουν ένα σημαντικό αριθμό πόλεων που καταστράφηκαν ή λεηλατήθηκαν και ο πληθυσμός τους

είτε σφαγιάσθηκε, είτε οδηγήθηκε στην αιχμαλωσία. Στον κατάλογο που παραθέτει εμφανίζονται 55 περίπου πόλεις, που βρίσκονται στην περιοχή από τη Θεοδοσιούπολη στ' ανατολικά ως τη Σμύρνη στα δυτικά και από την Πομπηϊούπολη στα βόρεια ως τη Σελεύκεια στα νότια.¹⁴⁸⁷

Τα γεγονότα αυτά είχαν σημαντικές επιπτώσεις στη διοίκηση και στη δικαιοδοσία των επαρχιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, καθώς και στην τύχη των χριστιανικών πληθυσμών της Μ.Ασίας. Την καταστροφή των εκκλησιαστικών εδρών και τη συρρίκνωση της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου μπορούμε να την παρακολουθήσουμε μέσα από τις 140 περίπου πατριαρχικές συνοδικές αποφάσεις του 14ου και 15ου αιώνα, οι οποίες αφορούσαν 50 περίπου μητροπόλεις.

Η εικόνα που σχηματίζουμε από τις συνοδικές αποφάσεις για την περίοδο που εξετάζουμε, είναι εικόνα παρακμής και καταστροφής. Από τα έγγραφα αυτά γίνεται φανερό ότι 27 τουλάχιστον μητροπόλεις έπαψαν να υπάρχουν κάποια εποχή κατά το 14ο ή 15ο αιώνα.¹⁴⁸⁸ Οι μητροπόλεις αυτές ήταν οι: Μελιτηνή,¹⁴⁸⁹ Κελτζηνή,¹⁴⁹⁰ Νεοκαισάρεια, Κάμαχος, Κολώνεια,¹⁴⁹¹ Μωκισσός,¹⁴⁹² Τύανα,¹⁴⁹³ Ναζιανζός,¹⁴⁹⁴ Ευχάιτα,¹⁴⁹⁵ Γάγγρα,¹⁴⁹⁶ Άμαστρις,¹⁴⁹⁷ Ποντοηράκλεια,¹⁴⁹⁸ Χώνες,¹⁴⁹⁹ Αμόριο,¹⁵⁰⁰ Πεσσινούς,¹⁵⁰¹ Σίδη,¹⁵⁰² Μύρα,¹⁵⁰³ Πέργη,¹⁵⁰⁴ Απάλεια,¹⁵⁰⁵ Σταυρούπολις,¹⁵⁰⁶ Ιεράπολις,¹⁵⁰⁷ Λαοδίκεια,¹⁵⁰⁸ Σύνναδα,¹⁵⁰⁹ Κοτύαιο,¹⁵¹⁰ Αντιόχεια Μαιάνδρου,¹⁵¹¹ Μίλητος,¹⁵¹² Πέργαμος,¹⁵¹³ Πυργίο,¹⁵¹⁴ Σάρδεις,¹⁵¹⁵ Πηγές,¹⁵¹⁶ Άβυδος¹⁵¹⁷ και Απάμεια.¹⁵¹⁸

Οι περισσότερες από τις μητροπόλεις αυτές δόθηκαν σε κάποια άλλη μητρόπολη “κατά λόγον επιδόσεως”. Αυτό συνέβαινε όταν η έδρα έμενε κενή και αντί να διοριστεί νέος ιεράρχης, η έδρα παραχωρούνταν σε κάποιον άλλο μητροπολίτη.

Ο μητροπολίτης που έπαιρνε μια άλλη εκκλησιαστική έδρα “κατά λόγον επιδόσεως”, είχε όλα τα δικαιώματα και τις προσόδους της έδρας αυτής. Η παραχώρηση εκκλησιαστικών εδρών “κατά λόγον επιδόσεως” σε άλλες μητροπόλεις ήταν συχνό φαινόμενο στις επαρχίες της Μ.Ασίας.¹⁵¹⁹ Όπως μας πληροφορούν οι συνοδικές αποφάσεις της περιόδου αυτής, η μεγάλη πλειοψηφία των μητροπόλεων υπέφεραν από μεγάλη φτώχεια και χρειάζονταν οικονομική και υλική βοήθεια για να συνεχίσουν να λειτουργούν. Το Πατριαρχείο Κων/πόλεως παραχώρουσε στις οικονομικά εξαθλιωμένες μητροπόλεις άλλες εκκλησιαστικές έδρες, των οποίων οι ιεράρχες απεβίωσαν ή ήταν αδύνατο να διοριστεί εκεί κάποιος ιεράρχης, εξαιτίας της ταραγμένης πολιτικής κατάστασης.¹⁵²⁰ Έτσι από δύο αδύναμες και εξαθλιωμένες οικονομικά εκκλησιαστικές έδρες, προσπαθούσε να δημιουργήσει μια βιώσιμη οικονομικά. Συνήθως η παραχώρηση μιας έδρας “κατά κύριον λόγον επιδόσεως”, εκτός από οικονομική

εξαθλίωση σήμαινε και σημαντική μείωση του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής. Ο τρόπος αυτός προσαρμογής του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στα νέα δεδομένα του γεωγραφικού χώρου της Μ.Ασίας βοήθησε στη διατήρηση της ύπαρξης των μητροπόλεων, των οποίων η περιουσία και ο χριστιανικός πληθυσμός είχαν ελαττωθεί σημαντικά. Ωστόσο έδειχνε ότι, στις μητροπόλεις που παραχωρούνταν “κατά λόγον επιδόσεως” συνέχιζαν να υπάρχουν Χριστιανοί, αν και σε σημαντικά μειωμένους αριθμούς.¹⁵²²

Στις Συνοδικές Αποφάσεις του β΄ μισού του 14ου αιώνα εμφανίζονται αναφορές για ιεράρχες οι οποίοι κατείχαν και άλλη εκκλησιαστική έδρα ως “τον τόπον επέχοντες”, είτε γιατί η συγκεκριμένη έδρα ήταν κενή, είτε γιατί ήταν απρόσβατη σε ιεράρχες του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις τις εκκλησιαστικές έδρες της Μ.Ασίας τις κατείχαν ιεράρχες από τις ευρωπαϊκές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, ως “τον τόπον επέχοντες”, δείχνει πόσο δύσκολο, αν όχι αδύνατο, ήταν για κάποιον ιεράρχη να μεταβεί στις μητροπόλεις εκείνες.¹⁵²³ Έτσι, το 1371 ο μητροπολίτης Λάρισας εμφανίζεται ως “   ” της μητρόπολης Σίδης.¹⁵²⁴ Το 1361 η μητρόπολη Σταυρούπολης της Καρίας διοικείται από το μητροπολίτη Βιζύης ως “   ”.¹⁵²⁵ Το 1400 και 1401 ο μητροπολίτης Γοθθίας αναφέρεται ως “   ”.¹⁵²⁶ Το 1356 ο μητροπολίτης Σηλύβριας διοικεί τη μητρόπολη Νικομηδείας ως “   ”.¹⁵²⁷ Αργότερα, κατά το 1381-1383, η Νικομήδεια διοικείται από το μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας.¹⁵²⁸ Από το 1365 η μητρόπολη Μελιτηνής παραχωρήθηκε στο μητροπολίτη Αλανίας και Σωτηριουπόλεως, ο οποίος τιτλοφορείται

“

               ”.¹⁵²⁹

Η σύμπτυξη λοιπόν των μητροπόλεων της Μ.Ασίας ή η παραχώρησή τους για κάποιο διάστημα σε άλλον ιεράρχη πρέπει να ερμηνευθεί και ως ένδειξη σημαντικής συρρίκνωσης των Χριστιανικών ενοριών. Μέσα στη γενική κατάπτωση της Εκκλησίας στη Μ.Ασία φαίνεται πως στην αρχή εγκαταλείφθηκαν οι μικρότερες ενορίες και παροικίες, έτσι ώστε στη συνέχεια όλη η θρησκευτική ζωή των Χριστιανών να επικεντρωθεί γύρω από τη μητρόπολη.¹⁵³⁰

Καλύτερη εμφανίζεται η κατάσταση στις περιοχές του Πόντου και της Καππαδοκίας, όπου φαίνεται πως μπόρεσαν να κρατηθούν συμπαγή κατάλοιπα ελληνικού πληθυσμού σε κάπως μεγάλο αριθμό.¹⁵³¹ Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος κατάφερε να κρατήσει τις επισκοπές που βρίσκονταν στην επικράτειά της, μακριά από τις λεηλασίες των Σελτζούκων και των Τουρκομάνων. Το ίδιο κατάφερε και με τους Μογγόλους ως υποτελής τους αλλά και κατά την πρώτη περίοδο της κυριαρχίας των Οθωμανών στη Μ.Ασία.¹⁵³² Στην Καππαδοκία σημαντικό μέρος του ελληνισμού σώθηκε χάρη στους τρωγλοδυτικούς^{1532α} οικισμούς, που αποτελούσαν ασφαλή καταφύγια σε περίπτωση κινδύνου.¹⁵³³

Την εικόνα για την κατάσταση των Εκκλησιών της Μ.Ασίας που μας δίνουν οι Συνοδικές Αποφάσεις, ενισχύουν και επιβεβαιώνουν οι επισκοπικοί κατάλογοι (Notitiae episcopatum) του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Οι κατάλογοι αυτοί μας δείχνουν τις αλλαγές που έγιναν στη διοίκηση και τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, είτε μέσα από προβιβασμούς ή υποβιβασμούς ορισμένων εκκλησιαστικών εδρών, είτε μέσα από την εξαφάνιση παλαιών και την εμφάνιση νέων μητροπόλεων, σαν αποτέλεσμα παρακμής ή γεωγραφικής επέκτασης.

Η διαδικασία της αξιολόγησης των δεδομένων των επισκοπικών καταλόγων πρέπει να γίνει πάνω στη βάση του ότι, αν ορισμένες εκκλησιαστικές έδρες πάψουν να αναγράφονται στα έγγραφα αυτά, αυτό σημαίνει ότι έπαψαν πλέον να λειτουργούν ως σημαντικά χριστιανικά κέντρα. Η εξαφάνισή τους από τους καταλόγους αυτούς έχει μεγάλη σημασία αν λάβουμε υπόψη μας τον παραδοσιακό βυζαντινό συντηρητισμό, που ήταν απρόθυμος να εγκαταλείψει το καθιερωμένο διοικητικό σχήμα των μητροπόλεων.¹⁵³⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

Η εξέλιξη της διοικητικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως ανά γεωγραφικό Διαμέρισμα (10ος αι.-τέλος 15ου αι.)

Notitiae	Σύνολο Μητροπόλεων	Μητροπόλεις Μ.Ασίας	Μητροπόλεις Ευρώπης-Κριμαίας	Σύνολο αρχ/πών	Αρχ/πές Μ.Ασίας	Αρχ/πές Ευρώπης-Κριμαίας	Επισκοπές Μ.Ασίας	Επισκοπές Ευρώπης
Notitia 10 (10ος αι.) ¹⁵³⁵	-	-	-	-	-	-	430	186
Notitia 13 (12ος αι.) ¹⁵³⁶	-	-	-	-	-	-	390	204
Notitia Ισαακίου Β' ¹⁵³⁷	93	52	41	-	-	-	-	-
Notitia 15 ¹⁵³⁸								

(Μιχαήλ Η΄)	100	58	42	44	20	24	-	-
Notitiae 17-18 ¹⁵³⁹ (Ανδρονίκου Β΄)	112	56	56	33	13	20	-	-
Notitia 19 ¹⁵⁴⁰ (Ανδρονίκου Γ΄)	130	57	73	21	11	10	-	-
Notitia 20 (15ος αι.) ¹⁵⁴¹	82	35	47	-	-	-	-	-
Notitia 21 ¹⁵⁴² (τέλος 15ου αι.)	72	17	55	8	1	7	3	92

Η παραπάνω σχηματική παρακολούθηση της εξέλιξης του αριθμού των εκκλησιαστικών εδρών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από το 10ο ως το 15ο αιώνα, μας βοηθά να βγάλουμε ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Ο πολύ μεγάλος αριθμός των επισκοπών στη Μ.Ασία κατά το 10ο αιώνα (Notitia 10), εποχή σημαντικής γεωγραφικής επέκτασης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, μαρτυρεί τη μεγαλύτερη σημασία, το μέγεθος και τον πλούτο αυτών των εκκλησιαστικών επαρχιών, σε σύγκριση μ' εκείνες της Ευρώπης. Ο υπερδιπλάσιος αριθμός επισκοπών της Μ.Ασίας δείχνει ότι οι επαρχίες της Μ.Ασίας είχαν ένα πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό από εκείνον που είχαν οι επαρχίες της Ευρώπης. Σημείο ύπαρξης πυκνών αστικών εγκαταστάσεων και πλούτου. Η Notitia 13 τον 12ο αιώνα, μαρτυρεί μια αύξηση των επισκοπών στην Ευρώπη και μια αντίστοιχη μείωση των επισκοπών της Μ.Ασίας. Η εξέλιξη αυτή των επισκοπών της Μ.Ασίας θα πρέπει να οφείλεται στις πρώτες εγκαταστάσεις και επιδρομές των τουρκικών φυλών στην κεντρική και ανατολική Μ.Ασία.¹⁵⁴³ Ωστόσο, ο αριθμός των ευρωπαϊκών επισκοπών (204) υπολείπεται ακόμα αρκετά από εκείνον της Μ.Ασίας (390).

Οι Notitiae του 10ου και 11ου αιώνα δείχνουν μια σημαντική αύξηση των μητροπόλεων σε Ασία και Ευρώπη, η οποία οφείλεται κυρίως στην επέκταση της Αυτοκρατορίας σε ανατολική Ασία, Βαλκάνια και Κρήτη. Η αύξηση όμως των μητροπολιτικών εδρών σε μη συνοριακές περιοχές, θα πρέπει να συνδεθεί με τη νέα διοικητική διάρθρωση των θεμάτων και την αύξηση του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας.¹⁵⁴⁴

Η τάση αυτή της αύξησης του αριθμού των μητροπόλεων σε Μ.Ασία και Ευρώπη, συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια του 12ου και 13ου αιώνα. Το γεγονός αυτό φαίνεται αρκετά περίεργο, γιατί γνωρίζουμε την κακή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι επαρχίες της Μ.Ασίας εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών και οι ευρωπαϊκές επαρχίες

από την εποχή της Δ΄ Σταυροφορίας (1204). Θα περιμέναμε λοιπόν να δούμε μια μείωση του αριθμού των μητροπόλεων και στις δύο αυτές περιοχές, ή στην καλύτερη περίπτωση, τη διατήρηση του αριθμού των εκκλησιαστικών αυτών εδρών. Αντίθετα, από 84 που ήταν οι μητροπόλεις στη Notitia 12¹⁵⁴⁵ την εποχή των Κομνηνών, η Notitia του Ισαακίου Β΄ ανεβάζει τον αριθμό στις 93, για να φτάσει στη Notitia 15 της εποχής του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, τις 100 μητροπόλεις. Οι νέες μητροπόλεις¹⁵⁴⁶ εντοπίζονται γεωγραφικά στη βορειο-δυτική Μ.Ασία, όπου δημιουργήθηκε το κράτος της Νίκαιας, στη Θράκη, στη Μακεδονία και στη νότια Πελοπόννησο (Μονεμβασιά), περιοχές στις οποίες επεκτάθηκε το κράτος της Νίκαιας επί Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Ο αριθμός των μητροπόλεων της Μ.Ασίας εξακολουθεί να είναι μεγαλύτερος από εκείνον της Ευρώπης, όμως η διαφορά μεταξύ τους έχει μειωθεί αισθητά. Αυτό ίσως είναι ενδεικτικό της αυξανόμενης σημασίας της Ευρώπης για την Αυτοκρατορία και της μετάθεσης του κέντρου βάρους της προς τις ευρωπαϊκές επαρχίες, επί Μιχαήλ Η΄.

Η τάση της αύξησης του αριθμού των μητροπόλεων συνεχίζεται και κατά το 14ο αιώνα. Οι Notitia 17 και 18 της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄(1282-1328) ανεβάζουν τον αριθμό των μητροπόλεων σε 112, για να φτάσει στο υψηλότερο σημείο του στη Notitia 19 της βασιλείας του Ανδρόνικου Γ΄(1328-1341), με 130 μητροπόλεις.

Στις Notitiae 17 και 18 της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄, εμφανίζεται για πρώτη φορά ίσος αριθμός μητροπόλεων σε Μ.Ασία (56) και Ευρώπη (56). Η Notitia 17 είναι η πρώτη που δείχνει καθαρά τη μεταφορά του κέντρου βάρους της Αυτοκρατορίας από τη Μ.Ασία στην Ευρώπη. Από τις 15 νέες έδρες που εμφανίζονται, μόνο η μία προέρχεται από το γεωγραφικό χώρο της Μ.Ασίας (Απάμεια). Οι υπόλοιπες 14 εντοπίζονται στον Ελλαδικό χώρο (Βέρροια, Χριστούπολη, Ιωάννινα, Διδυμότειχο, Μελένικο, Φάρσαλα), στη Βουλγαρία (Βιδύνη), στη βόρεια και ανατολική Ευρώπη (Λίτβαδα, Γάλιτζα), στη Δοβρουσά (Βιτζίνα), στην Κριμαία (Γοθία, Ζηκχία, Βόσπορος) και στον Καύκασο (Καυκάσιον).¹⁵⁴⁷ Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός μητροπόλεων στη Μ.Ασία (56) δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική κατάσταση των Εκκλησιών της, την εσωτερική αποδυνάμωση των μητροπόλεων με τη φυγή του χριστιανικού πληθυσμού και την εικόνα της οικονομικής εξαθλίωσης, που παίρνουμε από τις αλληπάλληλες συνοδικές αποφάσεις του 14ου αιώνα. Παρόλα αυτά, η Notitia 17 του Ανδρόνικου Β΄ χαρακτηρίζεται από ένα σημαντικό παράγοντα. Το σύστημα ταξινόμησης των εδρών με την παλιά παραδοσιακή μορφή αρχίζει να εγκαταλείπεται και υιοθετείται μια νέα αρχή κατάταξης των εκκλησιαστικών εδρών.¹⁵⁴⁸

τις οποίες μόνο οι 35 βρίσκονταν στη Μ.Ασία. Σημειώνει δηλαδή την εξαφάνιση 22 μητροπόλεων της Μ.Ασίας, που αναγράφονταν στη Notitia 19.

Ένα υπόμνημα που κυκλοφόρησε το 1437 για να χρησιμοποιηθεί στη σύνοδο της Βασιλείας, δίνει 67 μητροπολίτες, η πλειοψηφία των οποίων δεν είχαν εκλέκτορες επισκόπους. Οχτώ απ' αυτούς ήταν στην περιοχή γύρω απ' την Κων/πολη, επτά στον Ελλαδικό χώρο, τριάντα έξι σε τουρκοκρατούμενες περιοχές και δεκαέξι σε άλλες χριστιανικές χώρες (Βλαχία, Μολδαβία, Ρωσία, Καύκασο και Τραπεζούντα).¹⁵⁵³

Η Notitia 21, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, παρουσιάζει μια τρομακτική εικόνα διάλυσης των εκκλησιαστικών επαρχιών του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη Μ.Ασία. Από τις 72 μητροπόλεις που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι 54 βρίσκονταν στην Ευρώπη και μόνο οι 17 στη Μ.Ασία. από τις 8 αρχιεπισκοπές, οι επτά βρίσκονταν στην Ευρώπη και μόνο η μία στη Μ.Ασία. Από τις 430 επισκοπές της Μ.Ασίας που αναγράφονταν στη Notitia 10 του 10ου αι., το 15ο αι. είχαν επιβιώσει μόνο τρεις.¹⁵⁵⁴ Οι έδρες που συνέχισαν να υπάρχουν στη Μ. Ασία σύμφωνα με τη Notitia 21 ήταν: οι μητροπόλεις, Νεοκαισάρειας, Τραπεζούντος, Καισάρειας, Ικονίου, Αμάσειας, Αγκύρας, Πισιδίας, Εφέσου, Φιλαδελφείας, Σμύρνης, Κερασούντος, Κυζίκου, Χαλκηδόνος, Προύσας, Νικομηδείας, Νικαίας, Ριζαίου· η αρχιεπισκοπή Προικονήσου·οι επισκοπές Απολλωνίας (Νικομηδείας), Κάνεως (Τραπεζούντος), Όφεως (Τραπεζούντος).

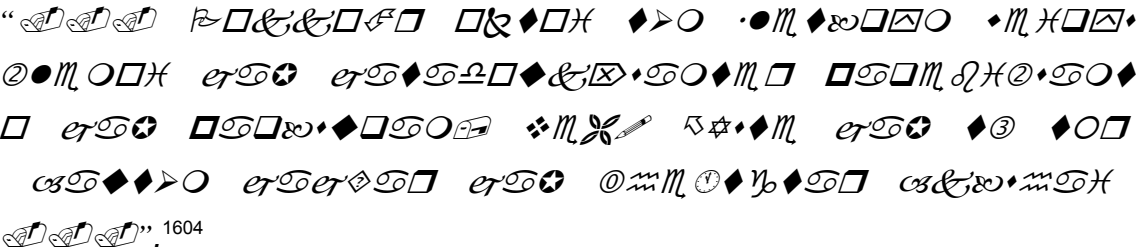
Συγκρίνοντας τη Notitia 17 του Ανδρονίκου Β΄, με τη Notitia 21 του β΄ μισού του 15ου αιώνα, παρατηρούμε ότι εξαφανίστηκαν 39 μικρασιατικές μητροπόλεις, στο διάστημα από το α΄ μισό του 14ου αιώνα μέχρι το β΄ μισό του 15ου αι. Οι μητροπόλεις αυτές ήταν οι: Σίδη, Σεβάστεια, Σάρδεις, Μελιτηνή, Τύανα, Γάγγρα, Ποντοηράκλεια, Πηγές, Πέργαμος, Πεσσινούς, Μύρα, Σταυρούπολις, Λαοδίκεια, Σύναδα, Σύλαιον, Μωκκισός, Ιεράπολις, Αμόριο, Κάμαχος, Κοτύαιο, Άμαστρις, Χώνες, Κελτζηνή, Κολώνεια, Πομπηϊούπολις, Ευχάιτα, Νακώλεια, Γέρμια, Απάμεια, Βασίλειον, Ναζιανζός, Άβυδος, Αττάλεια, Μίλητος, Πυργίον, Κύβιστρα, Αντιόχεια Μαιάνδρου, Αχυράους.

Το εκκλησιαστικό αυτό έγγραφο (Notitia 21) παρουσιάζει με σαφήνεια και ρεαλισμό ασυνήθιστο για την παράδοση τέτοιων εγγράφων, την κατάρρευση της εκκλησιαστικής διοίκησης στις επαρχίες της Μ.Ασία, με την ταυτόχρονη εξαφάνιση του ελληνισμού. Ο συγγραφέας αυτής της Notitia αφού καταχωρεί τις μητροπόλεις και τις αρχιεπισκοπές που επιβίωσαν στο β΄ μισό του 15ου αιώνα, κλείνει με ένα θρήνο για την οικτρή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι Εκκλησίες της Μ.Ασίας:

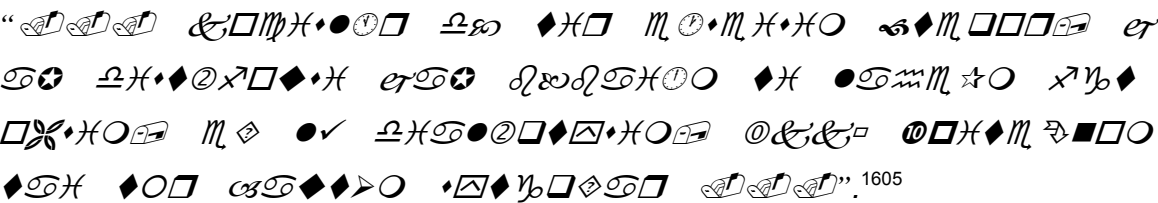
“

προσηλυτισμού απειλούσε τους κατοίκους της Ποντοηράκλειας (1387),¹⁶⁰⁰ της Γάγγρας (1400-1401),¹⁶⁰¹ και λίγο νωρίτερα της Σεβάστειας, των Ευχαϊτών, της Μωκισσού και της Ναζιανζού (1327).¹⁶⁰² Την πιο χαρακτηριστική μαρτυρία για τις προσηλυτιστικές πιέσεις που ασκούσαν πάνω στις χριστιανικές κοινότητες μάς τη δίνουν δύο Πατριαρχικά “Πιττάκια” του 1338 και 1340, που απευθύνονταν στους κατοίκους της Νίκαιας.¹⁶⁰³

Σύμφωνα με το πρώτο “Πιττάκιον”, πολλοί από τους κατοίκους της Νίκαιας που έμειναν στην πόλη, μετά την κατάκτησή της το 1330 από τον Ορχάν, εξισλαμίστηκαν με τη βία από τους Τούρκους:

“”.¹⁶⁰⁴

Οι κάτοικοι που εξισλαμίστηκαν απευθύνθηκαν στον Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄, ζητώντας να μάθουν αν μπορούσε να τους δεχθεί πίσω η Εκκλησία και αν μπορούσαν να επιτύχουν την ψυχική τους σωτηρία:

“”.¹⁶⁰⁵

Η απάντηση του Πατριάρχη ήταν ανεκτική και ενθαρρυντική. Τους πρόσφερε τη σωτηρία της ψυχής τους, αν απέρριπταν το Ισλάμ. Μπορούσαν ν’ ακολουθήσουν δύο δρόμους για τη σωτηρία, το μαρτύριο ή τον κρυπτοχριστιανισμό. Όσοι μπορούσαν να δείξουν τη μετάνοιά τους, ν’ αποκηρύξουν φανερά το Ισλάμ και να πάθουν για την πίστη τους, θα θεωρούνταν μάρτυρες, όπως στα παλιά χρόνια ο Ιάκωβος ο Πέρσης:

“”

από αναφορές των πρώιμων τουρκικών χρονικών.¹⁶¹⁰ Ο εξισλαμισμός αποτελούσε τη μόνη διέξοδο για τους χριστιανικούς πληθυσμούς, ώστε να σωθούν από τον κίνδυνο που αντιπροσώπευαν οι Τούρκοι για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους. Αργότερα, με την εδραίωση της τουρκικής κυριαρχίας, ο προσηλυτισμός στο Ισλάμ συνεπαγόταν την απόκτηση οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών οφελειμάτων.

Ωστόσο, για όσο διάστημα διαρκούσε η φάση της σταθεροποίησης των διοικητικών δομών του Οθωμανικού κράτους, από τις αρχές του 14ου αι. ως την εποχή του Μεχμέτ Α΄ (1413-1421), υιοθετήθηκε από τους πρώτους σουλτάνους μια χαλαρή θρησκευτική πολιτική στο θέμα του προσηλυτισμού των χριστιανών, ώστε να μην ανατραπούν οι ευαίσθητες πολιτικές ισορροπίες στο εσωτερικό του κράτους. Το κλίμα αυτό διαφαίνεται μέσα μέσα από τις επιστολές του Γρηγορίου του Παλαμά κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του.¹⁶¹¹ Η ιδεολογία του *“ιερού πολέμου”*, σύμφωνα με τον R.P.Lindner, ήταν μια επινόηση των Οθωμανών χρονικογράφων του 15ου αι., που αποσκοπούσε στη δικαιολόγηση του οθωμανικού επεκτατισμού.¹⁶¹² Στην ουσία όμως, ο θρησκευτικός ζήλος των Τούρκων Γαζήδων δεν τους εμπόδισε να συνεργαστούν με χριστιανούς από τοπικές κοινωνίες των κατακτημένων περιοχών και στην πρώτη ευκαιρία να στραφούν κατά των γειτονικών τους μουσουλμανικών εμιράτων. Ο *“ιερός πόλεμος”* εναντίον των χριστιανών ήταν το πρόσχημα για μια τεκμηριωμένη αιτιολόγηση των πολιτικών και οικονομικών επιδιώξεων διαφόρων ομάδων και τάσεων, που πάλευαν για επικράτηση στο εσωτερικό του Οθωμανικού κράτους.¹⁶¹³

Στην ιστορική εξέλιξη του φαινομένου των εξισλαμισμών της κοινωνίας στη Μ. Ασία, εκτός από τα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια, τα κηρύγματα των δερβίσηδων και το ιστορικό γεγονός της στρατιωτικής ήττας του Βυζαντίου, το οποίο επηρέασε αρνητικά την ψυχολογία των χριστιανικών πληθυσμών, αναμφισβήτητη συμβολή είχε και το φαινόμενο του θρησκευτικού συγκρητισμού που είχε αναπτυχθεί στα λαϊκά στρώματα της Μ.Ασίας. Το ρεύμα αυτό του συγκρητισμού το εκμεταλλεύθηκαν ορισμένοι ηγέτες κοινωνικο-θρησκευτικών κινήματων, διδάσκοντας κοινοκτημοσύνη, ανεκτικότητα και θρησκευτική ισότητα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Ο ιστορικός Μ. Δούκας μας πληροφορεί για ένα τέτοιο κίνημα με ηγέτη κάποιον Τούρκο ονόματι *“Περκλητζία Μουσταφά”*.¹⁶¹⁴ Το κίνημα αυτό ξέσπασε στη δυτική Μ. Ασία, με κέντρο την περιοχή απέναντι από τη Χίο και εξέφραζε την τάση πολλών χριστιανών να προσεταιριστούν τους μουσουλμάνους για ν’ απολαύσουν ίδια προνόμια μέσα στο Οθωμανικό κράτος. Το κίνημα κατεστάλη με μεγάλη δυσκολία από τον Μεχμέτ Α΄ (1413-1421). Την ίδια εποχή ένα άλλο κίνημα, που εκδηλώθηκε με κέντρο τη Θράκη κι εξαπλώθηκε σε Μακεδονία και

δυτική Μ. Ασία, συσπείρωσε χριστιανούς και μουσουλμάνους, αλλά κι όσους πλήττονταν από το διοικητικό συγκεντρωτισμό του σουλτάνου. Ηγέτης τους ήταν ο σεΐχης Μπεντρετίν, ο οποίος προσπάθησε να θέσει τις βάσεις ενός κράτους ανοχής και ισονομίας στη Θράκη και τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές κτήσεις των Οθωμανών.¹⁶¹⁵ Η αποτυχία του κινήματός του (1416) σήμαινε την οριστική επιβολή του διαχωρισμού του πληθυσμού του Οθωμανικού κράτους σε κατακτητές και υπόδουλους.¹⁶¹⁶

Ο θρησκευτικός συγκρητισμός λοιπόν, που καλλιεργήθηκε με τη δράση των δερβίσηδων, δημιούργησε αρχικά τις προϋποθέσεις για την προσέγγιση χριστιανών και μουσουλμάνων κι αργότερα, τον εξισλαμισμό των πρώτων και την ενσωμάτωσή τους στην Οθωμανική κοινωνία. Αργότερα, ο προσηλυτισμός πήρε μεγάλες διαστάσεις και επεκτάθηκε σε κάθε θρησκευτικό, κοινωνικό και εθνικό επίπεδο του πληθυσμού στη Μ.Ασία. Ένας οθωμανικός φορολογικός κατάλογος των αρχών του 16ου αιώνα, μας πληροφορεί ότι σε 1.032.425 φορολογήσιμα νοικοκυριά, τα 953.967 ήταν μουσουλμανικά, τα 77.869 ήταν χριστιανικά και τα 559 εβραϊκά. Δηλαδή το 92,4% ήταν μουσουλμανικά, το 7,5% χριστιανικά και το 0,1% εβραϊκά.¹⁶¹⁷

Τα παραπάνω δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, οι τουρκικές κατακτήσεις στη Μ.Ασία εξάρθρωσαν την εκκλησιαστική διοίκηση, εξαφάνισαν πολλές εκκλησιαστικές έδρες και κλόνισαν τα θεμέλια της βυζαντινής κοινωνίας. Η Εκκλησία οδηγήθηκε σε μεγάλη οικονομική εξαθλίωση με τη δήμευση της περιουσίας της και των εισοδημάτων της. Ο επισκοπικός θεσμός διαβρώθηκε τόσο, ώστε έγινε αρνητικός πολιτιστικός φορέας. Αντίθετα, οι νέοι θεσμοί που υιοθέτησε το Ισλάμ (βακούφια, *gulam*, *timar* κ.α.),¹⁶¹⁸ τα τάγματα των δερβισίων¹⁶¹⁹, καθώς και η αρνητική ψυχολογία των κατακτημένων χριστιανών, συντέλεσαν στην επιτυχία του Ισλαμισμού ν' απορροφήσει με προσηλυτισμό το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού και να στρέψει τη μικρασιατική κοινωνία πάνω στα μουσουλμανικά πρότυπα.¹⁶²⁰

Την εποχή που οι Τούρκοι απέκτησαν το πρώτο μόνιμο έρεισμά τους στη χερσόνησο της Καλλιπόλεως, οι Τουρκομανικές φυλές είχαν συμπληρώσει 3 αιώνες μόνιμης παρουσίας στο γεωγραφικό χώρο της Μ. Ασίας. Ξεκινώντας από τ' ανατολικά, τα παλιά σύνορα του Βυζαντίου με την Αρμενία και την Περσία, προωθήθηκαν σταδιακά στα κεντρικά υψίπεδα της Ανατολίας με κατεύθυνση τις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας. Στην πορεία τους κατάφεραν να περιορίσουν σταδιακά τον αριθμό των χριστιανών είτε με σφαγές κι εκτοπίσεις, είτε με την ένταξή τους στη μουσουλμανική κοινωνία (μικτοί γάμοι, οικονομική συνεργασία, εξισλαμισμοί κ.α.). Η σταδιακή κατάκτηση και τα συνεχή εποικιστικά κύματα τουρκομανικών φυλών από τα κεντρικά υψίπεδα προς τις δυτικές

ακτές, επηρέασαν αρνητικά το δημογραφικό υπόβαθρο των χριστιανών της Μ. Ασίας. Είναι γεγονός ότι, σε περιόδους αναταραχών και συγκρούσεων συνέβαιναν μαζικές σφαγές και εξισλαμισμοί.

Η απουσία μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας και ο πολιτικός κατακερματισμός του γεωγραφικού χώρου που κατοικούνταν από χριστιανικούς πληθυσμούς, σε εμιράτα, επέφερε ανεξέλεγκτες καταστροφές σε έμψυχο και άψυχο υλικό. Η μεταχείριση των εκκλησιαστικών αρχών και των χριστιανών διέφερε από περιοχή σε περιοχή και δημιουργούσε συνεχώς ένα κλίμα ανασφάλειας και φόβου.¹⁶²¹

Ένας άλλος παράγοντας που λειτούργησε αρνητικά για το μικρασιατικό χριστιανικό πληθυσμό ήταν η σχέση της Εκκλησίας με την κεντρική Βυζαντινή διοίκηση.¹⁶²² Οι Τούρκοι εμίρηδες έβλεπαν πίσω από κάθε φορέα της εκκλησιαστικής διοίκησης, την πολιτική εξουσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Το γεγονός αυτό φόρτιζε αρνητικά τις σχέσεις των τουρκικών αρχών με τους ιεράρχες, που στέλνονταν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο να ποιμάνουν τους χριστιανούς της επικράτειάς τους. Αυτός ήταν κι ένας ακόμα λόγος για ν' αντιμετωπίζουν εχθρικά τους εναπομείναντες χριστιανούς. Άμεση συνέπεια του κλίματος αυτού ήταν η αδυναμία του Οικουμενικού Πατριαρχείου να στελεχώσει τις εκκλησιαστικές έδρες των τουρκοκρατούμενων περιοχών, αλλά και όπου αυτό ήταν δυνατό, γινόταν κατά διαστήματα λόγω της επισφαλούς επικοινωνίας των ιεραρχών με την Κων/πολη. Η απουσία των ιεραρχών από την έδρα τους, στερούσε τους χριστιανικούς πληθυσμούς από το ηθικό τους στήριγμα κι ενίσχυε τη διάθεση ορισμένων να εξισλαμιστούν.

Στην αρχή παρήκμασαν κι εξαφανίστηκαν οι έδρες της ανατολικής Μ. Ασίας. Στη συνέχεια εξαφανίστηκαν οι έδρες της κεντρικής και της νοτιο-ανατολικής Μ. Ασίας. Επιβίωσαν για μεγάλο διάστημα οι εκκλησιαστικές έδρες οχυρωμένων πόλεων και των παραθαλάσσιων περιοχών της βορειο-δυτικής Μ. Ασίας. Οι εκκλησιαστικές έδρες της βόρειας Μ. Ασίας, που προστατεύονταν από το κράτος των Μεγαλοκομνηνών, επιβίωσαν σχεδόν στο σύνολό τους, μέχρι την κατάκτησή τους το 1460.

2. Οι ευρωπαϊκές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως από το 1261 ως το 1453.

Η αποκατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στην Κων/πολη (1261) και οι πολιτικές εξελίξεις στη Βαλκανική χερσόνησο και την ανατολική Ευρώπη, δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και τις διοικητικές δομές σ' αυτό το γεωγραφικό χώρο.

Οι επισκοπικοί κατάλογοι (*Notitiae Episcopatum*) από το β' μισό του 13ου αιώνα ως το β' μισό του 15ου αιώνα, μας βοηθούν να παρακολουθήσουμε τη γεωγραφική επέκταση ή συρρίκνωση της διοικητικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Για την καλύτερη όμως αξιολόγηση των δεδομένων, οι *Notitiae* θα πρέπει να διασταυρωθούν, όπου είναι δυνατό, με συνοδικές αποφάσεις και ιστορικές αναφορές.

Οι *Notitiae* της περιόδου αυτής δείχνουν μια συνεχή τάση αύξησης του αριθμού των μητροπολιτικών εδρών και μια αντίστοιχη μείωση του αριθμού των αρχιεπισκοπών, μέχρι και το β' μισό του 14ου αιώνα. Η μείωση των αρχιεπισκοπών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις αθρόες προαγωγές τους σε μητροπόλεις. Επειδή οι *Notitiae* 15, 17, 18, 19 και 20 ανήκουν στον τύπο των σύντομων επισκοπικών καταλόγων, δηλαδή περιλαμβάνουν μόνο τη σειρά πρωτοκαθεδρίας των μητροπόλεων και των αρχιεπισκοπών, δεν έχουμε στοιχεία για τον αριθμό των επισκοπών. Συγκρίνοντας όμως τον αριθμό που μας δίνει η *Notitia* 21¹⁶²³ του β' μισού του 15ου αιώνα με τον αριθμό των επισκοπών που μας δίνει η *Notitia* 13¹⁶²⁴ του 12ου αιώνα, παρατηρούμε ότι ο αριθμός τους μειώθηκε σημαντικά. Γεγονός που οφείλεται στις πολιτικές εξελίξεις και στις δυσμενείς οικονομικές και δημογραφικές συνθήκες που επικρατούσαν στις επαρχίες, που ανήκαν ή και συνέχιζαν ν' ανήκουν στο Βυζαντινό κράτος, κατά το 14ο και 15ο αι.

Στο τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Η' (1261-1282), η *Notitia* 15¹⁶²⁵ μας δίνει τον αριθμό των 100 μητροπόλεων απ' τις οποίες οι 42 βρίσκονταν στις ευρωπαϊκές επαρχίες. Ο αριθμός αυτός είναι πολύ μεγάλος, αν σκεφτούμε την αναλογία του αριθμού ανάμεσα στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις και τις μητροπόλεις της Μ.Ασίας που μας δίνει η *Notitia* 7 (10ος αι.) της εποχής του Λέοντα Στ',¹⁶²⁶ το μοντέλο της οποίας ακολούθησαν οι υπόλοιπες *Notitiae*. Από τις 51 μητροπόλεις που αναγράφονται, οι 32 βρίσκονταν στη Μ.Ασία και μόνο οι 19 στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Οι νέες μητροπόλεις της *Notitia* 15, που εμφανίζονται μετά το 1260 στις ευρωπαϊκές επαρχίες, είναι το Διδυμότειχο, η Μονεμβασιά και η Αναστασιούπολις

(Τραϊανούπολις),¹⁶²⁷ των οποίων η ύπαρξη και η χρονολόγηση του προβιβασμού τους μαρτυρείται από τη συμμετοχή των ιεραρχών τους στις Πατριαρχικές συνόδους.¹⁶²⁸ Οι νέες αρχιεπισκοπές που εμφανίζονται είναι, η Χριστούπολις, το Μελένικο και η Βέρροια.¹⁶²⁹ Το Μελένικο εμφανίζεται λίγο αργότερα στη σύνοδο του 1285 ως μητρόπολη, ενώ η Χριστούπολις το 1310.¹⁶³⁰ Όλες αυτές οι εκκλησιαστικές έδρες βρίσκονταν μέσα στα σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, γεγονός το οποίο οφειλόταν στην ανακατάκτηση ενός μεγάλου μέρους των παλιών ευρωπαϊκών επαρχιών της Αυτοκρατορίας από το Μιχαήλ Η΄.¹⁶³¹

Ο προβιβασμός αυτών των εκκλησιαστικών εδρών πρέπει να οφείλεται σ' ένα συνδυασμό οικονομικών, γεωγραφικών, αμυντικών και διοικητικών πλεονεκτημάτων, που τους επέτρεψε να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στο νέο πολιτικό σκηνικό μετά την ανακατάκτηση της Κων/πολης (1261). Τόσο η αμυντική τους ικανότητα, όσο και η δεσπόζουσα σημασία τους στην οικονομική ζωή της περιφέρειάς τους, συνέβαλαν αναμφίβολα στην πολιτική και την εκκλησιαστική τους αναβάθμιση, μέσα στα όρια του βυζαντινού κόσμου.

Δύο από τις αρχιεπισκοπές της Notitia 15, η Ζηκχία και η Βιτζίνα, εμφανίζονται στη σύνοδο του 1285 ως μητροπόλεις.¹⁶³² Και οι δύο βρίσκονταν εκτός των συνόρων της Αυτοκρατορίας. Η πρώτη στο παλιό χριστιανικό κέντρο της Κριμαίας και η δεύτερη στην περιοχή της Δοβρουτσάς. Η Βιτζίνα βρισκόταν στις εκβολές του Δούναβη και μέσω αυτής διακινούνταν το σιτάρι από τη Βλαχία και Μολδαβία, στην Κων/πολη. Η ύπαρξη σημαντικής εμπορικής κίνησης ανάμεσα στην Κων/πολη και τις περιοχές του κάτω Δούναβη κατά την υστερο-βυζαντινή περίοδο, προϋποθέτει και τη σημαντική παρουσία Βυζαντινών στην περιοχή αυτή.¹⁶³³ Τα πολιτικά λοιπόν κίνητρα αλλά και η φιλοδοξία του Πατριαρχείου για σταθεροποίηση και επέκταση της δικαιοδοσίας του στην Αν.Ευρώπη, πρέπει να συντέλεσαν στη δημιουργία της εκκλησιαστικής έδρας της Βιτζίνας στην περιοχή του κάτω Δούναβη. Το 1317 εμφανίζεται σε Συνοδική Διάγνωση για διαφορά που προέκυψε μεταξύ των μητροπόλεων Γοθθίας και Σουγδαίας, ως πλησιόχωρή τους.¹⁶³⁴

Η τάση της αύξησης των μητροπολιτικών εδρών συνεχίζεται και στις Notitiae 17 και 18 της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄. Στις Notitiae αυτές για πρώτη φορά οι ευρωπαϊκές έδρες (56) φτάνουν τον ίδιο αριθμό μ' εκείνες της Μ.Ασίας (56). Εκτός από την αύξηση του αριθμού των μητροπολιτικών εδρών στις ευρωπαϊκές επαρχίες, μέσα στη Notitia 17 γίνεται φανερό και μια άλλη τάση. Καθώς το πολιτικό κέντρο βάρους της Αυτοκρατορίας μετατοπίζεται προς τις ευρωπαϊκές επαρχίες, μεγαλώνει η σημασία

καταλόγου (Appendix 1) ότι η Βρύσις, η Γάνος και η Χερσώνα τιμήθηκαν στο αξίωμα της μητρόπολης κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄, οριοθετούν τον αριθμό των νέων μητροπολιτικών εδρών σ' αυτό το χρονικό διάστημα.¹⁶³⁸

Όλες βρίσκονταν στην Ευρώπη (Θράκη, Ήπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία), την περιοχή της Κριμαίας και τον Καύκασο και καμιά στη Μ.Ασία. Η Βέρροια, η Χριστούπολις και το Μελένικο εντοπίζονται στο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, η Βρύσις και η Γάνος στην περιοχή της Θράκης, τα Φάρσαλα στη Θεσσαλία, η Γάλιτζα και τα Λίτβαδα στη δυτική και βορειο-δυτική Ρωσία, η Βιδύνη στη βόρεια Βουλγαρία, η Γοθία, η Ζηκχία, ο Βόσπορος και η Χερσώνα στην περιοχή της Κριμαίας, η Βιτζίνα στην περιοχή της Δοβρουσάς και το Καυκάσιον στην περιοχή του Καυκάσου, μεταξύ Ιβηρίας και Κασπίας θάλασσας.¹⁶³⁹ Στην ίδια χρονική περίοδο έχουμε και τον προβιβασμό στην τάξη των αρχιεπισκοπών των εκκλησιαστικών εδρών Μηδείας, Ξάνθειας, Δράμας και Κω.¹⁶⁴⁰ Ο αριθμός αυτός δείχνει ότι το πολιτικό, οικονομικό και εκκλησιαστικό κέντρο βάρους της Αυτοκρατορίας μετακινήθηκε πλέον από τη Μ.Ασία, στην Ευρώπη. Πολύ ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι από τις δεκαέξι νέες εκκλησιαστικές έδρες στην Ευρώπη, οι εννιά (Γάλιτζα, Λίτβαδα, Βιδύνη, Γοθία, Ζηκχία, Χερσώνα, Βόσπορος, Βιτζίνα, Καυκάσιον) βρίσκονταν εκτός των συνόρων του Βυζαντίου. Η γεωγραφική τους διασπορά και η έκταση που καταλάμβαναν, δείχνουν ότι αντίθετα από το Βυζαντινό κράτος που συρρικνωνόταν συνεχώς, το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατόρθωσε όχι μόνο να διατηρήσει, αλλά και να επεκτείνει γεωγραφικά τη διοικητική δικαιοδοσία του εκτός των συνόρων της Αυτοκρατορίας.

είχαν εξαιρετική σημασία για το εμπόριο και την οικονομία της, φαίνεται πως επέβαλε την ανάγκη προσεταιρισμού του ντόπιου πληθυσμού. Ανάμεσα στα μέτρα που έπρεπε να πάρουν οι Γενουάτες, ήταν η πολιτική μιας σχετικής ανεξιθρησκείας και ο περιορισμός της προσηλυτιστικής δράσης της Καθολικής Εκκλησίας, ώστε να μην προσβάλλονται τα θρησκευτικά συναισθήματα του ντόπιου Ορθόδοξου πληθυσμού.¹⁶⁶⁸ Θεωρητικά λοιπόν, στα εδάφη που εξουσίαζαν οι Γενουάτες συνέχιζαν να υπάρχουν Ορθόδοξοι ιεράρχες. Είναι αλήθεια όμως ότι, οι κυρίαρχοι παραβίαζαν τις σχετικές συμφωνίες, όποτε αισθάνονταν αρκετά ισχυροί. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ωστόσο, επανερχόταν και έθετε με επιμονή το ζήτημα του σεβασμού των συμφωνιών, απαιτώντας την τοποθέτηση μητροπολιτών στις εκκλησιαστικές έδρες του, που βρίσκονταν υπό Γενουατική κατοχή.¹⁶⁶⁹ Το αν απέδωσαν οι προσπάθειες του Οικ. Πατριαρχείου, φαίνεται από το Υπόμνημα του 1347 στο οποίο αναφέρονται Ορθόδοξοι μητροπολίτες στη Μυτιλήνη, στη Χίο, στην Αμάστριδα και στην Αίνο, που ανήκαν στη Γένουα.¹⁶⁷⁰

Μέσα στην πολιτική αναταραχή που προηγήθηκε της πτώσης της Κων/πολης, φαίνεται πως οι υπόλοιπες μητροπόλεις της Κριμαίας παρήκμασαν. Η συνεχώς διογκούμενη Οθωμανική απειλή δημιουργούσε προβλήματα στο εμπόριο και στη ναυσιπλοΐα, καθιστώντας αβέβαιο το μέλλον των πληθυσμών. Ακόμα, η βουβωνική πανώλη του 1347 και οι συγκρούσεις μεταξύ Βενετών και Γενουατών για την κυριαρχία στον Εύξεινο Πόντο, οδήγησαν τις μητροπόλεις της Κριμαίας σε παρακμή και εξαφάνιση.

Η μητρόπολη Βιτζίνας βρισκόταν κοντά στις εκβολές του Δούναβη.¹⁶⁷¹ Δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία της ίδρυσής της, όμως εμφανίζεται στη σύνοδο του 1285, μπροστά από τη μητρόπολη Ζηκχίας.¹⁶⁷² Σε Συνοδική Διάγνωση του 1317-18 για διαφορά στην ενοριακή δικαιοδοσία που προέκυψε μεταξύ των μητροπολιτών Γοθθίας και Σουγδαίας, ανατέθηκε η μετάβαση και η επιτόπια εξέταση του προβλήματος στους “πλησιοχωρούντες” αρχιερείς Αλανίας, Βιτζίνης, Ζηκχίας και Ματράχων.¹⁶⁷³ Το γεγονός ότι περιλαμβάνεται και ο μητροπολίτης Βιτζίνας στους “πλησιοχωρούντες” αρχιερείς της Κριμαίας δε σημαίνει γεωγραφική εγγύτητα, αλλά πρέπει να θεωρηθεί ως ένταξη της Βιτζίνας στη γεωγραφική ζώνη των βορείων ακτών του Εύξεινου Πόντου, που περιλάμβανε τις μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τις εκβολές του Δούναβη ως τις υπώρειες του Καυκάσου και βρισκόταν υπό την επικυριαρχία των Τατάρων της Χρυσής Ορδής. Την ανάπτυξή της κατά το α΄ μισό του 14ου αιώνα, η Βιτζίνα την όφειλε στο εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών προς την Κων/πολη και τις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας.¹⁶⁷⁴ Η Βιτζίνα παρήκμασε γύρω στο 1340-1342 ύστερα από τις καταστροφικές επιδρομές των Τατάρων της Χρυσής Ορδής, οι οποίοι ερήμωσαν τις

περιοχές της Τρανσυλβανίας, Μολδαβίας, Βλαχίας και Δοβρουτσάς. Η πολιτική κυριαρχία των Τατάρων ανέκοψε την εξέλιξη της τοπικής κοινωνίας.¹⁶⁷⁵

Στη Notitia 19 της εποχής του Ανδρόνικου Γ΄, η μητρόπολη Βιτζίνας “◆◆○○□□✠◆◆” με τη μητρόπολη Χίου.¹⁶⁷⁶ Η συναρίθμηση δύο εδρών βασιζόταν στην αρχή της αναγραφής της παλιάς έδρας στη θέση που κατείχε και ταυτόχρονα της αναφοράς στην ίδια θέση, του μητροπολίτη που διοικούσε αυτή την έδρα ως τον “◆◆○○□□ □□✠◆◆”. Η Βιτζίνα εμφανίζεται στις Πατριαρχικές συνόδους των ετών 1341, 1343 και 1348. Η κατάσταση ωστόσο στην εκκλησιαστική έδρα της Βιτζίνας δεν ήταν και τόσο καλή, γιατί ο εκλεγμένος μητροπολίτης της Μακάριος αναγκάζεται το 1338 να υπογράψει έγγραφη υπόσχεση προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, ότι θα μετέβαινε στην έδρα του και δεν επρόκειτο να την εγκαταλείψει με κάποια πρόφαση για να επιστρέψει πίσω. Το έγγραφο αυτό είναι παρόμοιο με άλλο, που υπέγραψαν αρχιερείς, στις έδρες των οποίων “○○◆◆✠ ○◆◆✠ ○◆◆✠ ○◆◆✠”.¹⁶⁷⁷

Η μητρόπολη Βιτζίνας δεν αναφέρεται στις Notitiae 20 και 21 του 15ου αιώνα. Ο τελευταίος μητροπολίτης της που μνημονεύεται είναι ο Υάκινθος, τον οποίο μετέθεσε το Πατριαρχείο Κων/πόλεως από την ερημωμένη έδρα του, στη νέα μητρόπολη Ουγγροβλαχίας (1359).¹⁶⁷⁸

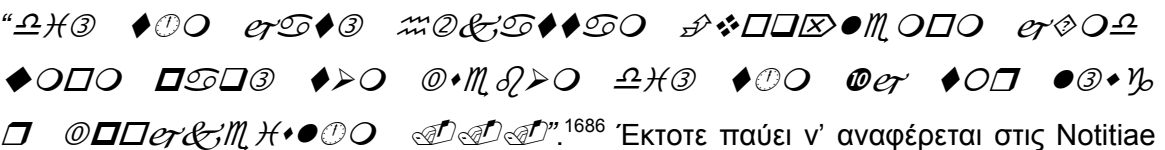
Για τη μητρόπολη Καυκασίου οι πηγές δεν αναφέρουν πολλά πράγματα. Βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ της Ιβηρίας (Γεωργίας), Κασπίας θάλασσας και λίμνης Τανάιδος.¹⁶⁷⁹ Το 1317 εμφανίζεται στα Πρακτικά της Πατριαρχικής συνόδου μαζί με τη μητρόπολη Λιτβάδων.¹⁶⁸⁰ Στις Notitiae 17 και 18 της εποχής του Ανδρόνικου Β΄ κατέχει την 84η θέση σε σύνολο 112 μητροπόλεων.¹⁶⁸¹ Στη Notitia 19 της εποχής του Ανδρόνικου Γ΄ αναγράφεται στην 89η θέση, μαζί με την Απάμεια και τα Λίτβαδα.¹⁶⁸² Από τα Πρακτικά της Πατριαρχικής συνόδου φαίνεται πως ήταν πλησιόχωρη της μητρόπολης Αλανίας και Σωτηριουπόλεως. Σε έγγραφο του 1356 αναφέρεται η συνοδική καθαίρεση του μητροπολίτη Αλανίας, ο οποίος χειροτόνησε παράνομα κάποιον επίσκοπο στη μητρόπολη Καυκασίων, προσπαθώντας μάλιστα να ξεγελάσει την ι. σύνοδο, δηλώνοντας ότι η μητρόπολη Καυκασίων ήταν διάφορη της επισκοπής Καυκασίας, που υπαγόταν σ’ εκείνον. Για τις ενέργειές του αυτές φαίνεται πως παρέμενε ατιμώρητος, έχοντας την φιλία και τη στήριξη του Χαν της Χρυσής Ορδής, πολιτικού κυρίαρχου της περιοχής.¹⁶⁸³ Η μητρόπολη Καυκασίων παύει ν’ αναφέρεται στις Notitiae 20 και 21 του 15ου αιώνα, σημάδι ότι παρήκμασε και εξαφανίστηκε.

Στην ίδια περιοχή, στον Καύκασο, οι Notitiae 17, 18 και 19 του 14ου αιώνα δείχνουν ότι το Πατριαρχείο Κων/πόλεως συνέχιζε ν' ασκεί διοικητική δικαιοδοσία στην Αλανία, στα βόρεια σύνορα της Γεωργίας. Η μητρόπολη Αλανίας και Σωτηριουπόλεως διαιρέθηκε επί Πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα. Η πράξη του όμως ακυρώθηκε επί πατριαρχείας Ισιδώρου το 1347. Διαιρέθηκε ξανά επί Πατριάρχη Καλλίστου το 1356, για να ενωθεί ακόμα μια φορά από τον Πατριάρχη Φιλόθεο το 1364.¹⁶⁸⁴

Έδρα και κάθισμα του μητροπολίτη Αλανίας ήταν η Σωτηριούπολις, πόλη στις ανατολικές ακτές του Εύξεινου Πόντου, η οποία κατά πάσα πιθανότητα ελεγχόταν ακόμα από την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Το έθνος των Αλανών, στο οποίο εκτεινόταν η δικαιοδοσία του μητροπολίτη, ζούσε νομαδικό βίο και δεν υπήρχαν μόνιμες εγκαταστάσεις ή άλλες πόλεις, ώστε να μπορέσουμε να διαγράψουμε με ακρίβεια τα όρια δικαιοδοσίας του. Ωστόσο, σε Συνοδική Πράξη του 1364 αναγράφονται οι περιοχές στις οποίες εκτεινόταν η διοικητική του δικαιοδοσία:

“”¹⁶⁸⁵

Στις αρχές του 15ου αιώνα η μητρόπολη Αλανίας αναφέρεται σε συνοδικό έγγραφο του 1401, με το οποίο ο Πατριάρχης καταδίκασε την διασιμωνίας αντικανονική χειροτονία του μητροπολίτη Αλανίας, που έγινε στην Τραπεζούντα από τον έξαρχό του. Στο έγγραφο αναγράφονται οι λόγοι στους οποίους συναίνεσε ο Πατριάρχης Κων/πόλεως, για να γίνει η χειροτονία στην Τραπεζούντα:

“”¹⁶⁸⁶

Έκτοτε παύει ν' αναφέρεται στις Notitiae ή στις Πατριαρχικές Πράξεις. Φαίνεται πως οι επιχειρήσεις του Ταμερλάνου εναντίον των Ιβήρων και των Τατάρων της Χρυσής Ορδής, καθώς και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Οθωμανών για την κυριαρχία των ακτών του Εύξεινου Πόντου, οδήγησαν στην εξαφάνιση της μητρόπολης Αλανίας.

ii. Η Βόρεια Βουλγαρία

Η μητρόπολη Βιδύνης αναφέρεται για πρώτη φορά στη Notitia 17, όπου αναγράφεται ότι προηγουμένως ήταν επισκοπή τής αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας.¹⁶⁸⁷ Η δημιουργία τής μητρόπολης αυτής του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη βορειοδυτική Βουλγαρία, στο μέσο Δούναβη, ήταν αποτέλεσμα των πολιτικών εξελίξεων στη

Βουλγαρία κατά το 14ο αι. Ύστερα από την ήττα της στο Βελεβούσδιο (1330) από τους Σέρβους, η Βουλγαρία περιορίστηκε σε δευτερεύοντα ρόλο στην πολιτική σκηνή των Βαλκανίων. Ωστόσο, κατάφερε να επωφεληθεί από τον εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο (1341-1347) και κατάφερε ν΄ ανακτήσει μερικές πόλεις που είχε χάσει παλαιότερα στο νότο και ανάμεσά τους τη Φιλιππούπολη (1344). Οι εσωτερικές δυναστικές έριδες επί τσάρου Αλέξανδρου Σισμάν (1331-1371) έφεραν σύντομα τη διάλυση του κράτους. Ο Αλέξανδρος για ν΄ αποζημιώσει το γιο του Ιωάννη Stracimir από τον πρώτο του γάμο, που τον απέκλεισε από τη διαδοχή του θρόνου, του έδωσε να διοικεί την περιοχή του Βιδινίου.¹⁶⁸⁸ Ο Stracimir που δεν έμεινε ικανοποιημένος από το διακανονισμό αυτό, αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας, απομάκρυνε την επαρχία του από την Εκκλησία της Βουλγαρίας και την υπήγαγε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.¹⁶⁸⁹ Η υπαγωγή της μητρόπολης Βιδύνης στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως επιβεβαιώνεται και από δύο Συνοδικές Πράξεις χειροτονίας του μητροπολίτη της, επί πατριαρχείας Νείλου (1381)¹⁶⁹⁰ και Αντωνίου Δ΄(1392).¹⁶⁹¹ Αρκετοί ερευνητές τοποθετούν τη χρονολογία υπαγωγής τη μητρόπολης αυτής στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως ανάμεσα στο 1371, έτος θανάτου του Αλεξάνδρου Σισμάν και το 1381, έτος της Συνοδικής Πράξης του μητροπολίτη Βιδύνης Κασσιανού.¹⁶⁹² Ο Δημ.Γόνης, υποστηρίζει ότι η Βιδύνη ανήκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο από πολύ πριν, γιατί ήδη από την εποχή του Πατριάρχη Καλλίστου (1350-53 και 1355-63), ο “*πατριάρχης*” Τυρνόβου δημιουργούσε προβλήματα στην ομαλή λειτουργία των εκκλησιαστικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που βρίσκονταν μέσα στα όρια του Βουλγαρικού κράτους. Ανάμεσα στις εκκλησιαστικές έδρες που αναφέρει ο Δ.Γόνης περιλαμβάνεται και η Βιδύνη.¹⁶⁹³

Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η μητρόπολη Βιδύνης εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Notitia 17, της εποχής του Ανδρόνικου Β΄. Η σχετικά υψηλή θέση που κατέχει και η αναγραφή της ανάμεσα στην ομάδα των μητροπόλεων Λιθών, Καυκασίου και Γοθθίας, οι οποίες εμφανίζονται στις Πατριαρχικές Πράξεις των αρχών του 14ου αιώνα, ενισχύει την εικασία ότι ιδρύθηκε την ίδια περίπου εποχή με τις παραπάνω μητροπόλεις. Μέσα στην ίδια πάντα ομάδα μητροπόλεων εμφανίζεται και στις Notitiae 18 και 19 (Ανδρόνικου Γ΄).¹⁶⁹⁴ Αν και δεν αναφέρεται από άλλες πηγές εκτός των επισκοπικών καταλόγων, θεωρούμε ότι η υπαγωγή της Βιδύνης στο Οικουμενικό Πατριαρχείο έγινε πριν το 1323, όταν η περιοχή ήταν ημιανεξάρτητη ηγεμονία υπό τον δεσπότη Σισμάν. Το Βιδίνιο ενώθηκε ειρηνικά με την υπόλοιπη Βουλγαρία όταν οι

Βογιάροι εξέλεξαν νέο τσάρο το Μιχαήλ (1323-1330), γιο του δεσπότη Σισμάν.¹⁶⁹⁵ Τότε φαίνεται ότι άρχισαν οι επεμβάσεις της Βουλγαρικής Εκκλησίας στη μητρόπολη Βιδύνης.

Το κράτος του Βιδινίου εκτεινόταν γεωγραφικά από την πόλη του Βιδινίου στο Δούναβη, μέχρι τη Ράχοβα στ' ανατολικά και τη Νις στα νότια. Το 1396 με την ήττα των Σταυροφόρων στη Νικόπολη, έσβησε το τελευταίο ίχνος ανεξαρτησίας στη Βουλγαρία και το Βιδίνιο καταλήφθηκε από τους Τούρκους.¹⁶⁹⁶

Η μητρόπολη Βιδύνης αναφέρεται για τελευταία φορά στη Notitia 20 των αρχών του 15ου αιώνα.¹⁶⁹⁷ Αργότερα, το 1408, η μητρόπολη Βιδύνης προσαρτήθηκε στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας.¹⁶⁹⁸ Η υπαγωγή της στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας επιβεβαιώνεται και από την απουσία της στη Notitia 21 του β' μισού του 15ου αιώνα.

iii. Η Ανατολική Ευρώπη

Στην ανατολική Ευρώπη του 14ου αιώνα η διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου εμφανίζεται με την οργάνωση των τριών μητροπόλεων Ρωσίας, Γάλιτζας και Λιτβάδων. Η δημιουργία των μητροπόλεων Γάλιτζας και Λιτβάδων ήταν αποτέλεσμα μιας σειράς πολιτικών εξελίξεων και διεργασιών, οι απαρχές των οποίων οριοθετούνται από την παρακμή του κράτους του Κιέβου και την μετατόπιση του πολιτικού κέντρου προς την περιφέρεια κατά το β' μισό του 12ου αιώνα. Με την παρακμή του Κιέβου τρεις ηγεμονίες (Γαλικία-Βολυνία, Νοβγκορόντ, Σουζντάλ) θ' αποκτήσουν αυξημένη γεωπολιτική σημασία και θ' ανταγωνίζονται για την κατάκτησή του.¹⁶⁹⁹

Παρά την πολιτική κατάπτωση του κράτους του Κιέβου σε μικρότερες ηγεμονίες, η Ρωσική Εκκλησία ήταν ακόμα ενιαία και το Κίεβο παρέμεινε η έδρα του μητροπολίτη Ρωσίας. Το Κίεβο καταλήφθηκε και λεηλατήθηκε από τους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής το 1240.¹⁷⁰⁰ Από τότε αν και επίσημα ήταν η έδρα της μητρόπολης "*Κιέβου και Πάσης Ρωσίας*", η έδρα μεταφέρθηκε βορειότερα στο Βλαντιμήρ. Ο Μάξιμος (1283-1305), ο οποίος ήταν Βυζαντινός στην καταγωγή, έλαβε την επικύρωση της επιλογής του από το Χαν της Χρυσής Ορδής το 1283 και εγκαταστάθηκε το 1299 στο Βλαντιμήρ ύστερα από πολυετή περιπλάνηση στις πόλεις τής μητρόπολής του.¹⁷⁰¹ Η αίτηση για τη μεταφορά της έδρας τής μητρόπολης από το Κίεβο στο Βλαντιμήρ επικυρώθηκε αργότερα από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1354). Η συνοδική απόφαση όμως όριζε ως πρώτη έδρα της μητρόπολης Ρωσίας το Κίεβο.¹⁷⁰² Στο τέλος του 13ου αι. η μητρόπολη

Κιέβου και πάσης Ρωσίας, ενταγμένη στη διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κάλυπτε μια τεράστια γεωγραφική περιοχή, από τα Καρπάθια όρη μέχρι τον Άνω Βόλγα και από το Νοβγκορόντ στα βόρεια μέχρι το Σαράι της Χρυσής Ορδής στις εκβολές του Βόλγα, στα νότια.

Η μητρόπολη Γαλικίας (Γάλιτζας) πρέπει να δημιουργήθηκε γύρω στο 1304 και πρώτος μητροπολίτης της υπήρξε κάποιος Νήφων.¹⁷⁰³ Στη Notitia 17 αναφέρεται ότι η προαγωγή της έγινε επί πατριαρχείας Αθανασίου Α΄ (1289-1293, 1304-1310).¹⁷⁰⁴ Τη δημιουργία χωριστών μητροπόλεων στα δυτικά και τα νοτιο-δυτικά της μητρόπολης Κιέβου, προκάλεσε η απόσχιση αυτών των περιοχών και η κατάληψή τους από τις νέες πολιτικές δυνάμεις της περιοχής, της Πολωνίας και της Λιθουανίας, που επηρεάζονταν από τη Δύση. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν για να συνηγορήσουν στη δημιουργία των χωριστών μητροπόλεων στη νοτιο-δυτική περιφέρεια της μητρόπολης Κιέβου ήταν: α) η μεταφορά της μητροπολιτικής έδρας μακριά από το Κίεβο, παραδοσιακή έδρα του εκάστοτε μητροπολίτη Ρωσίας, β) η πολιτική αλληλεγγύης που έδειχνε ο μητροπολίτης Ρωσίας στους ηγεμόνες των βορειο-ανατολικών περιοχών, που ήταν υποτελείς των Μογγόλων και γ) η συγκαλυμμένη απειλή ότι, αφού το Ορθόδοξο ποίμνιο των περιοχών εκείνων έμενε εγκαταλειμμένο από την πνευματική του ηγεσία, οι ηγεμόνες του θα επιχειρούσαν να μεταθέσουν τη θρησκευτική τους νομιμοφροσύνη στη Δυτική Εκκλησία. Ο ελληνικής καταγωγής μητροπολίτης Ρωσίας Θεόγνωστος (1328-1353) πέτυχε την έκδοση συνοδικής απόφασης για κατάργηση της μητρόπολης Γαλικίας (1347) και την υπαγωγή των επισκοπών της στη δικαιοδοσία του.¹⁷⁰⁵ Οι επισκοπές βρίσκονταν στην ηγεμονία της Γαλικίας-Βολυνίας, δυτικά του Κιέβου και ήταν πέντε στον αριθμό: *“η τε Γάλλιτζα, τό Βολοδίμηρον, τό Χόλμιν, τό Περεμίσθλιν, τό Λουτζικόν και τό Τούροβον...”*.¹⁷⁰⁶ Η προαγωγή της μητρόπολης Λιτβάδων, σύμφωνα με σημείωση στη Notitia 17, έγινε επί πατριαρχείας του Ιωάννη ΙΓ΄ του Γλυκέως (1315-1319).¹⁷⁰⁷ Την εποχή αυτή το μεγάλο δουκάτο της Λιθουανίας ήταν μια ανερχόμενη δύναμη, που είχε επεκταθεί απ΄ τον αρχικό του πυρήνα γύρω στη Βίλνα και τον μέσο Νιέμεν προς τ΄ ανατολικά και νοτιο-ανατολικά, απορροφώντας μεγάλα εδάφη της δυτικής Ρωσίας. Ως το 1362 είχε κυριαρχήσει στην κοιλάδα του μέσου Δνείπερου και στο τέλος του 14ου αιώνα τα σύνορά του είχαν φτάσει στη Μαύρη θάλασσα.¹⁷⁰⁸ Η εμφάνιση λοιπόν ξεχωριστής μητρόπολης Λιθουανίας (Λιτβάδων), οφειλόταν στην αυξανόμενη πολιτική δύναμη των ηγεμόνων της.

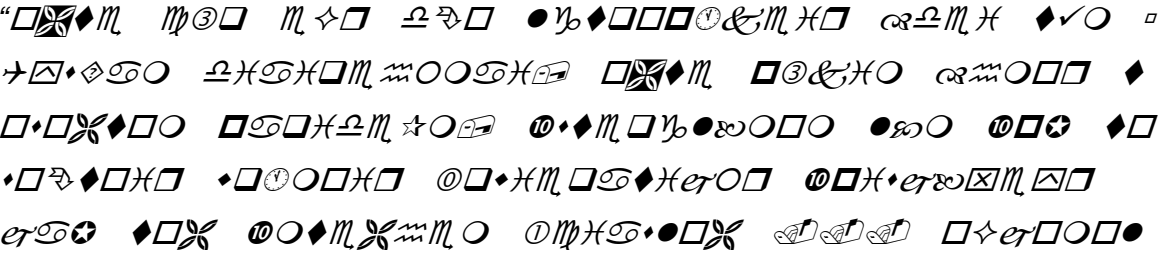
Το πριγκηπάτο της Μόσχας ήταν ο κύριος αντίπαλος της Λιθουανίας στην επέκτασή της στ΄ ανατολικά. Οι ηγεμόνες της Μόσχας είχαν μαζί τους τους μητροπολίτες

κατάστασης. Σε Πατριαρχικό Πιπτάκιο προς το μητροπολίτη Κιέβου και πάσης Ρωσίας του 1371, ο Πατριάρχης Φιλόθεος, εξηγώντας τις ενέργειές του στη Γαλικία, με απολογητικό ύφος, αναφέρει ότι έδωσε στη Γαλικία τρεις επισκοπές (Βλαδιμήρ, Περεμύσλ και Χολμ) που βρίσκονταν υπό την εξουσία του Casimir.¹⁷¹⁷ Δεν αναφέρει το Τουρόβ και εξαιρεί σαφώς το Λουτσκ, περιοχές που προφανώς βρίσκονταν έξω από τις κατακτήσεις του Πολωνού βασιλιά.

Την ίδια εποχή ο ηγεμόνας της Λιθουανίας Ολγέρντ, σε Πιπτάκιο του προς τον Πατριάρχη Κων/πόλεως, εξαπολύει κατηγορίες κατά του μητροπολίτη Ρωσίας για την υποστήριξή του προς τους πολιτικούς του αντιπάλους (τη Μόσχα) και ζητά την ίδρυση μιας χωριστής μητρόπολης Λιθβών. Σύμφωνα με την επιστολή, η δικαιοδοσία της μητρόπολης αυτής θα κάλυπτε, εκτός από το παραδοσιακό έδαφος της παλιάς μητρόπολης Λιθουανίας, όλες τις συμμαχικές ρωσικές ηγεμονίες του Ολγκέρντ, το Κίεβο, το Σμολένσκ, το Τβερ, τη Μικρή Ρωσία, το Νοβοσίλ και το Νίζνι-Νοβγκορόντ.¹⁷¹⁸ Φαίνεται πως η πρόθεση του Ολγκέρντ ήταν να αποκτήσει τον έλεγχο της ρωσικής Εκκλησίας, να εκτοπίσει τη Μόσχα από την περιοχή και να ηγηθεί μιας ενοποιημένης Ρωσίας.¹⁷¹⁹

Λίγο αργότερα (1375) ο ηγεμόνας της Λιθουανίας πέτυχε να χειροτονηθεί ο ιερομόναχος Κυπριανός Τσάμπλακ (1375-81) μητροπολίτης “Κιέβου και Λιθβών”, ενώ ζούσε ακόμα ο κάτοχος της έδρας Αλέξιος.¹⁷²⁰ Έτσι διασπάστηκε ξανά η μητρόπολη Ρωσίας. Οι βόρειες επαρχίες που βρίσκονταν στην επιρροή της Μόσχας, αναγνώριζαν τον Αλέξιο, ενώ οι νότιες επαρχίες που κατέχονταν από τη Λιθουανία αναγνώριζαν τον Κυπριανό.¹⁷²¹

Στην πραγματικότητα ο Πατριάρχης Φιλόθεος δεν απομακρύνθηκε από την αρχή της ενότητας της εκκλησιαστικής διοίκησης, αλλά απλά την προσαρμοσε στα νέα πολιτικά δεδομένα της εποχής του. Οι ενέργειές του αποσκοπούσαν στην επιβίωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα εδάφη της Λιθουανίας και της Πολωνίας, και στην ενότητά τους υπό τη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Όταν είδε ότι ο μητροπολίτης που έμενε στη Μόσχα δεν μπορούσε να διοικεί τα εδάφη που βρίσκονταν υπό λιθουανικό έλεγχο,

“”, διόρισε τον Κυπριανό μητροπολίτη

iv. Η Θράκη

Στη Notitia 19 της εποχής του Ανδρόνικου Γ' ο αριθμός των μητροπόλεων φτάνει στο υψηλότερο σημείο του (130). Για πρώτη φορά ο αριθμός των μητροπόλεων των ευρωπαϊκών επαρχιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ξεπερνά τον αριθμό των μητροπόλεων που βρίσκονταν στις μικρασιατικές επαρχίες. Σε σύνολο 130 μητροπόλεων, οι 73 βρίσκονταν σε Ευρώπη και Κριμαία, ενώ οι υπόλοιπες 57 στη Μ.Ασία.¹⁷²⁸ Οι νέες μητροπόλεις που περιλαμβάνονται στον κατάλογο των μητροπόλεων της Notitia 19, στην πλειοψηφία τους βρίσκονται στο τέλος του καταλόγου και καταγράφουν την ιστορική εξέλιξη του καταλόγου από το 1323, ημερομηνία προαγωγής της αρχιεπισκοπής Βρύσεως σε μητρόπολη,¹⁷²⁹ ως το 1347, ημερομηνία κατά την οποία τελειώνει η περίοδος “◆○□ ◆◆ℳ◆♣◆ℓ □□” (1341-1347).¹⁷³⁰

Η περίοδος “◆○□ ◆◆ℳ◆♣◆ℓ □□”, κατά την οποία προβιβάστηκαν στο βαθμό της μητρόπολης οι περισσότερες από τις νέες μητροπόλεις, αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο (1341-1347), που κλόνισε την αυτοκρατορία και έληξε με την είσοδο του Καντακουζηνού στην Κων/πολη και τη στέψη του σε συμβασιλέα του Ιωάννη Ε'.¹⁷³¹

Οι νέες μητροπόλεις που αναγράφονται στη Notitia 19 είναι οι: Βρύσις, Χίος, Τένεδος, Βιζύη, Μαρώνεια, Ξάνθεια, Μήδεια, Γάρελλα, Λήμνος, Μάκρη, Περιθεώριο, Καλλιούπολις, Ραιδεστός, Εξαμίλιο, Σωζόπολις, Λυτίτζα.¹⁷³² Σ' αυτές θα πρέπει να προστεθούν και οι μητροπόλεις Γάνου, Ζιχνών, Δράμας, Προβάνδου και Σκοπέλου.¹⁷³³ Η μητρόπολη Γάνου προβιβάστηκε από αρχιεπισκοπή στο βαθμό της μητρόπολης επί Ανδρόνικου Β', μαζί με τη μητρόπολη Βρύσεως.¹⁷³⁴ Η Ζίχνη προβιβάστηκε σε μητρόπολη επί Ανδρόνικου Γ', μαζί με τη Χίο.¹⁷³⁵ Η Δράμα, η Προβάνδου και η Σκόπελος προβιβάστηκαν στο βαθμό της μητρόπολης κατά την περίοδο “◆○□ ◆◆ℳ◆♣◆ℓ □□” (1341-1347).¹⁷³⁶

Από τις παραπάνω μητροπόλεις, η Λήμνος αφορά μεταγενέστερη εποχή γιατί το 1381 ήταν ακόμα αρχιεπισκοπή.¹⁷³⁷ Εκτός των νησιών του Β.Αιγαίου, Χίου, Τενέδου, Λήμνου και των μητροπόλεων Ζιχνών και Δράμας, που ανήκαν στο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, όλες οι άλλες μητροπόλεις εντοπίζονται στο γεωγραφικό χώρο της Θράκης.

Η συγκέντρωση ενός τόσο μεγάλου αριθμού μητροπόλεων σε έναν σχετικά περιορισμένο γεωγραφικό χώρο συμβαίνει για πρώτη φορά και πρέπει να οφείλεται στα

νέα πολιτικά και δημογραφικά δεδομένα που δημιούργησαν οι ιστορικές εξελίξεις της εποχής.

Οι θρακικές πόλεις είχαν εμπλακεί στον εμφύλιο ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, ήδη από την πρώτη φάση των συγκρούσεων. Ο ικανότατος Μέγας δούκας Αλέξιος Απόκαυκος, αντίπαλος του Καντακουζηνού, κατάφερε να υποκινήσει σε εξέγερση τα λαϊκά στρώματα των πόλεων της Θράκης εναντίον των πλουσίων γαιοκτημόνων, οι οποίοι είχαν ταχθεί με το μέρος του Καντακουζηνού. Σ΄ όλες τις θρακικές πόλεις τα μέλη της αριστοκρατίας εξοντώθηκαν ή διώχθηκαν.¹⁷³⁸ Η Μακεδονία και η Θράκη αναγνώρισαν τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο ως το νόμιμο αυτοκράτορα, ενώ ο Καντακουζηνός κέρδισε την υποστήριξη των πρόσφατα ανακτημένων ελληνικών επαρχιών της Θεσσαλίας, Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας.¹⁷³⁹

Είναι πιθανόν, η προαγωγή των θρακικών επισκοπών και αρχιεπισκοπών σε μητροπόλεις να εντασσόταν στο γενικότερο σχέδιο του προσεταιρισμού των αρχιερέων και του λαού των πόλεων της Θράκης, από τον Ιωάννη Ε΄ και τον Πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα. Στην προαγωγή τους σε μητροπόλεις φαίνεται πως συνηγόρησαν και οι νέες δημογραφικές συνθήκες, που διαμορφώθηκαν με τις μεγάλες καταστροφές που επέφερε στην ύπαιθρο η σύμπραξη των Σέρβων, Βουλγάρων και Τούρκων μισθοφόρων, με το μέρος του ενός ή του άλλου.¹⁷⁴⁰

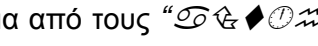
Τα χωριά ερημώθηκαν και οι γεωργικοί πληθυσμοί κατέφευγαν στις πόλεις ή τα κάστρα.¹⁷⁴¹ Σ΄ αυτούς έρχονταν να προστεθούν και οι απελπισμένοι μικρασιατικοί πληθυσμοί που έβρισκαν άσυλο στις θρακικές πόλεις.¹⁷⁴² Το αποτέλεσμα ήταν να ερημωθεί η ύπαιθρος και να παρουσιαστεί το φαινόμενο του υπερπληθυσμού στις οχυρωμένες πόλεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα φρούρια Προβάνδου και Σκοπέλου. Χάρη στις οχυρώσεις τους και στη δυσπρόσιτη ορεινή τοποθεσία του βορείου τμήματος της ανατολικής Θράκης, στην οποία ήταν χτισμένα, ο πληθυσμός τους αυξήθηκε σημαντικά από την εγκατάσταση σ΄ αυτά κατοίκων των γύρω περιοχών, που ζητούσαν καταφύγιο από τις τουρκικές επιδρομές.¹⁷⁴³ Είναι γνωστό ότι, παραδοσιακά το αξίωμα της μητρόπολης συνδέθηκε με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η διατήρηση της θέσης τους στον κατάλογο των μητροπόλεων εξαρτόταν από το αν διατηρούσαν μεγάλο πληθυσμό ή από τη σημασία της πόλης στην επαρχιακή διοίκηση της αυτοκρατορίας. Οι παρατηρήσεις του ερμηνευτή των ι. κανόνων Βαλσαμώνος, υποδηλώνουν ότι υπήρχε σύνδεση μεταξύ της αύξησης του αριθμού των μητροπόλεων και της αύξησης του πληθυσμού.

Τούρκοι πολεμιστές, οι οποίοι δεν εφάρμοζαν τις αρχές θρησκευτικής ανοχής του Ισλάμ και οι επιδρομές τους, ληστρικού χαρακτήρα κυρίως, ήταν ιδιαίτερα καταστρεπτικές. Οι οικονομικοί πόροι της Εκκλησίας εκμηδενίστηκαν ή περιορίστηκαν σημαντικά, ενώ η επικοινωνία των κατά τόπους Εκκλησιών με το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγινε δύσκολη αν όχι αδύνατη. Στη σοβαρή δοκιμασία που υποβλήθηκαν οι γεωργικοί πληθυσμοί και τα αστικά κέντρα της Θράκης, τόσο από την ανάμιξη των Τούρκων, Σέρβων και Βουλγάρων στους βυζαντινούς εμφυλίους, όσο και από τις επιδρομές Τούρκων πειρατών και Καταλανών, η μόνιμη παρουσία των Τούρκων από το 1352 και εξής συνέβαλε στην περαιτέρω παρακμή των εκκλησιαστικών εδρών της Θράκης.¹⁷⁵⁴

Κάτω από τις συνθήκες αυτές λοιπόν, η ύπαρξη αρκετών από τις νέες μητροπόλεις της Θράκης αποδείχθηκε εφήμερη. Από τις 16 νέες θρακικές μητροπόλεις που αναγράφονται στη Notitia 19 (Ανδρονίκου Γ'), παύουν ν' αναφέρονται στη Notitia 20 (αρχές 15ου αι.) οι: Γάνος, Προβάνδου, Σκόπελος, Καλλιούπολις, Ραιδεστός, Εξαμίλιο, Μαρώνεια.¹⁷⁵⁵ Στη Notitia 21 των χρόνων της τουρκικής κατάκτησης (β' μισό του 15ου αι.), από τις νέες θρακικές μητροπόλεις που εμφανίστηκαν στη Notitia 19, συνεχίζουν ν' αναγράφονται μόνο η Μήδεια, η Σωζόπολις, το Περιθεώριο, η Μαρώνεια, η Γάνος, ενώ η Ραιδεστός και η Καλλιούπολις εμφανίζονται ως επισκοπές της μητροπόλεως Ηρακλείας.¹⁷⁵⁶

Συνολικά, από τις 27 μητροπόλεις του θρακικού χώρου που μαρτυρούνται από τα μέσα του 14ου αι. (Ηράκλεια, Αδριανούπολις, Άπρω, Μάδυτος, Αρκαδιούπολις, Βρύσις, Σηλύβρια, Μεσήμβρια, Σωζόπολις, Βάρνα, Αγχίαλος, Γάνος, Βιζύη, Μήδεια, Γαρέλλα, Ραιδεστός, Καλλίπολις, Προβάνδου, Σκόπελος, Εξαμίλιο, Αίνος, Διδυμότειχο, Τραϊανούπολις, Μάκρη, Μαρώνεια, Ξάνθεια, Περιθεώριο), μετά την κατάκτηση είχαν απομείνει 14 (Ηράκλεια, Αίνος, Αδριανούπολις, Σηλύβρια, Μεσήμβρια, Σωζόπολις, Βάρνα, Αγχίαλος, Μήδεια, Διδυμότειχο, Μαρώνεια, Ξάνθεια, Περιθεώριο).¹⁷⁵⁷

Οι πληροφορίες που έχουμε για την κατάσταση των εκκλησιαστικών εδρών στο β' μισό του 14ου αιώνα αφορούν τις μητροπόλεις και τις αρχιεπισκοπές, λόγω της επικράτησης του σύντομου τύπου των Notitiae. Για το λόγο αυτό δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες για την τύχη των περισσότερων επισκοπών. Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε βέβαια ότι, οι επισκοπές που κατακτήθηκαν βίαια από τους Τούρκους ή έγιναν βάσεις για τις επιδρομές τους σε γειτονικές περιοχές, εξαφανίζονται οριστικά. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται, εφόσον το όνομά τους δεν εμφανίζεται στις Συνοδικές Πράξεις μέχρι τις πρώτες δεκαετίες μετά την κατάκτηση της Κων/πολης, όπου έχουμε στη Notitia 21 την αναγραφή των επισκοπών που επιβίωσαν. Ενδεικτικά θ' αναφέρουμε την

αναφέρεται στην εκλογή του επισκόπου Μελανίων ως μητροπολίτη Αδριανουπόλεως. Έντονος διαφαίνεται ο σκεπτικισμός στο έγγραφο για το αν θα μπορούσε ο επίσκοπος Μελανίων να πάρει άδεια από τους “”, ώστε να μεταβεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο για τη συνήθη ομολογία πίστεως. Σε αντίθετη περίπτωση, μια έγγραφη ομολογία θα του στελνόταν με αντιπροσωπία αρχιερέων, οι οποίοι θα υπέγραφαν ως μάρτυρες και θα τη μετέφεραν πίσω στη σύνοδο. Στη συνέχεια θα του αποστέλταν η Πράξη της μετάθεσής του στο θρόνο της Αδριανουπόλεως.¹⁷⁶³ Όπως τονίσαμε και παραπάνω τέτοιες δυσκολίες είχαν αρνητικές επιπτώσεις στην εκκλησιαστική διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η αποδιάρθρωση της εκκλησιαστικής διοίκησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Θράκη, με την παρακμή, την εξαφάνιση ή τον υποβιβασμό των εκκλησιαστικών εδρών, οφειλόταν σε μια σειρά από δυσμενείς παράγοντες. Αρχικά ο πληθυσμός της Θράκης αποδεκατίστηκε από τη βουβωνική πανώλη του 1347.¹⁷⁶⁴ Στη συνέχεια, ο σεισμός του 1354 κατέστρεψε πολλά κάστρα και πόλεις της Θράκης.¹⁷⁶⁵ Τέλος, οι Οθωμανοί Τούρκοι εγκαταστάθηκαν για πρώτη φορά στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, καταλαμβάνοντας τη Τζύμπη το 1352/53 και την Καλλίπολη το 1354, ύστερα από το μεγάλο σεισμό που γκρέμισε τα ισχυρά τείχη τους.¹⁷⁶⁶ Οι Τούρκοι χρησιμοποιώντας τα προγεφυρώματά τους, εξαπλώθηκαν με γοργό ρυθμό, κυριεύοντας τα ισχυρότερα βυζαντινά κέντρα της Θράκης. Το 1361 πιθανότατα κατέλαβαν το Διδυμότειχο, αποκτώντας έτσι την κυριαρχία σ’ ένα μεγάλο τμήμα της παραποτάμιας περιοχής της Θράκης, περικλείοντας ασφυκτικά την Αδριανούπολη.¹⁷⁶⁷ Το 1363 κατέλαβαν τη Φιλιππούπολη και το 1368/69 κατέλαβαν την Αδριανούπολη, την οποία καθιέρωσαν πρωτεύουσα του ευρωπαϊκού τμήματος του Οθωμανικού κράτους.¹⁷⁶⁸

Η πολιτική αναταραχή και η κοινωνική και οικονομική αποδιάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας που δημιούργησαν οι τουρκικές κατακτήσεις, έκαναν τη ζωή των κατοίκων καταθλιπτική. Ο συνωστισμός που δημιουργούνταν στις ελεύθερες ακόμα πόλεις από κατοίκους της υπαίθρου που αναζητούσαν καταφύγιο μπροστά στον τουρκικό κίνδυνο, η πείνα εξαιτίας της παρεμπόδισης της καλλιέργειας της γης, η καταπίεση των “*δυνατών*” και η οικονομική παρακμή από την κυριαρχία των ιταλικών πόλεων στον τομέα αυτό, συνέβαλαν στην εξαθλίωση των κατοίκων των πόλεων. Ο φόβος εξάλλου για προδοσία, εκ μέρους τυχοδιωκτών που ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με τους Τούρκους, ήταν διάχυτος στη βυζαντινή κοινωνία.¹⁷⁶⁹ Μόνη διέξοδος φαινόταν η φυγή ή ο εξισλαμισμός. Σύμφωνα με τοπικές προφορικές

παραδόσεις των εγκαταστημένων στην Ελλάδα Θρακών προσφύγων, παρατηρήθηκε φυγή των κατοίκων σε ορεινά και απομονωμένα μέρη.¹⁷⁷⁰

Σύμφωνα με τον Τούρκο χρονογράφο Sükrülâh, στην αρχή οι Οθωμανοί με επικεφαλής τον Σουλεϊμάν, γιο του Ορχάν, προσπάθησαν να επιβάλλουν με τη βία τη μουσουλμανική θρησκεία, για να εδραιώσουν τη θέση τους στην περιοχή. Εκείνους που αρνούσαν να εξισλαμιστούν τους έσφαζαν και σκλάβωναν τις οικογένειές τους. Τις εκκλησίες τις κατέστρεφαν ή τις μετέτρεπαν σε τζαμιά.¹⁷⁷¹

Τα αποτελέσματα των τουρκικών επιδρομών και οι ομαδικοί εξισλαμισμοί επιβεβαιώνονται από την παρακάτω μαρτυρία του Δημ.Κυδώνη:

“&□□●□◇ ●●○ ετϷ⊕ &□●□◇ ◇③□ □⊕&ℳ□ □○Ϸ&◇
·ετ□◆·□ □②·Ϸ□⊕ ρ②□ρϷ□□□ □● ◆○ℳ·>□ ℳ ☆·ρ③&
&□○◆ℳ□ ◇③□ ●●○
○○●◆Ϸ·Ϸ○⊕ ◇③□ □● □Ϸ□Ϸ·◆Ϸ·③●ℳ○□□ □○□□Ϸ□⊕
□□□ □◆☆□ □□⊕ □☆ετ·◆□□·□ ·□>○◆Ϸ⊕⊕ □□◇ετϷ◆□
□ □● □④·Ϸ · ◆<□Ϸ ετϷ⊕ ☆ℳ□⊕ ετϷ◆●◆□Ϸ□◆Ϸ⊕⊕
ετϷ⊕ □□ ◆✓○ □◆·◆Ϸ○ ⊕□□●○Ϸ●ℳ○□□ ετϷ⊕ □ υετ②·
◆Ϸ○ ●Ϸ□□□”.¹⁷⁷²

Όπως στη Μ.Ασία, έτσι και στη Θράκη αλλά και τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές επαρχίες, αρκετοί γαιοκτήμονες προσχώρησαν στους Τούρκους, αποβλέποντας στην απόκτηση ή τη διατήρηση των τιμαρίων τους. Αυτοί και οι οικογένειές τους, αργά ή γρήγορα απορροφήθηκαν από το μουσουλμανικό περιβάλλον τους και μόνο η διατήρηση κάποιου επιθέτου μαρτυρούσε τη χριστιανική τους καταγωγή.¹⁷⁷³ Ο Δημ.Κυδώνης αναφέρει ότι ορισμένοι πλούσιοι στρέφονταν προς τους Τούρκους, αποθαρρημένοι από τη δυσπραγία των Βυζαντινών και αποβλέποντας στην απόκτηση υλικών πλεονεκτημάτων. Πίστευαν ότι με την εκούσια προσχώρησή τους στον εχθρό, οι Τούρκοι θα τους αντάμειβαν με μεγάλες τιμές.¹⁷⁷⁴

Ωστόσο, ξέχωρα από τους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες που συνέβαλαν στη διαδικασία εξισλαμισμού του χριστιανικού πληθυσμού, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η συνεχής ανασφάλεια από τις παρατεταμένες πολεμικές επιχειρήσεις, τις αιχμαλωσίες, τις θανατώσεις, τις εκτοπίσεις και την αδυναμία προσπορισμού των αναγκαίων για επιβίωση, που έφερε τους κατοίκους της Θράκης στα όρια της απόγνωσης. Το μειωμένο ηθικό τους, σ' αντίθεση με την εικόνα του “*αήτητου Ισλάμ*” που δημιούργησαν οι συνεχείς νίκες των Τούρκων, οδήγησε αρκετούς κατοίκους στον εξισλαμισμό. Σ' αυτή την κατηγορία των εξισλαμισμών αναφέρεται ένα βυζαντινό

πόλεως

“...”, την Εκκλησία του Περιθεωρίου, της οποίας η έδρα

χήρευε (1353).¹⁷⁸⁴ Μετά και την κατάληψη της Μοσυνοπόλεως (1361-62 ή 1364-65), ο τελευταίος μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως βρήκε καταφύγιο στην Κων/πολη. Η παραμονή του στην Κων/πολη μαρτυρείται από τη συμμετοχή του σε μια σειρά Πατριαρχικών συνόδων.¹⁷⁸⁵ Λίγο αργότερα, συνοδικό έγγραφο του 1365 μας πληροφορεί ότι, ο μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως μετατέθηκε στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, επειδή η

έδρα του “...”.¹⁷⁸⁶ Η πλήρης παρακμή της έδρας επιβεβαιώνεται από Πατριαρχικό έγγραφο του

1371, στο οποίο αναφέρεται ότι ο “τόπος” του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως δόθηκε στο μητροπολίτη Σερρών.¹⁷⁸⁷ Η Τραϊανούπολις αναφέρεται για τελευταία φορά στη Notitia 20¹⁷⁸⁸ (αρχές 15ου αι.), ενώ απουσιάζει από την πρώτη Notitia μετά την τουρκική κατάκτηση (Notitia 21), σημάδι ότι έπαψε να υπάρχει ως εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής.

Παρόμοια ήταν και η τύχη της μητρόπολης Αδριανουπόλεως. Η Αδριανούπολις της βυζαντινής εποχής ήταν το τρίτο σημαντικότερο αστικό κέντρο των ευρωπαϊκών εδαφών μετά την Κων/πολη και τη Θεσσαλονίκη. Είχε μεγάλη στρατηγική σημασία, γιατί δέσποζε στην κεντρική περιοχή της Θράκης, ελέγχοντας τις οδικές αρτηρίες που οδηγούσαν από την ενδοχώρα του Αίμου στην Κων/πολη. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, καθώς τα γεωγραφικά όρια του Βυζαντινού κράτους στένευαν, η σημασία της Αδριανουπόλεως γινόταν ολοένα πιο σημαντική. Τον 14ο αι. βρέθηκε στο επίκεντρο των βυζαντινών εμφυλίων πολέμων. Πριν την κατάκτησή της από τους Τούρκους ήταν μια καλά οχυρωμένη πόλη με μεγάλο πληθυσμό.¹⁷⁸⁹ Ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως την ίδια εποχή είχε τον τίτλο του

“...”.¹⁷⁹⁰

Μετά την κατάκτησή της από τους ανεξάρτητους Τούρκους πολεμιστές η Αδριανούπολις, μια από τις πιο πολυάνθρωπες βυζαντινές πόλεις των προηγούμενων αιώνων, παρουσίαζε αρνητική δημογραφική εικόνα. Στη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού συνέβαλαν ο εξανδραποδισμός των κατοίκων της και η εποικιστική δραστηριότητα των νέων κυριάρχων.¹⁷⁹¹ Από ένα έγγραφο του Οικουμενικού

επέκταση εκτός των ορίων του, με τη δημιουργία νέων μητροπόλεων. Οι δυσμενείς πολιτικο-οικονομικές και δημογραφικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στις θρακικές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ευθύνονταν για τη μείωση που παρατηρείται στον αριθμό των ευρωπαϊκών μητροπόλεων, που μας δίνει η Notitia 20¹⁷⁹⁶ (47), σε σύγκριση με τον αριθμό που μας δίνει η Notitia 19¹⁷⁹⁷ (73). Ο αριθμός όμως που μας δίνει η Notitia 20 δεν απέχει πολύ από εκείνον της Notitia 17 (56) της εποχής του Ανδρόνικου Β΄, γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι παρά τις απώλειες ορισμένων εκκλησιαστικών εδρών, οι ευρωπαϊκές επαρχίες του Πατριαρχείου Κων/πόλεως δε γνώρισαν τη μεγάλη σ΄ έκταση καταστροφή και παρακμή των εκκλησιαστικών επαρχιών της Μ.Ασίας. Το Πατριαρχείο κατόρθωσε να διατηρήσει ως ένα βαθμό τη διοικητική του δικαιοδοσία στη Βαλκανική και την Αν.Ευρώπη.

**v. Οι Βόρειες επαρχίες της Ελληνικής χερσονήσου
Μακεδονία - Ήπειρος - Θεσσαλία.**

Η παλινорθωμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία του 1261 είχε συρρικνωθεί σημαντικά σε σχέση με την έκταση που καταλάμβανε στην εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων, πριν τη Δ΄ Σταυροφορία (1204). Το 1282, έτος θανάτου του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282), οι κτήσεις του Βυζαντίου στη χερσόνησο του Αίμου περιελάμβαναν τη Θράκη και τη Μακεδονία μέχρι τον άνω ρου του Αξιού ποταμού, στα βόρεια και τις αλβανικές περιοχές μεταξύ του Βερατίου και της Σκόδρας, στα δυτικά.

Νοτιότερα, δύο ελληνικές αυτόνομες ηγεμονίες, η Ήπειρος και η Θεσσαλία, αναγώριζαν τυπικά την επικυριαρχία της Κων/πολης, στην ουσία όμως λειτουργούσαν ανεξάρτητα από την κεντρική εξουσία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όταν ο δεσπότης της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ πέθανε το 1267, η επικράτειά του διαμοιράστηκε μεταξύ των δύο γιων του, Νικηφόρου και Ιωάννη. Ο Νικηφόρος είχε κληρονομήσει το νότιο τμήμα της Ηπείρου με πρωτεύουσα την Άρτα. Ο Ιωάννης πήρε στην κατοχή του τη Θεσσαλία με πρωτεύουσα τις Νέες Πάτρεις (Υπάτη). Και οι δυο τηρούσαν εχθρική στάση προς την αυτοκρατορία της Κων/πολης και διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τους Φράγκους πρίγκηπες των Αθηνών και της Αχαΐας, καθώς και με το Ανδεγαυικό βασίλειο της Αλβανίας.¹⁷⁹⁸ Στην προσπάθεια προσεταιρισμού τους από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, στο Νικηφόρο είχε απονεμηθεί ο τίτλος του δεσπότη και στον Ιωάννη ο τίτλος του σεβαστοκράτορα.¹⁷⁹⁹

Η αυτονομία των κρατών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας καταλύθηκε, όταν η άμεση σειρά διαδοχής τερματίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το θάνατο των ηγεμόνων τους. Την αναρχία που ξέσπασε, ακολούθησε η σύγχιση που επιδεινώθηκε με την ανάμιξη στα εσωτερικά τους των γειτόνων τους Φράγκων και Καταλανών. Ο Ανδρόνικος Γ΄ εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε και κατέλαβε το 1333 ολόκληρη τη Θεσσαλία μέχρι τις Νέες Πάτρεις, που είχαν περάσει στην κυριαρχία των Καταλανών.¹⁸⁰⁰ Η κατάληψη της Ηπείρου ολοκληρώθηκε μέχρι το 1340.¹⁸⁰¹

Όμως, οι προσδοκίες που προκάλεσε η ενσωμάτωση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας στον κορμό του Βυζαντινού κράτους ήταν πρόσκαιρες. Λίγο αργότερα οι επαρχίες αυτές πέρασαν στην κατοχή του Σέρβου ηγεμόνα Στέφνου Dushan. Ωστόσο, όλο αυτό το διάστημα (1282-1340), παρά τον πολιτικό κατακερματισμό και την επαρχιακή πολυδιάσπαση που κυριαρχούσαν στο χώρο της ελληνικής χερσονήσου, οι εκκλησιαστικές έδρες των επαρχιών αυτών εξακολουθούσαν να είναι εξαρτημένες από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Έτσι, ενώ ο αυτοκράτορας έβρισκε ολοένα και πιο δύσκολο να επιβάλλει την εξουσία του στις επαρχίες αυτές, το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέχιζε να εμπνέει το σεβασμό και ν' αποτελεί αναμφισβήτητο σημείο αναφοράς για τους Ορθόδοξους πληθυσμούς του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου.¹⁸⁰²

Ο αναθεωρημένος κατάλογος (Notitiae 17 & 18) των μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών της εποχής του Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328), μας δίνει μια σαφή εικόνα της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο γεωγραφικό χώρο της ελληνικής χερσονήσου. Συνολικά μαρτυρείται η ύπαρξη οκτώ μητροπόλεων στη Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Βέρροια, Σέρρες, Φίλιπποι, Χριστούπολις, Μελένικο, Δράμα, Ζίχνη), τεσσάρων μητροπόλεων (Λάρισα, Νέες Πάτρεις, Φάρσαλα, Γαρδίκιο) και μιας αρχιεπισκοπής (Δομένικο) στη Θεσσαλία και τεσσάρων μητροπόλεων (Ναύπακτος, Ιωάννινα, Δυρράχιο, Κέρκυρα) στην Ήπειρο.¹⁸⁰³ Τον ίδιο αριθμό εδρών μας δίνει και ο κατάλογος της Notitia 19 της εποχής του Ανδρόνικου Γ΄ (1328-1341).¹⁸⁰⁴

Ορισμένες από τις παραπάνω εκκλησιαστικές έδρες που απέκτησαν μεγάλη σημασία εξαιτίας των ιστορικών εξελίξεων, ανυψώθηκαν στο αξίωμα της μητρόπολης, όπως η αρχιεπισκοπή Δράμας και οι επισκοπές Ζιχνών και Ιωαννίνων.¹⁸⁰⁵ Ωστόσο, τρεις από τις τέσσερις μητροπόλεις της Ηπείρου (Ναύπακτος, Δυρράχιο, Κέρκυρα) είχαν αποσπαστεί πολιτικά από το Δεσποτάτο της Ηπείρου, για να ενσωματωθούν στις κτήσεις του Ανδεγαυικού βασιλείου της Κάτω Ιταλίας. Η Ναύπακτος δόθηκε το 1294 στο Φίλιππο Α΄ του Τάραντα, εγκαινιάζοντας για την πόλη μια μακρά περίοδο λατινικής κατοχής. Το 1361 καταλήφθηκε από τους Καταλανούς και πέρασε μερικές δεκαετίες αλλάζοντας

και Σαύο στα βόρεια, ως τον Κορινθιακό κόλπο στα νότια και από την Αδριατική και το Ιόνιο Πέλαγος στα δυτικά, ως τον ποταμό Νέστο και το Αιγαίο Πέλαγος στα ανατολικά.¹⁸¹⁸ Στον ελλαδικό χώρο έξω από την κυριαρχία του Dushan έμειναν η κεντρική και ανατολική Στερεά Ελλάδα, που ανήκε στο Δουκάτο των Αθηνών, η Θεσσαλονίκη, το δυτικό άκρο της Χαλκιδικής και η Θράκη.¹⁸¹⁹

Τα πολιτικά του σχέδια για την υποκατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από μια Σερβική και την ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα, απαιτούσαν ένα ανεξάρτητο Πατριαρχείο. Έτσι, το 1346, συγκάλεσε στα Σκόπια μια μεγάλη σύνοδο επισκόπων του κράτους του, η οποία ανακήρυξε σε Πατριαρχείο την Αρχιεπισκοπή Σερβίας.¹⁸²⁰ Η μονομερής αυτή πράξη ήταν αντικανονική, έγινε δηλαδή χωρίς την προβλεπόμενη από την κανονική παράδοση απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και την έκδοση του σχετικού Συνοδικού Τόμου. Ο αντικανονικός Πατριάρχης Ιωαννίκιος (1346-1354), έστειψε με τη σειρά του την ημέρα του Πάσχα (16 Απριλίου 1346) στα Σκόπια τον Dushan “αυτοκράτορα Σερβίας και Ρωμανίας”.¹⁸²¹

Ο Στέφανος Dushan προσάρτησε αντικανονικά στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Σερβίας τις νεοκατακτημένες μητροπόλεις Μελενίκου, Φιλίππων, Χριστουπόλεως, Σερρών, Βερροίας, Λάρισας, Ναυπάκτου, Ιωαννίνων και την αρχιεπισκοπή Δράμας, τις οποίες απέσπασε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και έδωσε τους αρχιερείς τους.¹⁸²² Οι δυναστικές έριδες και τα εσωτερικά προβλήματα που προέκυψαν από τις ησυχαστικές έριδες δεν επέτρεψαν στο Βυζάντιο ν’ αντιδράσει. Μετά την αντιμετώπιση των ησυχαστικών εριδών από τη σύνοδο του 1351, ο Πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ (1350-53, 1354-1363) με τη σύμφωνη γνώμη του Ιωάννη Καντακουζηνού, αφόρισε τον ηγεμόνα, το λαό και τον κλήρο της Σερβίας. Το γεγονός αυτό είχε μεγάλη απήχηση στο λαό και τους πνευματικούς κύκλους της Σερβίας που έτρεφαν βαθύ σεβασμό για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο ίδιος ο Στέφανος Dushan προσπάθησε να βρει τρόπους συμφιλίωσης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την άρση του αφορισμού, χωρίς όμως επιτυχία.¹⁸²³

Ωστόσο, η βίαιη απόσπαση των παραπάνω μητροπόλεων, που είχε αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως στη Μακεδονία, στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, ήταν εφήμερη.

Η διαδικασία άρσης του σχίσματος ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στην Εκκλησία της Σερβίας καθώς και της επιστροφής των μητροπόλεων στο θρόνο της Κων/πολης, έγινε δυνατή μόνο μετά το θάνατο του Dushan (1355). Όταν έλειψε η ηγετική προσωπικότητά του, εκδηλώθηκαν φυγόκεντρες δυνάμεις που διέσπασαν το Σερβικό κράτος σε μικρότερες πολιτικές οντότητες, αλλάζοντας ριζικά τους πολιτικούς

του Οικουμενικού Πατριαρχείου (κανονικό μνημόσυνο, οικονομικές υποχρεώσεις κ.λ.π.).¹⁸³²

Με το θάνατο του Ιωάννη Ούγκλεση στη μάχη του Girmen (Τζερνομίανου) το 1371, το Βυζαντινό κράτος κατόρθωσε ν' ανακτήσει τα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας που κατείχαν οι Σέρβοι από το 1345. Η πρωτεύουσα του δεσποτάτου των Σερρών κατακτήθηκε από το Νοέμβριο του 1371.¹⁸³³ Η υπαγωγή των πρώην σερβοκρατούμενων εκκλησιαστικών εδρών στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και στην πολιτική κυριαρχία του Βυζαντίου, αναβάθμισε ουσιαστικά τη θέση και τη σημασία τους μέσα στην πολιτική και εκκλησιαστική δομή του Βυζαντινού κράτους. Η αναβάθμιση αυτή ανακλάται στην τάξη πρωτοκαθεδρίας των εκκλησιαστικών εδρών, όπου τους δόθηκε υψηλότερος "τόπος". Έτσι, από μια σειρά Πατριαρχικών Πράξεων του έτους 1371 πληροφορούμαστε ότι, στο μητροπολίτη Σερρών δόθηκε ο τόπος του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως, στο μητροπολίτη Μελενίκου δόθηκε ο τόπος του μητροπολίτη Ρόδου και στο μητροπολίτη Δράμας δόθηκε κατ' επίδοση η μητρόπολη Φιλίππων και ο "τόπος" της στην τάξη πρωτοκαθεδρίας.¹⁸³⁴ Από τα παραπάνω στοιχεία συνάγεται το συμπέρασμα ότι αυτή η προσαρμογή της εκκλησιαστικής διοίκησης ήταν αποτέλεσμα: α) της εκκλησιαστικής παρακμής ορισμένων εδρών (Τραϊανουπόλεως, Ρόδου, Φιλίππων), εξαιτίας κυρίως της καταστροφής τους, της αραίωσης του πληθυσμού τους ή της εχθρικής κατοχής τους, β) της ανάδειξης άλλων εδρών (Δράμα, Μελένικο, Σέρρες) σε σημαντικά αστικά κέντρα και εστίες ελληνικών ενεργειών, που οφειλόταν κυρίως σε εξωγενείς πολιτικούς παράγοντες, από τα μέσα του 14ου αι. και μέχρι την κατάκτησή τους από τους Τούρκους.

Οι νέες πολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν με το θάνατο του Στέφανου Dushan (1355) προκάλεσαν αναστάτωση και στην εκκλησιαστική διοίκηση των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας. Ο Σέρβος Δεσπότης της Ηπείρου Θωμάς Πρελιούμποβιτς, αποβλέποντας στην ενίσχυση του σερβικού στοιχείου έναντι των Ελλήνων, έδιωξε από την έδρα του το μητροπολίτη Ιωαννίνων Σεβαστιανό και δήμευσε τα εκκλησιαστικά κτήματα για να τα μοιράσει σε Σέρβους. Ο αλβανικός και ο τουρκικός κίνδυνος όμως, τον ανάγκασε να προσεγγίσει τον Μανουήλ Β΄ και να τον αναγνωρίσει ως επικυρίαρχο. Με το θάνατό του το 1384, λήγει η σερβοκρατία στην Ήπειρο (1346-1385) και την αρχή της Ηπείρου αναλαμβάνουν οι Τόκκοι, ηγεμονική οικογένεια της Λευκάδας και της Ζακύνθου.¹⁸³⁵

Ο κόμης της Κεφαλληνίας Κάρολος Α΄ Τόκκο, έχοντας διαδεχθεί το θείο του Essau de Buondelmonti στη διοίκηση του βόρειου τμήματος του δεσποτάτου της Ηπείρου με πρωτεύουσα τα Ιωάννινα, ξεκίνησε μια σειρά αγώνων κατά των Αλβανών και

Αρβανιτοβλάχων για την ανασύσταση και ενοποίηση του Δεσποτάτου. Οι προσπάθειές του κέρδισαν τη συμπάθεια και τη στήριξη των Ελλήνων της επικράτειάς του. Το 1415 ο Μανουήλ Β΄ τον τίμησε με τον τίτλο του δεσπότη της Ηπείρου, γεγονός που χαροποίησε τους Έλληνες του Δεσποτάτου.¹⁸³⁶ Λίγο αργότερα, το 1417, κατάφερε να καταλάβει την Άρτα, παλιά πρωτεύουσα του Δεσποτάτου και να καταλύσει την αλβανική κυριαρχία στο νότιο τμήμα της Ηπείρου.¹⁸³⁷ Την ίδια εποχή, αρχές του 15ου αι., οι Βενετοί απέσπασαν από τους Αλβανούς τις ελληνικές πόλεις Βουθρωτό, Σαγιάδα, Πάργα, Φανάρι, Ναύπακτο και Portoferro.¹⁸³⁸

Η πολιτική ενοποίηση της περιοχής της Ηπείρου και η φιλελληνική πολιτική που ακολούθησε η οικογένεια των Τόκκο φαίνεται πως βοήθησε στην ομολοποίηση και την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στην Ήπειρο.

Η προσέγγιση του ελληνικού στοιχείου μπροστά στο τουρκικό κίνδυνο και η σταδιακή αφομοίωση του εγκαταστημένου ιταλικού στοιχείου στις νησιωτικές κτήσεις, άφησε να διαφανεί η δυνατότητα αποκατάστασης της εκκλησιαστικής διοίκησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα νησιά του Ιονίου. Σ' ένα Πατριαρχικό έγγραφο του 1389 διαφαίνεται η πιθανότητα πως θα μπορούσε να εγκατασταθεί στην έδρα του ο αρχιεπίσκοπος Λευκάδος με την επιρροή της δούκισσας Φραγκίσκας, γνωστής για τα φιλελληνικά της αισθήματα.¹⁸³⁹ Δεν γνωρίζουμε αν κατάφερε τελικά να εγκατασταθεί Ορθόδοξος ιεράρχης στη Λευκάδα. Από ένα άλλο Πατριαρχικό έγγραφο, που εκδόθηκε πέντε χρόνια αργότερα (1394), πληροφορούμαστε ότι η αρχιεπισκοπή Λευκάδος είχε δοθεί “*ⲱⲓⲁⲛⲟⲩ ⲉⲛ ⲙⲉⲛⲟⲩ ⲉⲛ ⲉⲓⲁⲛⲟⲩ*” στο μητροπολίτη Κορίνθου, επειδή η έδρα στερείτο “*γνήσιου*” ιεράρχη.¹⁸⁴⁰ Το άξιο προσοχής στο έγγραφο αυτό είναι ότι, το προηγούμενο χρονικό διάστημα την εκκλησιαστική έδρα της Λευκάδας την κατείχε “*ⲉⲛ ⲉⲓⲁⲛⲟⲩ ⲉⲛ ⲙⲉⲛⲟⲩ ⲉⲛ ⲉⲓⲁⲛⲟⲩ*” ο μητροπολίτης Ιωαννίνων.

Σύμφωνα με το τελευταίο αυτό έγγραφο είναι απίθανο να κατάφερε τελικά να εγκατασταθεί στη Λευκάδα Ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος. Οποιαδήποτε προσπάθεια για αποκατάσταση της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας στα νησιά του Ιονίου, ακόμη και με την ανοχή της Λατινικής πολιτικής αρχής, είναι σίγουρο ότι θα προσέκρουε στην αντίδραση της Λατινικής Εκκλησίας, η οποία είχε απαλλοτριώσει και νέμονταν την περιουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.¹⁸⁴¹ Ωστόσο, ο συγχρωτισμός, οι νέες πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περιοχή, καθώς και τα κοινά συμφέροντα ενόψει του τουρκικού κινδύνου, συντέλεσαν στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των Λατινικών αρχών και των Ελλήνων υπηκόων τους, διευκολύνοντας την επικοινωνία και τη

καθορίζοντας τη δικαιοδοσία του στην οποία υπάγονταν οι επισκοπές Δημητριάδος, Φαρσάλων, Θαυμακού, Ζητουνίου, Εζερού, Λιδωρικού, Μουντινίτζας, Σταμής, Τρίκης, Δομενίκου, Κατρίας, Γαρδικίου, Περιστεράς, Πατζουνάς και Βεσσαίνης.¹⁸⁴⁵ Τα στοιχεία που αντλούμε απ' αυτό το πατριαρχικό έγγραφο είναι πολύ σημαντικά, γιατί μας επιτρέπουν: α) Ν' αποκτήσουμε μια σαφή εικόνα για τη γεωγραφική έκταση που κάλυπτε η δικαιοδοσία του μητροπολίτη Λάρισας, υπόλογου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και β) να πληροφορηθούμε την ύπαρξη ενός πυκνού δικτύου επισκοπών, δείγμα πυκνών αστικών εγκαταστάσεων και της ύπαρξης πολυάριθμου χριστιανικού πληθυσμού στην περιοχή, ιδιαίτερα σε μια εποχή που ο σύντομος τύπος των *Notitiae* δεν μας δίνει πληροφορίες για τις επισκοπές του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Όσον αφορά την προώθηση των Οθωμανών στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, φαίνεται ότι ανακόπηκε για κάποιο διάστημα, ίσως λόγω της στροφής τους προς τη Βουλγαρία σε συνδυασμό με τις δυσκολίες που τους προκαλούσε η κατοχή της Καλλιπόλεως από τους Βυζαντινούς. Ωστόσο, με την παράδοσή της από τον Ανδρόνικο Δ' Παλαιολόγο στους Οθωμανούς, αυτοί στράφηκαν με νέα ορμή στην κατάκτηση της κεντρικής Ελλάδας.¹⁸⁴⁶ Το 1383 κατέλαβαν τη Χριστούπολη, τις Σέρρες και την Πελαγονία (Μοναστήρι). Το 1385 καταλήφθηκε η Καστοριά. Η Θεσσαλονίκη παραδόθηκε τον Απρίλιο του 1387 ύστερα από πολιορκία τεσσάρων ετών (1383-1387). Την κατάληψη της πόλης ακολούθησαν οι καταλήψεις της Πέλλας, της Βέροιας, της Έδεσσας (1390), του Κίτρου (1390-91) και των Σερβίων (1393).¹⁸⁴⁷

Η κατάκτηση της Μακεδονίας άφησε ανοικτό το δρόμο στους Οθωμανούς για να εισβάλουν στη Θεσσαλία. Μια εκτενής οθωμανική εισβολή υπό τον "γαζή" Εβρενός μπέη, μεταξύ των ετών 1392 και 1393, είχε αποτέλεσμα την κατάληψη της Λάρισας και μεγάλου μέρους των περιοχών της Θεσσαλίας.¹⁸⁴⁸ Λίγο αργότερα, γύρω στο 1395, ο Βαγιαζήτ Α' εκστρατεύοντας πιο νότια κατέλαβε τα Τρίκαλα, το Δομοκό, τα Φάρσαλα, το Ζητούνιο, τις Νέες Πάτρεις (Υπάτη) και τα Σάλωνα.¹⁸⁴⁹ Με την κατάληψή της η Θεσσαλία έγινε τουρκική επαρχία, τα σύνορα της οποίας έφταναν μέχρι τα Σάλωνα στον Κορινθιακό κόλπο.

Δυτικότερα, στο Δεσποτάτο της Ηπείρου όπου κυβερνούσε η φλωρεντινή οικογένεια των Buondelmonti και στην Αιτωλοακαρνανία (Άρτα), όπου κυβερνούσε η αλβανική οικογένεια των Σπάτα, εισέβαλαν το 1385 και το 1387-8 οι Τούρκοι υπό τον Τιμουρτάς πασά, αλλά μετά από τις λεηλασίες, τις καταστροφές και τις αιχμαλωσίες που διέπραξαν, αποσύρθηκαν στη Μακεδονία.¹⁸⁵⁰

Η κατάκτηση της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας φαίνεται πως υπήρξε αρχικά, όπως και στην περίπτωση της Θράκης, αποτέλεσμα αυτόνομης δράσης συγκεκριμένων πολέμαρχων (Εβρενός μπέη), τις επιτυχίες των οποίων αξιοποιούσαν οι Οθωμανοί σουλτάνοι, ενσωματώνοντάς τες στην επικράτειά τους. Ωστόσο, η οριστική ενσωμάτωση των περιοχών αυτών πραγματοποιήθηκε κατά τα μέσα του 15ου αιώνα. Ο λόγος γι αυτό ήταν η αιφνίδια κατάρρευση του Οθωμανικού κράτους μετά την ήττα του Βαγιαζήτ Α΄ από τον Τουρκομογγόλο ηγεμόνα της Υπερωξιανής Ταμερλάνο, στην Άγκυρα (1402).¹⁸⁵¹

Την ήττα αυτή ακολούθησαν 11 χρόνια εμφυλίων πολέμων ανάμεσα στους διαδόχους του Βαγιαζήτ Α΄.¹⁸⁵² Στο διάστημα αυτό τα χριστιανικά κράτη των Βαλκανίων προσπάθησαν να επωφεληθούν. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, με μια συνθήκη που υπογράφηκε το 1404 περίπου, κατόρθωσε ν' αποτινάξει το προηγούμενο καθεστώς υποτέλειας και να πετύχει την επιστροφή της παραλιακής ζώνης από την Πάνιδο, στη θάλασσα του Μαρμαρά, μέχρι τη Βάρνα στη Μαύρη Θάλασσα. Ακόμα, στον έλεγχο του Βυζαντίου περιήλθε όλη η περιοχή από το Στρυμόνα ποταμό, με τη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρά της, μέχρι το Μαλιακό κόλπο και το Ζητούνιο στη Θεσσαλία.¹⁸⁵³ Η άνοδος όμως του Μουράτ Β΄ (1421-1451) στον Οθωμανικό θρόνο μετέβαλε τις ειρηνικές σχέσεις με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, εγκαινιάζοντας μια σειρά εκστρατειών και πολεμικών επιχειρήσεων σε διάφορα μέτωπα, μεταξύ αυτών και της κεντρικής Ελλάδας. Το 1422 πολιόρκησε την Κων/πολη και τον επόμενο χρόνο (1423) ο στρατηγός του, Τουραχάν μπέης, εισέβαλε λεηλατώντας όλη την Πελοπόννησο.¹⁸⁵⁴ Το 1430 παραδόθηκαν η πρωτεύουσα της Μακεδονίας Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα, πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου.¹⁸⁵⁵ Στον Κάρολο Β΄ Τόκκο επιτράπηκε να κρατήσει την Άρτα με την περιοχή της Ακαρνανίας ως υποτελής των Οθωμανών. Το 1449 με το θάνατό του, ο Μουράτ Β΄ κατέλαβε όλες τις κτήσεις του, αφήνοντας στο διάδοχό του Λεονάρδο Γ΄ τη Βόνιτσα και το Αγγελόκαστρο, κάτω από Βενετική προστασία.¹⁸⁵⁶

Μελετώντας τον τρόπο διείσδυσης των Οθωμανών και της κατάκτησης του βορειο-ελλαδικού χώρου από το 1371 και μέχρι το 1402, παρατηρούμε αρκετές αναλογίες με τη διαδικασία επικράτησής τους στο γεωγραφικό χώρο της Θράκης και της Μ. Ασίας. Αρχικά οι εισβολείς με τις επιδρομές τους προκάλεσαν καταστροφές και αναστατώσεις που κλόνισαν και την εκκλησιαστική διοίκηση. Ωστόσο διαπιστώνουμε και σημαντικές διαφορές που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την επιβίωση της εκκλησιαστικής διοίκησης στον παραπάνω γεωγραφικό χώρο.

Μια σημαντική διαφορά ήταν η μεγαλύτερη ταχύτητα με την οποία πραγματοποιήθηκε η κατάκτηση του βορειο-ελλαδικού χώρου και γενικότερα της

Γαρδικίο) που αναγράφονταν στη Notitia 19 (μέσα του 14ου αι.), οι έξι από αυτές (Ναύπακτος, Δυρράχιο, Νέες Πάτρες, Θήβες, Κέρκυρα, Φάρσαλα) κατέχονταν από Λατίνους ή Καταλανούς και οι εκλεγμένοι ιεράρχες τους δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν στις έδρες τους.¹⁸⁶⁵ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντιμετώπισε το πρόβλημα με το διορισμό πιτουλάριων ιεραρχών, τη μετάθεση των ιεραρχών τους σε άλλες εκκλησιαστικές έδρες και με το μέτρο της “κατ’ επίδοσιν” διοίκησης αυτών των εκκλησιαστικών περιφερειών σε άλλους ιεράρχες. Μέσα από τα μέτρα αυτά αποκαλύπτεται η ελπίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την ανάκτηση αυτών των εδρών και την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης.

Ση Notitia 20 των αρχών του 15ου αι., συνεχίζουν να εμφανίζονται 10 από αυτές τις μητροπόλεις (Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Ναύπακτος, Φίλιπποι, Μελένικο, Σέρρες, Βέρροια, Ιωάννινα, Χριστούπολις, Ζίχνη), ενώ αναγράφεται και μια νέα μητρόπολη, η Δράμα.¹⁸⁶⁶ Στη Notitia 21, η οποία μας δίνει την εικόνα της εκκλησιαστικής διοίκησης αμέσως μετά την κατάκτηση (β’ μισό 15ου αι.), φαίνεται πως οι μητροπόλεις του παραπάνω γεωγραφικού χώρου επιβίωσαν σχεδόν στο σύνολό τους. Αναγράφονται 13 μητροπόλεις (Θεσσαλονίκη, Βέρροια, Λάρισα, Ναύπακτος, Σέρρες, Φίλιπποι, Χριστούπολη-Καβάλα, Ιωάννινα, Μελένικο, Νέες Πάτρες, Θήβες, Ζίχνη, Δράμα) και εμφανίζεται μια νέα, η Νικόπολις (Νευροκόπου).¹⁸⁶⁷ Οι μητροπόλεις Φαναρίου και Γαρδικίου υποβιβάστηκαν σε αρχιεπισκοπή και επισκοπή αντίστοιχα, ενώ εξαφανίστηκαν από τον κατάλογο οι μητροπόλεις Φαρσάλων και Κερκύρας.

Ο κατάλογος των επισκοπών της Notitia 21 μας πληροφορεί για την επιβίωση μετά την τουρκική κατάκτηση ενός μεγάλου αριθμού εκκλησιαστικών κέντρων (επισκοπών) στο βορειο-ελλαδικό γεωγραφικό χώρο. Φαίνεται πως εδώ δεν σημειώθηκε η δραματική μείωση εκκλησιαστικών εδρών που παρατηρήσαμε στη Μ. Ασία και τη Θράκη. Οι μητροπόλεις που εμφανίζονται με τις περισσότερες επισκοπές είναι η Θεσσαλονίκη και η Λάρισα, με δέκα. Ακολουθούν η Ναύπακτος και τα Ιωάννινα με τέσσερις η καθεμιά και οι Φίλιπποι με τις Σέρρες από μία.¹⁸⁶⁸ Η σποραδική αναφορά ορισμένων από αυτές τις επισκοπές, από το β’ μισό του 14ου αι., επιβεβαιώνει τη συνεχή λειτουργία της εκκλησιαστικής διοίκησης στην περιοχή. Η επισκοπή Χιμάρρας και Κοζύλης (Ιωαννίνων) αναφέρεται σε έγγραφο του 1360. Η επισκοπή Πλαταμώνος (Θεσσαλονίκης), το 1363. Οι επισκοπές Βελάς και Δρυινοπόλεως (Ιωαννίνων) αναφέρονται σε Πατριαρχική Πράξη του 1367. Αναφορά της επισκοπής Αχελώου (Ναυπάκτου) γίνεται σε έγγραφο του 1370. Η επισκοπή Ιερισσού και Αγίου Όρους (Θεσσαλονίκης) αναφέρεται σε έγγραφο του 1368. Οι επισκοπές της μητρόπολης

Λαρίσας αναγράφονται σε Πατριαρχικό Πιπτάκιο του 1371. Η επισκοπή Ελευθερουπόλεως (Φιλλίπων) αναφέρεται το 1395 και η επισκοπή Ζητουνίου (Λαρίσης), το 1396.¹⁸⁶⁹

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε βάσιμα ότι, η επιβίωση των περισσότερων επισκοπών της Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν είχαν υποστεί εκτεταμένες καταστροφές από την τουρκική κατάκτηση. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται όχι μόνο από τις σποραδικές τους αναφορές στα πατριαρχικά έγγραφα, αλλά επιβεβαιώνεται και από την αναγραφή τους στη Notitia 21 του β' μισού του 15ου αιώνα.

Από τα στοιχεία που παραθέσαμε παραπάνω και παίρνοντας υπόψη το ιστορικό γεγονός της άμεσης σύνδεσης του πολιτικο-διοικητικού γεωγραφικού χώρου με τον αντίστοιχο εκκλησιαστικό, καθώς και του αντίκτυπου που είχε πάνω στην εκκλησιαστική γεωγραφία οποιαδήποτε μεταβολή στη διοικητική συγκρότηση των πολιτικών περιφερειών του βυζαντινού χώρου, μπορούμε να περιγράψουμε με σχετική ακρίβεια τα όρια της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη γεωγραφική περιφέρεια του κεντρικού ελλαδικού χώρου.

Στην Ήπειρο τα όρια της μητρόπολης Ιωαννίνων στο Βορρά άρχιζαν από τις νότιες παρυφές των Ακροκεραυνίων στο μέσο ρου του ποταμού Αώου (Vijose) και περιλάμβαναν το νοτιότερο μέρος του χαρτουλαράτου¹⁸⁷⁰ Γλαβενίτζης (Κανίνων) (επισκοπή Χιμάρρας)¹⁸⁷¹ και το χαρτουλαράτο Βαγενιτίας (επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέων), μέχρι τον ποταμό Αχέροντα (Γλυκύ) στα νότια.¹⁸⁷² Ανατολικότερα περιλάμβανε τις επαρχίες Ιωαννίνων και Δρυινουπόλεως¹⁸⁷³ μέχρι τις επαρχίες Κολωνίας και Δεαβόλεως της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας και τα όρια της μητρόπολης Λαρίσης στην οροσειρά της Πίνδου. Η γεωγραφική αυτή περιοχή αποτελούσε το νότιο τμήμα του θέματος Δυρραχίου στις αρχές του 13ου αιώνα, αλλά ήταν μέσα στα όρια της Παλαιάς Ηπείρου, της παλαιότερης εκκλησιαστικής και πολιτικής επαρχιακής διαίρεσης της αυτοκρατορίας.¹⁸⁷⁴ Νοτιότερα, η περιοχή που εκτεινόταν από τον Αχέροντα ποταμό (βόρεια) μέχρι τον Αχελώο ποταμό (νότια), αποτελούσε την εκκλησιαστική περιφέρεια της μητρόπολης Νικοπόλεως-Ναυπάκτου (Άρτας).¹⁸⁷⁵ Στις αρχές του 13ου αι. αποτελούσε μέρος του θέματος Νικοπόλεως και περιλάμβανε τις επισκέψεις Άρτας, Αχελώου, Ανατολικού και Λεσιανών (στην Αιτωλία).¹⁸⁷⁶

Ανατολικότερα, στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως υπαγόταν η περιοχή που εκτεινόταν από την οροσειρά της Πίνδου στα δυτικά μέχρι τον Παγασητικό κόλπο και τις νήσους Σποράδες στ' ανατολικά. Νότια, εκτεινόταν μέχρι τις Νέες Πάτρες και το Λιδωρίκιο, στους πρόποδες του όρους Γκιώνα. Βόρεια, τα όρια της περιοχής

έφθαναν μέχρι τα στενά των Τεμπών και το μέσο ρου του Αλιάκμονα ποταμού.¹⁸⁷⁷ Η γεωγραφική αυτή περιοχή που σήμερα ονομάζεται Θεσσαλία, κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους τη συναντάμε με το όνομα Βλαχία ή Μεγάλη Βλαχία.¹⁸⁷⁸ Στους εκκλησιαστικούς καταλόγους τη συναντάμε με το όνομα της Δευτέρας Θεσσαλίας ή της Ελλάδας.¹⁸⁷⁹

Βορειότερα, στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως υπαγόταν η γεωγραφική περιοχή που εκτεινόταν από την επίσκεψη Πλαταμώνα (νότια)¹⁸⁸⁰ μέχρι την περιοχή Δοϊράνης στο θέμα Βαρδαρίου (επισκοπή Πολυανής και Βαρδαριωτών)¹⁸⁸¹ και τον άνω ρου του Νέστου ποταμού στο θέμα Μελενίκου (βόρεια)¹⁸⁸² και δυτικά από τον άνω ρου του Αλιάκμονα ποταμού (θέμα Σερβίων) μέχρι τις εκβολές του Στρυμόνα ποταμού στ' ανατολικά (θέμα Στρυμόνος).¹⁸⁸³ Εκτός δικαιοδοσίας του έμειναν οι περιοχές τού θέματος Μογλαίνων, βορειο-δυτικά του θέματος Θεσσαλονίκης και του Αξιού ποταμού, οι οποίες την εποχή του Ανδρόνικου Γ' είχαν ενσωματωθεί μαζί με τα θέματα Σερβίων, Βερροίας και Βαρδαρίου στο θέμα Θεσσαλονίκης και εκκλησιαστικά υπάγονταν στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος.¹⁸⁸⁴

vi. Οι Φραγκοκρατούμενες περιοχές του νότιου Ελλαδικού χώρου, της Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου Πελάγους.

Η Δ' Σταυροφορία προκάλεσε πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, οι οποίες επίσπευσαν τη διοικητική αποσύνθεση του Βυζαντινού κράτους και οδήγησαν στην πολιτικο-γεωγραφική διάσπασή του. Από τα κομμάτια της παλιάς Αυτοκρατορίας διαμορφώθηκαν νέα πολιτικά μορφώματα, ελληνικά και φραγκικά. Οι συγκρούσεις των ελληνικών και φραγκικών κρατιδίων προκάλεσαν την σχετικά γρήγορη απελευθέρωση των περιοχών της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας (1224) από τους Φράγκους.¹⁸⁸⁵ Μέχρι το 1261 απελευθερώθηκαν οι περιοχές της Θράκης με την Κων/πολη και τα νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου. Το 1262 η παλινорθωμένη Αυτοκρατορία απέκτησε ένα ισχυρό προγεφύρωμα στη νοτιο-ανατολική Πελοπόννησο (Μυστράς, Μονεμβασιά, Μάνη, Γεράκι).¹⁸⁸⁶ Ωστόσο, υπό φραγκική κυριαρχία παρέμεινε ο νότιος ελλαδικός χώρος, η Εύβοια, μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου, τα νησιά του Ιονίου, τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη.

Στα εδάφη που περιλάμβαναν τη Φθιώτιδα, τη Φωκίδα, τη Βοιωτία και την Αττική είχαν σχηματιστεί τα Λατινικά κρατίδια της Μαρκιωνίας της Βοδονίτζας, της Κομητείας των Σαλώνων και του Δουκάτου των Αθηνών, το οποίο ήταν και το ισχυρότερο. Η

γειτονική Εύβοια είχε μοιραστεί μεταξύ διαφόρων Ιταλών τιμαριούχων, της Βενετικής Δημοκρατίας και του Δουκάτου των Αθηνών.¹⁸⁸⁷ Στην Πελοπόννησο, το πριγκηπάτο της Αχαΐας περιλάμβανε όλα σχεδόν τα εδάφη, εκτός της περιοχής της βυζαντινής επαρχίας του Μυστρά, τα όρια της οποίας ξεκινούσαν από τις πηγές του Αλφειού ποταμού, περνούσαν ανατολικά της Καλαμάτας και κατέληγαν στα ακρωτήρια Μαλέας και Ταΐναρο, περιλαμβάνοντας την ανατολική ακτή νότια του Αργολικού κόλπου. Τα φρούρια της Μεθώνης και Κορώνης ανήκαν στους Βενετούς. Το Άργος και η περιοχή του Ναυπλίου ανήκαν στους Δούκες των Αθηνών. Τα νησιά του Αιγαίου ήταν μοιρασμένα μεταξύ των Βυζαντινών, των Βενετών, των Γενουατών, των Ιπποτών της Ρόδου και της οικογένειας Sanudo, Δουκών της Νάξου.¹⁸⁸⁸

Στις αρχές του 14ου αι. η κάθοδος της Καταλανικής Εταιρείας στη νότια Ελλάδα άλλαξε τους πολιτικούς συσχετισμούς στην περιοχή. Οι Καταλανοί βρισκόνταν στην υπηρεσία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ως μισθοφόροι από τον Σεπτέμβριο του 1303. Το 1305 στασίασαν και συγκρούστηκαν με τους Βυζαντινούς, ερημώνοντας τη Θράκη ως το 1308. Οι διχόνοιες των αρχηγών τους και η δυσχέρεια στον επισιτισμό, τους ώθησε να εισβάλλουν στη Μακεδονία και στη συνέχεια στη Θεσσαλία. Το 1310 κατευθύνθηκαν νότια, μέσω της Φθιώτιδας. Αρχικά προσλήφθηκαν από τον Δούκα της Αθήνας Ντε Μπριέν. Η συνεργασία τους διακόπηκε σύντομα λόγω της αμοιβαίας καχυποψίας τους. Την άνοιξη του 1311 ο στρατός του Δουκάτου των Αθηνών συγκρούστηκε με τους Καταλανούς κοντά στον Αλμυρό. Ο στρατός του Δουκάτου διαλύθηκε και όλοι οι φεουδάρχες της Βοιωτίας και της Αττικής σκοτώθηκαν. Οι Καταλανοί εγκαταστάθηκαν στα νέα εδάφη και μοίρασαν μεταξύ τους τα φέουδα, οργανώνοντας την εξουσία τους. Λίγο αργότερα (1319) κατέλαβαν τη νότια Θεσσαλία από την Υπάτη μέχρι τα Φάρσαλα και το Δομοκό. Στη συνέχεια επεκτάθηκαν στο νότιο άκρο της Εύβοιας, καταλαμβάνοντας το ένα τρίτο του νησιού με τα κάστρα των Λαρμένων και της Καρύστου. Δημιουργήθηκε έτσι το Δουκάτο Αθηνών και Νέων Πατρών που αναγνώριζε την επικυριαρχία του βασιλείου της Σικελίας, με διοικητικό κέντρο τη Θήβα.¹⁸⁸⁹

Ο γηγενής Ορθόδοξος πληθυσμός των φραγκοκρατούμενων περιοχών δεν είχε αστικά δικαιώματα, τα οποία παραχωρούνταν μόνο στους Λατίνους κατακτητές και αποκλειόταν απ' όλες τις δικαιοπραξίες (αγορές, πωλήσεις κτημάτων κ.ά.). Βέβαια υπήρχαν και οι εξαιρέσεις, καθώς ορισμένοι Έλληνες που συνεργάστηκαν με τους Φράγκους και τους Καταλανούς απολάμβαναν προνομιακή μεταχείριση και τους απονέμονταν ίσα δικαιώματα με τους κατακτητές.¹⁸⁹⁰

KI

ακόμα

Γύρω στο 1365 στάλθηκε από την Κων/πολη στην Αθήνα ο ιερομόναχος Νεόφυτος ως επίτροπος, για να διαχειρίζεται τα δίκαια των μητροπόλεων Αθηνών και Ευρίπου

¹⁸⁹⁹ Το 1371 η πατριαρχική σύνοδος παραχώρησε στο μητροπολίτη Αθηνών τα δίκαια των εκκλησιαστικών εδρών των Θηβών, των Νέων Πατρών και της Αίγινας. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος ιεράρχης ήταν τιτουλάριος και δεν κατόρθωσε ν' αναλάβει τη διοίκηση της Εκκλησίας του, εξαιτίας της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στο Δουκάτο των Αθηνών.¹⁹⁰⁰

Την ίδια περίπου εποχή (1380), ένας άλλος ιεράρχης ο μητροπολίτης Κερνίτζης (κοντά στο σημερινό Διακοφτό) δεν κατάφερε κι αυτός να εγκατασταθεί στην έδρα του

ως κοινού εχθρού, συντέλεσαν ώστε να παραχωρηθούν στο Ορθόδοξο στοιχείο πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα. Γενικά, θα λέγαμε ότι από το τέλος του 14ου αιώνα η θέση των Ελλήνων στις φραγκοκρατούμενες περιοχές βελτιώθηκε και αυτό είχε αντίκρουσμα και στην εκκλησιαστική διοίκηση.¹⁹⁰³

Από τα πατριαρχικά έγγραφα του τέλους του 14ου αι. πληροφορούμαστε ότι, στα Βενετοκρατούμενα φρούρια της Μεθώνης και της Κορώνης υπήρχαν εγκατεστημένοι Ορθόδοξοι ιεράρχες οι οποίοι λειτουργούσαν και επικοινωνούσαν με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανενόχλητα.¹⁹⁰⁴ Στην επίσης Βενετοκρατούμενη Κρήτη, αν και απογορευόταν η εγκατάσταση Ορθόδοξων ιεραρχών στη μητρόπολη και τις επισκοπές της, οι Βενετικές αρχές επέτρεπαν στους υποψήφιους Ορθόδοξους ιερείς να ταξιδέψουν σε άλλες περιοχές και να χειροτονηθούν από εντεταλμένους αρχιερείς (εξάρχους) του Οικουμενικού Πατριαρχείου σύμφωνα με το Ορθόδοξο τυπικό.¹⁹⁰⁵ Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στη Βενετοκρατούμενη Εύβοια, όπου οι ιερείς όφειλαν να μνημονεύουν και να υπακούν το μητροπολίτη Αθηνών, στον οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε αναθέσει κατ' επίδοση τη διοίκηση της Εκκλησίας του Ευρίπου.¹⁹⁰⁶

Η φορά των πολιτικών γεγονότων ανάγκασε το Νέριο Ατζαγιόλι, που διαδέχτηκε τους Καταλανούς στη διοίκηση του Δουκάτου των Αθηνών, να δεχθεί την εγκατάσταση και ουσιαστική άσκηση των δικαιωμάτων του Ορθόδοξου μητροπολίτη Αθηνών στην έδρα του. Ο τελευταίος, είχε δικαιοδοσία σ' όλη την περιοχή της Φθιώτιδας, της Βοιωτίας, της Αττικής και της Εύβοιας.

Στο νησιωτικό γεωγραφικό χώρο του Αιγαίου Πελάγους, η εκκλησιαστική διοίκηση στο τέλος του 12ου αιώνα, ακολουθώντας ως ένα σημείο την πολιτική διαίρεση από τον 8ο ως το 12ο αιώνα, σχημάτισε δύο κύριες εκκλησιαστικές επαρχίες (εκτός της Κρήτης), των Κυκλάδων Νήσων (Ρόδος) με 10 επισκοπές και της Μιτυλήνης με 6 επισκοπές. Στον ίδιο χώρο δημιουργήθηκαν ακόμη δύο μητροπόλεις χωρίς επισκοπές (Μηθύμνης, Παροναξίας) και τρεις αρχιεπισκοπές (Λήμνου, Καρπάθου, Αιγίνης). Παρά το γεγονός ότι η εξέλιξη της πολιτικο-στρατιωτικής διοίκησης ακολούθησε ένα μοντέλο πολυδιάσπασης κάτω από την επίδραση δημογραφικών και πολιτικο-οικονομικών παραγόντων, η εκκλησιαστική διοίκηση διατήρησε ένα χαρακτήρα πιο συντηρητικό. Πιο συγκεκριμένα, τα όρια της εκκλησιαστικής επαρχίας των Κυκλάδων Νήσων (μητρόπολη Ρόδου) βρίσκονταν πολύ κοντά μ' εκείνα της επαρχίας των Νήσων στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους (7ος αι.), αποτελώντας θα λέγαμε το διάδοχο διοικητικό σχήμα στην περιοχή.¹⁹⁰⁷

Στις αρχές του 13ου αι. η Δ΄ Σταυροφορία και η κατάληψη της Κων/πολης (1204) έφερε τη νησιωτική περιοχή του Αιγαίου Πελάγους κάτω από τον έλεγχο των Βενετών, διαφόρων Ιταλών φεουδαρχών και του Λατίνου αυτοκράτορα της Κων/πολης. Η πολιτική γεωγραφία της περιοχής, σύμφωνα με την *Partitio Romania*, διαμορφώθηκε ως εξής: Οι Βενετοί απέκτησαν την Κρήτη (ξεχωριστή συνθήκη με τον Βονιφάτιο Μομφερατικό), ένα κομμάτι της Εύβοιας (Ωρεός, Κάρυστος), τα νησιά Άνδρος Αίγινα, Σαλαμίνα και τα νησιά του Ιονίου. Στο Λατίνο αυτοκράτορα της Κων/πολης επικυρώθηκαν τα νησιά των μικρασιατιών παραλίων, Μιτυλήνη, Σάμος, Χίος, τα νησιά του βορείου Αιγαίου, Λήμνος και Σκύρος, καθώς και η Τήνος των Κυκλάδων. Λίγο αργότερα (1205 κ.ε.) Βενετοί ευγενείς κατέλαβαν το νησιωτικό σύμπλεγμα που σήμερα ονομάζεται Κυκλάδες και ίδρυσαν μικρά κρατίδια, συμμαχικά της Βενετικής Δημοκρατίας. Το μεγαλύτερο απ' αυτά ήταν το Δουκάτο του Αρχιπελάγους, που δημιούργησε ο Marco Sanudo και περιλάμβανε τα νησιά Νάξο, Πάρο, Μήλο, Αμοργό, Σίφνο και Σέριφο. Εξίσου σημαντικό ήταν και το κρατίδιο που δημιούργησαν οι αδελφοί Ghisi και περιλάμβανε τις Σποράδες με τα νησιά Τήνο και Μύκονο των Κυκλάδων. Όπως και στις άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι Ορθόδοξοι ιεράρχες εκδιώθηκαν και στις έδρες τους εγκαταστάθηκαν Λατίνοι.¹⁹⁰⁸

Στις αρχές της βασιλείας του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη τα μεγάλα νησιά Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία και Κω των μικρασιατικών παραλίων, ανακτήθηκαν από τους Βυζαντινούς. Τα υπόλοιπα νησιά του βορείου Αιγαίου (π.χ. Λήμνος) περιήλθαν υπό βυζαντινό έλεγχο προς το τέλος του 13ου αιώνα.¹⁹⁰⁹ Η νησιωτική περιοχή του νοτιο-ανατολικού Αιγαίου, που σήμερα ονομάζεται Δωδεκάνησα, αποτελούσε μέρος της εκκλησιαστικής επαρχίας των Κυκλάδων Νήσων (μητρόπολη Ρόδου) και στις αρχές του 13ου αιώνα διοικούνταν από το βυζαντινό αξιωματούχο Λέοντα Γαβαλά. Έδρα του υπήρξε η Ρόδος και κυβερνούσε ως ανεξάρτητος *“αυθέντης”*, αντιστεκόμενος στις προσπάθειες των Λατίνων να καταλάβουν το νησί. Το 1225 ο Λέων Γαβαλάς (1204-1240) αναγνώρισε την επικυριαρχία του Ιωάννη Βατάτζη (1222-1254). Το 1250 με το θάνατο του αδελφού του Ιωάννη Γαβαλά (1240-1250), το νησί της Ρόδου περιήλθε στην εξουσία των αυτοκρατόρων της Νίκαιας.¹⁹¹⁰ Στα νησιά που ανέκτησαν οι Βυζαντινοί καθώς και στην επικράτεια των Γαβαλάδων, αποκαταστάθηκε η εκκλησιαστική διοίκηση και οι Ορθόδοξοι ιεράρχες μπορούσαν πλέον να εγκατασταθούν στις έδρες τους ανενόχλητα.

Μετά την ανακατάληψη της Κων/πολης το 1261 και την ανάληψη της διακυβέρνησης από τους Παλαιολόγους, επικράτησε πολιτική αστάθεια στο νησιωτικό

χώρο του νοτιο-ανατολικού Αιγαίου, η οποία οφειλόταν στις τουρκομανικές πειρατικές επιδρομές από το εμιράτο του Μεντεσέ και στην εμφάνιση των Γενουατών, οι οποίοι ήθελαν να προσαρτήσουν το νησί της Ρόδου στη ζώνη επιρροής τους για να ελέγχουν το εμπόριο της νοτιο-ανατολικής Μεσογείου.¹⁹¹¹

Την περίοδο αυτή τη διακυβέρνηση της Ρόδου και της γύρω νησιώτικης περιοχής ανέλαβαν από το 1275 ως το 1306 (αρχή των επιχειρήσεων για την κατάκτηση της Ρόδου από τους Ιωαννίτες Ιππότες) Γενουάτες τυχοδιώκτες, όπως ο Giovanni dello Cavo (1278-1282) και ο Andrea Moresco (1282-1305/6), υπό την επικυριαρχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα.¹⁹¹² Την ταραχώδη αυτή περίοδο, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν οι πειρατικές επιδρομές, που είχαν αποτέλεσμα αιχμαλωσίες του πληθυσμού και δημογραφική συρρίκνωση, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα την κατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στην περιοχή.¹⁹¹³ Το πιθανότερο είναι πως οι Γενουάτες διοικητές της Ρόδου άφησαν ανενόχλητους τους Ορθόδοξους ιεράρχες ν' ασκούν τα δικά τους, αφού βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα.

Το 1306 το πολιτικό σκηνικό στην περιοχή άλλαξε με την εμφάνιση των Ιωαννιτών Ιπποτών, οι οποίοι ήλθαν σε συνεννόηση με ένα Γενουάτη φεουδάρχη των νησιών Κω και Λέρου, τον Vignolo dei Vignoli και μετά από επιχειρήσεις τριών χρόνων κατέλαβαν την πόλη της Ρόδου (15 Αυγούστου 1309). Μεταξύ των ετών 1310 και 1312 κατέλαβαν τα νησιά Χάλκη, Σύμη, Τήλο, Λέρο, Κάλυμνο, Καστελλόριζο και κατά τη διάρκεια του 1313/14 τα νησιά Κω, Κάσο, Νίσυρο και Κάρπαθο, δημιουργώντας ένα ισχυρό νησιωτικό κράτος το οποίο επέζησε για 213 χρόνια (ως το 1522), πολεμώντας συνεχώς κατά το 14ο αιώνα τους Τουρκομάνους των ανατολικών εμιράτων (Αϊδίν) και κατά τους 15ο και 16ο αι. τους Οθωμανούς.¹⁹¹⁴

Από την άποψη της εκκλησιαστικής διοίκησης, με την ολοκλήρωση της κατάκτησης του νησιωτικού συμπλέγματος της Δωδεκανήσου (επαρχία Κυκλάδων) από του Ιωαννίτες Ιππότες, εφαρμόστηκε η ίδια τακτική όπως και στα άλλα φραγκοκρατούμενα τμήματα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι Ορθόδοξοι ιεράρχες διώχθηκαν και στη θέση τους τοποθετήθηκαν Λατίνοι. Η επικοινωνία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγινε δύσκολη και ο κατώτερος κλήρος αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τους Λατίνους επισκόπους ως κανονικούς του ποιμένες. Στη Ρόδο δημιουργήθηκε Λατινική αρχιεπισκοπή (Colossensis), ενώ στην Ορθόδοξη αρχιεπισκοπή Καρπάθου εγκαταστάθηκε Λατίνος επίσκοπος, όπως και στις υπόλοιπες επισκοπές του συμπλέγματος των Κυκλάδων Νήσων.¹⁹¹⁵

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο βρέθηκε μπροστά σε μια γνώριμη κατάσταση, αυτή της κατάληψης των εδαφών της δικαιοδοσίας του από τους Λατίνους και της αντικατάστασης της Ορθόδοξης ιεραρχίας του από μια Λατινική. Αντέδρασε λοιπόν με τη θαυμαστή προσαρμοστικότητα που το διέκρινε τους τελευταίους αιώνες, μετά το 1204, αλλά και με το μόνο αποτελεσματικό τρόπο που γνώριζε: εξακολούθησε να χειροτονεί ιεράρχες στη μητρόπολη Ρόδου, ώστε να διατηρήσει τη διοικητική και εκκλησιαστική συνέχεια στην περιοχή. Γεγονός είναι ότι, οι ιεράρχες αυτοί διέμεναν στην Κων/πολη και δεν είχαν τη δυνατότητα μετάβασης στην έδρα τους που κατεχόταν από τους Ιωαννίτες Ιππότες.¹⁹¹⁶ Έτσι βρίσκουμε το μητροπολίτη Ρόδου στην Κων/πολη να υπογράφει ή ν' αναφέρεται σε πατριαρχικά έγγραφα μεταξύ των ετών 1350-1355.¹⁹¹⁷ Το 1357 επί πατριαρχείας Καλλίστου Α' (β' πατριαρχεία), το Οικουμενικό Πατριαρχείο χειροτόνησε "γνήσιο αρχιερέα" Ρόδου, ο οποίος φαίνεται ότι δεν είχε τη δυνατότητα να εγκατασταθεί στην έδρα του.¹⁹¹⁸ Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στην αρχιεπισκοπή Κω, όπως μαρτυρείται από τις Πατριαρχικές Συνοδικές Πράξεις. Ο αρχιεπίσκοπος Κω εμφανίζεται να διαμένει στην Κων/πολη, όπου μεταξύ των ετών 1338-1343 υπογράφει στα πατριαρχικά έγγραφα.¹⁹¹⁹ Το 1343, επί πατριαρχείας Ιωάννη ΙΔ' Καλέκα (1334-1347), ο αρχιεπίσκοπος Κω μετατέθηκε ως "σχολάζων", εξαιτίας της λατινικής κατοχής της έδρας του, στη μητρόπολη Κορίνθου.¹⁹²⁰ Η Συνοδική Πράξη της μετάθεσης του αρχιεπισκόπου Κω κρίνεται πολύ σημαντική, γιατί μας παρέχει την εικόνα της κατάστασης της εκκλησιαστικής διοίκησης στην επαρχία Κυκλάδων κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και το μέτρο της αντιμετώπισης των Ορθόδοξων αρχιερέων από τους Λατίνους.

Το Πατριαρχείο Κων/πόλεως στην προσπάθειά του να ενισχύσει τους ιεράρχες που κατείχαν πτωχευμένες Εκκλησίες, κυρίως στη Μ. Ασία, τους έδινε προσωρινά τη μητρόπολη Ρόδου "κατ' επίδοση", αποβλέποντας έτσι σε μια συνεχή παρουσία ιεραρχών στην περιοχή, στη δημιουργία μιας βιώσιμης οικονομικά εκκλησιαστικής έδρας και στη διατήρηση της οργανωμένης ζωής των χριστιανικών κοινοτήτων. Η διατήρηση της εκκλησιαστικής διοίκησης, η οποία αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο της βυζαντινής διοίκησης, θεωρούνταν πρωτίστης σημασίας για τις χριστιανικές κοινότητες που στερούσαν την πνευματική ηγεσία τους εξαιτίας της εχθρικής κατοχής.

Σύμφωνα με πατριαρχικά συνοδικά έγγραφα, το 1369 η μητρόπολη Ρόδου δόθηκε "κατ' επίδοση" στο μητροπολίτη Σίδης και έξαρχο Παμφυλίας.¹⁹²¹ Λίγο αργότερα, το 1371, δόθηκε στο μητροπολίτη Μελενίκου.¹⁹²² Το 1387, επί πατριαρχείας Νείλου (1379-1388), η μητρόπολη Ρόδου και η αρχιεπισκοπή Κω δόθηκαν "κατ' επίδοση" στο μητροπολίτη Πέργης και Ατταλείας. Στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ότι τις εκκλησιαστικές

αυτές έδρες τις κατείχε προηγουμένως “κατά λόγον επιδόσεως” ο μητροπολίτης Μύρων, ο οποίος ήταν απρόθυμος να τις παραχωρήσει στο μητροπολίτη Πέργης και Ατταλείας. Στη Συνοδική Απόφαση φαίνεται πως ο Πατριάρχης έδωσε στο μητροπολίτη Μύρων τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ της περιουσίας της μητρόπολης Πέργης και Ατταλείας, που κατακρατούσε και της επίδοσης της Ρόδου μαζί με την Κω και τις υπόλοιπες Κυκλάδες.¹⁹²³ Σε Συνοδική Πράξη του 1387 αναφέρεται ότι η Ρόδος θα δινόταν “κατά λόγον επιδόσεως” στο μητροπολίτη Σταυρουπόλεως. Ωστόσο, επειδή κάτοχος της έδρας ήταν ο μητροπολίτης Μύρων, ο μητροπολίτης Σταυρουπόλεως θα έπαιρνε τη Ρόδο με την Κω και τις υπόλοιπες Κυκλάδες εφόσον: α) ο μητροπολίτης Μύρων απεβίωνε πριν απ’ αυτόν, β) ο μητροπολίτης Μύρων έπαιρνε μετάθεση σε άλλη έδρα, γ) ο μητροπολίτης Μύρων παραιτούνταν με τη θέλησή του από την επίδοση των δύο εκκλησιαστικών επαρχιών.¹⁹²⁴ Τελικά, το 1393-1394 περίπου, επί πατριαρχείας Αντωνίου Δ’ (1389-1390, 1391-1397) εκδόθηκε Συνοδική Πράξη με την οποία δόθηκε κατ’ επίδοση στο μητροπολίτη Σταυρουπόλεως η εκκλησιαστική επαρχία της Ρόδου, μετά το θάνατο του μητροπολίτη Μύρων.¹⁹²⁵

Τα έγγραφα αυτά έχουν ιδιαίτερη αξία, γιατί αποκαλύπτουν όχι μόνο την ένδεια των Εκκλησιών της νοτιο-δυτικής Μ. Ασίας και τις διαμάχες των μητροπολιτών για θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας, αλλά μαρτυρούν και την αιτιολογία για την “επίδοση” της μητρόπολης Ρόδου και της αρχιεπισκοπής Κω: “”.¹⁹²⁶

Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στην άλλη εκκλησιαστική επαρχία της περιοχής, την αρχιεπισκοπή της Καρπάθου. Με την οριστική κατάληψη της νήσου από την οικογένεια Κορνάρο (1306-1312), ο Ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος εκδιώχθηκε και την έδρα του κατέλαβε Λατίνος επίσκοπος. Πρώτος Λατίνος επίσκοπος Καρπάθου αναφέρεται το 1326 ο Νικόλαος Α’.¹⁹²⁷ Το Πατριαρχείο Κων/πόλεως προσπάθησε να διατηρήσει την ιεραρχική του δομή δίνοντας την αρχιεπισκοπή Καρπάθου “κατά λόγον επιδόσεως” σε πλησιοχώρους μητροπολίτες. Από Συνοδική Πράξη του 1397 πληροφορούμαστε ότι, η αρχιεπισκοπή Καρπάθου είχε δοθεί “κατ’ επίδοση” στο μητροπολίτη Μύρων μαζί με τη μητρόπολη Ατταλείας.¹⁹²⁸

Ωστόσο, γύρω στα μέσα του 15ου αι. παρατηρείται μια αλλαγή στην κατάσταση της Εκκλησίας των Κυκλάδων, που διαμόρφωσε η κατάληψή τους από τους Λατίνους. Στην αλλαγή αυτή συντέλεσαν οι “ενωτικές” προσπάθειες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων για τη σωτηρία της Κων/πολης, που είχε αποτέλεσμα τη σύγκληση της

συνόδου Φερράρας Φλωρεντίας (1438-1439) και η στρατιωτική απειλή των Τούρκων, η οποία ανάγκασε τους Λατίνους να μετριάσουν τη στάση τους απέναντι στους Ορθόδοξους των νησιών, ώστε να τους προσεγγίσουν και να σχηματίσουν κοινό μέτωπο απέναντι στην τουρκική απειλή. Την εποχή αυτή φαίνεται πως στη μητρόπολη Ρόδου χειροτονούνταν “*ενωτικοί*” μητροπολίτες.

Από μια Συνοδική Πράξη του 1455, λίγο μετά την άλωση της Κων/πολης, πληροφορούμαστε με αρκετή σαφήνεια για τον τρόπο εκλογής Ορθόδοξων αρχιερέων στη μητρόπολη Ρόδου, κατά την περίοδο της κατοχής τους από το τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών.¹⁹²⁹ Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, εκτός από τις “*μαρτυρίες*” των κληρικών της Ρόδου, απαραίτητη ήταν και η σύμφωνη γνώμη του Μεγάλου Μάγιστρου του Τάγματος και η θετική ψήφος του πάπα της Ρώμης. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την τέλεση της χειροτονίας του παρόντες ήταν και Λατίνοι αρχιεπίσκοποι και επίσκοποι.

Η συμμετοχή του μεγάλου Μάγιστρου του Τάγματος των Ιπποτών της Ρόδου στην εκλογή Ορθόδοξου μητροπολίτη στο νησί και η επικύρωση της εκλογής αυτής από το Λατίνο αρχιεπίσκοπο Ρόδου μαρτυρείται από ένα καταστατικό που συντάχθηκε το 1475 μεταξύ του Ορθόδοξου “*ενωτικού*” μητροπολίτη Μητροφάνη (1471-1478) και του Λατίνου αρχιεπίσκοπου της Ρόδου Ιουλιανού Μπαλντίνι.¹⁹³⁰

Οι πολιτικές ανακατατάξεις στην περιοχή της νοτιο-δυτικής Μ. Ασίας και στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων (Δωδεκάνησα) φαίνεται πως ανάγκασε το Οικουμενικό Πατριαρχείο ν’ αλλάξει τον τρόπο της διοικητικής του λειτουργίας στην περιοχή αυτή. Είναι ένα φαινόμενο που το συναντάμε από τον 13ο αιώνα και εξής και αντανakλά τις μεγάλες προσπάθειες που κατέβαλε το Πατριαρχείο για να διατηρήσει την επισκοπική δομή και την εκκλησιαστική διοίκηση σε κατεχόμενες περιοχές, ώστε να συμβάλλει ουσιαστικά στην επιβίωση των χριστιανικών κοινοτήτων και τη διατήρηση της πίστης τους. Η παρουσία τέτοιων οργανωμένων κοινοτήτων θα επέτρεπε, όταν οι συνθήκες γίνονταν ευνοϊκότερες, την επιστροφή της Βυζαντινής διοίκησης και την κανονική αποκατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης.

Στην προσπάθεια να περιγράψουμε τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην πολιτική και εκκλησιαστική γεωγραφία της παλιάς επαρχίας των Κυκλάδων νήσων, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε και στα μεγάλα νησιά του βόρειου και βορειο-δυτικού Αιγαίου Πελάγους. Στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα και μέχρι το 1451 το Βυζάντιο κατείχε τις Βόρειες Σποράδες, τη Λήμνο και την Ίμβρο. Είναι λογικό να υποθέσουμε λοιπόν ότι, τις έδρες αυτές κατείχαν ανενόχλητα Ορθόδοξοι ιεράρχες. Τα υπόλοιπα νησιά, βόρεια του νησιωτικού κράτους των Ιπποτών της Ρόδου, δηλαδή η Χίος, η Σάμος,

η Θάσος, η Τένεδος, τα Ψαρά, η Λέσβος και η Σαμοθράκη ανήκαν στη Γενοβέζικη οικογένεια των Gattilusii που τα διοικούσαν ως υποτελείς του Βυζαντίου και στη συνέχεια των Οθωμανών Τούρκων (για τις κτήσεις τους στην Αίνο και τη Φώκαια).¹⁹³¹

Ως υποτελείς των Βυζαντινών φαίνεται πως είχαν υπογράψει κάποιες συμφωνίες σχετικά με την ελεύθερη έκφραση του φρονήματος του Ορθόδοξου πληθυσμού και την απρόσκοπτη εγκατάσταση Ορθόδοξων ιεραρχών στις έδρες τους. Τις συμφωνίες αυτές με τους Γενουάτες υπαινίσσεται ένα πατριαρχικό έγγραφο που συντάχθηκε το 1387. Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, που απευθυνόταν στους διοικητές της Χίου, ο Πατριάρχης ζητούσε να σεβαστούν τις προηγούμενες συμφωνίες με τους Βυζαντινούς και ν' αφήσουν ανενόχλητη την εκκλησιαστική διοίκηση στο νησί.¹⁹³²

Οι συμφωνίες αυτές φαίνεται πως τηρούνταν από τους Γενουάτες όσο το Βυζάντιο διατηρούσε κάποια δύναμη και ήταν σε θέση να επιβάλλει τους όρους της συμφωνίας. Με εμφανή την πολιτική και στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντινού κράτους, καθώς στραγγαλιζόταν από την καταθλιπτική στρατιωτική υπεροχή των Οθωμανών, οι Γενουάτες φαίνεται πως αθετούσαν τις συμφωνίες που είχαν υπογράψει, εμποδίζοντας την εγκατάσταση Ορθόδοξων ιεραρχών στα εδάφη τους. Την υπόθεση αυτή ενισχύει ένα Πατριαρχικό Γράμμα του 1400 περίπου, το οποίο απευθυνόταν στον άρχοντα του Αίνου Νικόλαο Γατελούζο. Από το έγγραφο αυτό πληροφορούμαστε ότι ο Πατριάρχης έγραψε επανειλημμένα στον ηγεμόνα του Αίνου να στείλει έγγραφο, με το οποίο να ζητά τη χειροτονία μητροπολίτη, ώστε αυτή να γίνει με την αποδοχή του προς “   ”.¹⁹³²

Είναι άξιο προσοχής ότι στο κείμενο τονίζεται αρκετές φορές πως η εκλογή και η χειροτονία του μητροπολίτη πρέπει να γίνει “   ” του ηγεμόνα του Αίνου. Η περίπτωση αυτή ίσως να μην ήταν η μοναδική. Τα νέα δεδομένα που δημιούργησαν το τέλος της περιόδου της Μεσοβασιλείας των Τούρκων σουλτάνων και η ανάκτηση της αυτοπεποίθησης του Οθωμανικού κράτους μετά το 1423, έδειξαν ξεκάθαρα την έλλειψη σταθερών υποδομών και την ανεπάρκεια της βυζαντινής άμυνας. Συνακόλουθο ήταν οι υποτελείς Gattilusii να εκμεταλλευτούν την αδυναμία του Βυζαντινού κράτους και να μην εφαρμόζουν τους όρους, που περιλαμβάνονταν στις συνθήκες που υπέγραψαν με το Βυζαντινό αυτοκράτορα.

Από τα στοιχεία που έχουν εκτεθεί πιο πάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι, οι πολιτικές εξελίξεις που συντελέστηκαν μετά το 1204 στο φραγκοκρατούμενο νοτιο-

ελλαδικό και νησιωτικό γεωγραφικό χώρο, είχαν αποτέλεσμα τη μετάβαση σε μια διαφορετικής μορφής εκκλησιαστική διοίκηση, προσαρμοσμένη στις καταστάσεις της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Τα χαρακτηριστικά αυτής της μορφής εκκλησιαστικής διοίκησης ήταν:

- η διατήρηση της μητροπολιτικής δομής με τη συνεχή παρουσία μητροπολιτών και επισκόπων στα επίσημα διοικητικά έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διάφορο από το αν μπορούσαν ή όχι να εγκατασταθούν και ν' ασκήσουν ουσιαστικά τη διοίκηση στις έδρες τους·
- η μετάθεση των ιεραρχών που ήταν σχολάζοντες (δηλαδή βρίσκονταν μακριά από την έδρα τους εξαιτίας εχθρικής κατοχής) σε άλλες εκκλησιαστικές επαρχίες·
- η επίδοση των φραγκοκρατούμενων εκκλησιαστικών εδρών σε άλλους ιεράρχες, με την οποία απολάμβαναν ορισμένα δικαιώματα σε μια δεύτερη εκκλησιαστική έδρα, ώστε ν' αντιμετωπίσουν τις οικονομικές δυσκολίες που οφείλονταν στην απώλεια μεγάλου μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας·
- ο διορισμός εξάρχων για τη χειροτονία του κατώτερου κλήρου των φραγκοκρατούμενων επαρχιών του Πατριαρχείου και τη διατήρηση του πνευματικού ελέγχου στις εκεί Ορθόδοξες κοινότητες·
- η αποστολή Πατριαρχικών Εγκυκλίων για τη διατήρηση της πίστης και της χριστιανικής πειθαρχίας σ' εκείνες τις οργανωμένες κοινότητες.

Η ιδιόμορφη αυτή άσκηση της εκκλησιαστικής διοίκησης αφορούσε το σύνολο του φραγκοκρατούμενου ελληνικού γεωγραφικού χώρου και αποτυπώνεται στα επίσημα έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Πράξεις, *Notitiae*). Έτσι, από τις 14 μητροπόλεις της Αττικής-Βοιωτίας, της Πελοποννήσου, της Εύβοιας και του Αιγαίου Πελάγους, που αναγράφονται στις *Notitiae* 17 και 18 της εποχής του Ανδρόνικου Β' (Κόρινθος, Μονεμβασία, Αθήνα, Κρήτη, Παλαιές Πάτρες, Ρόδος, Μιτυλήνη, Λακεδαιμονία, Θήβα, Μήθυμνα, Χριστιανούπολις, Παροναξία, Άργος, Εύριπος), εμφανίζονται υποβιβασμένες αρκετές θέσεις πιο κάτω οι δέκα (10) (Κόρινθος, Αθήνα, Κρήτη, Παλαιές Πάτρες, Ρόδος, Θήβα, Χριστιανούπολις, Παροναξία, Άργος, Εύριπος).¹⁹³⁴ Το γεγονός αυτό αντανάκλα τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Εκκλησίες αυτές εξαιτίας της Λατινικής κατοχής, καθώς και τη γενικότερη παρακμή και δυσλειτουργία της εκκλησιαστικής διοίκησης στις παραπάνω περιοχές.

Ο σχετικά μικρός υποβιβασμός της μητρόπολης Μιτυλήνης (από μθ' σε νθ'), ο οποίος πιθανότατα οφειλόταν στην αθρόα προαγωγή άλλων εκκλησιαστικών εδρών, με αυξημένη πολιτική σημασία για το παρηκμασμένο Βυζαντινό κράτος και η σταθερή θέση

της μητρόπολης Μυθήμνης, πρέπει να συνδυαστούν με το γεγονός ότι κατά το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα βρίσκονταν υπό Βυζαντινή διοίκηση και λογικά η εκκλησιαστική διοίκηση στο νησί ασκούσαν αποτελεσματικά από το Πατριαρχείο. Οι υπόλοιπες δύο μητροπόλεις (Λακεδαιμονία, Μονεμβασία) είναι οι μόνες που εμφανίζονται αναβαθμισμένες, γεγονός που πρέπει να αποδοθεί στο ότι βρίσκονταν στη βυζαντινή επικράτεια του Δεσποτάτου του Μυστρά και συνακόλουθα, υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για την ύπαρξη και την ουσιαστική άσκηση της εκκλησιαστικής διοίκησης σ' αυτές τις μητροπολιτικές επαρχίες.

Στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου Πελάγους, την ίδια περίοδο, εμφανίζονται και τρεις (3) αρχιεπισκοπές (Κάρπαθος, Αίγινα, Κω), οι οποίες από πληροφορίες που αντλούμε από τις Πατριαρχικές Πράξεις βρίσκονταν υπό Λατινική κατοχή και η εκκλησιαστική διοίκηση δεν μπορούσε να λειτουργήσει ουσιαστικά. Μια άλλη αρχιεπισκοπή, της Λήμνου, γνωρίζουμε ότι βρισκόταν υπό Βυζαντινή διοίκηση και μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι διατηρούσε την εκκλησιαστική διοικητική της δομή.

Από τις έδρες που αναφέρθηκαν πιο πάνω και βρίσκονταν υπό Λατινική κατοχή, σύμφωνα με Πατριαρχικό έγγραφο που εκδόθηκε το 1324, καμιά δεν συγκαταλέγονταν (εκτός των Παλαιών Πατρών) μεταξύ “” να συνεισφέρουν οικονομικά για την ανακούφιση του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.¹⁹³⁵ Το γεγονός αυτό μαζί με τον υποβιβασμό τους στην “*Τάξη*” των μητροπόλεων, ενισχύει την άποψη για την οικονομική τους παρακμή και τη διοικητική τους δυσλειτουργία. Αντίθετα, οι εκκλησιαστικές έδρες της Μονεμβασίας, της Μιτυλήνης, της Λακεδαιμονίας, της Μηθύμνης και της Λήμνου ήταν σε θέση να συνεισφέρουν οικονομικά και ειδικότερα η Μονεμβασία και η Μιτυλήνη με 800 και 100 υπέρπυρα αντίστοιχα. Η μαρτυρία αυτή αποδεικνύει ότι οι εκκλησιαστικές έδρες που βρίσκονταν ακόμα υπό Βυζαντινή διοίκηση λειτουργούσαν ικανοποιητικά ως βιώσιμες οικονομικές μονάδες, στοιχείο απαραίτητο για την ουσιαστική άσκηση της εκκλησιαστικής διοίκησης.

Στη Notitia 19 (του Ανδρόνικου Γ'), που παρουσιάζει την κατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στο β' μισό του 14ου αιώνα, μνημονεύονται όλες οι μητροπόλεις που αναφέραμε πιο πάνω.¹⁹³⁶ Η μη αναγραφή της μητρόπολης Ευρίπου, σύμφωνα με τον J. Darrouzes, οφείλεται μάλλον σε λάθος του αντιγραφέα. Η συναρίθμηση της μητρόπολης Αθηνών σε αρκετά υψηλή θέση (12η), μαζί με τη μητρόπολη Σίδης και τη Μονεμβασία, είναι ανεξήγητη για τη συγκεκριμένη ιστορική

περίοδο.¹⁹³⁷ Κατά την άποψή μας αντανακλά μεταγενέστερη εξέλιξη, εκείνη της εγκατάστασης Ορθόδοξου μητροπολίτη στην Αθήνα, επί Νέριο Ατζαγιόλι, γύρω στο 1392-1393.¹⁹³⁸ Στη Notitia 19 εμφανίζονται τρεις νέες μητροπόλεις (Χίου, Τενέδου, Λήμνου) του ίδιου γεωγραφικού χώρου, η αναγραφή των οποίων οφείλεται στον προβιβασμό τους από την τάξη των αρχιεπισκοπών. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τη Notitia 19 για την κατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στη νότια Ελλάδα και το Αιγαίο, δημιουργούν την εντύπωση ότι, το Οικουμενικό Πατριαρχείο διατήρησε, στο μέτρο του δυνατού και κάτω από δυσμενείς περιστάσεις, τη διοικητική του δομή με θαυμαστή συνέπεια για όλη την περίοδο του 14ου αιώνα.

Η τουρκική κατάκτηση συνέβαλε στην ενοποίηση του γεωπολιτικού χώρου της νοτιο-ανατολικής Μεσογείου και στην αποκατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στις μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου που είχαν δοκιμαστεί σοβαρά από την κατοχή των Λατίνων. Η μελέτη της Notitia 21 του β' μισού του 15ου αιώνα, αποκαλύπτει την επιβίωση όλων σχεδόν των μητροπόλεων που αναγράφονταν στις Notitiae 17, 18 και 19 του 14ου αι. Έτσι, αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση εμφανίζονται στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως οι μητροπόλεις Κορίνθου, Μονεμβασίας, Αθηνών, Παλαιών Πατρών, Ρόδου, Μιτυλήνης, Θηβών, Μηθύμνης, Χριστιανουπόλεως, Λακεδαιμονίας, Παροναξίας, Άργους και Ναυπλίου, Ευρίπου, Χίου, Λήμνου, Ίμβρου.¹⁹³⁹

Η Ίμβρος επί Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425), προβιβάστηκε από Πατριαρχική Εξαρχία στην τάξη των αρχιεπισκοπών (1397).¹⁹⁴⁰ Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς, αλλά σε κάποια χρονική στιγμή κατά την περίοδο του 15ου αιώνα προβιβάστηκε σε μητρόπολη. Η Τένεδος που αναγραφόταν στη Notitia 19, εξαφανίζεται οριστικά. Από το 1370 ως το 1381 υπήρξε το μήλο της έριδος μεταξύ της Βενετίας και της Γένουας. Η μακροχρόνια διαμάχη για την κατοχή του νησιού τελείωσε με τη συνθήκη του Τορίνο (1381), σύμφωνα με την οποία η Τένεδος κηρύχθηκε ουδέτερο έδαφος, γκρεμίστηκαν οι οχυρώσεις της και εκκενώθηκε από τον πληθυσμό της. Όταν ο Μανουήλ Β' δραπέτευσε από τη Θεσσαλονίκη το 1387, λίγο πριν την άλωσή της από τους Τούρκους, κατέφυγε στην Τένεδο που όπως μαρτυρείται ήταν εγκατελειμμένη.¹⁹⁴¹ Ο Ρουϊ Γκονζάλες ντε Κλαβίχο, μέλος της ισπανικής απόστολής (1403-1406), κατά την πορεία του προς την Κων/πολη παρατήρησε ότι η Τένεδος ήταν ακατοίκητη, σ' αντίθεση με το κοντινό νησί της Ίμβρου.¹⁹⁴² Η εξαφάνιση λοιπόν της μητρόπολης Τενέδου από τη Notitia 21 αποτελεί ένα γεγονός που επιβλήθηκε από τις ιστορικές περιστάσεις και δείχνει τις αρνητικές επιπτώσεις που προκάλεσε η παρουσία και ο εμπορικός ανταγωνισμός μεταξύ

των ναυτικών ιταλικών δημοκρατιών, της Βενετίας και της Γένουας, καθώς και οι συγκρούσεις τους με Βυζαντινούς και Τούρκους στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου.

Ο ρεαλισμός με τον οποίο αντιμετώπισε το Οικουμενικό Πατριαρχείο τη νέα κατάσταση που δημιούργησε η τουρκική κατάκτηση, αποτυπώνεται στη Notitia 21, απ' όπου απουσιάζει η αναγραφή της μητρόπολης Κρήτης, η οποία βρισκόταν στην κυριαρχία των Βενετών.¹⁹⁴³ Ωστόσο, παρά τη διαγραφή της από την τάξη των μητροπόλεων της Notitia 21 και τη δεδομένη καχυποψία των κατακτητών με τις ποικίλες αντιδράσεις τους, μπορούμε να υποθέσουμε με βάση όσα έχουν εκτεθεί πιο πάνω για τις βενετοκρατούμενες επαρχίες του ότι, το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατέβαλε προσπάθειες να διατηρήσει τον πνευματικό έλεγχο στον Ορθόδοξο πληθυσμό του νησιού με την αποστολή Πατριαρχικών Εγκυκλίων και το διορισμό Εξάρχων.¹⁹⁴⁴

Από τη Notitia 21 αντλούμε σημαντικές πληροφορίες και για την επιβίωση σημαντικού αριθμού επισκοπών στο νοτιο-Ελλαδικό και αιγαιακό γεωγραφικό χώρο. Χάρη στα στοιχεία αυτά έχουμε τη δυνατότητα να συνθέσουμε την εικόνα του γεωγραφικού πλαισίου για την έκταση των τοπικών Εκκλησιών, κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα.

Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι από τις 14 μητροπόλεις που αναγράφονταν στις Notitiae 17 και 18, στη Notitia 21 οι 8 εμφανίζονται να έχουν μία ή περισσότερες επισκοπές. Η Κόρινθος εμφανίζεται να έχει 5 επισκοπές, η Μονεμβασία 8 επισκοπές, η Αθήνα 6 επισκοπές, η Παλαιών Πατρών 2 επισκοπές, η Ρόδος και η Μιτυλήνη από μία επισκοπή, η Λακεδαιμονία 3 επισκοπές και η Εύριπος 5 επισκοπές.¹⁹⁴⁵ Αυτό αποκαλύπτει κατά τον πιο εύγλωττο τρόπο ότι οι Ορθόδοξες χριστιανικές κοινότητες κατόρθωσαν να επιβιώσουν για μεγάλο διάστημα μετά τη Λατινική κατάκτηση, μέχρι την πλήρη αποκατάσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης και την αποστολή ιεραρχών από την Κων/πολη.

Η διάδοχη κατάσταση λοιπόν, που χαρακτηρίζεται από την υποκατάσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από την Οθωμανική, επέφερε ριζικές αλλαγές στα δεδομένα της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοίκησης του γεωγραφικού χώρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι φορείς της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας υιοθέτησαν μια πολιτική ενοποίησης και υπαγωγής των Ορθόδοξων πληθυσμών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι παράγοντες που λειτούργησαν υπέρ αυτής της προσέγγισης αφορούσαν αποκλειστικά την αποτροπή της ένωσης των Εκκλησιών και το φόβο των Οθωμανών για την προοπτική ενός αντιτουρκικού συνασπισμού των Δυτικών δυνάμεων με τη συμμετοχή των Βυζαντινών. Ωστόσο, αυτή η πολιτική σκοπιμότητα των Οθωμανών

έδωσε τη δυνατότητα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ν' αξιοποιήσει την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε για ν' αποκαταστήσει ουσιαστικά την εκκλησιαστική του δικαιοδοσία στις περισσότερες φραγκοκρατούμενες περιοχές, που είχε χάσει από το 1204.

vii. Οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Ουγγροβλαχίας και Μολδαβίας.

Στο β' μισό του 14ου αιώνα, παρά την αποσύνθεση του Βυζαντινού κράτους και τις πολιτικές φιλοδοξίες του Στέφανου Dushan, που είχαν αποτέλεσμα την προσωρινή συρρίκνωση της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, το Πατριαρχείο κατάφερε να παραμείνει μια ισχυρή δύναμη και να αναπτύξει πρωτοβουλίες για νέα επέκταση της διοικητικής του δικαιοδοσίας στην Ανατολική Ευρώπη. Βόρεια της Βουλγαρίας και στην περιοχή που περικλειόταν μεταξύ του κάτω Δούναβη, των Καρπαθίων και του Δνεϊστερου δημιουργήθηκαν τον 14ο αι. δύο ανεξάρτητα πολιτικά συγκροτήματα με ισχυρή οικονομική και κοινωνική οργάνωση: η Βλαχία, μεταξύ των Τρανσυλβανικών Άλπεων και του κάτω Δούναβη· και η Μολδαβία, μεταξύ των Ανατολικών Καρπαθίων και του Δνεϊστερου ποταμού.¹⁹⁴⁶

Πρώτη η Βλαχία, υπό την ηγεσία του βοεβόδα Βασαράβ (1310-1352), κατόρθωσε να νικήσει τους Ούγγρους το 1330 και να εδραιώσει την ανεξαρτησία της. Τριάντα χρόνια αργότερα (1359) ο ηγεμόνας του Maramures Μπογδάν, πέρασε στη Μολδαβία και με επανειλημμένες νίκες κατά των Ούγγρων κατόρθωσε να κερδίσει την ανεξαρτησία της χώρας και ν' αναγνωριστεί ηγεμόνας της.¹⁹⁴⁷ Οι ηγεμόνες των δύο αυτών κρατών, θέλοντας ν' αυξήσουν το κύρος τους στο εσωτερικό των χωρών τους και ν' αποκτήσουν διεθνή αναγνώριση, ακολούθησαν το παράδειγμα των άλλων ηγεμόνων της Αν.Ευρώπης. Σύναψαν στενές σχέσεις με την Κων/πολη και ζήτησαν την εκκλησιαστική τους οργάνωση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η απόκτηση μιας εκκλησιαστικής οργάνωσης, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, ισοδυναμούσε για τις δύο χώρες με διεθνή διπλωματική αναγνώριση και εξασφάλισε, σύμφωνα με τον D.Obolensky, "*την καθυστερημένη είσοδό τους στη Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*".¹⁹⁴⁸

Εκτός από το σταθερό ενδιαφέρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου για τη διάδοση του Ευαγγελίου και την εκκλησιαστική οργάνωση των λαών της Αν.Ευρώπης, οι Βυζαντινοί είχαν και άλλους λόγους για να ενδιαφέρονται για τις δύο αυτές ηγεμονίες. Ο πρώτος λόγος ήταν εμπορικός. Οι Βυζαντινοί τον 14ο αιώνα εξαρτώνταν σε μεγάλο

βαθμό από τις εισαγωγές τροφίμων και πρώτων υλών από τις χώρες γύρω απ' τον Εύξεινο Πόντο. Ο δεύτερος λόγος ήταν στρατιωτικός. Ο σοβαρός τουρκικός κίνδυνος που απειλούσε την ίδια την πρωτεύουσα στα τέλη του 14ου και αρχές του 15ου αιώνα, έστρεψαν τους Βυζαντινούς για βοήθεια προς τη Δύση και ειδικά την Ουγγαρία. Η Βλαχία και η Μολδαβία είχαν στενές σχέσεις με τη γειτονική ουγγρική επαρχία της Τρανσυλβανίας και η συμμετοχή τους σε μια μελλοντική αντιτουρκική σταυροφορία, ήταν βέβαιη.¹⁹⁴⁹

Ο χριστιανισμός στην περιοχή αυτή είναι πιθανό ότι διαδόθηκε αρκετά νωρίς. Οι Δακωρωμαϊκοί πληθυσμοί, παρά τις διαδοχικές βαρβαρικές επιδρομές του 4ου - 5ου αιώνα, δεν έχασαν την επαφή τους με το Βυζάντιο. Το Βυζαντινό κράτος διατηρούσε ως τα τέλη του 6ου αιώνα αρκετές πόλεις και κάστρα στην αριστερή όχθη του Δούναβη και ως τα τέλη του 7ου αιώνα την περιοχή της Δοβρουτσάς (επαρχία Μικρής Σκυθίας).¹⁹⁵⁰ Αυτή η άμεση επικοινωνία με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, διατήρησε τη συνέχεια της χριστιανικής θρησκείας στις παραδουνάβιες αυτές περιοχές, στις οποίες διαδόθηκε ευρύτατα τον 4ο μ.Χ. αιώνα.

Η αργή διαδικασία της πολιτικής και κοινωνικής εξέλιξης του λαού των παραδουνάβιων ηγεμονιών είχε αποτέλεσμα την επιβράδυνση και της εκκλησιαστικής τους οργάνωσης. Στην αρχή φαίνεται πως υπάγονταν στη δικαιοδοσία των πλησιοχώρων μητροπόλεων και επισκοπών της περιοχής του Δούναβη.¹⁹⁵¹ Με την ολοκλήρωση της πολιτικής τους εξέλιξης και την απόκτηση ανεξαρτησίας, η Βλαχία και η Μολδαβία δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ίδρυση δύο μητροπόλεων αντίστοιχα και την ολοκλήρωση της εκκλησιαστικής τους οργάνωσης.

Πρώτη ιδρύθηκε η μητρόπολη Βλαχίας το 1359, με έδρα την πρωτεύουσα Curtea de Arges. Ο Πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ ανταποκρίθηκε στα επανειλημμένα αιτήματα του βοεβόδα της Βλαχίας Αλέξανδρου Βασαράβ και ίδρυσε τη μητρόπολη Ουγγροβλαχίας. Πρώτος μητροπολίτης ήταν ο Έλληνας μητροπολίτης Βιτζίνης Υάκινθος, που μετατέθηκε εκεί από την ερημωμένη έδρα του.¹⁹⁵² Με επιστολή του Πατριάρχη προς το βοεβόδα, έγινε γνωστή η ικανοποίηση των αιτημάτων του με τον όρο ότι ποτέ στο μέλλον να μη δεχθεί αρχιερέα από αλλού, αλλά αυτός να χειροτονείται και ν' αποστέλλεται από την Εκκλησία της Κων/πολης:

“*Ἐκ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας τῆς Κων/πολης:*
Ἐκ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας τῆς Κων/πολης:
Ἐκ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας τῆς Κων/πολης:
Ἐκ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας τῆς Κων/πολης:
Ἐκ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας τῆς Κων/πολης:”

Οἱ ἄρχοντες ἐκ τῆς ἑκκλησίας τῆς Οὐγγροβλαχίας ἐπέστειλαν τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δανιὴλ Κριτόπουλον γιὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ὅμως ὁ βοεβόδας ζήτησε τὸν πατριαρχικὸ ἀπεσταλμένον ὡς διάδοχον τοῦ Ἰακίνθου. Ὁ Πατριάρχης τὸν χειροτόνησε μητροπολίτη (1370)

“...”.¹⁹⁵³ Ἡ νέα μητρόπολις ἀναγράφεται στὴ Notitia 20 τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ.¹⁹⁵⁴

Στὴ διάρκεια τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Οὐγγροβλαχίας προέκυψαν ὀρισμένα ζητήματα, σχετικὰ μετὰ τὰ δικαιώματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου στὴν ἐκλογή τῶν μητροπολιτῶν τῆς Οὐγγροβλαχίας. Ὁ Πατριάρχης Φιλόθεος Α΄ Κόκκινος ἐπέστειλε τὸ δικαιοφύλακα τοῦ Πατριαρχείου Δανιὴλ Κριτόπουλον γιὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ὅμως ὁ βοεβόδας ζήτησε τὸν πατριαρχικὸ ἀπεσταλμένον ὡς διάδοχον τοῦ Ἰακίνθου. Ὁ Πατριάρχης τὸν χειροτόνησε μητροπολίτη (1370)

“...”, μετὰ τὸ ὄνομα Ἄνθιμος. Ἀπὸ τὸ συνοδικὸ ἐγγράφον πληροφοροῦμαστε ὅτι, τὸ Πατριαρχεῖο προχώρησε στὴν ἐνέργεια αὐτὴ ἐπειδὴ

“...”.¹⁹⁵⁵ Ὁ νέος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας ὑποσχέθηκε ἐγγράφως ὅτι, δεθὰ δημιουργοῦσε ἐνοχλήσεις μετὰ ἐνεργειῶν τοῦ στο γέροντα μητροπολίτη Ἰακίνθου οὔτε καὶ θα προσπαθοῦσε νὰ στρέψει τὸ βοεβόδα τῆς χώρας ἐναντίον του.¹⁹⁵⁶

Ἡ τεχνητὴ αὐτὴ διαίρεσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Οὐγγροβλαχίας φαίνεται πὼς δημιούργησε μιὰ μητροπολιτικὴ ἐδρα, τῆς ὁποίας ὁ κάτοχος θεωρεῖτο ὡς διάδοχος τοῦ ἐκάστοτε μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας. Ἡ ὑπαρξὴ δύο μητροπολιτῶν στὴν Οὐγγροβλαχία μαρτυρεῖται καὶ στὴ Notitia 20:

“...”.

δικαιοδοσίας στην περιοχή μεταξύ του κάτω Δούναβη και των νοτίων συνόρων Ουγγαρίας και Πολωνίας.

viii. Η Επανάταξη των Βουλγαρικών εδαφών στην άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Στα τέλη του 14ου αιώνα η πολιτική διάλυση του Βουλγαρικού βασιλείου και η κατάληψη των εδαφών του από τους Τούρκους, έκαναν δυνατή την επαναφορά των εδαφών βόρεια του Έβρου και έως τον κάτω Δούναβη στην άμεση διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η Βουλγαρία, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, ήταν το πρώτο σλαβικό κράτος της Βαλκανικής που εκτέθηκε στις τουρκικές επιδρομές. Το 1393 με την άλωση του Τυρνόβου από τους Τούρκους, το Βουλγαρικό κράτος έπαψε να υπάρχει και το Βουλγαρικό Πατριαρχείο καταργήθηκε.¹⁹⁸² Ο τελευταίος Πατριάρχης της Βουλγαρίας, Ευθύμιος (1375-93), εξορίστηκε και φυλακίστηκε σε μοναστήρι. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντέδρασε άμεσα στέλλοντας το μητροπολίτη Μαυροβλαχίας Ιερεμία, για να αναλάβει τη διοίκηση της ακέφαλης Εκκλησίας.¹⁹⁸³ Μετά το θάνατο του τελευταίου Βούλγαρου πατριάρχη, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως υποβίβασε τη Βουλγαρική Εκκλησία σε μητρόπολη εντάσσοντάς την στην κανονική του δικαιοδοσία (μετά το 1415).¹⁹⁸⁴ Η νέα μητρόπολη Τυρνόβου δεν αναγράφεται στη Notitia 20, γιατί προφανώς η δημιουργία της ήταν μεταγενέστερη της τελικής σύνταξης του καταλόγου. Στη σύνοδο, ωστόσο, της Φερράρας-Φλωρεντίας, μέλος της βυζαντινής αντιπροσωπίας ήταν και ο μητροπολίτης Τυρνόβου Ιγνάτιος, γεγονός που μαρτυρεί ότι την εποχή εκείνη η βουλγαρική Εκκλησία υπαγόταν στην άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁹⁸⁵ Η υπαγωγή των βουλγαρικών εκκλησιαστικών εδρών στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μαρτυρείται και από μια άλλη αξιόλογη πηγή, το “Υπόμνημα περί των ελληνικών χωρών και εκκλησιών”, που συντάχθηκε το 1437 και δείχνει την κατάσταση των ελληνικών εκκλησιαστικών εδρών λίγο πριν την άλωση της Κων/πολης από τους Οθωμανούς (1453).¹⁹⁸⁶ Στη Notitia 21 (τέλος του 15ου αιώνα), η μητρόπολη Τυρνόβου εμφανίζεται, κατέχοντας την 11η θέση αμέσως μετά από τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης.¹⁹⁸⁷ Οι άλλες Βουλγαρικές μητροπόλεις που υπάχθηκαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο σύμφωνα με τη Notitia 21 ήταν: η Βιδύνη, η Σόφια, η Δρίστρα και η Προίλαβος. Οι Βούλγαροι με την ένταξή τους στην κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατόρθωσαν να διατηρήσουν την Ορθόδοξη ταυτότητά τους

και ν' απομακρύνουν τον κίνδυνο του εξισλαμισμού, όπως συνέβει στο χώρο της Μ.Ασίας.

Έτσι, με την οθωμανική κατάκτηση της Βουλγαρίας και την εξάλειψη των τοπικών δυναστειών (Βιδίνιου, Νικοπόλεως, Δοβρουτσάς) όλα τα παραδουνάβια βουλγαρικά εδάφη από το Βιδίνιο στα δυτικά, μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα στ' ανατολικά και από τη Νικόπολη στα βόρεια, μέχρι τις πηγές του Έβρου και του Αξιού στα νότια, περιήλθαν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως.¹⁹⁸⁸

Καθώς λοιπόν το Βυζαντινό κράτος πνέει τα λοίσθια και η τουρκική κατάκτηση διαμορφώνει μια νέα πολιτική τάξη πραγμάτων στη χερσόνησο του Αίμου, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως γίνεται μια κεντρομόλος δύναμη που συσπειρώνει γύρω της όλους τους Ορθόδοξους των Βαλκανίων και της Αν.Ευρώπης. Κατάφερε ν' αυξήσει το κύρος του, ενισχύοντας τους πολιτιστικούς δεσμούς που συνέδεαν το Βυζάντιο με τα άλλα Ορθόδοξα κράτη. Στις τελευταίες στιγμές τής ύπαρξης τής Αυτοκρατορίας έκανε ακόμα πιο πλατιά αποδεκτή τη θεωρία για την Κων/πολη ως χριστιανικό κέντρο της Οικουμένης και κατάφερε ν' ασκήσει μια πραγματικά οικουμενική πολιτική, σ' ένα γεωγραφικό πλαίσιο που περιλάμβανε όλη σχεδόν τη χερσόνησο του Αίμου, την Αν.Ευρώπη, την Αλανία (Καύκασος) την Κριμαία και περιοχές της Μ.Ασίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι προβληματισμοί, όπως τους έθεσε η παρούσα έρευνα για τη μελέτη της εκκλησιαστικής γεωγραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τον 9ο αι. μ.Χ. ως το έτος 1453, είχαν στόχο να περιγράψουν τους παράγοντες που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ορίων της διοικητικής δικαιοδοσίας του και τις επιπτώσεις στη γεωγραφική του διάρθρωση από τις εξελικτικές σχέσεις των πολιτικών, οικονομικών, δημογραφικών και στρατηγικών χαρακτηριστικών της Βυζαντινής διοίκησης.

Η μελέτη της πολιτικής διοίκησης και γεωγραφίας, με τα στοιχεία που μας παρέχει για τις σχέσεις ανθρώπων και χώρου, τις σχέσεις κοινωνικο-οικονομικών δομών και οργανωτικής διάρθρωσης και λειτουργίας, επιτρέπει στον ερευνητή μια νέα προσέγγιση των σχέσεων μεταξύ της πολιτικής και της εκκλησιαστικής διοίκησης. Οι αμοιβαίες επιδράσεις, που μαρτυρούνται από μια σειρά παραδειγμάτων στον ευρύτερο διοικητικό και γεωγραφικό χώρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, συνιστούν μια νέα θεώρηση για την εκκλησιαστική διοίκηση και τη γεωγραφική διαμόρφωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας που πρέκυψαν από τη μελέτη των πηγών και την επισκόπηση των ιστορικών εξελίξεων, εμπεριέχονται στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Η ίδρυση, η επέκταση, ο πολλαπλασιασμός των εκκλησιαστικών εδρών, η συρρίκνωση και η εξαφάνιση των εκκλησιαστικών εδρών του Οικουμενικού Πατριαρχείου είναι αποτέλεσμα μιας ιστορικής κινητικότητας, της οποίας αποφασιστικοί παράγοντες ήταν η γεωγραφική θέση της Κων/πολης, η φυσική διαμόρφωση, η πολιτική θεωρία, οι κατακτήσεις και οι ανακατακτήσεις, η ερήμωση και η επανοίκηση πόλεων, οι οικονομικές δομές, οι δημογραφικές συγκυρίες και η στρατικοποίηση των οργανωτικών δομών της Βυζαντινής διοίκησης.
2. Η εδραίωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους με τη συνδρομή της αυτοκρατορικής πολιτικής, οδήγησε στη διαμόρφωση της εκκλησιαστικής οργάνωσης με πρότυπο το οργανωτικό σχήμα της Αυτοκρατορίας. Ο 28ος κανόνας της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου (451) υπήρξε ο *“καταστατικός χάρτης”* που θεμελίωσε τη διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως πάνω στις Διοικήσεις Ασίας, Πόντου και Θράκης. Επίσης, με τον 28ο κανόνα αναγνωρίστηκε στο θρόνο του Πατριαρχείου Κων/πόλεως το προνόμιο της υπερόριας χειροτονίας των επισκόπων στα *“βαρβαρικά έθνη”*, εντάσσοντας αυτές τις τοπικές Εκκλησίες, που βρίσκονταν εκτός των

γεωγραφικών ορίων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στη διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο κανόνας αυτός αποτέλεσε τη βάση για την εξάπλωση των εκκλησιαστικών και πολιτισμικών ορίων του Βυζαντινού κράτους πέρα από τα σύνορά του, εντάσσοντας τα εκχριστιανισμένα έθνη στη Βυζαντινή σφαίρα πολιτικής και πολιτισμικής επιρροής.

Οι κατακτήσεις των Αράβων και οι επιδρομές των Σλάβων κατά τον 7ο αιώνα προκάλεσαν τη στρατικοποίηση της Αυτοκρατορίας και τη γένεση του θεματικού θεσμού, επηρεάζοντας την οργανωτική δομή του Βυζαντινού κράτους. Από την εποχή αυτή και μέχρι τον 9ο αιώνα πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές προκάλεσαν τη διάσπαση του αρχικού γεωγραφικού χώρου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι διοικητικές αλλαγές ωστόσο, άφησαν ανέγγιχτη τη φυσιογνωμία της εκκλησιαστικής οργάνωσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του οποίου ο γεωγραφικός χώρος διευρύνθηκε με την επέκταση της δικαιοδοσίας του στον Καύκασο και την προσάρτηση των εκκλησιών του Ανατολικού Ιλλυρικού, Ν. Ιταλίας, Σικελίας, Σαρδηνίας και Κύπρου. Προοδευτικά, τα όρια του Πατριαρχείου Κων/πόλεως έτειναν να ταυτιστούν με τα σύνορα του Βυζαντινού κράτους, ενώ περιλάμβαναν και τους λαούς του Καυκάσου και του Εύξεινου Πόντου, που βρίσκονταν στην οικονομική, πολιτιστική και οικονομική ζώνη επιρροής του Βυζαντίου.

3. Η περίοδος από τον 9ο αιώνα μέχρι τον 11ο αιώνα μ.Χ., η οποία χαρακτηρίζει την μετά τη στρατικοποίηση εποχή, είναι μεγάλης ιστορικής σημασίας γιατί χαρακτηρίζεται από τη στρατιωτική και ναυτική υπεροχή του Βυζαντινού κράτους στην Αν. Μεσόγειο, καθώς και την πολιτισμική του επέκταση σε περιοχές εκτός των ορίων του, όπου τα ίχνη της ανιχνεύονται μέχρι σήμερα. Σημαντικά χαρακτηριστικά της εποχής αυτής είναι η εμφάνιση νέων πόλεων, η ανακατάκτηση εδαφών από Άραβες, Βούλγαρους και Σλάβους και μια ομοιόμορφη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη σε όλα τα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Η διοίκηση παρουσιάζει κινητικότητα και κάθε αναδιάρθρωση υποτάσσεται στις στρατηγικές αναγκαιότητες της Αυτοκρατορίας, διατηρώντας τη συνοχή μεταξύ των διαφορετικών και απομακρυσμένων νέων επαρχιών.

Αποτέλεσμα της γενικότερης ακμής και της πολιτιστικής ακτινοβολίας του Βυζαντινού κράτους ήταν η διεύρυνση της διοικητικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, με την ανάληψη ενός ευρύτατου ιεραποστολικού έργου στη Μοραβία, στο Βαραγγο-σλαβικό κράτος του Κιέβου, στη Βουλγαρία, στους Σέρβους, στους Κροάτες στους Αλανούς και στους Ούγγρους. Η οριστική μεταστροφή των Ρώσων στο χριστιανισμό (988) και η υπαγωγή της Εκκλησίας τους στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού

Πατριαρχείου, είχε αποτέλεσμα την επέκτασή του στην ανατολική Ευρώπη, αξιοποιώντας έτσι τη διάταξη του 28ου κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής συνόδου για την υπερόρια χειροτονία των επισκόπων στα “βαρβαρικά” έθνη και εκτός του κλίματος των άλλων πρεσβυγενών Πατριαρχείων. Στο τέλος, λοιπόν, του 10ου αιώνα και στις αρχές του 11ου έχουμε την ανάπτυξη μιας τεράστιας διοικητικής δικαιοδοσίας που εκτεινόταν από τη Βαλτική θάλασσα και τον Άνω Βόλγα στα βόρεια, μέχρι την Κρήτη στα νότια και από τη Σικελία στα δυτικά, μέχρι την Κασπία θάλασσα και τα υψίπεδα της Αρμενίας στ’ ανατολικά. Οι άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε η επέκταση της διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν: βόρεια προς την κεντρική Ευρώπη, βορειο-ανατολικά του Εύξεινου Πόντου και κατά μήκος της υδάτινης οδού του Δνεπίερου και ανατολικά προς τον Καύκασο και την Κασπία.

Οι σκληροί βυζαντινο-βουλγαρικοί πόλεμοι του 10ου αιώνα είχαν αποτέλεσμα τη διεκδίκηση εκκλησιαστικής αυτονομίας από τους Βούλγαρους. Η παραχώρηση του φιλού τίτλου του “Πατριάρχη” στον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας (927) προκάλεσε την απόσπαση των Βουλγαρικών εδαφών από την άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δημιουργώντας ωστόσο ένα ιδιότυπο καθεστώς, της έμμεσης κανονικής εποπτείας του Πατριαρχείου επί της νέας Εκκλησίας που δημιουργήθηκε στους κόλπους του. Με την κατάλυση του πρώτου Βουλγαρικού κράτους από τον Βασίλειο Β΄ (976-1025), ο Αυτοκράτορας παραχώρησε ευρύτατη διοικητική δικαιοδοσία στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, η οποία περιλάμβανε και εδάφη του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε βουλγαρικές και σερβικές κυρίως περιοχές. Στο εξής τα γεωγραφικά όρια της Εκκλησίας της Κων/πολης καθορίζονταν από την έκβαση των στρατιωτικών αναμετρήσεων του Βυζαντίου με τα διάφορα κράτη. Η συρρίκνωση των πολιτικών και πολιτισμικών ορίων του Βυζαντινού κράτους διαμόρφωνε ανάλογα και τα γεωγραφικά όρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αφού τα διάφορα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στις πολιτισμικές εξελίξεις.

4. Το τέλος του 11ου αι. και ο 12ος αι. χαρακτηρίζονται από την ανάπτυξη φυγόκεντρων τάσεων στον κορμό της Αυτοκρατορίας. Τα μεγάλα θέματα διασπώνται και δημιουργούνται πολλά νέα μικρότερα θέματα. Οι διοικητές τους, δούκες και κατεπάνω, συγκέντρωσαν πολιτική και στρατιωτική εξουσία στα χέρια τους και είχαν την τάση για αυτονόμηση από την κεντρική εξουσία. Στην κατάτμηση του χώρου υποβοήθησε και η φυσική διάρθρωση της χώρας. Στο εσωτερικό, η εξάρτηση του πληθυσμού από την πρωτογενή γεωργική παραγωγή, η ενίσχυση των μεγαλοϊδιοκτητών γης και των προνοιαρίων, η εξαγορά της “στρατείας” δημιούργησαν κοινωνικές συγκρούσεις και

κλόνισαν προοδευτικά τις οικονομικές δομές της Αυτοκρατορίας. Αυτές οι κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις εξηγούν ως ένα βαθμό τη σταδιακή απομάκρυνση αρκετών επαρχιών από την κεντρική κυβέρνηση και τη γενικότερη αποσύνθεση και κατάτμηση της Αυτοκρατορίας.

Την περίοδο αυτή, με βάση τα “*Τακτικά*” (Notitiae), στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπάγονταν 89 μητροπόλεις, 42 αρχιεπισκοπές και 549 επισκοπές. Οι αριθμοί μάς δίνουν την εικόνα μιας ακμαίας εκκλησιαστικής οργάνωσης. Η αύξηση του αριθμού των εκκλησιαστικών εδρών οφείλεται κυρίως σε νέα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα, που συνδέονταν με τη μετακίνηση και εγκατάσταση πληθυσμών σε ασφαλέστερες περιοχές, στη δυτική Μ. Ασία και στη Θράκη. Προέρχεται από την προαγωγή των επισκοπών και των αρχιεπισκοπών σε μητροπόλεις και δεν αντικατοπτρίζει μια νέα διεύρυνση των ορίων δικαιοδοσίας τού Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ωστόσο, η εικόνα της εκκλησιαστικής διοίκησης στην περιφέρεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συγκεκριμένα στην ανατολική και κεντρική Μ. Ασία, τη Ν. Ιταλία και τη βόρεια Βαλκανική είναι διαφορετική.

Οι εισβολές των Σελτζούκων εγκαινίασαν μια διαδικασία εξάπλωσης του μουσουλμανισμού σε βάρος της Βυζαντινής χριστιανικής κοινωνίας. Οι συνθήκες της κατάκτησης και της εγκατάστασης των Τούρκων στις ανατολικές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου προκάλεσαν σε μεγάλο βαθμό την εξάρθρωση της Βυζαντινής κοινωνίας και την διάβρωση των κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών θεσμών. Σταδιακά, οι χριστιανικές κοινότητες απομονώθηκαν από το πνευματικό και πολιτιστικό τους κέντρο, την Κων/πολη και στερήθηκαν την εκκλησιαστική τους ηγεσία. Είναι η αρχή της μεγάλης πολιτισμικής αλλαγής που οδήγησε αργότερα στον προσηλυτισμό στον ισλαμισμό μεγάλο μέρος της Βυζαντινής μικρασιατικής κοινωνίας. Το Πατριαρχείο με τη στήριξη της αυτοκρατορικής πολιτικής αντέδρασε παίρνοντας μέτρα για την ενίσχυση των δοκιμαζόμενων εκκλησιών με μεταθέσεις ιεραρχών, με το μέτρο της “*επίδοσης*” και με τη διατήρηση της δομής της εκκλησιαστικής διοίκησης στις κατακτημένες περιοχές, με τη χειροτονία ιεραρχών και την έκτακτη οικονομική τους ενίσχυση.

Στη Δύση, όταν οι Νορμανδοί κατέλαβαν τις νοτιο-ιταλικές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αντικατέστησαν τις βυζαντινές πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές. Η Ρώμη ανέλαβε την αναδιοργάνωση των εκκλησιαστικών αυτών επαρχιών και τις απέσπασε από τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στη βόρεια Βαλκανική, η διεκδίκηση ανεξαρτησίας από τους Βούλγαρους, συνδυάστηκε με την

ίδρυση αυτοκέφαλης Βουλγαρικής Αρχιεπισκοπής (1187), η οποία, ωστόσο, δεν αναγνωρίστηκε από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Τα εδάφη που αποσπάστηκαν από την άμεση διακαιοδοσία του ήταν τα παραδουνάβια εδάφη του βυζαντινού Παρίστριου θέματος, βόρεια της οροσειράς του Αίμου.

4. Ο διοικητικός κατακερματισμός του Βυζαντινού κράτους στις παραμονές της Δ΄ Σταυροφορίας, διευκόλυνε την κατάλυσή του από τους Σταυροφόρους (1204). Οι εξελίξεις που προκάλεσε η Λατινική κατάκτηση, ολοκλήρωσαν τη διαδικασία της πολιτικής απόσπασης μεγάλων γεωγραφικών περιφερειών από τον κορμό του Βυζαντινού κράτους και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη διάσπαση της ενότητας του γεωγραφικού χώρου και της άμεσης διοικητικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στα ευρωπαϊκά εδάφη του και το νησιωτικό χώρο του Ιονίου και του Αιγαίου Πελάγους.

Ένας μεγάλος αριθμός εκκλησιαστικών εδρών του ελλαδικού, νησιωτικού και βορειο-δυτικού μικρασιατιού γεωγραφικού χώρου, αποσπάστηκε από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως και σχημάτισε τη Λατινική Εκκλησία στα βυζαντινά εδάφη. Σταδιακά όμως, πολλές απ' αυτές ανακτήθηκαν από τα Βυζαντινά κράτη της Νίκαιας και της Ηπείρου, αποκτώντας Ορθόδοξη ιεραρχία και εντασσόμενες στο διοικητικό σχήμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ωστόσο, η αντιπαράθεση των ελληνικών κρατών της Ηπείρου και της Νίκαιας δημιούργησε ένα ιδιότυπο καθεστώς πνευματικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις εκκλησιαστικές έδρες της Ηπείρου, με τη μνημόνευση μόνο του ονόματος του Πατριάρχη και την επιλογή των επισκόπων από την τοπική σύνοδο των ιεραρχών (1204-1232). Τα φραγκοκρατούμενα εδάφη του νότιου ελλαδικού χώρου της Εύβοιας, της Πελοποννήσου, της Κρήτης, των Κυκλάδων και των βόρειων Σποράδων αποτέλεσαν μια γεωγραφική περιοχή, όπου το Πατριαρχείο Κων/πόλεως ασκούσε έμμεση διοικητική δικαιοδοσία μέσα από το δίκαιο των χειροτονιών του κατώτερου κλήρου και πνευματικό έλεγχο με Εγκύκλιες Επιστολές και αποστολή Εξάρχων.

Η εξασθένηση της βυζαντινής δύναμης πυροδότησε μια σειρά αγώνων από τους Βούλγαρους και τους Σέρβους, για κυρίαρχο ρόλο στα Βαλκάνια. Παράλληλα διεκδίκησαν και την εκκλησιαστική τους αυτονομία. Το Πατριαρχείο Κων/πόλεως ύστερα από διπλωματικές πιέσεις και χάρη της πνευματικής ενότητας των Ορθοδόξων, παραχώρησε τα προνόμια που έδιναν αυτονομία στις Εκκλησίες Βουλγαρίας και Σερβίας. Τα όρια των Εκκλησιών ταυτίστηκαν με τα πολιτικά σύνορα των κρατών τους. Δημιουργήθηκαν λοιπόν δύο εθνικές Εκκλησίες, στο γεωγραφικό χώρο των οποίων το

Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν είχε άμεση διοικητική και δικαστική δικαιοδοσία, διατηρώντας όμως, μέσω της μνημόνευσης του ονόματος του Οικουμενικού Πατριάρχη, μια τυπική εξουσία και πνευματική εποπτεία, η οποία ενισχυόταν από το γεγονός ότι το Πατριαρχείο Κων/πόλεως ήταν ο μόνος πνευματικός φορέας απ' τον οποίο απέρρεαν και έπαιρναν κανονική ισχύ όλες οι πρακτικές και τα θέματα που αφορούσαν την εκκλησιαστική διοίκηση, την πίστη και τις σχέσεις των Εκκλησιών. Οι όροι που έθετε το Οικουμενικό Πατριαρχείο μείωναν de jure ακόμα περισσότερο την αυτονομία των σλαβικών Εκκλησιών, διατηρώντας το δικαίωμα, όποτε το έκριναν οι περιστάσεις, να επανεξετάζει και να επαναρυθμίζει τις σχέσεις του με τις “θυγατρικές” Εκκλησίες.

6. Η περίοδος της διακυβέρνησης τη Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τη δυναστεία των Παλαιολόγων (1261-1453) χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή πολιτική, διοικητική και οικονομική παρακμή και τη συρρίκνωση των γεωγραφικών ορίων του Βυζαντίου.

Στη Μ. Ασία η αντικατάσταση της Βυζαντινής διοίκησης από μια σειρά μικρών και αλληλοσυγκρουόμενων πολιτικών σχημάτων (εμιράτα), δημιούργησε τις συνθήκες που κλόνισαν τα θεμέλια της Βυζαντινής κοινωνίας, διαβρώνοντας τους κοινωνικο-οικονομικούς και εκκλησιαστικούς θεσμούς της. Η πολιτική αναρχία δημιούργησε έντονη δημογραφική κινητικότητα (φυγή πληθυσμών, σφαγές, μετεγκαταστάσεις σε ασφαλέστερες περιοχές, θάνατοι από πείνα, αιχμαλωσίες κ.ά.), απομονώνοντας τις εκκλησιαστικές έδρες από την Κων/πολη, πρώτα της ανατολικής και κεντρικής και αργότερα της δυτικής Μ. Ασίας, εξαθρώνοντας με τον τρόπο αυτό την εκκλησιαστική διοίκηση και οδηγώντας σε μαρασμό και εξαφάνιση ένα μεγάλο αριθμό από αυτές. Η δυσμενής εξέλιξη αυτών των πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων επέδρασε αρνητικά στο ηθικό του βυζαντινού πληθυσμού και έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην πολιτισμική μεταλλαγή του πάνω σε ισλαμικά και τουρκικά πρότυπα.

Αντίθετα, στις ευρωπαϊκές επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αν και επέδρασαν οι ίδιοι παράγοντες που είχαν προκαλέσει την έντονη συρρίκνωση των χριστιανικών κοινοτήτων στη Μ. Ασία, κατάφεραν να επιβιώσουν και να λειτουργήσουν ουσιαστικά αρκετές εκκλησιαστικές έδρες και ο μεγάλος αυτός γεωγραφικός χώρος να διατηρήσει τα χριστιανικά του χαρακτηριστικά. Οι μεγαλύτερες επιπτώσεις στην εκκλησιαστική διοίκηση εμφανίστηκαν στο χώρο της κεντρικής και ανατολικής Θράκης, η οποία απορρόφησε πρώτη την κατακτητική ορμή των ανεξάρτητων Τούρκων πολεμάρχων και οι συγκρούσεις κυριάρχησαν σ' αυτήν για περισσότερο χρονικό διάστημα, απ' ότι στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές επαρχίες.

Η επιβίωση των χριστιανικών κοινοτήτων και η διατήρηση των εκκλησιαστικών εδρών οφείλονταν στο γεγονός ότι η διαδικασία της τουρκικής κατάκτησης ήταν ολιγόχρονη σε σύγκριση μ' εκείνη της Μ. Ασίας. Οι εγκαταστάσεις νομάδων εποίκων ήταν περιορισμένες και ελεγχόμενες από μια ισχυρή κεντρική εξουσία. Ακόμα, η απομόνωση των χριστιανικών κοινοτήτων από την πνευματική τους ηγεσία στην Κων/πολη κράτησε μικρή σχετικά περίοδο και η αποκατάσταση ασφαλούς επικοινωνίας των ιεραρχών τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγινε με την υποταγή τους στην Οθωμανική εξουσία.

Με την τουρκική κατάκτηση των Λατινικών κρατιδίων του ελληνικού χώρου η άμεση διοικητική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως αποκαταστάθηκε σε όλες εκείνες τις εκκλησιαστικές έδρες που είχαν αποσπαστεί από τον κορμό του από το 1204. Η κατάρρευση της Βουλγαρίας έθεσε όλες τις εκκλησιαστικές έδρες από το Βιδίνιο μέχρι τη Δοβρουσά στην άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Παρατηρείται λοιπόν το παράδοξο φαινόμενο, από τη μια της πολιτικής κατάρρευσης και συρρίκνωσης του κράτους και από την άλλη της σταθερά αυξανόμενης δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου στα τουρκικά εδάφη.

Το κύρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η τεράστια πολιτιστική του ακτινοβολία κατά το 13ο και 14ο αι. στο χώρο των Βαλκανίων και της Αν. Ευρώπης, είχαν αποτέλεσμα την επέκταση των διοικητικών του ορίων στην γεωγραφική περιοχή μεταξύ του Δούναβη, των Τρανσυλβανικών Άλπεων, των Καρπαθίων και του Δνειστερου ποταμού, με την μητροπολιτική οργάνωση των τοπικών Εκκλησιών Μολδαβίας και Βλαχίας. Ταυτόχρονα, διατήρησε την άμεση διοικητική δικαιοδοσία και την πνευματική ενότητα των Ορθοδόξων κοινοτήτων στις αχανείς εκτάσεις της Ρωσίας, Λιθουανίας και Γαλικίας-Βολυνίας.

Οι τελευταίες, λοιπόν, μεγάλες ιστορικές και πολιτισμικές αλλαγές που σημειώθηκαν στο χώρο στον οποίο δραστηριοποιείτο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή του γεωγραφικού χάρτη και της ποιότητας της διοικητικής του δικαιοδοσίας σε μεγάλο μέρος των επαρχιών του. Λίγο πριν και μετά την πτώση της Κων/πολης, μέσα στη νέα πραγματικότητα που αποτέλεσε η τουρκική κατάκτηση, το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατάφερε να διατηρήσει ενοποιημένο ένα μεγάλο τμήμα του γεωγραφικού χώρου και να τεθεί επικεφαλής όλων των Ορθοδόξων στις βαλκανικές και μικρασιατικές επαρχίες του, στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, στον Καύκασο και στην Κριμαία.